

עיונים

כתב עת רב־תחומי לחקר ישראל

41

תשפ"ה | 2024

עיונים

כתב עת רב־תחומי לחקר ישראל

מחברים מוזמנים לשלוח אלינו מאמרים פרי עטם, שלא התפרסמו בעבר (אף לא בחלקם) בעברית או בשפה אחרת, ושאינם מועמדים לפרסום במקומות אחרים, ובכלל זה במרשתת. נקבל לקריאת הערכה מאמרים שאורכם 10,000 מילים לכל היותר. אפשר לשלוח מאמרים במשך כל השנה. המאמרים שיאושרו יפורסמו בכרך הראשון שיראה אור לאחר מועד אישורם או בזה שיפורסם אחריו.

יש לעיין בהנחיות להגשת מאמרים באתר כתב העת: www.bgu.ac.il/iyunim בטרם הגשת המאמר ולצרף אליו את המסמכים הנדרשים. לא תאושר קבלת המאמר בלעדיהם.

כתובת להגשת מאמרים: iyunim@bgu.ac.il

כתובת המערכת: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר, מיקוד 8499000
טלפון: 08-6596940

עיונים

כתב עת רב-תחומי לחקר ישראל

כרך 41

תשפ"ה - 2024

מכון בן-גוריון
לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
קריית שדה בוקר

עורכים:	אבי בראלי ועופר שיף
עורך משנה:	אורן קלמן
מערכת:	אבנר בן-עמוס, אוניברסיטת תל אביב
	אבי בראלי, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
	דני גוטוויין, אוניברסיטת חיפה
	אמיר גולדשטיין, המכללה האקדמית תל-חי
	מנחם הופנונג, האוניברסיטה העברית בירושלים
	נסים ליאון, אוניברסיטת בר-אילן
	אורנה מילר, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
	סבטלנה נטקוביץ, אוניברסיטת חיפה
	קובי פלד, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
	אורן קלמן, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
	קימי קפלן, אוניברסיטת בר-אילן
	שלום רצבי, אוניברסיטת תל אביב
	עופר שיף, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
מייסד ועורך ראשון:	פנחס גינוסר

עריכת לשון:	רוית דלויה, יעל אופיר
הגהות:	הדס בלום
תרגום תקצירים:	דוד סימר

ISSN 0792-7169
דאנאקוד 1246-10064

תשפ"ה © 2024
כל הזכויות שמורות
למכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
קריית שדה בוקר

עימוד סדר: ספי עיצוב גרפי, באר שבע
נדפס בפרינטיב, ירושלים

תוכן המאמרים באחריות המחברים

תוכן העניינים

	יחסי עבודה
9	ניקולאי (נוי) טבך
	ליאת טאוב
36	הלאמת לשכות העבודה בראי הממלכתיות
	מאבק הפועלות בענפי הסלייה והבניין, 1920-1940:
	השתייכות, התבדלות ובניית הכוח
	חוץ וביטחון
	יורם פריד
65	המאבק בין צה"ל למשרד החוץ על השליטה
	בוועדות שביתת הנשק, 1948-1956
	תרבות ודת
	שי דרור טגנר חיים
93	פוסט-טראומה והסכסוך הישראלי-פלסטיני
	בראי הסרטים עטאש ושנת אפס
121	תמורות בחברה הציונית דתית בראי הייעוץ לרווקים
147	רבני ירושלים וקנאיה בפולמוס השמיטה בתרמ"ט
	חברה
	אורי כהן
173	ועדת יורטנר והניסיון הכושל להקים את אוניברסיטת
	הגליל בצפת, 1971
	'ילדים בסדר גמור'? אלימות ומחאת בני נוער
200	במדינת ישראל הצעירה
	תמיר קרקסון
228	מאבק על הייצוגים האתניים של יהודי טורקיה
	במדינת ישראל הצעירה
	ואביעד מורנו
	יהדות מזרח אירופה
	נתן כהן
257	לוחות שנה ציוניים בידיש בקיסרות הרוסית,
	1887-1914
285	רשימת קיצורים
287	רשימת המשתתפים
i	תקצירים באנגלית

יחסי עבודה

הלאמת לשכות העבודה בראי הממלכתיות

ניקולאי (נוי) טבר

תקציר

דוד בן-גוריון, ראש הממשלה של מדינת ישראל הצעירה, ראה את הסדרת נושא התעסוקה כשירות חברתי חשוב וכנדבך בעיצוב הממלכתיות הישראלית. לשכות העבודה הוקמו תחילה כלשכות מפלגתיות נפרדות, ועברו תהליך התפתחות ארוך עד שאוחדו בסוף שנות השלושים של המאה ה-20 ללשכות כלליות, במסגרת 'חוקת לשכות העבודה הכלליות', שעיגנה הסכמות בין המפלגות השונות.

לשכות העבודה היו אפוא גופים שקולים (פריטטיים) מפלגתיים, אשר הסתדרות העובדים הכללית של העובדים העבריים בארץ ישראל הייתה הגמונית בהם. עם הקמת המדינה החליטה מפא"י, לאחר התלבטויות, להשאירן במתכונתן הקיימת. הדבר יצר בעיות מבניות של תת-תקצוב ממשלתי ושל בחישה פוליטית בהנהלת הלשכות ובמועצותיהן, שהורכבו בחלקן מנציגי מפלגות שהתנגדו למפא"י. הלשכות הפגינו עצמאות גדולה למדי בתוך ההסתדרות והציבו אתגר להנהגתה בנושאים כגון תנאי השכר של העובדים. ביולי 1956 הצהיר בן-גוריון בנאומו הפרוגרמטי בוועידת הסתדרות השמינית, כי תפקידה הממלכתי של המדינה הוא לדאוג לחלוקת עבודה צודקת באמצעות הקמתה של לשכת עבודה ממשלתית, בשיתוף העובדים והמעבידים. הצהרתו, שעלתה בקנה אחד עם קו המחשבה של בכירי ההסתדרות חברי מפא"י, וככל הנראה אף תואמה עִמָּם, אומצה במועצת ההסתדרות שהתקיימה בדצמבר 1956.

לאחר אישור הצהרת בן-גוריון במועצה, דירבנו ההסתדרות והעומד בראשה פנחס לבון את חברי מפא"י בממשלה ובכנסת לקדם את החקיקה הדרושה לכינונה של לשכת העבודה הממשלתית במהירות המרבית. הם פנו שוב ושוב לבן-גוריון ולשרים האחראים, עד סיום תהליך החקיקה בתחילת שנת 1959. במאמר אראה את מרכזיותו של בן-גוריון בהובלת תהליך ההלאמה, באמצעות רתימת מפא"י וההסתדרות כדי לחזק את הממלכתיות הישראלית.

מילות מפתח: דוד בן-גוריון, הלאמה, הסתדרות העובדים הכללית, לשכות תעסוקה, ממלכתיות, מפא"י

מבוא

ב־26 במאי 1958 הגיש שר העבודה מרדכי נמיר לכנסת לקריאה ראשונה את חוק ארגון התעסוקה, תשי"ח. בהצעת חוק זו ביקשה מדינת ישראל לקבל עליה את האחריות המלאה לחלוקת עבודה במדינה על פי אמות מידה ממלכתיות ללא משוא פנים, בפיקוחה של מועצה ציבורית.¹ הצעת חוק זו, שהבשילה לאחר תהליך ארוך שנים, נועדה להלאים את לשכות העבודה. עד אז שימשו הלשכות כאחד הכלים המרכזיים של הסתדרות העובדים הכללית של העובדים העבריים בארץ ישראל (להלן: ההסתדרות), ומהן היא שאבה את עוצמתה הארגונית. במאמר אבחן את התפתחותן של לשכות העבודה מהקמתן בתחילת המאה ה־20, עבור באיחודן ללשכות כלליות, דרך הסדרת מעמדן במדינת ישראל העצמאית ועד שכווננו כשירות ממלכתי. ניתוח תהליך זה ייעשה מבעד לפרויקט של תפיסת הממלכתיות של דוד בן־גוריון כראש ממשלת ישראל בעשור הראשון למדינת ישראל.

במאמר זה אני ממלא חוסר בנושא חשוב, שכן לשכות העבודה כמעט לא נחקרו ונכתב עליהן במשורה. מחקרו של גיורא גולדברג, שנכתב לפני כחמישים שנה, הוא המחקר היחיד שנכתב בנושא, ומחקרו של ג'וני גל, על התמודדות היישוב ובהמשך מדינת ישראל עם האבטלה בשנים 1920–1995 עוסק בלשכות העבודה בעקיפין בלבד.² בהיעדר מחקר בתחום, מאמר זה מבוסס ברובו על מקורות ראשוניים, על עדויות כתובות של בני התקופה ועל עיתונות יומית.

על תפיסת הממלכתיות שפיתחו דוד בן־גוריון ומפלגתו מפא"י נכתב לא מעט. על פי תפיסה זו, כל חברה חייבת להתפתח סביב למרכז מרות פוליטי ותרבותי, שהוא המכריע בשאלות ערכיות ופוליטיות, ושנאמנותם הישירה והבלתי מתווכת של בני החברה מסורה לו.³ לכן, קיומו של מרכז בעל סמכות פוליטית־נורמטיבית במדינה נתפס תנאי הכרחי לעצם קיומה של קהילה פוליטית יציבה ובטוחה וליכולתה לשמור על הסדר, הביטחון ושלוש הציבור. בזכותו של המרכז, תהיה הקהילה מסוגלת לעצב מסגרת פוליטית שתגן על חייהם של אזרחיה ועל ריבונותם. בהתאם סבר בן־גוריון כי על מוסדות המדינה להיות אחראים בלעדית על אספקת שירותים בסיסיים, כגון ביטחון ושיטור, בריאות, רווחה, חינוך, עבודה ודיור, והם שיפקחו על אספקתם לכלל האוכלוסייה, ללא משוא פנים.⁴ מול תפיסה זו ניצבה מציאות קיומה של ההסתדרות, שמילאה תפקיד מרכזי במה שלעיתים כונה 'המדינה שבדרך', בהיותה כלי ההגשמה העיקרי של תנועת הפועלים

1 מרדכי נמיר, **דברי הכנסת**, 26.5.1958, עמ' 1881–1885.

2 ג'וני גל, **האמנם נטל מרצון? סיפורה של ההתמודדות עם האבטלה, 1920–1995**, מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות ואוניברסיטת בן־גוריון בנגב, קריית שדה בוקר 2002; גיורא גולדברג, 'לשכות העבודה כמכשיר פוליטי בחברה מתפתחת', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1975.

3 נתן ינאי, 'התפיסה הממלכתית של בן־גוריון', **קתדרה**, 45 (תשרי תשמ"ח), עמ' 169–186; אבי בראלי וניר קידר, **ממלכתיות ישראלית**, המכון הישראלי לדמוקרטיה (מחקרי מדיניות 87), ירושלים 2011, עמ' 33.

4 נתן ינאי, **משברים פוליטיים בישראל: תקופת בן־גוריון**, כתר, ירושלים 1982, עמ' 63.

ההגמונית. הדברים הגיעו לידי כך שעם הקמת המדינה, נשען חלק לא קטן מהציבור הישראלי והמשק הצעיר על ההסתדרות ועל השירותים הרבים שסיפקה, ובהם שירותי בריאות, חינוך ולשכות תעסוקה. ההסתדרות הייתה גם בעלת השפעה רבה על התפתחות השכר וגורם בלתי מבוסס בפיתוח המשק.⁵

על יסוד זאת היה אפשר לצפות לסתירה בין תפיסת הממלכתיות הבן-גוריונית מצד אחד, ובין דפוסי הפעולה של ההסתדרות מן הצד האחר. טענה ממין זה עולה ממחקרו של לב גרינברג, שלפיו החזיקה ההסתדרות בשליטתה את כל תפקידיה בתחומי הכלכלה והשירותים, גם לאחר הקמת המדינה והממשלה נתנה לכך גושפנקא חוקית ללא עוררין. לפי תיאור זה נראה שהמדינה לא הייתה אוטונומית בקבלת החלטות כלכליות או בביצוען, והייתה תלויה בהסתדרות לשם קביעת מדיניותה הכלכלית וביצועה.⁶

במאמר זה אני מערער על תפיסה זו ומראה כי תפיסת העולם הממלכתית עמדה בראש מעייניהם של דוד בן-גוריון ושל ראשי מפא"י בסוגיית לשכות העבודה, וכי לאחר בירור רעיוני בהסתדרות ובמפלגה שהוביל בן-גוריון, ומשהבשילו התנאים הפוליטיים לכך, פעלו מפא"י וההסתדרות במשותף לכונן את לשכות תעסוקה כשירות ממלכתי.

בן-גוריון עצמו לא חשב כי קיימת סתירה כלשהי בין תפקידי ההסתדרות לתפקידיה הממלכתיים של המדינה. כאמור, המושג שטבע – ממלכתיות – דרש מכל השחקנים שפעלו טרם הקמת המדינה, להכיר בקיומו של מרכז פוליטי ריבוני כזירה הראשית להכרעות הערכיות המרכזיות של החברה הישראלית. דרישה זו הציג גם להסתדרות – לעמוד לימינה של המדינה. הוא הציג שלושה יסודות לפעולתה של ההסתדרות במדינה המתהווה: להיות גורם מוביל בהקמתה של 'חברת העובדים'; לפעול ככלי חינוכי בקרב העולים; ולשמש כלי משימת-חלוצי מרכזי בביצוע מדיניות הפיתוח של הממשלה.⁷ בן-גוריון ראה את לשכות התעסוקה כשירות שהמדינה מחויבת לספק לאזרחיה, ולכן סבר שלאחר הקמתה עליה לקבל אחריות עליהן. לתפיסתו, על ההסתדרות היה לזוז הצידה ולהעביר את שירות התעסוקה לידי המדינה.⁸

5 דן הורוביץ ומשה ליסק, 'ההסתדרות במעבר מיישוב למדינה', בתוך: יוסף גורני, אבי בראלי ויצחק גרינברג (עורכים), **מחברת עבודה לארגון עובדים: לקט מאמרים על הסתדרות העובדים בימי היישוב והמדינה**, המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר 2000, עמ' 556; יצחק גרינברג, **ההסתדרות: בין שיקולים כלכליים לשיקולים לאומיים חברתיים**, אוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 2000; רחל טוקטלי, **דפוסי פוליטיים ביחס העבודה בישראל**, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1979; דב בן מאיר, **ההסתדרות**, כרטא, ירושלים 1978, עמ' 84-90.

6 לב לואיס גרינברג, **ההסתדרות מעל הכל**, נבו, תל אביב 1993, עמ' 40.

7 ניקולאי (נוי) טבך, 'בן-גוריון ותפיסתו הממלכתית ביחסיו עם הסתדרות העובדים, 1949-1963', **עבודת דוקטור**, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2022, עמ' 33-37.

8 דוד בן-גוריון, 'ההסתדרות במדינה', **הפועל העברי והסתדרותו**, ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, תל אביב 1964, ראו: <https://benyehuda.org/read/19057#ch990>, (אוחזר ב-15.9.2024).

הרקע ההיסטורי להקמת לשכות העבודה

ברקע של הקמת לשכות העבודה עמדה המציאות הפוליטית בארץ והתחרות שהתפתחה בשנים 1904-1920, בין ארבעה שחקנים ראשיים: מפלגת הפועל הצעיר, מפלגת פועלי ציון ושני ארגונים חקלאיים: הסתדרות פועלי יהודה והסתדרות פועלי הגליל. הזרמים האחרים ביישוב – היהדות הדתית ובעיקר החוגים האזרחיים – סבלו באותה עת מחולשה ארגונית בולטת, ותנועות אחרות, למשל התנועה הרוויזיוניסטית, עדיין לא הוקמו.⁹ תקופה זו התאפיינה אפוא במאבקים על השליטה בתחום חלוקת העבודה בתוך תנועת העבודה פנימה וחבריה ראו בלשכות העבודה כלי חשוב להשגת שליטה פוליטית ביישוב.

בתום מלחמת העולם הראשונה, עם הקמתה של מפלגת אחדות העבודה ב-1919, התעצמה התחרות הקשה על לבם של אנשי העלייה השלישית. יוסף טרומפלדור דרש מהמפלגות הקיימות, לשתף פעולה ולהקים הסתדרות משותפת לכלל הפועלים. בעקבות דרישתו הציעה אחדות העבודה לבטל את הלשכות המפלגתיות ולהקים לשכות מאוחדות בחסות ההסתדרות העתידה לקום. הפועל הצעיר התנגדה מחשש שאחדות העבודה, שהייתה חזקה ממנה פוליטית ומספרית, תשתלט על מוסדות ההסתדרות. אף על פי כן עם הקמת ההסתדרות ב-1920 נסגרו הלשכות המפלגתיות והוקמו לשכות אחידות במסגרתה.¹⁰

בד בבד עם המאבקים הפנימיים בתוך תנועת הפועלים בהסתדרות, התאפיינו שנות העשרים המוקדמות בצמיחה של מפלגות פוליטיות מחוץ לתנועת העבודה, שהבינו את חשיבותה של היכולת לספק תעסוקה לחבריהן ולאזהדיהן. כבר בספטמבר 1920 הקימה תנועת המזרחי לשכת עבודה ביפו, וחודש לאחר מכן לשכה דומה בירושלים. וב-1923 הקימה הפועל המזרחי לשכה בתל אביב, ופעילותה גרמה להתנגשות חריפה עם ההסתדרות שכן ערערה על הבלעדיות שהייתה ללשכת העבודה של ההסתדרות בעיר. ההנהלה הציונית והוועד הלאומי התערבו בסכסוך והקימו ועדת חקירה, שחבריה היו בן-גוריון נציג ההסתדרות, הרב ישעיהו שפירא נציג הזרם הדתי ודוד ילין אשר נחשב בלתי מפלגתי. הוועדה הכירה בזכות קיומה של לשכת העבודה של הפועל המזרחי וקבעה כי להבא תחולק העבודה בין הלשכות השונות, בהתחשב במספרם של חברי המפלגות השונות בלשכה.¹¹ לקביעה זו הייתה השפעה רבה על חלוקת הצעות העבודה בין המפלגות בשנים הבאות.

לקראת סוף שנות העשרים פרצו סכסוכים קשים בין תנועת העבודה לתנועה הרוויזיוניסטית על רקע השליטה בחלוקת העבודה. הרוויזיוניסטים החלו להקים לשכות עבודה משלהם, אולם נתקלו בקושי רב לספק את צורכי התעסוקה של חברי התנועה. מעבידים שרצו להעסיק עובדים חברי התנועה הרוויזיוניסטית מסיבות כלכליות או אידאולוגיות נתקלו בהתנגדות חריפה של ההסתדרות. ההסתדרות נהגה לחייב את

9 דן גלעדי, הישוב בתקופת העלייה הרביעית: בחינה כלכלית ופוליטית, עם עובד, תל אביב 1973, עמ' 113-114, 148.

10 גולדברג, 'לשכות העבודה', עמ' 17-18.

11 גלעדי, הישוב בתקופת העלייה הרביעית, עמ' 150.

המעבידים להתקשר בחוזים בלעדיים עמה, והפעילה עליהם לחץ כלכלי לעשות כן. לנוכח התחרות ובשל מצבם הקשה של אנשי תנועתו, פנה ז'בוטינסקי בספטמבר 1930 להנהלת ההסתדרות בהצעה להקים לשכות עבודה ניטרליות ברחבי הארץ, ונתקל בסירוב.¹² אם כן, במשך שנות העשרים המאוחרות ותחילת שנות השלושים חתרה ההסתדרות לבלעדיות ייצוגה במקומות שיכלה להשיג זאת. במקומות ששליטתה בהם הייתה רופפת, למשל תל אביב, הסכימה ההסתדרות בלית ברירה לחלוקה של 80 אחוזים להסתדרות בהסכם של 1927 ו-66 אחוזים בהסכם שהושג עם העירייה בשנת 1932.¹³

ניצנים של שיתופי פעולה – לשכות עבודה כלליות

בשנות השלושים גברה הקריאה של חברי המפלגות שמחוץ להסתדרות לכונן שיתוף פעולה בין לשכות העבודה של הארגונים השונים. נציגי הזרמים הדתיים דרשו את הקמתן של לשכות עבודה ניטרליות, וכך גם חברי הציונים הכלליים והרוויזיוניסטים.¹⁴ גם בקרב אנשי תנועת העבודה החלו להישמע קולות הקוראים לשיתוף פעולה עם ארגוני המעבידים ועם המפלגות האחרות. בן-גוריון ואנשיו צדדו במהלך זה, על אף התנגדות פנימית חריפה. בוועידה הרביעית של ההסתדרות בפברואר 1933, הצליחה מפא"י, שהוקמה רק שלוש שנים קודם לכן, להעביר החלטה הקוראת להקמת לשכות עבודה משותפות עם המעבידים – על אף התנגדותן של סיעת השומר הצעיר וסיעת פועלי ציון שמאל. בהצבעה על הסכמים עם מפלגות אחרות מחוץ להסתדרות באשר לחלוקת הצעות העבודה ביניהן, הצביעה גם סיעת השומר הצעיר בעד הצעת מפא"י, ורק נציגי סיעת פועלי ציון שמאל התנגדו לה.¹⁵ המבחן המעשי של החלטות הוועידה הרביעית של ההסתדרות התממש ב-1934, כאשר בן-גוריון וז'בוטינסקי הגיעו להסכם פשרה. ההסכם קבע בין השאר שיתוף פעולה בין לשכת העבודה של ההסתדרות ובין לשכת העבודה של הסתדרות העובדים הלאומית וכונן בוורות חובה בסוגיות שבמחלוקת. הוסכם גם שבעתיד תוקם לשכת עבודה אחת משותפת לכל הארגונים ביישוב. ההסכם קיבל את אישורם של המוסדות הרוויזיוניסטים,¹⁶ אך נדחה במשאל עם שהתקיים בקרב חברי ההסתדרות: 59 אחוזים מהם התנגדו להסכם

12 דן הורוביץ ומשה ליסק, מיישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי בקהילה פוליטית, עם עובד, תל אביב תשל"ח, עמ' 269; דוד ישי, בין תכול לבן לאדום: לתולדות תנועות העבודה הלא-סוציאליסטיות, סיעת תכלת לבן בהסתדרות, תל אביב 1980, עמ' 21-24; גולדברג, 'לשכות העבודה', עמ' 35.

13 גולדברג, שם, עמ' 30-34. ראו עוד: יעקב גולדשטיין ויעקב שביט, ללא פשרות: 'הסכם בן-גוריון – ז'בוטינסקי' וכשלונו 1934-1935, יריב, תל אביב 1979, עמ' 16-19.

14 נעמי שילוח, מרכז הולך ונעלם: החוגים האזרחיים בארץ-ישראל בשנות השלושים, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2003, עמ' 222-223.

15 שם, עמ' 35.

16 גולדשטיין ושביט, ללא פשרות, עמ' 95.

ו-41 אחוזים תמכו בו.¹⁷ למרות כישלון זה, המשיך בן-גוריון במאמצים להגיע להסכמים עם המעבידים ועם המפלגות שמחוץ להסתדרות לתיאום חלוקת העבודה.¹⁸ בשנת 1939 נחתם הסכם ראשון בין ארגוני העובדים השונים, להוציא ההסתדרות הלאומית,¹⁹ להקמת לשכות עבודה כלליות במושבות. המעבידים במושבות סירבו להצטרף ללשכות הכלליות למרות מאמצי שכנוע מצד אישים כגון נשיא הוועד הלאומי וראש מחלקת העבודה בסוכנות היהודית. מעניין לציין כי להסכם זה קדם הסכם מוגבל, שנכרת ב-1937 בין ההסתדרות להסתדרות הלאומית בעיר תל אביב, להקמת לשכת עבודה משותפת המוגבלת לענף הבנייה ועבודות ציבוריות. ההבדל הבולט בין שני ההסכמים היה אופן הפיקוח על לשכות העבודה. ב-1937 לא שותפה הסוכנות היהודית בפיקוח; לעומת זאת בהסכם מ-1939 ניתנה למחלקת העבודה של הסוכנות הסמכות לפקח על הלשכות הכלליות. מלבד ההסתדרות השתתפו בלשכות הכלליות במושבות הפועל המזרחי, פועלי אגודת ישראל, התאחדות התימנים וארגון העובדים הציוניים הכלליים.²⁰ בשנת 1941 הורחבה סמכות הלשכות לענף התעשייה ולענפים אחרים שלא היו כלולים בהסכם המקורי. ההסתדרות הסכימה לכינון הלשכות הכלליות בתנאי שהן לא תתערבנה בענייני השכר ותנאי העבודה של העובדים.²¹

מכיוון שבשנת 1943 הייתה התעסוקה ביישוב מלאה והביקוש לידיים עובדות עלה על ההיצע, הורחבה ההסכמה להקמת לשכות משותפות גם למגזר העירוני.²² כך ניטל העוקץ מן המאבק בין המפלגות השונות על חלוקתם של מקומות העבודה. נוסף על כך, התנתה הסוכנות היהודית את הזרמת כספי הסיוע שלה בהקמת לשכות עבודה כלליות בערים.²³ בעקבות ההסכמה, חוברה 'חוקת לשכות העבודה הכלליות לפועלים בכפר ובעיר', אשר עיגנה את ההסכמות ובין השאר קבעה את הפריטטיות של הלשכות: 'הנהלת הלשכה תהיה בידי מועצה [מכאן ואילך - מרכז הלשכות] שתיבחר בבחירות יחסיות [...] בכל מקצוע שבו מספר הפועלים המשתייכים לארגוני הפועלים, חוץ מהסתדרות העובדים הכללית, יגיע ל-10 אחוזים מכלל הפועלים במקצוע הרשומים בלשכה, תורכבה הוועדות

17 אניטה שפירא, **המאבק הנכבד: עבודה עברית, 1929-1939**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1977, עמ' 208-213.

18 גולדברג, 'לשכות העבודה', עמ' 44-45.

19 הסיבה לסירובה של הסתדרות העובדים הלאומית להצטרף להסכם הייתה שאין היא מכירה במרותה של הסוכנות היהודית.

20 באותה התקופה התנועה הרוויזיוניסטית הייתה מחוץ להסתדרות הציונית, לאחר פרישתה ממוסדותיה בשנת 1935. עניין הצטרפותה של הסתדרות העובדים הלאומית עלתה על הפרק לקראת סוף 1947 לפי בקשתם, ואושרה בפברואר 1948. ראו: ענייני הלשכה הכללית, ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 24.12.1947, ארכיון תנועת העבודה, מכון לבון (להלן: אה"ע), עמ' 10; הלשכה הכללית, ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 18.2.1948, שם, עמ' 1.

21 בנימין אבניאלי, **בעיות העבודה בארץ ישראל**, ראובן מס, תל אביב תש"א, עמ' 38-43.

22 שילוח, **מרכז הולך ונעלם**, עמ' 224-226, 354-356.

23 שפירא, **המאבק הנכבד**, עמ' 334-344; הורוביץ וליסק, **מישוב למדינה**, עמ' 268-270.

לחלוקת העבודה על יסוד פריטטי – 50 אחוזים מבאי כוח הרוב ו־50 אחוזים מבאי כוח המיעוטים.²⁴ גם בהסכם זה נקבע כי המשרד לפיקוח שעל יד מחלקת העבודה של הסוכנות יפקח על חלוקת העבודה בלשכות ועל 'העניינים הכספיים והאדמיניסטרטיביים של הלשכות'.

כפי שאפשר לראות, לקראת הכרזת העצמאות הייתה חלוקת הצעות העבודה בקרב האוכלוסייה היהודית באחריותן של לשכות עבודה כלליות שהשתתפו בהן ארגוני העובדים בלבד, כלומר ללא ארגוני המעסיקים. החלוקה נעשתה לפי מפתח מפלגתי פריטטי ופיקחה עליה הסמכות היהודית העליונה באותה עת – הסוכנות היהודית.

לשכות העבודה הכלליות עם הקמת המדינה

ב־17 במאס 1948, כחודשיים לפני הכרזת העצמאות, התקיים דיון בוועד הפועל של ההסתדרות כדי לברר את מצבן של הלשכות לנוכח האתגרים שבקליטת העלייה. את הדיון פתח צבי הרמן, מנהל מרכז הלשכות. הוא סקר את הנעשה בלשכות, את קליטת הסתדרות העובדים הלאומית לתוכן ואת בעיות התקציב.²⁵ את סקירתו סיים באומרו כי אינו יודע מה יהיו פני הלשכות בעתיד וכי יש צורך לדון אם 'הלשכה צריכה להיות לשכה של פועלים בלבד, נוכח התמורות הפוליטיות ואם היא צריכה להיות לשכה ממשלתית למחצה או רק ממשלתית. האם השיפוט עליה צריך להיות רק בידי ציבור הפועלים או שהיא צריכה להיות משותפת למקבלי ולנותני עבודה?'. לנוכח דרישתו של הרמן לקיים דיון ולהכריע בשאלות, סיכם יוסף שפרינצק, מזכ"ל ההסתדרות, את הדיון וקבע כי תקום ועדה שתדון ותציע הצעות שיובאו כסעיף מרכזי באחת הישיבות הקרובות של הוועד הפועל.²⁶

הדיון הבא התקיים כשלושה חודשים לאחר מכן, בצל מלחמת העצמאות. ב־27 ביוני 1948 התכנסה הוועדה המרכזת של הוועד הפועל בהשתתפות נציגי ההסתדרות במרכז הלשכות. ברל רפטור ממפ"ם פתח את הדיון ואמר כי יש צורך לקיים בירור עקרוני על מעמדם של הלשכות לנוכח השינויים המדיניים. צבי הרמן, הממונה מטעם ההסתדרות על הלשכות, הוסיף כי הקמת מדינת ישראל מעלה שאלות כבדות על תוקפה של חוקת הלשכות, וכי יש צורך לברר עם המדינה 'מה להבא יהיה בסמכות הלשכה' וכן אם ראוי שארגוני העובדים ימשיכו לממן את הלשכות. פנחס לבון ענה כי נושא חלוקת העבודה במדינה צריך להישאר גם להבא בידי הפועלים. שאלה אחרת שנדונה ונשארה פתוחה הייתה נושא שיתופם של נותני העבודה בלשכות. כמו כן, מספר חברים ביקשו להעלות את

24 חוקת לשכות העבודה הכלליות לפועלים בכפר ובעיר, עלונים, תל אביב 1944, עמ' 1.

25 ההסתדרות הלאומית הגישה בקשה רשמית להצטרף ללשכת העבודה הפריטטית.

26 מרכז הלשכות, ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 17.3.1948, אה"ע, כרך 89, עמ' 14-18; דבר, כ"ד סיון תש"ח. במאמר אני עובר מלשון רבים – לשכות העבודה הכלליות (ובקיצור: לשכות), ללשון יחיד – לשכת העבודה, כפי שהיא נזכרת בציטוטים השלובים בו. למרות המינוח השונה מדובר באותו גוף.

השתתפות המדינה בתקציב הלשכות ל-75 אחוזים.²⁷ בסוף הדיון הקצר הוחלט להעביר את נושא מעמדם של הלשכות לדיון בוועד הפועל.²⁸

ואכן, שלושה ימים לאחר מכן התכנס הוועד הפועל לדון בעניין. כבסיס לדיון הועמד מסמך שנכתב על ידי ועדה בראשות צבי ברנזון במכון לחקר סוציאלי של ההסתדרות, וגובש כחלק מהצעה לתחוקת עבודה במדינת ישראל. במסמך הציעו חברי הוועדה ששירות תעסוקה יהיה שירות ממלכתי ללא תשלום, בשירות כלל אזרחי המדינה, יהודים וערבים כאחד, יתבסס על 'חוקת תור העבודה' וכן על שיתוף העובדים והמעבידים במועצה מרכזית מפקחת בעלת סמכויות רחבות. כן הועלו כמה הצעות מרחיקות לכת נוספות.²⁹ חברי הוועדה במכון לחקר סוציאלי הציעו אפוא הלאמה מלאה של שירותי התעסוקה והענקת מעמד של פיקוח בלבד לארגוני העובדים והמעסיקים.

את הדיון בנושא פתח צבי הרמן עם הצגת ארבע אפשרויות העומדות לדעתו בפני ההסתדרות: (1) הלשכה תהיה ממשלתית, כלומר המנגנון על כלל סמכויותיו ותפקידיו יסוגף לממשלה וייכלל במשרד העבודה; (2) הלשכה תהיה ללשכה של ארגוני הפועלים; (3) ארגוני הפועלים ינהלו את הלשכה בשיתוף הממשלה, כלומר זו תהיה לשכה אשר תשתף פעולה עם הממשלה, אבל ארגוני הפועלים ינהלו אותה; (4) השארת הסטטוס קוו כפי שהיה בזמן המנדט. להשארת הסטטוס קוו התנגד הרמן משום שלדעתו הדבר משאיר מצב של חוסר בהירות בכל הנוגע לתפקידו של משרד הפיקוח הממשלתי: אם תפקידו רק לפקח, או גם להיות האחראי על ניהול השירות. לדבריו, בזמן שהיו הלשכות באחריות הסוכנות, התערב המשרד האחראי מטעמן במדיניותן. ברל רפטור, נציג מפ"ם אמר כי הוא 'מתנגד לכל מחשבה על הוצאת עניין חלוקת העבודה מרשות הפועלים כל זמן שאין הלאמה של אמצעי הייצור, התעשייה והרכוש'. עוד הוא ציין שבמצב של הקואליציה הקיימת, לא מובטח לדעתו רוב פועלי בממשלה לאורך זמן. רפטור ביקש לשמר את הסטטוס קוו, ללא שותפות עם נותני העבודה ובמתן זכות פיקוח בלבד לממשלה.

ברנזון, מרכז הוועדה שהכינו את המסמך, ולימים שופט בית המשפט העליון, הציג את עיקריו וניסה להגן עליו. הוא טען שההנחה שעמדה בייסודו הייתה 'שהשירות הוא שירות ממשלתי שצריך להינתן לציבור כשירות חגם בשביל העובדים ולטובתם', אך לנוכח ההתנגדות שעלתה בדיון, ציין כי תוכנו אינו מחייב את ההסתדרות וכי המסמך הוא הצעה שהוועדה הכינה על דעת עצמה במחשבה שזאת ההצעה הנכונה ביותר במצב הנוכחי. בבה אידלסון, מזכירת מועצת הפועלות ונציגת מפא"י, הציעה שלא להמשיך בדיון. היא ביקשה לראות את נושא לשכות העבודה בהקשר הרחב יותר של שאלת תפקידה של ההסתדרות בממסד המדינה, שעליה צריכה לדון ועדה שנבחרה לצורך כך. הצעתה התקבלה.³⁰

27 עם הקמת המדינה עברו תפקידי הפיקוח והמימון (החלקי) של הלשכות מידי הסוכנות לידי מדינת ישראל, ואילו ניהול לשכות העבודה וקביעת מדיניותן נשארו בידי הלשכות עצמן.

28 הלשכה הכללית, פרוטוקולים ישיבות הוועדה המרכזת, 27.6.1948, אה"ע, כרך 25, עמ' 2-4.

29 שירות התעסוקה (לשכות עבודה), ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 30.6.1948, שם, כרך 90, עמ' 18-21.

30 לשכות העבודה במדינת ישראל, ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 30.6.1948, שם, עמ' 7-16.

כפי שעולה מהדיון בוועד הפועל, עורר המסמך הפנימי של ההסתדרות שמחבריו תמכו בשירות תעסוקה ממלכתי התנגדות בקרב מפ"ם, ואף יצר אי-נוחות בקרב חברי מפא"י. נראה כי הצעת המכון הייתה מוקדמת מדי שכן לא נדונה במוסדות מפא"י וטרם עלתה לדיון בוועד הפועל של ההסתדרות.³¹

כחודש אחר כך התקיימה ישיבה נוספת של הוועד הפועל בעניין הלשכות הכלליות והוצגו בה סיכומי ועדה מיוחדת שבחנה את שאלת לשכות העבודה. את מסקנות הוועדה הציג פנחס לבון:

אין חילוקי דעות בתוכנו שמדינת ישראל זקוקה לשם התייצבותה והתפתחותה לפעילותו היוזמת של ציבור הפועלים המאורגן. אולם עם ראשית צעדינו עומדת לפנינו השאלה אם טובת המדינה מחייבת וצריכה לחייב את ההסתדרות להמיר את מוסדותיה הציבוריים העצמיים המנוהלים על ידי הפועלים ועל אחריותם, בארגונים ממשלתיים. הוועדה שדנה בסוגיה זו אינה מחייבת דרך זו ואני חושב שגם בסוגיות אחרות הדרך הנכונה לעיצוב מוסדותינו הסוציאליים היא מזיגה נאה ופורה בין היוזמה האחראית של הפועלים, כיסוד המוסדות, ובין תוקף נוסף של החוק ועזרה מעודדת של המדינה [...] המסקנה ברורה שלשכת העבודה שנבנתה כלשכת העובדים המעוניינים בה באופן חיוני צריכה להישאר במדינת ישראל, ביסודה לשכה עצמית של העובדים המעוניינים. פעולת הלשכה צריכה להתנהל על ידי הפועלים, על אחריותם ודאגתם העצמית של העובדים לגורלם ולגורל העבודה במדינת ישראל.

בהמשך דבריו אמר לבון כי ההחלטה נובעת לא רק מדאגת הוועדה כי המדינה הצעירה אינה מסוגלת כעת לקבל על עצמה את התפקיד, אלא גם מתוקף אחריותה של ההסתדרות להמשיך להיות כוח חלוצי במדינה. הוועדה התבקשה לשמר את חוקת הלשכות הקיימת, למעט מספר שינויים לא גדולים. בנושא מקומם של נותני העבודה בלשכות אמר כי כל עוד לא חוקק חוק בענייני העבודה בישראל, יש להשאיר את המצב על כנו ללא שינוי מהותי, כלומר ללא השתתפותם בלשכות. בנושא מדרג היחסים בין הלשכות למשרד העבודה ציין ש'הנהלת הלשכה היא רק בידי מוסדותיה ורק הם מוסמכים למתן הוראות ללשכות המקומיות. שום גוף אחר פרט למוסדות הלשכה העצמאיים [מרכז הלשכות] אינו רשאי לתת הוראות פעולה ללשכה הכללית [לשכות העבודה הכלליות]. התפקיד שהיה לסוכנות, תפקיד הפיקוח על לשכת העבודה, עובר למדינת ישראל. זהו תפקיד של פיקוח ולא תפקיד של הנהלה, לא ארגון ומתן הוראות, כי אם פיקוח לפי ההוראות המפורטות והברורות של הלשכה'.³²

דבריו של לבון מדברים בעד עצמם. ואכן כתשעה חודשים לאחר מכן, במאי 1949, התקבלה החלטה עקרונית בנושא הלשכות בוועידה השביעית של ההסתדרות: 'לשכת

31 לא אותר דיון רלוונטי בנושא אף שהתקיימו דיונים רבים במזכירות מפא"י בנושא הסתדרות העובדים וגיוסה למאמץ המלחמה.

32 פנחס לבון, סיכומים בענין הלשכה הכללית, ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 28.7.1948, אה"ע, כרך 90, עמ' 2-7; דבר, כ"ב תמוז תש"ח.

העבודה הכללית תוכר כלשכת העבודה היחידה במדינה. חוקתה תיקבע ע"י ארגוני הפועלים המשתתפים בה, לממשלה תישאר סמכות הפיקוח, על הממשלה להשתתף בתקציב הלשכה בהתאם לתפקידים ולצרכים הגדלים והולכים עם גידול העלייה.³³ במחקרו מציג גולדברג תזה לפיה השארת פעילות הלשכות בידי ההסתדרות הייתה חלק ממאבק בין מפא"י למפ"ם על השליטה בנכס פוליטי חשוב כלשכות העבודה. במשך כהונת הממשלה הזמנית, מאמצע 1948 עד השבעת הממשלה הראשונה בתחילת 1949, כיהן כשר העבודה והבינוי מרדכי בנטוב, איש מפ"ם. לטענת גולדברג, בנטוב תבע להעביר את לשכות העבודה לבעלות המדינה, אך תביעתו לא התקבלה.³⁴ גולדברג סבור אפוא כי הניסיון של מפ"ם להעביר את הלשכות למרותה של המדינה, נבע מרצונה להשתלט פוליטית על לשכות העבודה ואין זמן טוב יותר מבשעה שנציגה הוא שר העבודה והבינוי. מכאן הוא מסיק כי: (1) בהמשך החליטה מפא"י לשמור את משרד העבודה בידה, כדי לשלוט על הלשכות שהיו נכס פוליטי חשוב. לדבריו, ביסוד החלטה זו עמדה יוזמה של בן-גוריון, שראה בהשתלטות על הלשכות עניין עקרוני; (2) מפ"ם, שבשנים הבאות חזרה ודרשה להשאיר את הלשכות בשליטת ההסתדרות, עשתה זאת לא מטעמים אידאולוגיים, כפי שהציגה, אלא ככוונה להשתלט על מנגנון הלשכות. גם היא ראתה בלשכות נכס פוליטי חשוב,³⁵ שהרי עמדתה השתנתה לפי המצב הפוליטי: כששלטה במשרד העבודה, ביקשה להעביר אליו את לשכות העבודה, וכשהייתה באופוזיציה דרשה להשאירן בהסתדרות.

אשר לתזה זו, אעיר כי לא מצאתי מקור ראשוני שתומך בטענה כי אכן הייתה זו דרישת בנטוב. נראה כי מסקנתו של גולדברג מבוססת על טענה שהעלו מתנגדי מפ"ם מעל דפי עיתון דבר,³⁶ ולא על סמך אמירה או החלטה מפורשת של בנטוב או מי מאנשי מפ"ם בני התקופה. יתרה מזו, באותו זמן שמפ"ם דרשה כביכול להלאים את לשכות העבודה, היא דרשה במוסדות ההסתדרות שהלשכות לא יועברו לשליטתה של המדינה.³⁷ נוסף על כך טוען גולדברג שהתקיים מאבק בין הסתדרות העובדים ובין הממשלה ובן-גוריון. הוא מציין כי 'מפא"י הצליחה להשתלט על לשכות העבודה תוך דחיקת אנשי ההסתדרות לקרן זוית'.³⁸ לדבריו, עם הקמת המדינה הורחבו סמכויות מרכז הלשכות, וכללו תיאום הלשכות הכלליות וניהולן, וכן גברה השפעת המפלגות בלשכות העבודה. לטענתו, מרכז הלשכות אכן נוסד כבר בשנת 1943, אך היה נטול סמכויות ולמעשה לא פעל. חיזוקו נעשה על ידי מתן סמכויות נרחבות אשר חרגו לדעת המחבר מתפקידו המוצהר

33 הוועידה השביעית של ההסתדרות, 30.5.1949-24.5.1949, הועד הפועל, תל אביב 1949, עמ' 400.

34 גולדברג, 'לשכות העבודה', עמ' 59.

35 שם.

36 'הידיון על מעמד הלשכה', דבר, ה' בטבת תשי"ז, עמ' 3.

37 לשכות העבודה במדינת ישראל, ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 30.6.1948, אה"ע, כרך 90, עמ' 12-14.

38 לשכות העבודה במדינת ישראל, שם, עמ' 68.

של המרכז – לעסוק בחלוקת עבודה. לשכות העבודה גבו את שכר העבודה מן המעבידים ועסקו בחלוקת השכר לפועלים, בתשלום מפרעות לעובדים ובניהול מערכת גבייה של מסי החבר לארגוני הפועלים, בכלל זה התשלומים שהוקצו לקרנות הפנסיה. מלבד זאת הן עסקו גם בתכנון כוח אדם לטווח הארוך, בהדרכת העולים החדשים בעבודה ובהעברתם ממחנות העולים למעבדות, בהכשרתם המקצועית ובפעילות הקשורה בהסבה מקצועית ובבעיות הקשורות בהעסקת מקום מגוריהם של הפועלים. למעשה, 'מרכז הלשכות חדל להגדיר את מטרותיו בתור ארגון המיועד לשרת בראש ובראשונה את ארגוני הפועלים, שנטלו חלק בניהול הלשכה'. לדעתו, גרם הדבר למתיחות בין ההסתדרות למרכז הלשכות ולרושם בהסתדרות שהיא מאבדת שליטה על הלשכות.³⁹

להבדיל מדברי גולדברג, הרחבת תפקידיו של מרכז הלשכות נעשתה במענה לדרישה של משרד העבודה ושל משרד העלייה, לנוכח צורכי השעה של קליטת העולים ובהסכמה מלאה של הוועד הפועל.⁴⁰ הממשלה הסכימה לדרישת ההסתדרות להשאיר את לשכות העבודה בידי הפועלים, כלומר לא לערב בהן את המעסיקים. היא קבעה כי הלשכות הכלליות של ארגוני העובדים הן שצריכות לבצע את התפקיד רחב ההיקף של קליטת העולים. לצורך כך גדל במשך השנים חלקה של המדינה בתקצוב עבודת הלשכות, אך לא בקצב הנדרש לדעת ההסתדרות. ההסתדרות, שהבינה שתפקידי הלשכות חורגים בהרבה מטיפול בחבריהן המחפשים עבודה, דרשה להפחית את שיעור ההשתתפות שלה במימון עבודת הלשכות. ב־1948, עם העברת הלשכות לפיקוח משרד העבודה, המשיך ההסדר לפיו מימנו ארגוני הפועלים מחצית מההוצאות, והמחצית השנייה מומנה על ידי משרד העבודה. עם זאת, ההסתדרות פנתה כבר במאסר 1948 בבקשה להפחית את השתתפותה מ־50 אחוזים ל־25 אחוזים.⁴¹ מאפריל 1950 עלה שיעור ההשתתפות של משרד העבודה לכדי 66 אחוזים, ומסוף שנת 1953 הוא עלה לכדי 70 אחוזים מההוצאות. בנובמבר 1953 ביקשה ההסתדרות להעלות את שיעור ההשתתפות של הממשלה עוד, ל־80 אחוזים, אך נענתה בשלילה.⁴² רק לקראת 1959, עת הוחלט על הלאמת הלשכות, הגיע שיעור המימון הממשלתי ל־75 אחוזים.

39 שם, עמ' 63.

40 לשכות העבודה במדינת ישראל, ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 30.6.1948, שם, כרך 90, עמ' 18-21; סיכומים בעניין הלשכה הכללית, ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 28.7.1948, שם, עמ' 2-7; בעיות ארגוניות של הלשכה, החלטות המועצה הארצית של לשכות העבודה הכלליות, 17.10.1949, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), ג-6168/25; דברי פתיחה בימי עיון לעובדי הלשכות, מרכז לשכות העבודה הכלליות לפועלים, 6.2.1950, שם; חגי צורף, 'מאפייני מדיניותה של גולדה מאירסון (מאיר) במשרד העבודה, 1949-1956, לאור תפיסת עולמה החברתית כלכלית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2010, עמ' 224-226.

41 הלשכה הכללית, פרוטוקולים של ישיבות הוועדה המרכזת, 30.3.1948, אה"ע, כרך 24, עמ' 2.

42 תקציב מרכז לשכות העבודה, משרד העבודה, 23.11.1953, א"מ, ג-6174/2.

תפקיד הלשכות בתקופת העלייה הגדולה

הוויכוח הפוליטי על מעמדן של לשכות התעסוקה במדינה הצעירה נבע מטעמים אידאולוגיים ומעשיים שהיו שזורים אחד באחר. עליית ההמונים הגדילה את הביקוש לתעסוקה. מציאת מקומות עבודה בעבור העולים היה משימה מרכזית, ו'סידורם בעבודה', כפי שהדבר כונה בזמנו, נחשב בעיני המפלגות אחד מאמצעי ההשפעה העיקריים על העולה. על כן שימשו לשכות עבודה שהמפלגות השונות מיוצגות בהן בהתאם לכוחן, כלי ממעלה ראשונה ל'בחירה' של המפלגות בנעשה בהן, ובתוך כך לטיפול בעולים בהתאם לטובת המפלגה – כל אלה בד בבד עם הוויכוח אידאולוגי על עצם מקומן של הלשכות במדינה. בקצה אחד של קשת הדעות נמצאה מפ"ם, שהתנגדה להלאמת ולכינון השירות כשירות ממלכתי; באמצע הקשת ניצבה מפא"י, שהתלבטה בשאלה זו; ובקצה האחר היו מפלגות שנחשבו לימין כלכלי ואשר תמכו בהלאמת השירות וכינונו כשירות ממלכתי. והכול, כאמור, מטעמים אידאולוגיים ופוליטיים מעשיים כאחד.⁴³

הלאמת הלשכות הייתה אפוא לאחת מזירות המאבק הפוליטי הציבורי העיקריות באותה תקופה. המאבק נסב הן על הצורך בהקמת שירותים ממלכתיים שיהיו מנותקים משליטה ישירה של המפלגות וכוחות אחרים; הן על היות הלשכות הלא ממלכתיות זירה נוחה למפלגות האופוזיציה לנגח את הממשלה וההסתדרות על חלקן בכישלון לספק תעסוקה ראויה לציבור העולים. עוד האשימו מפלגות האופוזיציה את הממשלה וההסתדרות בכך שהתנגדו לכינון השירות כשירות ממלכתי, מנעו את מעורבותם של נציגי המעסיקים במועצות של לשכות התעסוקה ובכך פגעו בציבור העולים.⁴⁴ בחלקים הבאים של המאמר אבקש לגעת בזוויות השונות של ויכוח זה, בהתפתחותו במשך השנים, ולהסביר.

יחסי מרכז הלשכות עם הוועד הפועל של ההסתדרות

כאמור, גולדברג מעלה טענה באשר לעצמאותו של מרכז הלשכות ביחס לוועד הפועל של ההסתדרות, ואף טוען כי בהסתדרות חששו ממרכז הלשכות. אכן מצאתי במחקרי תיעוד לכמה מקרים שמרכז הלשכות חרג בהם – או ניסה לחרוג – מהמסגרת שהתווה הוועד הפועל של ההסתדרות. המקרה החשוב ביותר התרחש בינואר 1956, כאשר נשלחה מטעם מרכז הלשכות הצעה לשינויים ב'התקנות של מרכז לשכות העבודה הכלליות לפועלים', והערה לצדה: 'נודה לכם באם תעירו את הערותיכם תוך שמונה ימים. בתום התקופה הנ"ל יאושר התקנון כמו שהוא'.⁴⁵ בהצעה לשינויים בתקנות ביקשו אנשי מרכז הלשכות לשנות שינוי ניכר בחוקת הלשכות: להעניק סמכויות רחבות למרכז הלשכות לנהל משא ומתן

43 טבך, 'בן גוריון ותפיסתו הממלכתית', עמ' 135-146.

44 'לשכת עבודה ממלכתית', חרות, 25.3.1955; 'לשכות העבודה שולטות שלטון מוחלט', הארץ, 26.2.1951; 'מחלוקת סמכויות בין מרכז הלשכות ומשרד העבודה', על המשמר, 8.5.1951.

45 תקנות של מרכז לשכות העבודה הכלליות לפועלים, 5.1.1956, א"מ, מד/16.1.

עם נותני העבודה, לחתום על ההסכמים עם המעסיקים, לקבוע תנאי עבודה ותנאי שכר, ליישב סכסוכי עבודה ועוד.

במכתב תשובה מאת י' קרן-צבי, מנהל הלשכה המשפטית של ההסתדרות, הוא כתב בין השאר: 'תקנון האגודה העותמנית המוצע בזאת משנה בהרבה את אופייה ומהותה של הלשכה כפי שנוסחו בחוקתה, ומקנה לה זכויות שהן לדעתנו שמורות לאיגוד המקצועי ולהסתדרות בלבד'. עוד כתב כי 'הסמכויות המוקנות לפי התקנון המוצע חורגות מהמסגרת שנתקבלה ללשכות בהסכם שהושג בזמנו בין ארגוני פועלים'. כן ציין כי ייתכן בהחלט שהלשכות - במובן של הלשכות הכלליות - תפעלנה ברבות הימים בחסות משרד ממשלתי, ואם יהיו בסמכותן התפקידים המוצעים, הן תפגענה קשות בתפקידי האיגוד המקצועי וההסתדרות.⁴⁶

המחטף שניסה להעביר מרכז הלשכות בלא דיון מסודר במוסדות המוסמכים של ההסתדרות אכן מצביע על כך שההסתדרות לא שלטה בו שליטה מלאה. דוגמה נוספת לכך אפשר לראות בדיון שהתקיים בוועד הפועל של ההסתדרות ב-30 בספטמבר 1956, כחודשיים בלבד לפני קבלת ההחלטה הרשמית להעביר את הלשכות לידי המדינה. הדיון נסב על הפצת לוח שנה של לשכות עבודה על ידי לשכת העבודה בתל אביב ועל מגבית לצורך הקמתו של בניין לשכה חדש. גם כאן חרגה הלשכה מסמכותה בניסיונה לגייס כסף לבניית בניין משלה ובניסיון לגבות כסף מן הפועלים כדי לפרסם את לוח השנה המדובר. לבון, שבינתיים חזר לתפקיד מזכ"ל ההסתדרות, ורוב הנוכחים בישיבה, קבעו כי אין זה מתפקידה של הלשכה לפעול כפי שפעלה ושהיא חרגה מתפקידיה המוגדרים.⁴⁷ כחודש וחצי בלבד לאחר הדיון בוועד הפועל, השעתה הוועדה המרכזת של ההסתדרות את הקמתו של בניין לשכת העבודה בתל אביב, לתקופה של שלושה חודשים לפחות. כחודש ימים לאחר מכן התכוננה הוועדה לכנס את מועצת ההסתדרות לדיון בשינויים במעמדן של לשכות העבודה.⁴⁸

ההסבר לעצמאות היחסית של מרכז הלשכות, עצמאות שהולוכה להתנגשות בינה ובין ראשי ההסתדרות, אינו נעוץ בחששם של ראשי ההסתדרות מהשפעת מפא"י על הלשכות, כפי שטוען גולדברג. מפא"י שלטה בהסתדרות כליל והייתה הלימה בין חבריה לראשי ההסתדרות, שהיו חלק חשוב בהנהגת מפא"י עצמה. ראשי מפא"י וההסתדרות רצו לסכל את השפעתן של המפלגות האחרות בתוך מרכז הלשכות - מפ"ם, הקומוניסטים והעובד הציוני - שהתנגדו לדרכה של מפא"י. הנהלת מרכז הלשכות הייתה פריטטית עם נציגות למפלגות מכל קצוות הקשת הפוליטית, ורובן ככולן התנגדו למפא"י מטעמים שונים. שלא כטענתו של גולדברג, התריעו שליחי מפא"י בלשכות העבודה ובפורומים השונים של המפלגה במשך השנים על האפשרות לאבד שליטה במרכז הלשכות בשל תתייצוג של חברי

46 י' קרן-צבי, מכתב המחלקה המשפטית, 11.1.1956, שם.

47 לוח לשכות עבודה, ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 30.9.1956, אה"ע, כרך 121, עמ' 2-5.

48 בנין ללשכת העבודה בתל אביב, פרוטוקולים של ישיבות הוועדה המרכזת, 4.11.1956, שם, כרך 81, עמ' 2.

מפא"י בלשכות, שנבע לדבריהם מחוסר תשומת לב מספקת של המפלגה לנושא.⁴⁹ לדעתי עצמאות זו ושלטתם המוגבלת בלשכות היו סיבות נוספות לרצון של ראשי ההסתדרות להעביר את הלשכות לידי הממשלה.⁵⁰ כך למשל, בדיון פנימי של סיעת מפא"י בכנסת שהתקיים כחודש לפני כינוס מועצת הסתדרות ושהוחלט בו על העברת הלשכות למדינה, אמר יוסף אלמוגי:⁵¹ 'לשכת העבודה מילאה תפקידים חשובים [...] אולם המשטר והשיטה של הלשכה מטפחים פריזיות של המפלגות הקטנות, של חירות ושל כל מיני גורמים אחרים, שבמקום לדאוג לתעסוקה דואגים לבנות מפלגות על חשבון לשכת העבודה'.⁵²

הצעת חוק ארגון התעסוקה, 1949-1955

עם כניסתה של גולדה מאיר לתפקיד שרת העבודה, היא ביקשה לקדם את חקיקתו של חוק ארגון התעסוקה. כבר במהלך 1949 גיבש משרד העבודה והביטוח העממי הצעת חוק אשר תקבע 'את המבנה ודרכי הפעולה של רשות זאת. החוק מקים את שירות לשכות העבודה, המוכרו כגוף משפטי ונתון לפיקוח הממשלה'.⁵³ דבר החוק המתגבש פורסם בגיליון ירחון העבודה של משרד העבודה והביטוח העממי, שראה אור בספטמבר 1949. בפרסום צוין כי החוק מעלה שאלות יסוד עקרוניות: 'מה יהא על הלשכות? האם תישאנה בידי ארגוני הפועלים או תימסרנה לאחריות הממשלה כשירות ציבורי?'. עוד נכתב בנוגע לחוק המוצע כי 'משום כך ייתכן שהכנתו הסופית תצריך יותר זמן מהחוקים האחרים'.⁵⁴ בד בבד עם גיבושה של הצעת החוק, ב־29 ביוני 1949 נשאל דוד בן-גוריון שאילתה במליאת הכנסת על אפליה בקבלת בני נוער מתנועת בני עקיבא לעבודה, דרך לשכות העבודה הכלליות. על כך ענה: 'ברור שלא צריכה להיות ולא תיתכן הפליה בתעסוקת נוער עובד [...] המדינה לא תמשיך במנהגים, שהיו אולי הכרח בסוכנות תחת משטר זר, של חלוקת עבודה לפי מפתח של אחוזים לארגונים שונים. הסידור הדרוש הוא חלוקה כללית וצודקת בלשכה אחת, ומשרד העבודה של הממשלה יטפל בדבר זה'.⁵⁵ אך למרות שבדבריו רמז כי יהיה שינוי מהותי בתחום, ואף שנעשתה עבודה על הצעת החקיקה, לא הגיעה הצעת החוק אל שולחנה של הכנסת. ב־17 בינואר 1951 שאל תופיק טובי ממפלגת מק"י את שרת העבודה על היעדר לשכות עבודה לאוכלוסייה הערבית והיעדרו של חוק רשמי להסדר ענייני לשכות העבודה

49 ביטול הגביה באמצעות לשכות העבודה, משיבת המזכירות של מפא"י, 13.6.1952, ארכיון מפלגת העבודה (להלן: אמ"ע), 32-1952-24, עמ' 45; זאב מילשטיין, מכתב למזכ"ל ההסתדרות, 24.5.1953, אה"ע, ועהפ/174.

50 הסבר מפורט על הסיבות להעברת הלשכות בהמשך המאמר.

51 יוסף אלמוגי כיהן בתקופה זו כחבר כנסת מטעם מפא"י וכמזכיר מועצת פועלי חיפה.

52 חוק התעסוקה, פרוטוקול משיבת הסיעה בכנסת, 20.11.1956, אמ"ע, 61-1956-11-2, עמ' 5.

53 'תחוקת העבודה', ירחון העבודה, 6 (תש"י), עמ' 18-19; דבר, י"א באדר תש"י.

54 'תכנית לתחוקת עבודה במדינת ישראל', שם, 1 (תש"י), עמ' 4.

55 דוד בן-גוריון, 'שאלות ותשובות', 29.6.1949, דברי הכנסת, עמ' 855-856.

הכלליות בארץ. מאיר השיבה כי בקרוב תוצג 'הצעת החוק לארגון התעסוקה, שהיא הצעת חוק לארגון לשכות העבודה ותפקידיה', אשר במסגרתה יידונו הדברים. לכן ביקשה לדחות את הדיון בוועדת העבודה עד מועד זה.⁵⁶

כשמונה חודשים לאחר מכן, בזמן המשא והמתן לקראת הצגת ממשלת בן-גוריון השנייה, כתב בן-גוריון ביומנו על פגישה עם ישראל רוקח ופרץ ברנשטיין ממפלגת הציונים הכלליים שנדונו בה קווי יסוד הממשלה. בפגישה העיר ברנשטיין שאין סעיף על לשכות העבודה. על כך ענה בן-גוריון שעניין לשכות העבודה לא אקטואלי ויכול לחכות, וכשיחקק חוק ייתנו נציגות לנותני עבודה.⁵⁷ באפריל 1952 התכנסה מזכירות מפא"י לדון במספר עניינים הקשורים ללשכות העבודה הכלליות. חברי המזכירות ביקשו לדעת מתי יתקיים דיון על חוק התעסוקה ועל כך ענה יושב ראש המזכירות: 'בעניין חוק התעסוקה, העניין יובא לכנסת כאשר שרת העבודה תמצא לנכון לעשות כן. לפי שעה אין לזרז את הדיון'.⁵⁸ כעבור כחצי שנה, ב-22 באוקטובר 1952, כתב בן-גוריון ביומנו על התקדמות משא ומתן עם המפלגה הפרוגרסיבית. בין השאר ציין כי הפרוגרסיבים דרשו לשכת עבודה מממשלתית ועל כך ענה צוות המשא ומתן של מפא"י שהדבר נמצא בדיונים במפלגה וכי אין סיכוי שיסתיימו לפני פתיחת הכנסת.⁵⁹ במארס 1953 כתב זאב מילשטיין, מנהל מרכז הלשכות, מכתב למרדכי נמיר, מזכ"ל ההסתדרות, ומנה בו את הבעיות הבערות של מרכז הלשכות. מילשטיין כתב כי רצוי היה לפתור חלק מהבעיות באמצעות חקיקת חוק שירות התעסוקה, 'אולם יודע אני את הקשיים העומדים כעת בקבלת חוק כזה אבל לו אפשר היה לחוקק חוק חלקי בקשר להזדקקות ללשכת העבודה היה רצוי'.⁶⁰

על פי מהלך העניינים, מצד אחד רצו שרת העבודה מאיר, בן-גוריון וכמה מהשותפים הקואליציוניים לקדם חקיקה; ומצד אחר ציינו שרת העבודה, בן-גוריון ואחרים – ובהם מילשטיין, מנהל מרכז הלשכות וחבר מפא"י – כי קיימים קשיים בקידום החוק. נשאלת השאלה מה היו אותם קשיים? התשובה נמצאת בפרוטוקול של ישיבת סיעת מפא"י בכנסת אשר התקיימה בסוף נובמבר 1956 ונדון בה, בין השאר, חוק התעסוקה. שרת העבודה החדש, מרדכי נמיר, הציג את הצעת החוק המתגבשת וציין כי מדובר בהצעת חוק המורכבת מסעיפים רבים שרובם מבוסס על הצעת החוק המקורית של גולדה מאיר: 'בשעת עמדה הממשלה להגיש לכנסת חוק תעסוקה, שעבר את כל שלבי הברורים ולא הגיע לכנסת, כי ההסתדרות התנגדה שלמעבידים תהיה נציגות בהנהלת השלכה'. בנקודה זו התערב עקיבא גוברין ואמר: 'לא הייתה זו ההסתדרות שהתנגדה, אלא מרכז מפא"י. גולדה הביאה

56 גולדה מאיר, 'הקמת לשכת עבודה אחידה במדינה כולה', 24.1.1951, שם, עמ' 871-874.

57 יומן בן-גוריון, 10.9.1951, ארכיון בן-גוריון (להלן: אב"ג).

58 ביטול הגביה באמצעות לשכות העבודה, מישיבת המזכירות של מפא"י, 13.6.1952, אמ"ע, 32-24-1952, עמ' 45.

59 יומן בן-גוריון, 22.10.1952, אב"ג.

60 זאב מילשטיין, מכתב למזכ"ל ההסתדרות, 24.5.1953, אה"ע, ועהפ/174.

את חוק התעסוקה, ומרכז המפלגה ברוב גדול החליט נגד השתתפות נותני העבודה.⁶¹ נמיר קיבל את התיקון של גוברין והמשיך: 'ומשהחליט מרכז המפלגה שאין נציגות לנותני העבודה, עיכבה הממשלה הגשת חוק התעסוקה'.⁶²

נראה כי הערתו של גוברין ותשובת נמיר זורעים אור על הסיבה להקפאת חוק התעסוקה. השערתו היא כי בן-גוריון היה מעוניין בחוק שיקנה למעסיקים נציגות בלשכות העבודה, כרמיזתו עוד ב-1949,⁶³ אך הרוב במפא"י התנגדו לכך ואי-ההסכמה העקרונית בתוך המפלגה על מהותו של החוק היא זו שעייכבה את קידומו בכנסת. כפי שציינתי, עמדת ההסתדרות לאחר הדיון שהתקיים סמוך להכרזת העצמאות הייתה להשאיר את הלשכות בידי ההסתדרות וארגוני העובדים. זו הייתה עמדת רוב חברי מרכז המפלגה, ואחד האישים הבולטים שהחזיקו בעמדה זו היה מזכ"ל ההסתדרות פנחס לבון. משום כך ביקש בן-גוריון שלא לקדם חקיקה שהייתה מנוגדת לתפיסתו הממלכתית, עד שתהיה לשימה במציאות הפוליטית והכלכלית. נוסף על כך, אני מעריך כי בשל חשיבות הנושא בעבור השותפים הקואליציוניים מהימין הכלכלי, שהעלו את עניין הלאמת הלשכות במשא ומתן ובעיתונות המפלגתית במשך אותן שנים, לא הייתה היתכנות פוליטית לקדם חוק תעסוקה בלי שיתוף המעסיקים בלשכות העבודה.⁶⁴ לקראת סוף 1953 הודיע בן-גוריון על פרישה זמנית מראשות הממשלה, והצעת החוק עלתה שוב רק לקראת הבחירות של 1955, שהציג מחדש את מועמדותו לראשות הממשלה.

חזרתו של בן-גוריון לראשות הממשלה ועתיד לשכות העבודה במשא ומתן הקואליציוני

לאחר התפטרותו של פנחס לבון מתפקידו כשר הביטחון בעקבות עסק הביש והפצרות מצד בכירי מפא"י, חזר בן-גוריון בפברואר 1955 לכהן כשר הביטחון. כחצי שנה מאוחר יותר התקיימו בחירות לכנסת השלישית ושאלת לשכות העבודה הייתה אחד הנושאים המרכזיים במערכה. שלוש מפלגות – המפלגה הפרוגרסיבית, חרות והציונים הכלליים⁶⁵ – הכניסו למצען סעיף הקורא להקמת לשכות עבודה ממלכתיות בפיקוח מבקר המדינה. גם מפא"י בחרה להתייחס לנושא לשכות העבודה במצע שלה: 'חלוקת העבודה בין כל מחוסריה, לרבות עבודת משק-בית, צריכה להיות נתונה לרשות לשכת עבודה יחידה שתחייב את כל העובדים והמעבידים. לשכה זו אין להפקיע ממרות כלל העובדים, אבל

61 ישיבת המזכירות עם חברי הסיעה בכנסת, 18.12.1949, אמ"ע, 5-1949-011-2; ישיבת המזכירות עם חברי הסיעה בכנסת, 19.3.1950, שם, 7-1950-011-2.

62 חוק התעסוקה, פרוטוקול מישיבת הסיעה בכנסת, 20.11.1956, שם, 61-1956-11-2, עמ' 1-5.

63 בן-גוריון, 'שאלות ותשובות', עמ' 855-856.

64 'תנאי הציונים הכלליים להצטרפות לקואליציה', הבקר, 14.2.1950; 'פורסם תזכיר הציונים הכלליים לראש הממשלה', שם, 7.5.1950; 'רוזן טוען לקואליציה גדולה ויציבה', הארץ, 23.7.1951.

65 המאבק למען הדמוקרטיה: כל התשובות, הסתדרות הציונים הכלליים, תל אביב, 1956, עמ' 33-38.

יש לתת בה נציגות לארגון המעבידים ויש לקיים פיקוח ממשלתי עליון על חלוקת עבודה צודקת בלא משוא פנים ולפי תור צודק.⁶⁶

עמדתה זו של מפא"י מעידה על שינוי בסטטוס קוו ותזווה לכיוון הממלכתי: מצד אחד להשאיר את הלשכות תחת מרות העובדים ומצד אחר לקדם מעורבות גדולה יותר מצד הממשלה בדמות פיקוח עליון, וכן לקבוע זיקת חובה ללשכות של עובדים ומעבידים, ומתן נציגות בלשכות למעבידים. השינוי בעמדה היה מקובל על ראשי ההסתדרות, כפי שעולה ממסמך מ' 31 באוגוסט 1955 – לאחר הבחירות וטרם כניסה למשא ומתן עם המפלגות השונות – שהוצגה בו לבן-גוריון הצעה ממזכ"ל ההסתדרות מרדכי נמיר ואישים אחרים בהסתדרות, אשר לנוסח עמדתה של מפא"י במשא ומתן בנושא לשכות העבודה והבריאות: 'בהסכמת גוברין, כסה, בקר וקנב הנני מביא לפניך נוסחאותינו בעניין הלשכה והבריאות שערכנו על יסוד הצעותיך ובעקבות מצעי המפלגה להסתדרות ולכנסת'.⁶⁷ הניסוח שהוצע היה: 'לשכת העבודה תתנהל על ידי נציגי הפועלים המאורגנים, תועמד תחת פיקוח ממשלתי [...] ארגוני מעבידים יהיו אף הם מיוצגים בלשכה'.⁶⁸ עמדה זו הייתה שונה מעמדת מפ"ם בהסתדרות, אשר התנגדה למתן נציגות למעבידים בלשכות.

המשא ומתן שהתנהל בין הצדדים – המפלגה הפרוגרסיבית מן הצד הימני, מפ"ם ואחדות העבודה מן הצד השמאלי ומפא"י כמעין מתווך – הביא להסכמות הדומות מאוד לניסוח שהציעה מפא"י, עם הסתייגויות מצד מפ"ם ואחדות העבודה.⁶⁹

בניתוח עמדות הפתיחה של שלושת הצדדים – המפלגה הפרוגרסיבית שדרשה הלאמת הלשכות, מפ"ם ואחדות העבודה, שדרשו לשמור את הסטטוס קוו הקיים, ומפא"י אשר ביקשה לקדם פיקוח נרחב יותר על ידי המדינה וכן מעורבות מעבידים בלשכות לצד השארתן בידי פועלים – התקבלה עמדת מפא"י כפשרה בין כל הצדדים. חשוב לציין כי במהלך המשא ומתן הציג בן-גוריון את עמדתו האישית בציינו שיעשה כל שביכולתו לשכנע את ההסתדרות להעביר את הלשכות לידי המדינה. בלשונו של נמיר: 'עם כריתת ההסכם הקואליציוני על לשכת העבודה, הודיע הח' בן-גוריון כמועמד לראש הממשלה, שגם אם המפלגה הפרוגרסיבית מסתפקת בנוסחת הסעיף של הלשכה, הרי הוא חולק עליו [על הסעיף], ואמר שילך לוועידת ההסתדרות לדרוש שהלשכה תעבור לרשות המדינה ותקבל גושפנקה ממלכתית כללית ומחייבת'.⁷⁰ נראה כי על אף עמדתו הברורה, שהייתה

66 מצע מפא"י לכנסת השלישית, 1955, אמ"ע, 2-932-1930-689.

67 מרדכי נמיר, מכתב לבן-גוריון, 31.8.1955, אב"ג, 2740296.

68 שם.

69 הסתייגות מפ"ם מהסעיף למתן נציגות למעבידים במוסדות לשכות העבודה והסתייגות אחדות העבודה ממתן כתבי מינוי לעובדי לשכות העבודה על ידי הממשלה. מכתב לבן-גוריון, אחדות העבודה ומפ"ם, 23.10.1955, אב"ג.

70 מרדכי נמיר, **מועצת ע' של ההסתדרות, 5.12.1956-7.12.1956**, ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל, הועד הפועל, תל אביב 1956, עמ' 170; תזכיר לחוק ארגון התעסוקה, פרטיכל ישיבה של הממשלה, 19.5.1957, א"מ, ראו: <https://catalog.archives.gov.il/chapter/1957/>, עמ' 10, 20, 23-22 (אוחזר ב' 15.9.2024).

שונה מהותית מעמדת ההסתדרות והמפלגה באותה התקופה, ומראה כי המפלגה הפרוגרסיבית מסכימה לפשרה בנושא הלשכות לפי הקו שהוצע על ידי מפא"י, מצא בן-גוריון לנכון שלא לדרוש הלאמה, אך לציין את כוונתו לקדם החלטת הלאמה במוסדות ההסתדרות, על אף עמדת המפלגה.

נאום בן-גוריון בוועידת ההסתדרות השמינית

את מועד החשיפה לציבור של עמדתו בדבר הפיכת הלשכות לממלכתיות, בחר בן-גוריון היטב וכיוונו לנאום הפרוגרמטי שנשא בנושא ההסתדרות והמדינה בוועידת ההסתדרות השמינית ביולי 1956: 'בתקופת המנדט הבריטי מילאה ההסתדרות תפקידים ממלכתיים מתוך הכרת שליחותה ההיסטורית, מתוך חוסר כלים ממלכתיים ייחודיים. עם יסוד המדינה המשתכת תפקידים אלה היא מעמסה מיותרת על ההסתדרות ופגיעה קשה במדינה. כדוגמאות אציין לשכת העבודה [...] למען הבטיח חלוקת עבודה צודקת ויעילה – וגם הצדק וגם היעל בחלוקת העבודה הם חיוניים לעובד ולמשק – יש צורך בלשכת עבודה ממשלתית בשיתוף העובדים והמעבידים'.⁷¹

לעמדתו התנגדו נציגי מפ"ם ואחדות העבודה, שיצאו בנאומיהם נגד תמיכתו של בן-גוריון בהלאמה בכלל ובהלאמת לשכות העבודה בפרט. זאב מילשטיין, מנהל מרכז הלשכות וחבר מפא"י, נאם נאום שהצטיין בעמימות שלו; מצד אחד הוא לא שלל את עצם רעיון ההלאמה, כפי ששללו אותו דוברי אחדות העבודה ומפ"ם ומצד אחר רמז כי לשכות העבודה שימשו עד עתה כלי מעולה לגיוס חברים חדשים להסתדרות וקבע: 'עוד זמן רב ניזקק בכל בעיות העובד במדינה, גם בימי השלטון הפועלי, ליוזמה ציבורית גדולה בעלת מעוף ובעלת מנוף, יוזמה שרק בכוחה ובכליה של ההסתדרות להרים אותה'.⁷² משפט זה מתפרש כתמיכה בהשאת לשכות העבודה בתוך כותלי ההסתדרות, אולם כתשעה חודשים בלבד לאחר מכן, אמר מילשטיין דברים מפורשים בזכות כינון לשכת העבודה כרשות ממלכתית.⁷³

לעומתו, יצחק חסקין, גזבר ההסתדרות, שהיה בקי בענייני הלשכות ובשעתו אחד האישים הבכירים בהסתדרות, תמך מפורשות בהעברת לשכות העבודה לשירות הממשלתי: 'באתי לידי מסקנה, כי צורכי העלייה והקליטה, והעיקרון של שמירה על חלוקת עבודה צודקת, מחייבים כי שירות ממלכתי זה, סיפוק עבודה לדורשיה, צריך להימצא ברשות

71 דוד בן-גוריון, 'ההסתדרות במדינה', הפועל העברי והסתדרותו, ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ ישראל, תל אביב 1964, ראו: <https://benyehuda.org/read/19057#ch990> (אוחזר ב-15.9.2024).

72 זאב מילשטיין, הוועידה השמינית של ההסתדרות, 18.7.1956-20.7.1956, ההסתדרות הכללית של העובדים, הועד הפועל, תל אביב 1956, עמ' 167-170.

73 טענת גולדברג הסיבה לתמיכתו של מילשטיין בלשכות עבודה ממלכתיות נעוצה בהבטחה למנות אותו לראש השירות הממלכתי.

המדינה.⁷⁴ בסופו של דבר ולאחר כל הנאומים, לא נדרשו החלטות הוועידה כלל לנושא מעמדן של לשכות העבודה. נראה כי נאומו של בן-גוריון שימש נקודת פתיחה לקידום עמדתו בזכות הלאמת הלשכות, במוסדות מפא"י וההסתדרות, עמדה שכפי שראינו זכתה לתמיכה בקרב רבים מראשי ההסתדרות.

כארבעה חודשים בלבד לאחר נאומו של בן-גוריון ושבעות ספורים לאחר המערכה בסיני, הגיש היועץ המשפטי של משרד העבודה לשרי הממשלה את הצעת 'החוק לארגון תעסוקה' שעסקה בין השאר בהלאמת לשכות העבודה.⁷⁵ ב-20 בנובמבר 1956 נערך דיון של ישיבת סיעת מפא"י בכנסת ובין השאר נדון בו חוק התעסוקה. את הישיבה פתח מזכ"ל ההסתדרות לשעבר ושר העבודה החדש מרדכי נמיר, ואמר כי בקרוב יתקיים במרכז המפלגה דיון בחוק התעסוקה: 'כנראה, רק אותו שטח שבו הצעת החוק גולשת מעבר לתחום ההסכם הקואליציוני לצד יתר ממלכתיות'. לדבריו, בקווי היסוד של הממשלה הוצעה רפורמה מרחיקת לכת בלשכות העבודה, המבקשת להטיל פיקוח ממלכתי מלא עליהן. הצעה זו גרמה לדעתו ל'חברינו בהסתדרות' להבין שקיום קווי היסוד פירושו העברת הלשכות לידי הממשלה ו'אין טעם לעשות את המלאכה לחצי או לשליש או לרביע, ויש לעשות שניים-שלושה צעדים נוספים מעבר לתחום המוגדר בקווי היסוד, שיקנו ללשכה [...] אופי של מוסד ממלכתי', כמו ההגדרה החקוקה (סטטוטורית) של המוסד לביטוח לאומי. על יסוד זה עובדה הצעת החוק, שעדיין לא הוגשה לממשלה. נמיר ציין שהצעת החוק הוכנה על סמך ההסכמות בינו ובין חברי הוועדה המרכזת של ההסתדרות.⁷⁶ בדצמבר 1956 הייתה העברת הלשכות למדינה אחד הנושאים העיקריים שנדונו במועצת ההסתדרות. את הדיון פתח מילשטיין, שכאמור הביע תמיכה מלאה בהלאמת השירות, שלא כבנאומו העמום הקודם. הוא הביא כמה טעמים לתמיכתו במהלך: (1) החוק מטיל הזדקקות חובה ללשכות העבודה לא רק על העובד אלא גם על המעסיק; (2) החוק יבטיח צדק בחלוקת העבודה כך שדורש עבודה לא יופלה לרעה בשל גזעו, דתו, לאומיותו, מפלגתו, מינו או גילו; (3) שירות ממלכתי יהיה מקובל יותר על כלל הציבור וכן יהיה בעל אמצעים טובים יותר לאכוף סדר, תור וכן לקבוע את התאמתו של דורש העבודה למקום העבודה לפי מדדים אובייקטיביים וללא השפעה חיצונית מכל סוג.⁷⁷

אחריו דיברו נציגי אחדות העבודה ומפ"ם שהתנגדו נחרצות להלאמת השירות וטענו כי ההלאמה תחליש את כוחה של ההסתדרות, וכי מדובר בצעד נוסף לעבר התפרקות מהערכים המעמדיים ובכניעה נוספת לבורגנות.⁷⁸ אחריהם דיבר מזכ"ל ההסתדרות החדש

74 יצחק חסקין, הוועידה השמינית של ההסתדרות, 18.7.1956-20.7.1956, עמ' 174.

75 למרחב, כ' בחשוון תשי"ז.

76 חוק התעסוקה, פרוטוקול ישיבת הסיעה בכנסת, 20.11.1956, אמ"ע, 61-1956-2-11, עמ' 5-1; בד בבד פורסמו מאמרי תמיכה בהצעת חוק בעיתון דבר. ראו למשל: דבר, כ"ד בכסלו תשי"ז.

77 זאב מילשטיין, 'מעמדה של לשכת העבודה במדינה', מועצת ע' של ההסתדרות, 5.12.1956-7.12.1956, עמ' 97-109.

78 שם, עמ' 110-117.

פנחס לבון, שביקש בין השאר לענות לשאלה למה לא הובאה הצעה זו לפני שנתיים-שלוש, או ב-1948. תשובתו הייתה כי 'אילו הטלנו את העול הזה על המדינה ב-1948, היה זה מעשה של חוסר אחריות. אני חושב שההסתדרות, אשר לקחה על עצמה כמחיצה בין העלייה ובין המדינה, מילאה בזה תפקיד ממלכתי ממדרגה ראשונה. ספק, אם המדינה הצעירה יכלה אז להעמיס על עצמה את מלוא התפקיד הזה'.⁷⁹

בתגובה לדעת המתנגדים אשר טענו שיש צורך לשמור על הלשכות המבוזרות ככלי מרכזי לפועל, תפקיד שבהכרח ייצור זיקה בינו ובין הסתדרות, אמר לבון כי לשכות העבודה נוסדו כדי לעזור לפועל ולא להיות כלי לשליטה בו. לדעתו, הזיקה שנוצרת בין הפועל ללשכה היא שלילית שכן היא נובעת מחובה שמרגיש הפועל כלפי הלשכה בגלל צורת ארגונה עד עתה. רעה חולה נוספת היא המנגנון הלשכה, לפיו חלוקת העבודה נעשית בהתאם להסכמים שנחתמו עם ארגוני פועלים השונים, כלומר חלוקת העבודה אינה נקבעת לפי התור כנדרש. ועוד, 'התלות של האדם העובד בהסתדרות בעניין החמור ביותר, הרגיש ביותר, הקשה ביותר – בהשגת יום עבודה – אינה מחבבת את ההסתדרות על העובדים'.⁸⁰ טיעון זה עלה בדיוני המועצה גם מפי תומכי הלאמה אחרים. חוסר היכולת של ההסתדרות, לפעול חופשי בלשכות פגע בתדמית שלהן בקרב ציבור העובדים והן נתפסו כאחראיות לכשלונות. לנוכח המחסור בעבודה, נאלצו עובדי הלשכות במשך השנים להתמודד עם אלימות פיזית, התפרעויות ו'שלטון האגרופ' בחיי היום-יום של עובדי הלשכות שנתנו את השירות בפועל.⁸¹ לכן נתפסו הלשכות לעתים כנוקטות באפליה וכמי שאינן מסוגלות לספק את צרכיו של המובטל. תדמית זו הקרינה בתורה על ההסתדרות שהייתה גורם מרכזי בלשכות. נוסף על כך טען לבון שההסכם הקואליציוני מעמיד את הלשכות בעמדת ביניים – היא עדיין אינה עצמאית, אך במובנים רבים אינה עוד בידו ההסתדרות; וזו עוד סיבה להעבירה לידי המדינה. לדבריו, מצב הביניים פוגע בכל הצדדים ובהם בפועל ולכן נדרשת חלוקת אחריות ברורה בין הממשלה להסתדרות. לדעתו, על העברת הלשכות לידי הממשלה להתבסס על ארבעה יסודות: (1) פיקוח ציבורי של שר העבודה על ההנהלה הממונה; (2) חלוקת עבודה צודקת שבמסגרתה לא יידון מי יחלק את העבודה אלא מי ממחפשי העבודה יקבל אותה; (3) הלשכות לא תגלושנה לתחומי האיגוד המקצועי; (4) זיקת חובה של המעסיקים ומחפשי העבודה להיעזר בשירות התעסוקה. לדעתו, עם השינוי המוצע תופיע 'ההסתדרות במלוא כוחה כמייצגת את מחוסרי העבודה' ותמלא תפקיד הן של פיקוח הן של יוזמת עבודות.⁸²

79 שם.

80 שם; הארץ, 7.12.1956, עמ' 8.

81 תזכיר, לשכת העבודה הכללית לפועלי לוד, 20.10.1949, אמ"ע, 69-1949-401-2; בטחון העובדים, מרכז לשכות העבודה הכלליות לפועלים, 30.1.1950, שם, 71-1950-401-2; הבטחת בטחונם ושלומם הגופני של עובדי הלשכה, מרכז לשכות העבודה הכלליות לפועלים, 24.6.1952, שם, 75-1952-401-2; זאב מילשטיין, מכתב למזכ"ל ההסתדרות, 24.5.1953, אה"ע, ועהפ/174; גילוי דעת עובדי לשכות העבודה, פרוטוקולים ישיבות הועדה המרכזת, 10.2.1957, שם, כרך 83, עמ' 1-4.

82 פנחס לבון, מועצת ע' של ההסתדרות, 7.12.1956-5.12.1956, עמ' 144-150.

לאחר דיון ארוך התקבלה הצעת הוועדה המתמדת:⁸³ 132 נציגים תמכו בה, בהם נציגי הפועל המזרחי והעובד הציוני, ו-57 התנגדו לה. בדברי הסיכום של החלטות מועצת ההסתדרות צוין כי 'מועצת ההסתדרות מגלה דעתה, כי הגיעה השעה לארגן את חלוקת העבודה בין דורשיה בשירות ממלכתי שיפעל באופן בלעדי בענייני תעסוקה וכוח אדם' על בסיס העקרונות האלה: (1) הזיקה לשירות התעסוקה תהיה חובה כללית למעבידים ולדורשים עבודה; (2) העבודה תחולק בין דורשיה על פי תור; (3) שירות התעסוקה לא יעסוק ביחסי העבודה ובתנאי העבודה ואף לא יתערב בהם; (4) הרשות העליונה של השירות תהיה המועצה שתהיה מורכבת מחציתה מבאי כוח העובדים ומחציתה מבאי כוח המעבידים הפרטיים, הציבוריים והקואופרטיביים.⁸⁴

הדיון על הצעת החוק בממשלה

מרגע קבלת ההחלטה במועצת ההסתדרות ביקשה ההסתדרות לקדם במהירות האפשרית את הצעת החוק. כבר ב-26 בדצמבר 1956 פנה פנחס לבון מזכ"ל ההסתדרות לשר העבודה בעניין מעמדם של לשכות העבודה: 'בעקבות ההחלטה [...] הכרחי לגשת מיד להכנת הצעדים התחיקתיים והארגוניים על מנת להבטיח שתקופת המעבר עד להגשמת ההחלטה תהיה קצרה ככל האפשר'.⁸⁵ כעבור כארבעה חודשים, באפריל 1957, פנה לבון בשנית, הפעם במכתב ישיר לבן-גוריון, בבקשה להחיש את חקיקת החוק של לשכת עבודה ממשלתית. תשובת בן-גוריון הייתה כי יעשה מאמץ להביאו לכנסת מיד אחרי הפגרה.⁸⁶ הלחץ עזר וכבר ב-19 במאי 1957 הועלה תזכיר החוק בממשלה.

התזכיר עורר דיון סוער בקרב חברי הממשלה. שרי אחדות העבודה ומפ"ם טענו שהצעת החוק סותרת את קווי היסוד של הממשלה. בתשובתו לדבריהם, נדרש בן-גוריון ראשית לעובדה שהייתה ברורה לדבריו לכל הצדדים עוד בעת המשא ומתן, כי המדובר בפשרה ובמצב זמני: 'אני רוצה להצעה זו להעיר: מה שהיה בדיון הקואליציוני, אם כי עניין זה אינו מחייב. בשעה שדנו על ארגון התעסוקה אמרתי שאעשה הכל אשר ביכולתי, שבהסתדרות תתקבל החלטה בדבר לשכת עבודה ממשלתית'. שנית, טען בן-גוריון, חל שינוי מהותי במצב לאחר שההסתדרות חייבה הלאמה. לדבריו, 'כשבא ארגון הפועלים הכי חזק, הכי גדול בארץ והחליט שהוא דורש לשכת עבודה ממשלתית, אין הממשלה יכולה להעניש את הפועלים ולומר: אתם תנהלו את הלשכה, אם כי אתם רוצים שזאת תהיה לשכת עבודה ממשלתית [...] לאחר שההסתדרות הפועלים הכי גדולה בארץ החליטה בניגוד למה שאנחנו אמרנו בקווי היסוד, דבר זה בטל ומבוטל'. מרגע שההסתדרות אינה מעוניינת עוד בניהול

83 ועדה שמכינה את הצעות ההחלטה לדיון המועצה.

84 שם, עמ' 203-204; דבר, ה' בטבת תשי"ז. ההדגשה במקור.

85 פנחס לבון, מכתב לשר העבודה, 26.12.1956, א"מ, מ"מ, 40/1/19.

86 דוד בן-גוריון, מכתב ללבון, 29.4.1957, אב"ג; דיווח על העיכוב: הארץ, 12.3.1957, עמ' 4.

הלשכות, ההסכם הקואליציוני אינו רלוונטי עוד ויש צורך שהממשלה תפעל לפי המציאות החדשה.

באותו דיון תמכה גולדה מאיר בעמדתו של בן-גוריון: 'לא היה איש [...] בשלוש-ארבע השנים האחרונות, שטיפל בעניין לשכות העבודה, שלא הגיע למסקנה שבלתי אפשרי להמשיך במצב כזה וזה כולל בראש ובראשונה חבריו של בריהודה [אנשי אחדות העבודה]. שני אנשים, העומדים בראש מחלקת התעסוקה במשרד העבודה [...] שניהם חברי המפלגה של בריהודה, שניהם מיררו לי החיים במשך שנים. אי אפשר להמשיך ככה'. עוד ציינה ש'יש צורך בריאורגניזציה בלשכות והיא אינה אפשרית במצב של היום. צורכי העלייה גדולים ולדעתי לשכה ממלכתית תוכל לטפל בצרכים אלה בצורה טובה יותר מהלשכה הקיימת'.⁸⁷ בסופו של הדיון סוכם ברוב קולות, בהתנגדות חברי ממשלה מטעם מפ"ם ואחדות העבודה, לייפות את כוחה של ועדת השרים לענייני חקיקה ולאשר את התזכיר לחוק ארגון התעסוקה.⁸⁸ ב-19 בינואר 1958 אישרה הממשלה את הצעת 'החוק לארגון תעסוקה' והיא הועברה להכנה לקראת קריאה ראשונה.⁸⁹

הדיון בכנסת על הצעת חוק ארגון התעסוקה

ב-26 במאי 1958, עלה חוק ארגון התעסוקה תשי"ח-1958 לקריאה ראשונה במליאת הכנסת. את הצעת החוק הציג שר העבודה מרדכי נמיר ואמר כי היא מבוססת על מגמות היסוד הכלולות בקווי היסוד של הממשלה מצד אחד, ועל רצונה המפורש של ההסתדרות להעביר למדינה את האחריות לחלוקת העבודה מן הצד האחר. כפועל יוצא מכך ולאחר ההתייעצות שקיים עם הוועדה הציבורית לענייני תחיקת עבודה, הוא התכבד להגיש לכנסת הצעה בדבר חוק ארגון התעסוקה.⁹⁰

ב-2 ביוני נפתח הדיון במליאת הכנסת על הצעת החוק, אשר זכתה לתמיכה רחבה מצד חברי הקואליציה והאופוזיציה כאחד, על אף התנגדותן של אחדות העבודה, מפ"ם ומק"י. ראשון הדוברים היה אליעזר שוסטק, נציג מפלגת חרות ואחד מראשי ההסתדרות הלאומית, שאמר 'צריך אני להגיד שיש לנו יסוד רב להיות שבעי רצון על כך שהובא לכנסת חוק בדבר הקמת לשכות עבודה ממשלתיות' והוסיף ש'יש סעיפים רבים מאוד בחוק שנתמוך'.⁹¹ אחריו דיבר אלימלך רימלט, נציג הציונים הכלליים שטען כי העקרון שהונח ביסודו של החוק המוצע הוא 'עקרון ציוני כללי, ומשום כך אנו מקבלים את הצעת החוק בברכה'. רימלט ציין

87 תזכיר לחוק ארגון התעסוקה, פרטיכל ישיבה של הממשלה, 19.5.1957, א"מ, ראו: <https://catalog.archives.gov.il/chapter/1957/>, עמ' 8-23 (אוחזר ב-15.9.2024).

88 דבר, כ"ב בתמוז תשי"ז.

89 שם, כ"ה בטבת תשי"ח.

90 דברי הכנסת, 26.5.1958, עמ' 1884-1885.

91 חוק ארגון התעסוקה, תשי"ח-1958, 2.6.1958, שם, עמ' 1943-1944.

גם שמפלגתו תומכת בזיקת חובה של עובדים ושל נותני עבודה ללשכות הממלכתיות.⁹² גם משה קלמר, נציג איחוד המפלגה הדתית-לאומית, המזרחי-הפועל מזרחי, אמר שמפלגתו בעד הצעת החוק, וכי זו הייתה דרישתם מאז נוסד הפועל המזרחי.⁹³

אחריו דיבר משה ארם, נציג מפלגת אחדות העבודה-פועלי ציון, שהתנגד לחוק ואמר שמטרתו צמצום פעולתם של ארגונים, מפעלים ומוסדות ציבוריים כדי לחסל יסודות ליוזמה ציבורית עצמאית.⁹⁴ למחרת היום דיברה נציגת מק"י, אסתר וילנסקה, שהתנגדה בחריפות לחוק בטענה שמטרתו 'שיתוף המעבידים בניהול לשכת העבודה, שמשמעותו הגנה על האינטרסים של הבורגנות בסכסוכי עבודה'.⁹⁵ יוחנן כהן, נציג המפלגה הפרוגרסיבית, תמך בהצעת החוק ואמר שחברי העובד הציוני מקרב חברי ההסתדרות תמכו בהלאמת הלשכות בדיוני ההסתדרות עוד מהקמת המדינה וכך גם המפלגה הפרוגרסיבית וזאת משלושה טעמים: 'א. מדינה נאורה ומתקדמת חייבת, לדעתנו, לספק לאזרחיה את השירותים החיוניים כגון חינוך, בריאות ותעסוקה; ב. עם קום המדינה הגיעה השעה לארגן מחדש את חלוקת הפונקציות הסוציאליות בחברתנו במגמה משולשת: לחזק ערכי הממלכתיות, למנוע ריכוז כוח בידי יחידים או קבוצות [...] לבצר את חופש האזרח; ג. חלוקת עבודה בין דורשיה חייבת להתנהל על בסיס צודק, ללא משוא פנים ותוך אי תלות מוחלטת במסגרות מפלגתיות'.⁹⁶ בהמשך אמר כי פעולת הלשכות שלא על בסיס של צדק מרוקנת את הדמוקרטיה הישראלית מתוכנה הממשי. האזרח נהיה במציאות כזאת לאובייקט של תהליכי כפייה שאפילו שאינם מתבטאים באמצעי לחץ מכוונים, אלא בדרכי נועם ובחלוקת טובות הנאה, מהותם פסולה מעיקרה.⁹⁷

אחריו עלה לדוכן נציג מפא"י, יוסף אלמוגי, שביקש להסביר בנאומו את הסיבות שלשמן יש צורך בחוק. אלמוגי שאל שלוש שאלות רטוריות: מה הוא המצב האמתי והמציאותי בניהול משק כוח האדם בארץ? האם יש צורך בשינויים הכרחיים לטובת דורשי העבודה ולטובת המשק, ואם כן, מה הם? ואיזה גורם במדינה מסוגל לבצע שינויים אלה? לדעתו, מצב התעסוקה בארץ דורש תיאום בין כוח האדם למשק וללשכות, אך בפועל במקורות התעסוקה העיקריים, כגון מפעלים קטנים בחרושת ומלאכה, פקידות, בנייה ושירותים שונים, רוב הפועלים לא מאוגדים ולכן אין על המקומות האלו חובת זיקה ללשכה של ההסתדרות, להבדיל מהמקומות המאוגדים המחויבים מתוקף הסכמים קיבוציים בזיקה אליה. במצב זה נוצרים עיוותים גדולים, למשל פועלים צעירים שעובדים בעבודות לא פיזיות, פועלים בני 45 שלא מצליחים למצוא עבודה, או עובדים העובדים ביותר ממשרה אחת. עיוות זה יוצר מצבים שבהם מצד אחד קבוצות חלשות באוכלוסייה משוועת לעבודה

92 שם, עמ' 1944-1945.

93 שם, עמ' 1951.

94 שם, עמ' 1953.

95 שם, עמ' 1964.

96 שם, עמ' 1966-1967.

97 שם, עמ' 1967.

והלשכות אינן מסוגלות לספקן, ומצד אחר קבוצות חזקות המסתדרות ישירות אל מול המעסיקים. בשל מורכבות המצב יש צורך לטענתו בלשכה ממלכתית ובקביעה בחוק של חובת זיקה למעבידים. מכאן שהתפקיד המרכזי והעיקרי שבחוק המוצע הוא 'בשינוי אופייה, תפקידה ובעלות של לשכת העבודה'.⁹⁸

מן הסקירה הקצרה של דברי נציגי המפלגות, עולה כי ההצעה להלאים את לשכות העבודה נהנתה מהסכמה רחבה, לא רק כעקרון אלא גם בפרטיה השונים. הצעת החוק התקבלה בקריאה ראשונה ביוני 1958 בתמיכת 54 חברי כנסת, מתנגד יחיד ו-9 נמנעים.⁹⁹

הדיון בהצעת החוק בוועדת העבודה

כשבוע לאחר שהתקבלה הצעת החוק בקריאה ראשונה, פתח עקיבא גוברין, יושב ראש ועדת העבודה, את הדיון על ההצעה לקראת קריאה שנייה ושלישית. כבר בפתח הישיבה ביקש יוסף אלמוגי, חבר ועדת העבודה מטעם מפא"י, לקיים את הדיונים פעמיים בשבוע, בכוונה לסיים את הכנת החוק 'במהירות האפשרית'.¹⁰⁰ הרצון לקדם במהירות את החקיקה, שהתבטא בלחץ שהופעל מצד ההסתדרות על חברי הממשלה של מפא"י ועל יושב ראש ועדת העבודה וחברי כנסת החברים בה, נבע מטעמים מעשיים ופוליטיים כאחד. הטעמים המעשיים התרכזו בצורך להמשיך בהשקעת משאבים בלשכות ובהמשך הפעלת השירות שהן העניקו. קבלת ההחלטה עקרונית בדבר העברת הלשכות לידי המדינה לא פתרה את ההסתדרות מהצורך להפעיל את הלשכות, על הבעיות והאתגרים שניצבו בפניהן. במרוצת הזמן נוסף גם הלחץ הפוליטי שנבע מהבחירות הקרובות למוסדות ההסתדרות שנראו באופק לקראת סוף 1958. כך למשל, לקראת תום דיוני ועדת העבודה ב-27 בנובמבר 1958 נערכה 'התייעצות חברים ביחס למצב בלשכות העבודה' של בכירי מפא"י ונציגי המפלגה בלשכות. מטרת הפגישה הייתה הרצון של מפא"י למזער את הסכנה האלקטורלית הנובעת מהמצב הקשה בלשכות. בסוף הפגישה סיכם מאיר ארגוב את תחושת הדוברים באומרו כי 'מרכז הכובד הוא לחסל את תקופת המעבר, על מנת שיהיה "בעל בית" אחד על לשכת העבודה'.¹⁰¹

לדיונים בוועדה הוזמנו שני גופים שהחוק השפיע עליהם השפעה מכרעת: נציגי ההסתדרות ונציגי התאחדות בעלי התעשיה. ב-28 ביוני 1958 הופיעו לפני הוועדה נציגי הוועד הפועל של ההסתדרות, י' קרן-צבי וירוחם משל. בפתח הדברים בירך קרן-צבי על הצעת החוק ואמר ש'ההסתדרות מקדמת בברכה את הצעת החוק ואת העקרון היסודי המונח בה, כי במדינה של קיבוץ גלויות יש הכרח בהסדר ממלכתי שלו חלוקת עבודה

98 שם, עמ' 1968-1970.

99 חוק ארגון התעסוקה, תשי"ח-1958, 10.6.1958, דברי הכנסת, עמ' 2020-2024.

100 יוסף אלמוגי, חוק ארגון התעסוקה, תשי"ח-1958, פרוטוקול משיבת ועדת העבודה, 18.6.1958, א"מ, 3_ptv_413507, עמ' 1.

101 פרטיכל מהתייעצות חברים בנוגע למצב בלשכות העבודה, 27.11.1958, א"מ, ע' 512-1958-013-2.

צודקת'. לאחר מכן הציג כמה הסתייגויות בעיקר בכל הנוגע לרצון לוודא את מקומה המרכזי של ההסתדרות במועצת השירות והציע הצעות שנועדו לצמצם את הפטורים למקצועות השונים, שעליהם לא תחול זיקת החובה. עוד ביקש נציגי ההסתדרות לוודא שלא תהיה התערבות של השירות החדש בתנאי העבודה או ביחסי העבודה בין המועסקים למועסיקים.¹⁰²

ב-4 באוגוסט 1958 הופיעו לפני ועדת העבודה מר האוזמן ומר לוין, נציגי התאחדות בעלי התעשייה.¹⁰³ האוזמן פתח את דבריו באומרו כי 'התאחדות בעלי התעשייה מסתייגת בכל לשון של הסתייגות מחובת הזיקה המוצעת בחוק', כלומר מחיוב המועסקים לגייס עובדים דרך הלשכות הממלכתיות. לדעתו, 'חובת הזיקה תגרום לשליטה מונופוליסטית לשירות, תמנע ממנו הרגשת הצורך במתן שירות טוב למזדקקים לו, עובדים ומעבידים כאחד, ותהפכו לגורם בירוקרטי בשטח העדין של יחסי העבודה'. במקום הסעיף של חובת הזדקקות הציע האוזמן לעודד הזדקקות לשירות על בסיס וולונטרי, ברוח האמנה הבין-לאומית של ארגון העבודה הבין-לאומי.¹⁰⁴ לחלופין, אם הצעתם לא תתקבל, הוא ביקש להכניס כמה שינויים בהצעת החוק, שיצמצמו את חובת הזיקה, כגון סייג הקובע כי אם הלשכות לא תשלחנה עובד מתאים בתוך 72 שעות מהודעת המעביד, תפוג חובת הזיקה.

בסיום דבריו של האוזמן ביקש אלימלך רימלט, נציג הציונים הכלליים, להבין מה הסיבה להתנגדות ההתאחדות לזיקת החובה כאשר כל נותני העבודה המאורגנים בהתאחדות קשורים בהסכמים קיבוציים המחייבים זיקה ללשכות. עוד בטרם הספיקו לענות, התערב יושב ראש הוועדה גוברין וביקש מנציגי התאחדות בעלי התעשייה לשקול מחדש את עמדתם בציינו כי בוויכוח בכנסת לא היו חילוקי דעות בנושא חובת הזיקה בין המפלגות השונות. אך לשווא. נציגי ההתאחדות נשארו בעמדתם ומחילופי הדברים שהתפתחו בהמשך הדיון נראה כי עמדתם העקרונית בנושא פגעה ביכולתם להשפיע על השינויים בסעיפים אחרים.¹⁰⁵ הדיונים בהצעת החוק נמשכו ברציפות עד אישורה לקריאה שנייה ושלישית ב-17 בנובמבר 1958. במהלך הדיונים עלו כמה וכמה השגות של חברי כנסת, נציגי מפלגות האופוזיציה, אך לאחר דין ודברים עברה הצעת החוק את הוועדה ונדחתה כל ההסתייגויות, פרט להסתייגות שולית יחסית של סיעת חרות בנושא ההגנה על העובד הערבי. ב-6 בינואר 1959 עלה חוק שירות התעסוקה, תשי"ט-1959 לקריאה שנייה ושלישית בכנסת. את הצעת החוק הציג עקיבא גוברין, יושב ראש ועדת העבודה, בציינו כי התיקונים שנכללו בחוק הם על דעת כלל חברי הוועדה. בהמשך, לאורך מספר ישיבות, פורטו ההסתייגויות של חברי

102 חוק ארגון התעסוקה, תשי"ח-1958, פרוטוקול משיבת ועדת העבודה, 28.7.1958, א"מ, 3_413525, ptv, עמ' 6-1.

103 בפרוטוקול ישיבת ועדת העבודה לא נרשמו שמותיהם הפרטיים של נציגי התאחדות בעלי התעשייה.

104 האוזמן, חוק ארגון התעסוקה, תשי"ח-1958, פרוטוקול משיבת ועדת העבודה, 4.8.1958, א"מ, 3_413529, ptv, עמ' 2-1.

105 חוק ארגון התעסוקה, תשי"ח-1958, פרוטוקול משיבת ועדת העבודה, 4.8.1958, שם, עמ' 6-1.

האופוזיציה אך הנוסחים כפי שאושרו בוועדה התקבלו והחוק אושר ונכנס לספר החוקים ב־23 בינואר 1959.¹⁰⁶

סיכום

במאמר זה הראיתי כי תפיסת הממלכתיות של בן-גוריון, שחתר לכונן מרכז מרות פעיל, המייצג את האינטרס הכללי של תושבי המדינה ושל עולים עתידיים ונושא באחריות לטובת האומה – בפרט בשלבי בינויה – חייבה הסדרה ממלכתית של נושא התעסוקה. ממצאי מחקרי סותרים תפיסה מקובלת לפיה החזיקה ההסתדרות בשליטתה את כל תפקידיה של המדינה בתחום המדיני והכלכלי ובתחום השירותים, ומצדה נתנה לכך הממשלה הכשר חוקי ללא עוררין.¹⁰⁷ תפיסת מחקר מקובלת זו גורסת כי מפא"י כוננה את מוסדות המדינה בהתאם לצורכי ההסתדרות, ורשויות המדינה לא היו אוטונומיות בשיקוליהן, בקבלת ההחלטות או בביצוען, אלא תלויות בכל אלה בהסתדרות.¹⁰⁸ כפי שהראיתי, מסוף שנות שלושים היו לשכות העבודה גופים פריטטיים מפלגתיים במרות ההסתדרות, אך עם הקמת המדינה דרשו המפלגות האזרחיות מדי פעם להלאים אותן. התשובה הקבועה של בן-גוריון לדרישות הללו הייתה שהתנאים הפוליטיים טרם הבשילו לכך, אם כי הוא חזר ורמז שהוא תומך בהלאמה. במשא ומתן הקואליציוני בשנת 1955, לקראת חזרתו לראשות הממשלה ובעידודו, קבעה מפא"י במצעה שבלשכות חייב להיות ייצוג למעבידים ושיש לאפשר 'פיקוח ממשלתי עליון' על חלוקת העבודה. המפלגות האזרחיות הכניסו למצע שלהן קריאה להקמת לשכות עבודה ממלכתיות, והפעם התעקשו על כך. מפ"ם התנגדה להלאמה, אך מכיוון שקיבלה החלטה אסטרטגית להיכנס לקואליציה, ניאותה לפשרה: עובדי הלשכות היו לעובדי מדינה והמעסיקים קיבלו נציגות בלשכות, אך ניהולן נותר בידי נציגי הפועלים ממפלגות שונות, לרבות יריבותיה של מפא"י. לפיכך, לראשונה מאז הקמת המדינה נוצרו התנאים לכינון לשכות עבודה ממלכתיות. ביולי 1956 התכנסה ועידת ההסתדרות השמינית ובמהלכה הצהיר בן-גוריון כי מתפקידה הממלכתי של המדינה לדאוג לחלוקת עבודה צודקת באמצעות הקמת לשכת עבודה ממשלתית. הצהרתו, שעלתה בקנה אחד עם קו המחשבה של בכירי ההסתדרות חברי מפא"י, וככל הנראה אף תואמה עִמָם, אומצה במועצת ההסתדרות שהתקיימה בסוף אותה שנה. מאותו רגע הייתה ההסתדרות בראשות לבון לגורם המדבר את חברי המפלגה בממשלה ובכנסת לקידום החקיקה הדרושה במהירות המרבית, עד השלמתה בתחילת 1959.¹⁰⁹

106 חוק שירות התעסוקה, תשי"ט – 1959, דברי הכנסת, 6.1.1959, עמ' 781-794; חוק שירות התעסוקה, תשי"ט-1959, ספר החוקים 270, 23.1.1959, א"מ, ראו: https://www.nevo.co.il/law_html/law01/p222_001.htm/ (אוחזר ב־15.9.2024).

107 ראו למשל: גרינברג, ההסתדרות מעל הכל, עמ' 39.

108 שם, עמ' 40.

109 חוק ארגון התעסוקה, תשי"ט-1959, ספר החוקים 270, 28.1.1959, שם.

הלאמת לשכות העבודה בראי הממלכתיות

כך הצליח בן־גוריון להוביל תהליך של הלאמה כדי לחזק את הממלכתיות הישראלית, בתמיכתן של מפא"י ושל ההסתדרות, שלא רק שינתה את החלטתה מימי הקמת המדינה, אלא אף הייתה, מדצמבר 1956, לגורם שהתעקש על ביצוע ההלאמה.

מאבק הפועלות בענפי הסלילה והבניין, 1920-1940: השתייכות, התבדלות ובניית הכוח

ליאת טאוב

תקציר

בשנות העשרים והשלשים של המאה הקודמת נאבקו נשים ביישוב היהודי העירוני על שילובן בעבודה בענפי הסלילה והבניין. זה היה אחד המאבקים הבולטים של נשים – בכוחות השוק, בעמדות שמרניות ובמאמצים לשימור הדומיננטיות של הגברים, שדחקו אותן לשוליים – כדי להשתלב במרכז הכלכלה והחברה. הישגי המאבק וכישלונותיו כאחד, המוצגים פה לראשונה, הם נדבך חשוב בסיפור ההיסטורי של המאבק המגדרי בכללו, של ענפי הסלילה והבניין בארץ ישראל ושל העובדים בעיר בתקופת המנדט.

בחינה של חמש האסטרטגיות העיקריות במאבק חושפת שני צירי פעולה עיקריים. ציר אחד פעל לפי ההיגיון שהכתיבה תפיסת השוק הקפיטליסטי, ובכללו אסטרטגיות קלאסיות אחדות של מיעוטים בשוק העבודה, המתבססות על ניצול היתרונות של עמדת הנחיתות החברתית והכלכלית, אשר המאמצים מושקעים בהן בעיקר בהשתלבות בעבודה ובמוסדות המארגנים שלה. וציר אחר פעל לפי ההיגיון הפוליטי של בניית כוח ונגזר מתוך פיענוח של מבני הכוח בתנועת העבודה הציונית ושעתוק של אופני פעולה בדלניים.

תנועת הפועלות בכללה וכל פועלת כפרט תמרנו את דרכן בשוק העבודה במרחב המוגבל שבין השתייכות לכלל הפועלים ובין התבדלות מגדרית. במאמר אראה שדווקא תהליכי ההשתייכות לתנועת העובדים קיבעו את מעמדם השולי של נשים בשוק העבודה ואילו תהליכי התבדלות חיזקו את מעמדם הפוליטי ושיפרו את תנאיהן בו.

מילות מפתח: ארץ ישראל בתקופת המנדט, בדלנות מגדרית, היסטוריה עירונית, מאבק מגדרי, מגדר, ענף הבניין, סלילת כבישים

בקיץ 1920 הגיעה לנמל יפו קבוצה של שבע נשים יהודיות צעירות, בנות 17-18, מסטרי (Strij) שבגליציה. הקבוצה, חבורה מלוכדת מבית, ניגשה להירשם במרכז העלייה וביקשה להישלח יחד לעבודה. באותה עת נקלטו מרבית העולים הצעירים בעבודות של סלילת

* מאמר זה נכתב בעקבות עבודת התזה לתואר שני שכתבתי באוניברסיטת חיפה בהנחייתם הנבונה והנאמנה של פרופ' דני גוטוויין וד"ר גילת גופר.

כבישים, שהיו ידועות כעבודות פיזיות קשות ושהשכר תמורתן נמוך מאוד. תנאי המחיה במחנות העבודה בכבישים היו קשים, והתחלואה הייתה גבוהה. נשים כמעט לא נשלחו אליהם, והצעירות המעטות במחנות הסלילה היו חברות בקבוצות מאורגנות ומעורבות מגדרית ועסקו בעיקר בעבודות השירותים, כמו ניקיון, כביסה ומטבח.¹

אולם הצעירות מסטרי היו נחושות לצאת לעבודה בכבישים כקבוצה, ולא להתפזר בין קבוצות עובדים אחרות. צבי לבנה (ליברמן), שהיה באותה עת פקיד במשרד לקליטת עולים של מפלגת הפועל הצעיר, תיאר בספר הזיכרונות שלו משנת 1959 כיצד הגיעו חברות הקבוצה בוקר אחר בוקר למשרדו ודרשו שישלח אותן לעבודה. לבנה הסתייג. הוא חשש שמא מנהלי העבודה בכבישים ישלחו את הקבוצה כלעומת שבאה, הוא חשש שמא לא יעמדו הצעירות בעומס ובריאותן תיפגע, והוא חשש מתגובת עמיתיו למשרד.²

נחישותן של חברות הקבוצה השתלמה לבסוף. לבנה נכנע, כלשונו, לדרישתן ושלח אותן לעבוד בכביש ג'דה-חיפה,³ מצוידות במכתב אל מנהלי העבודה. כעבור שבועיים בא למשרדו בחור צעיר מעובדי הכביש. 'בלב חרד שאלתי: שמא שמעת אודות שבע נערות מסטרי בעבודת הכביש?' ולבנה נענה: 'לקבוצת "בת שבע" אתה מתכוון? כיצד לא אכירן והן חוללו מהפכה בכביש! כולן עובדות בניפוץ חצץ ומצטיינות מאד, הגיעו לשיא. מכסת החצץ היומית שלהן מגיעה למכסת הבחורים המנוסים והחרוצים ביותר, ולעתים אף למעלה ממנה'.⁴

שנים רבות לפני שכתב לבנה פרסמה עדה פישמן, אחת המייסדות והמנהיגות של תנועת הפועלות, ספר אשר מתעד את שלבי הקמתה והתגבשותה של התנועה. גם פישמן כתבה על הקבוצה מסטרי והסבירה את אופן החשיבה של חברותיה: 'בחורות תמימות אלה, אשר חונכו בקרב "השומר הצעיר" בתוך סביבה של שוויון חברתי, בלי ידיעה ונגיעה כל שהיא עם מלחמת החיים המציאותיים, התפלאו: למה זה דוקא הן האחרונות לעבודה'.⁵ לדעת לבנה ופישמן, מקור המתח שעוררה דרישתן של הצעירות מסטרי לצאת לעבוד בכביש כקבוצה מצוי בפער בין רצונן של חברות הקבוצה לצאת לעבודה פיזית קשה והנחתן התמימה ששוויון מגדרי הוא מציאות החיים ובין ההתנגדות של בעלי תפקידים ופועלים בכבישים לשילוב נשים בעבודות אלו. במילים אחרות, הנחישות שהפגינו חברות הקבוצה ערערה על תפיסות מסורתיות של הפרדת עיסוקים בהתאם למגדר וההתנגשות בין התפיסה התמימה או האידאית שעליה התחנכו ובין מציאות החיים הלא שוויונית היו מקור המתח.

אך הסיפור של קבוצת סטרי מעלה עוד מתח שהתעורר כשניסו נשים להשתלב בעבודות שהשתייכו לשדה ה'גברי', המתח בין השתייכות להתבדלות. מצד אחד חברות

1 צבי לבנה (ליברמן), פרקי העלייה השלישית, ספיר גדיש, תל אביב תשי"ח, עמ' 44.

2 שם, עמ' 45.

3 קטע מהכביש שמכונה כיום כביש 75.

4 לבנה, פרקי העלייה השלישית, עמ' 44-45.

5 עדה פישמן, תנועת הפועלות בארץ ישראל, הוועד המרכזי של הפועל הצעיר, תל אביב תרפ"ט, עמ' 83.

הקבוצה ראו את עצמן שייכות לתנועת השומר הצעיר ולתנועת הפועלים הציונית, מבחינה רעיונית ומעשית גם יחד, ודרשו לצאת לעבודה כמו שיצאו העובדים הגברים. מצד אחר הן התארגנו בקבוצה נבדלת מבחינה מגדרית. אין בידינו עדות לכך שקבוצת סטרי נקטה במתכוון שיטת פעולה מגדרית, ונראה שנכון לראות בהתארגנותה אסטרטגיה של מהגרות שדבקות זו בזו בשל היכרות מוקדמת. עם זאת, לפעולה המגדרית הייתה עוד משמעות. אילולא התארגנו בקבוצה של נשים בלבד, הן היו מפוזרות לתפקידי שירותים בקבוצות של פועלים או נשלחות כלעומת שבאו ולא מגיעות כלל אל מחנות העבודה בכבישים.

ציר המתח בין השתייכות להתבדלות אינו ייחודי לסיפורה של הקבוצה מסטרי, הוא עובר כחות השני בכל שלבי המאבק על השתלבות פועלות בענפי הסלילה והבניין, שנמשך כל שנות העשרים והשלושים של המאה ה-20 בארץ ישראל המנדטורית. במאמר זה אבקש להציג את המתח בין השתייכות להתבדלות, להסביר אותו במסגרת התאורטית של היסטוריה של מגדר, ולבסוף להציע 'תפנית בעלילה' עם ניתוח חלופי של יסוד הבדלנות כאסטרטגיה במאבק וכפרקטיקה בתנועת הפועלות.

רקע היסטורי

מסוף המאה ה-19 התאפיינו תנועות לאומיות בעיצוב מחדש של תפקידי מגדר בחברה. בתנועה הציונית נעשה ניסיון מודע ואינטנסיבי לשנות את התפיסה המסורתית של תפקידי מגדר, אולם תהליך השינוי סבל ממעצורים, כמו התביעה לנאמנות מוחלטת לפרויקט הלאומי במחיר דחיית המאבק המגדרי. למקומן של נשים בשוק העבודה היהודי בתקופת המנדט יש התייחסות של ממש במחקר ההיסטורי. תוארו בו מנגנוני הבידול התעסוקי לפי מגדר ויש בו התייחסות אחדות למאבקן של פועלות להשתלב בעבודת סלילה ובניין.⁶ מאמר זה הוא ניסיון ראשון במחקר לצלול לעומק המאבק, להבין את היקפיו, את האסטרטגיות ששימשו את הפועלות, את המוסדות שייצגו אותן ואת המתחים שנלוו לאופני הפעולה.

כדי להסביר את צמיחתו של המאבק ואת המוטיבציה של נשים להשתלב בענפי הסלילה והבניין, חיוני להבין את משמעותם הסמלית והמטריאלית של ענפים אלה

6 דפנה יזרעאלי, 'תנועת הפועלות בארץ ישראל מראשיתה עד 1927', קתדרה, 32 (תמוז תשמ"ד), עמ' 109-140; דבורה ברנשטיין, 'מעמדן והתארגנותן של נשים עובדות ביישוב העירוני בשנות העשרים והשלושים', שם, 34 (טבת תשמ"ה), עמ' 115-144; הנ"ל, 'אשה בארץ ישראל, השאיפה לשוויון בתקופת היישוב', הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1987; בילי מלמן, 'מן השוליים אל ההיסטוריה של היישוב: מגדר וארץ ישראליות (1890-1920)', ציון, סב, ג (1997), עמ' 243-278; בת שבע מרגלית שטרן, 'גאולה בכבליים: תנועת הפועלות הארץ ישראלית 1920-1939', יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2006; גילת גופר, 'האשה הציונית: הבנית הנשיות בתקופת הראשית של תנועת העבודה 1903-1923', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2009; אלי נחמיאס, 'נשים בחיפה האדומה: בחינת ראשיתה של התארגנות נשית בחיפה בתקופת המנדט הבריטי', [חמו"ל], חיפה 2009.

בשוק העבודה היהודי בשנים הנדונות. כאמור, בראשית שנות העשרים הייתה סלילת כבישים הענף היחיד כמעט שקלט עובדים חדשים. מראשית שנות העשרים עד סוף שנות השלושים היה ענף הבניין אחד מענפי התעסוקה המרכזיים, לפרקים המרכזי ביותר, במשק היהודי העירוני. כך היו עבודות הסלילה מסגרת הקליטה הכלכלית הראשונית עד 1922, ומאותה שנה החליפו אותן עבודות הבניין, שהתרכזו בערים הגדולות, תל אביב-יפו, חיפה וירושלים.⁷

מרכזיותם של ענפים אלה הושפעה גם מהשקעות ההון. ענף הסלילה היה תלוי בעיקרו בהשקעות של ממשלת המנדט. בראשית שנות העשרים הביא מחסור בדרכים ראויות להשקעה גדולה בסלילת כבישים, שהייתה למקור התעסוקה המרכזי למהגרים שהגיעו בעלייה השלישית.⁸ ענף הבניין הושפע בראש ובראשונה מזרימת הון פרטי, רובו הון של העולים עצמם. עם זאת, בשנות העשרים, וביתר שאת בשנות השלושים, השקיעו הן ממשלת המנדט והן המוסדות הציוניים הון רב בבנייה של מוסדות ממשלתיים ומוסדות ציבור ובמידה מסוימת גם בבנייה למגורים.⁹

פועל יוצא מהשקעות ההון היה כושר קליטת העובדים של ענפים אלה. עד שנות השלושים, שאז העלתה תנופת התפתחות בתעשייה ובחקלאות את הביקוש לעובדים גם בתחומים אלה, לא היו כמעט מתחרים לענף הבניין ולעבודות הסלילה מבחינת היקף ההעסקה. בשל הביקוש הגבוה לעובדים בענף הבניין עלה בשנות השלושים השכר בו על השכר בכל הענפים שעבדו בהם פועלים, מקצועיים ולא מקצועיים.¹⁰

נדבך אחר שראוי להזכיר הוא הסטטוס הגבוה של עבודה פיזית קשה ועבודה יצרנית בחברה החלוצית.¹¹ במדד היוקרה של העבודה החלוצית המגשימה היו עבודות הסלילה

7 גדעון ביגר, מושבת כתר או בית לאומי, השפעת השלטון הבריטי על ארץ ישראל 1917-1930, בחינה גיאוגרפית היסטורית, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1983, עמ' 98-114; יעקב מצר ועודד קפלן, משק יהודי ומשק ערבי בארץ ישראל, תוצר, תעסוקה וצמיחה בתקופת המנדט, המכון למחקר כלכלי בישראל על שם מוריס פאלק, ירושלים 1990, עמ' 75-85; נחום גרוס, לא על הרוח לבדה, עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ ישראל בעת החדשה, מאגנס, ירושלים תש"ס, עמ' 233-264; דן גלעד, כלכלת הישוב בתקופת המנדט, מרכז ההסברה, שירות הפרסומים, תל אביב 1990, עמ' 54-55.

8 גרוס, שם, עמ' 173-175; איתמר ארבל, 'מנדט לסלילת הדרך, מדיניות סלילת הכבישים של ממשלת המנדט בין השנים 1920-1925 והשפעתה על הישוב היהודי בפלשתינה', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2015, עמ' 17, 32.

9 נדב הלוי, בנקאי לאומה בהתחדשותה, תולדות בנק לאומי לישראל, חלק II, תחת שלטון הבריטים, מסדה, רמת גן 1977, עמ' 122; Jacob Metzger and Oded Kaplan, 'Jointly but Severally: Arab-Jewish Dualism and Economic Growth in Mandatory Palestine', *The Journal of Economic History*, 45 (1985), p. 336.

10 מ' [מרדכי] נמירובסקי, ו' [וולטר] פרויס, המצב הכלכלי בארץ ישראל לראשית 1932, דבר, תל אביב 1932, עמ' 83-84.

11 מידת היוקרה שיוחסה לענפי עבודה שונים הייתה תלויה בקושי הפיזי וברווח הצפוי. אביגיל פז ישעיהו, 'אנשים ובעיקר נשים בגדוד העבודה', ישראל: כתב עת לחקר הציונות ומדינת ישראל, היסטוריה, תרבות, חברה, 5 (2004), עמ' 151-177.

והבניין שניות רק לחקלאות. וכך, היצע העבודה הרחב, התגמול הגבוה והיוקרה החברתית יכולים להסביר את השאיפה של נשים להשתלב בענפי הסלילה והבניין. בהתנגדות למימוש שאיפה זו יש לראות שילוב בין תחרות על מקומות עבודה שנהנו מעדיפות כלכלית וחברתית ובין הגנה על תפקידי מגדר מסורתיים.

גילויי ההתנגדות אפיינו את כל תקופת המאבק ואת כל הגורמים שהיו מעורבים בענפי הסלילה והבניין – החל בפקידי המשרדים הקבלניים ובמוסדות ההסתדרות, המשך במנהלי העבודה בכבישים, בקבלני הבניין, בבעלי הבתים, בבעלי המקצוע בענף הבניין ובחברי האגודות המקצועיות וכלה בפועלים. נשים שביקשו להשתלב בעבודות סלילה ובניין נתקלו בעמדות שמרניות שחסמו את דרכן לרכוש מקצוע, לקבל עבודה, להתאגד, להשתכר כראוי ולזכות ביוקרה החברתית.

שלושה סוגים של הצדקות היו למתנגדים: הצדקות פטרוניות, שנגעו להגנה על בריאותן, על בטיחותן ועל ביטחונן של נשים; הצדקות מעשיות, שנגעו ליכולת פיזית פחותה של נשים ולהשלכותיה הכלכליות; והצדקות נורמטיביות, שלפיהן עבודת נשים במקצועות 'גבריים' היא מצב לא 'טבעי'. המשותף לכל המתנגדים היה היצמדות לעמדה שמרנית של הפרדת עיסוקים מסורתית. כך סיכמה זאת עדה פישמן ב־1921: 'הסיבה העיקרית להגבלת כניסתן לעבודות הנ"ל [כבישים ובניין] היא הפזמון הישן נושן: הַחֲבֵרָה – גם זו המתחדשת – אינה יכולה בכל זאת להתרגל לפגוש את הבנות בעבודות כאלה שהסבתות שלנו לא עבדו בהן'.¹² את המאבק על השתלבות בעבודות הסלילה והבניין אפשר לחלק לשלוש תקופות עיקריות. החלוקה מתבססת על שינויים באסטרטגיות המאבק, באוכלוסיית הפועלות השותפות לו ובהנהגתו, והיא תוכל לסייע בהבנת הדינמיקה של מהלכי ההשתייכות וההתבדלות שאפיינו את התקופות השונות.

השלב הראשון במאבק (1920-1923) מקביל לתקופה שהשקיעו הבריטים משאבים בסלילת כבישים בין-עירוניים. מחנות העבודה בכבישים היו מקור תעסוקה עיקרי למהגרים החדשים, ולכן שם התרכזו המאבק. המרחק ממרכזי ההנהגה והראשוניות של המאבק קבעו את אופיו המבוזר. באותו שלב היה המאבק אוסף של יוזמות עצמאיות מקומיות של פועלות עם מוטיבציה גבוהה להשתלב בעבודה. מועצת הפועלות, שהוקמה ב־1921 ומנהיגותיה פעלו בערים, שימשה באותה תקופה בעיקר גורם חיצוני תומך ומתעד. בשלב השני, עם המעבר ממחנות העבודה בכבישים לערים בשנים 1922-1923 עד סוף העשור, ובעת שהועברו רוב עבודות הסלילה לערים ולפריפריה הקרובה אליהן והחלה תנופת בניין, התרכזו מרבית הפועלות בשלוש הערים הגדולות: תל אביב-יפו, חיפה וירושלים. אוכלוסיית הפועלות נעשתה באותה תקופה מגוונת יותר, בייחוד באמצע העשור. עקב גידול האוכלוסייה בערים והמשבר הכלכלי באמצע שנות העשרים (1925-1928), חיפשו נשים עירוניות רבות פתרון למצוקת האבטלה בעבודות הסלילה והבניין. מעורבותה הגוברת של מועצת הפועלות במאבק שינתה את צביונו, והוא הלך ונעשה ריכוזי ומאורגן

12 עדה פישמן, 'לשאלת העובדת', הפועל הצעיר, 11.11.1921, עמ' 13.

יותר. למאבק המאורגן היה יתרון חשוב בתהליך רכישת המקצוע של פועלות בענף הבניין בשל יכולתה של מועצת הפועלות לגייס משאבים להכשרה מקצועית. באותה תקופה נעשו כמה מתחומי העיסוק בענפי הסלילה והבניין מקובלים עבור פועלות, וכמה מהם אף תוגו במידה רבה כתחומים 'נשיים'.

צמיחה כלכלית נמרצת בתחילת שנות השלושים סימנה את ראשיתו של השלב השלישי במאבק (1930-1939). הצמיחה הביאה לתנופה בענף הבניין ואפשרה לנשים רבות להיכנס לשוק העבודה, לרכוש מקצוע ולייצב את מעמדם בענף הבניין. גם הישגי המאבק בשנות העשרים תרמו להשתלבות נשים בעבודה בשנות השלושים. השפל הכלכלי במחצית השנייה של אותו עשור שינה שוב את הרכבה של אוכלוסיית העובדות. נשים נשואות יצאו לשוק העבודה כדי להקל את מצוקת הפרנסה והשתלבו בדרך כלל בעבודות ציבוריות לא מקצועיות בשכר נמוך.

מועצת הפועלות, שכבר קנתה אחיזה גמורה בניהול המאבק ובהנהגתו, שינתה בהדרגה את יחסה אליו באותו עשור. שינויים פנימיים בתוך תנועת הפועלות הקהו את עוקצו הרדיקלי ואת צביונו המאגד של המאבק ועיצבו אותו מחדש ככלי להקלה זמנית בלבד של מצוקה כלכלית.

מבחינה מספרית, אפשר להעריך שבמחצית הראשונה של שנות העשרים השתתפו בעבודות בכבישים כמה מאות עובדות, שהיו בין עשרה ל-15 אחוזים מכלל העובדים בכבישים. כמחציתן (שבעה עד שמונה אחוזים) השתתפו בעבודות הסלילה, והמחצית האחרת – בעבודות שירות (כגון מטבח וכביסה).¹³ בענף הבניין עבדו בכל עת בעשורים המדוברים בין כמה עשרות לכמה מאות פועלות. באמצע שנות השלושים הגיעו המספרים לשיא של כ-700-800 פועלות בניין, שהיו כחמישה-שישה אחוזים מכלל העובדים בבניין. מהן 65 אחוזים בערך היו בעלות מקצוע. אחוזים אלה דומים לבעלי המקצוע בקרב פועלי הבניין הגברים.¹⁴

13 הנ"ל, תנועת הפועלות בארץ ישראל, עמ' 84; מרדכי סבר וחיה שלום שטרן, הוועידה השניה של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל, תל אביב 1923, עמ' 101.

14 תוצאות מפקד העובדים, פנקס הסתדרות העובדים בארץ ישראל, ירושלים 1922, טבלה ב; המפקד השני של העובדים העברים בארץ ישראל, הסתדרות העובדים העברים הכללית בארץ ישראל, הוועד הפועל, תל אביב 1926, טבלה 5; דוד גורביץ, דין וחשבון וסכומים כלליים על מפקד העובדים העברים, המחלקת הסטטיסטיות של הסוכנות היהודית לארץ ישראל וההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, [דפוס הארץ] 1930, טבלה 63; המפקד הכללי של העובדים העברים בא"י, פנקס ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, תל אביב 1938, טבלה 20-21; ידיעות מחלקת העבודה (למצב האיש העובדת בארץ), יולי 1926, ארכיון תנועת העבודה, מכון לבון (להלן: אה"ע), IV-230-5-57; ב' חייקנה [בת שבע חייקין], 'דו"ח המזכירות, מושב מועצת הפועלות', דבר, 22.11.1926, עמ' 3; ו' פריס, 'תוצאות המפקד', שם, 17.1.1927, עמ' 2-3; תוצאות מספירות העובדות בבתי מלון, בתי אוכל, בתים פרטיים, בתי חולים וחלק מבתי המלאכה, פברואר 1928, אה"ע, IV-230-26-29B; מ' נמירובסקי, הפועלת העירונית לפי

אסטרטגיות במאבק

בידול תעסוקתי לפי מגדר¹⁵ הוא אחד האופנים שנשמרת בהם חלוקת הכוח בחברה המודרנית. באמצעות יצירה של שתי קטגוריות נורמטיביות – עבודות של גברים ועבודות של נשים – הודרו נשים ממגוון עיסוקים ותפקידים שהיו בהם תגמול כספי גבוה, יוקרה ועמדות כוח. במאבק על עבודות הסלילה והבניין התמודדו פועלות הן עם חסם נורמטיבי להשתלב בעיסוק 'גברי', הן עם חסם פיזי בשל אופי העבודה. האסטרטגיות במאבק התפתחו כדי להתמודד עם שני החסמים הללו.

בראשית המאבק התגבשו אופני פעולה שדרשו מנשים מה שכינתה עדה פישמן חלוציות כפולה. ראשית היה על הפועלת לפרק את דפוסי החשיבה המגדריים המגבילים שלה עצמה, ואז לצאת למאבק בבידול המגדרי. לשם כך, הסבירה פישמן, 'עליה להאמין קודם כל בכוחות עצמה ולכבוש את האמון בשוק: כי גם לה ידיים עובדות, ולסגל לעצמה ענפי עבודה חדשים מחוץ למקובל ולרגיל. כל זה דורש אוצרות כח, ורק על ידי יצירת תנועה צבורית כבירה [...] אפשר יהיה להתגבר על הרגלי הדורות ולצאת אל המרחב'.¹⁶ בשלבים שאחרי כן במאבק, עם הגברת מעורבותה של מועצת הפועלות, אפשר להבחין באסטרטגיות משוכללות יותר, שדרשו רמת ארגון גבוהה יותר. את האסטרטגיות הללו אפשר לחלק לאסטרטגיות של השתייכות, שהמאמצים בהן הופנו בעיקר להשתלבות בקבוצות עבודה מעורבות מגדרית ובתנועת הפועלים הכללית, ולאסטרטגיה של התבדלות, שהחלה כמסגרת עוקפת התנגדות והתפתחה לחלופה בעלת עוצמה משלה. עם זאת, יש לזכור שלהבדיל מהחלוקה החדה האפשרית במחקר בזכות תהליכים של הפשטה בדיעבד, המציאות הייתה מורכבת יותר. במציאות ההיסטורית התקיימו רצף בין השאיפה להשתייך להכרה ביתרונותיה של ההתבדלות וכן רצף מפעולות שכוונו להשתייכות עד דלילות גמורה. נשים שונות פעלו לפי צורכיהן ויכולותיהן ונעו על פני הרצף לפי המטרות שהציבו לעצמן והאפשרויות שהיו פתוחות בפניהן.

אסטרטגיה ראשונה – עבודות של נשים

בדיון הציבורי על השתתפותן של פועלות בשוק העבודה בתוך החברה הפועלית התבסס עוד בראשית שנות העשרים המונח 'עבודות מתאימות לפועלות' לציון הקטגוריה עבודות של נשים. פעילות בתנועת הפועלות אימצו את ההפרדה המגדרית במקום לדחות אותה. עמדה ראלית בנוגע ליכולותיהן של מרבית הפועלות ושימוש בנימוקים של הפרדת

מפקד העובדים ב' 1929, אה"ע, IV-230-5-14B; 'הפועלת בת"א וכיפו', 1929, אה"ע, IV-230-2-7; מספרים על הפועלות בערים, 1929, הארכיון הצינוני המרכזי (להלן: אצ"מ), S9/1082/1; ממועצת פועלי חיפה למזכירות מועצת הפועלות, 15.12.1929, אה"ע, IV-230-2-10; הרכב ציבור הפועלות בארץ, דבר הפועלת, 1 (25) שנה ג, 5.4.1936, עמ' 31.

Gender based occupational segregation 15

עדה פישמן, 'עבודה לעובדת', הפועל הצעיר, 5.6.1925, עמ' 5. 16

עיסוקים בין נשים לגברים, כדי לייחד לנשים מרחב שהן לא תיאלצנה להיאבק בו על מקומן, הציבו את הרעיון של עבודות מתאימות לפועלות ככלי בשדה המאבק על עבודות הסלילה והבניין. דוגמה מובהקת לשימוש בכלי זה היא הדרישה של מנהיגות במועצת הפועלות לשריין לפועלות את העבודות הקלות יותר בענף הבניין. הדרישה הופנתה למוסדות ההסתדרות שעסקו בהפניית פועלים לעבודה, שכן למועצת הפועלות לא ניתן המנדט לעסוק בכך עצמאית.¹⁷

יתר על כן, אמנם הקטגוריות הנורמטיביות עבודות של גברים ועבודות של נשים שימשו לרוב להדרת נשים מתחומי עיסוק, אבל היה בהן גם יתרון מובנה: כניסה מסיבית של נשים למקצוע מסוים סימנה אותו לרוב כ'נשי', ולכן הפחיתה את מידת המשיכה של גברים אליו. איתור מרחבים כאלה בתוך ענפי הסלילה והבניין, תוך כדי תיוג תחומים בתור עבודות של נשים, הפחית את ההתנגדות והתחרות ואפשר לנשים להשתלב.

רות מילקמן, סוציולוגית אמריקנית שניתחה את תעסוקת הנשים בתקופת המשבר הכלכלי הגדול בארצות הברית בשנות השלושים, ציינה שבשלבים הראשונים של המשבר פגעה האבטלה בגברים יותר מאשר בנשים. מילקמן הסבירה שבידול תעסוקתי אפשר לנשים לשמור על מקומות העבודה שלהן בתחומי עיסוק 'נשיים', שכן לא הייתה ניעות בתעסוקה של עובדים ממקצועות 'גבריים' אל מקצועות 'נשיים'. מצוקת האבטלה של נשים גברה רק כאשר התמשך המשבר והועצמה התחרות על מקומות עבודה בין הנשים עצמן.¹⁸ תופעה דומה התקיימה בתקופת המשבר הכלכלי בארץ ישראל במחצית השנייה של שנות העשרים. המשבר הביא לפיטורי עובדים רבים ולירידה באחוז הגברים העובדים, ובו בזמן עלה עלייה מתונה אחוז הנשים העובדות, ועלייה זו הייתה מובהקת יותר בקרב נשים רווקות.¹⁹

כך, גידור של עבודות בענפי הסלילה והבניין באמצעות התיוג עבודות של נשים, ובראשן ניפוץ חצץ וריצוף מדרכות, נעשה עוד כלי במאבק. הסיבה לכך שבמחצית הראשונה של שנות העשרים נהיה בהדרגה ניפוץ החצץ עבודה של נשים נעוצה כנראה בכך שבפני גברים היו פתוחות אפשרויות תעסוקה בשכר גבוה יותר. כוחה של ההבניה החברתית, שהתגבשה במשך שנים אחדות, ניכר במשבר הכלכלי של אמצע שנות העשרים, שאז למרות התגברותה של התחרות על מקומות העבודה, נותרה עבודת הניפוץ בתודעת הציבור כתחום של נשים. פרשת כבישי שכונת מרכולת משנת 1926 יכולה להדגים עד כמה זוהתה עבודת החצץ בתור עבודה של נשים. סלילת הכבישים בשכונת מרכולת בתל אביב בוצעה במימון עצמי של תושבי השכונה. עבודת החצץ דרשה כמאה עובדים,

17 עדה מימון, 'לשאלת הפועלת, בוועידה החקלאית, ה' שבט תרפ"ו, 23 בינואר 1926', בתוך: יהודה ארז (עורך), *לאורך הדרך, מבחר דברים ואיגרות*, עם עובד, תל אביב 1972, עמ' 128-133; פישמן, *תנועת הפועלות בארץ ישראל*, עמ' 98-104.

18 Ruth Milkman, 'Women's Work and Economic Crisis: Some Lessons of the Great Depression', *Review of Radical Political Economics*, 8 (1976), pp. 75-80

19 מ' נמירבסקי, הפועלת העירונית לפי מפקד העובדים ב-1929, אה"ע, IV-230-5-14B.

והחלטת התושבים לשכור קבלנים ערבים הייתה עתידה להעביר אותה לעובדים מחוץ לעיר. עקב כך התעוררה מחאה בקרב פועלים ופועלות, שדרשו להשאיר את העבודה בעיר ובידי הפועלות. לאחר שמנעו המזרחים פריקה של חצץ שנופץ מחוץ לעיר נעתר הקבלן לדרישתם, ו-65 עובדות ניפצו את החצץ.²⁰

דוגמה אחרת אפשר למצוא בדבריה של לאה ברקן, חברת ועדת הפועלות בתל אביב, שהכריזה באחת משיבות ועידת הפועלות השלישית: 'כבשנו ענפי עבודה בעיר כמעט במונופולין (חצץ)'.²¹ ברקן ליוותה את המאבק בכבישי מרכולת, ולאחר סיום הפרשה פרסמה רשימה קצרה בעיתון דבר, ובה הדגישה את תרומתן של ה'מחצצות, שבעמל לא יתואר כבשו את המקצוע' לשמירה על 'עבודה עברית'.²²

מה שהחזיר את ייצור החצץ לבסוף לידי עובדים גברים היה המכונה לניפוח חצץ. הפועלות הצליחו לגבור על עובדים בשנות השפל תוך כדי שמירה על תיוג 'נשי' וגברו על עבודה זולה²³ בזכות החבירה למאבק על עבודה עברית, ואולם הן לא יכלו למכונה שייצרה חצץ בזול ובהפעלתם של עובדים עברים, כולם גברים.²⁴

אסטרטגיה שנייה – שכר נמוך

ביטוי אחר לבידול תעסוקתי לפי מגדר הוא הפרשי שכר בין גברים לנשים שממלאים תפקידים דומים. הפרשי שכר בין פועלות לפועלים היו מקובלים וגלויים במשק הארץ-ישראלי בשנות העשרים והשלושים.²⁵ העסקה של פועלות בעבודות 'של גברים' נחשבה ניסוי חברתי שכרוך בסיכונים כלכליים. לפיכך, פגיעה בשכר הפועלות נחשבה אמצעי סביר למזעור הנוזקים האפשריים.²⁶ אף שהפרשי שכר פגעו בכושר ההשתכרות של נשים ובעצמאותן הכלכלית,

20 'פועלות דורשות עבודה', דבר, 12.2.1926, עמ' 4; 'הפועלות', שם, 24.2.1926, עמ' 1; 'הפועלות לוחמות על זכות העבודה', שם, 23.2.1926, עמ' 1; 'טננבויס, 'כבישי מרכולת'', שם, 11.3.1926, עמ' 3; 'הנ"ל, 'שאלה גלויה למועצת פועלי יפו', שם, 31.3.1926, עמ' 3; 'עבודת הפועלות בחצץ', שם, 26.8.1926, עמ' 4.

21 'הערב', שם, 14.3.1926, עמ' 1; 'ועידת הפועלות', שם, 25.4.1926, עמ' 3.

22 ל' ברקן, 'עבודת החצץ ע"י מי תעשה', שם, 25.10.1926, עמ' 3.

23 כינוי מקובל בן התקופה לעבודה שנעשית בידי פועלים ערבים, שדרשו שכר נמוך לעומת פועלים יהודים ולעתים אף לעומת פועלות יהודיות.

24 למשל: 'מפעלות סולל בונה ב-1926', דבר, 3.9.1926, עמ' 10; פרוטוקול הישיבה בעניין משק של 200 פועלות בסביבת נס ציונה, 23.3.1926, אצ"מ, S9/1800/2; '1' אהרונוביץ, 'חבלי גידול', דבר, 29.8.1941, עמ' 4.

25 המפקד השני של העובדים העברים בארץ ישראל, הסתדרות העובדים העברים הכללית בארץ ישראל, הוועד הפועל, תל אביב 1926, טבלה 26; המפקד הכללי של העובדים העברים בא"י, פנקס ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, תל אביב 1938, טבלאות 34-41; 'עובדים ועבודה', ידיעות תל אביב, 15.10.1936, עמ' 106.

26 דבורה ברנשטיין, 'החלוצה בין הדוידים, מעמדן של נשים בכוח העבודה בתקופת היישוב', מגמות, 19-7-1983, עמ' 19-7.

כחלק מן המאבקים להשתלבות בשוק העבודה, פערי השכר היו גם יתרון, שכן לעתים הצליחו נשים להיכנס לשוק העבודה בזכות היותן כוח עבודה זול. האינטרס של פועלות להשתלב בענף הבניין הביא למינוף הפרשי השכר כאסטרטגיה. יתר על כן, בשנות העשרים התבטאו מנהיגות במועצת הפועלות בזכות הוויתור על שכר שווה כאמצעי להשתלב בעבודות הכבישים והבניין. בשנות השלושים, בעת שהתבסס המונח 'שכר הפועלת' בשוק העבודה, אימצה מועצת הפועלות את האסטרטגיה של שכר נמוך כמדיניות מעשית, לצד הצהרות עקרוניות על מאבק לשוויון מגדרי בשכר.²⁷

אסטרטגיה שלישית – התמקצעות

חשוב לציין שהשוואה של נתוני השכר בין ענפי תעסוקה שונים מלמדת כי השכר בענף הבניין היה גבוה הרבה יותר משכר הפועלות בענפים אחרים. מפקד העובדים שנערך ב-1930 מגלה נתון מעניין אחר. שכרן של פועלות פשוטות היה נמוך משכר הפועלים הפשוטים, ואולם כמה מבעלות המקצוע (בעיקר בצבעות ובריצוף) הגיעו לדרגות השכר הגבוהות, אפילו יחסית לבעלי המקצוע הגברים.²⁸ נוסף על כך, עבודה מקצועית בענף הבניין סייעה לפועלות להתגבר על החסם הפיזי בעבודה, שכן רמת השחיקה הפיזית במרבית העבודות המקצועיות הייתה נמוכה לעומת השחיקה בעבודות לא מקצועיות. עם זאת, השכר הגבוה ורמת השחיקה הנמוכה היו גם גורמים שהגבירו את התחרות על עבודות מקצועיות והחריפו את ההתנגדות לשילוב נשים. הגורם המגביל העיקרי בקבלת הכשרה מקצועית לפועלות היה התנגדותם של בעלי מקצוע לקבל נשים להתלמדות. בראש המתנגדים היו בעלי המקצוע המאורגנים בהסתדרות. בעלי המקצוע פעלו בשוק תחרותי, בענף שסבל מתנודות חריפות, ונשכרו לפרויקטים מוגבלים בזמן, ולפיכך הובטחה פרנסתם לתקופות קצרות בלבד. בצירוף ההתנגדות הנורמטיבית להעסקת נשים במקצועות 'גבריים', הגנו בעלי המקצוע על עבודתם מתחרות נוספת.²⁹ בראשית שנות העשרים פנו פועלות לקבל הכשרה מבעלי מקצוע פרטיים (לא מאוגדים), בסיוע הלוואות שגייסה מועצת הפועלות לתשלום שכר הלימוד. בשלב שאחרי כן הכשירו נשים שהתמקצעו את הדור הבא של הפועלות. מאמצע שנות העשרים התפתח במועצת הפועלות מנגנון גיוס הלוואות ממחלקת העבודה בהנהלה הציונית לשם הכשרה מקצועית, רכישה של כלי עבודה ומימון הקיום של הפועלת בתקופת ההכשרה.³⁰

27 למשל: פישמן, תנועת הפועלות בארץ ישראל, עמ' 102; יוכבד בת רחל (תרשיש), בנתיב שהלכתי, פרקי חיים ומקדי פעילות, מכון טבנקין לחקר ולימוד הקיבוץ, תל אביב תשמ"א, עמ' 26; פרומה טיגר, 'בעבודה', דבר הפועלת, 9, שנה א, 28.11.1934, עמ' 16.

28 גורביץ, דין וחשבון וסכומים כלליים על מפקד העובדים העברים, טבלה 69.

29 'קבוצת המרצפות', בתוך: ליליה בסביץ ויוכבד בת רחל (אספן), חברות בקיבוץ, קובץ ראשון, הקיבוץ המאוחד, עין חרוד תש"ד, עמ' 292-294; פישמן, תנועת הפועלות בארץ ישראל, עמ' 105-106; הניה מ' פקלמן, חיי פועלת בארץ, אוטוביוגרפיה, דביר, תל אביב 2007, עמ' 95-96.

30 למשל: ממועצת פועלי יפו אל מחלקת העבודה של ההנהלה הציונית, 5.6.1925, אצ"מ, S9/1806;

בראשית שנות השלושים, עקב קשיי תקציב בהנהלה הציונית שגרמו שינוי בסדרי העדיפויות של מועצת הפועלות (ועל כך בהמשך הדברים), הצטמצמו אפשרויות ההכשרה לנשים בענף הבניין. למרות זאת, במפקד העובדים שהתקיים ב־1937 נמנו כמעט 300 פועלות מקצועיות בבניין, ובראשן צבעיות, מְרַצְפוֹת, נגריות בניין, טייחות, בנאיות וטפסניות. נשים מעטות מהן נכנסו לתפקידי משגיחות ומנהלות עבודה.³¹ אפשר להניח שכוחות השוק בתקופת השגשוג של אמצע העשור ופעילות מקומית במועצות הפועלים אפשרו את השתלבותן של נשים בהכשרה ובעבודה מקצועית.

אסטרטגיה רביעית – השתלבות בעבודה המאורגנת

שתי שיטות התארגנות שימשו לחלופין את העובדים בענף הבניין. בשנות העשרים התארגנו העובדים במה שכונה בשעתו קיבוצי הבניין: קבוצות קבלניות שיתופיות שקיבלו לאחריותן חלקים בעבודת הבניין, ובכלל זה חומרים וכלי עבודה. קבוצות אלו היו מאורגנות בהסתדרות פועלי הבניין הארצית. לעובדים ולעובדות כאחד הייתה חברות בקיבוצי הבניין דרך כמעט בלעדית להשתלב בענף.

את ההתנגדות לקליטתן של פועלות בקיבוצי הבניין ביססו חברי הקבוצות על טיעונים כלכליים. בלבה של ההתנגדות המוצהרת עמד החשש שמא יהיו הספקי העבודה של נשים נמוכים בשל מגבלות פיזיות ויגרמו לקבוצה הפסדים שאינה יכולה לספוג. עם זאת, אין להתעלם ממניעים אחרים שתדלקו את ההתנגדות, כמו הרצון לצמצם את התחרות על מקומות עבודה ולהגן על דגם הגבריות בחברה החלוצית. הדרה של פועלות מחברות בקבוצות העבודה הייתה כלי לשמירת ההפרדה בין התחום ה'גברי' לעיסוקים 'נשיים'. אף שפועלות אחדות בחרו להיאבק על מקומן בקבוצות הקבלניות והצליחו להוכיח כישורי עבודה גבוהים, שערי הקבוצות היו סגורים בפני מרבית הנשים. עם התמסדות המאבק באמצע שנות העשרים ניסתה מועצת הפועלות לצרף פועלות לקיבוצי הבניין באמצעות כפיית עקרון השוויון 'מלמעלה'. לשם כך קיימו נציגותיה משא ומתן עם דרג הפקידות בסניפים שונים של הסתדרות העובדים. מחלקת הפועלות שעל יד מועצת פועלי יפו למשל הגיעה ב־1926 להסכם עם סניף הסתדרות פועלי הבניין שלפיו תישא מועצת הפועלות בעלות ההכשרה המקצועית של הפועלות תמורת קליטתן בקיבוצי הבניין בעיר.³² לאסטרטגיה של כפיית עקרון השוויון 'מלמעלה' היו הישגים מסוימים, אך הם היו מוגבלים בהיקפם. לפי הנתונים, מספרן המוחלט של הפועלות בענף הבניין ב־1926 גדל

³¹ ט"י בשם מועצת הפועלות אל מחלקת העבודה של ההנהלה הציונית, י"ט בסיוון תרפ"ה, אה"ע, 118-5-230-א; מההנהלה הציונית אל מועצת הפועלות, 14.7.1926, אה"ע, 228-5-230-א; ממחלקת העבודה בהנהלה הציונית אל המחלקה הכספית, 21.9.1926, אצ"מ, S1/1186; ממועצת פועלי ירושלים אל מחלקת העבודה של ההנהלה הציונית בארץ ישראל, 22.12.1925, אצ"מ, S9/1806.

³² המפקד הכללי של העובדים העברים בא"י, פנקס ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, תל אביב 1938, טבלה 21.

³³ 'פועלות לקבוצת הבניין', דבר, 13.1.1926, עמ' 4; מה' גלנר אל ח' שפרינצק, 1926, אצ"מ, S9/1806.

לעומת 1924, אך אחוז הפועלות מכלל הפועלים הצטמצם. יתר על כן, הצטרפות החברים אל קיבוצי הבניין הייתה תהליך שנתלה בעיקר בתנודות בענף, ואילו הצטרפות חברות הייתה כרוכה במהלך מאורגן, במשא ומתן ובפשרה על תנאי ההכשרה.³³ בשנות השלושים חדלה הסתדרות פועלי הבניין הארצית מפעולתה, והאגודות המקצועיות נעשו הגורם החשוב בארגון העבודה בענף.³⁴ בשל כך החליפו האגודות המקצועיות את קיבוצי הבניין בארגון העבודה. קשה להגזים בחשיבותה של החברות באגודות המקצועיות. בשנות השלושים העניקו האגודות לחבריהן הזדמנות להכשרה מקצועית, הקנו הרגשת השתייכות לקבוצת עמיתים, פתחו אפשרויות תעסוקה וסיפקו הגנה על תנאי העבודה, ובהם על שכר מינימלי. בספר משנת 1940, שסוקר את ההיסטוריה של ההסתדרות בחיפה, נקבע בפירוש: 'בעבודות שהאגודה לא שלטה בהן היה נהוג שכר יותר נמוך'.³⁵ לכן נעשתה החברות באגודות המקצועיות ליעד במאבק הפועלות בשנות השלושים. לאורך שנות השלושים קיימה מועצת הפועלות משא ומתן עם האגודות המקצועיות בניסיון לגבור על התנגדות חבריהן לקלוט פועלות כחברות אגודה. המועצה אף תבעה ממוסדות ההסתדרות ומלשכותיה המקומיות להפעיל לחץ על האגודות לכבד את עקרון השוויון ולפתוח את שעריהן לפני הפועלות.³⁶ כדי להסיר מכשולים הציעו נציגות תנועת הפועלות הסדר דומה לזה שהציעו בשנות העשרים לקיבוצי הבניין, היינו גיוס הלוואות למימון ההכשרה המקצועית בתמורה לקבלת הפועלות לאגודה. עם אגודת המרצפים בחיפה למשל, אגודה שנחשבה חזקה ומסוגרת, התקיים משא ומתן במשך חצי שנה. למרות ההצעה, ואף שהייתה באותה עת דרישה גוברת למרצפים, צורפה בעלת מקצוע אחת בלבד לחברות באגודה.³⁷ גם כאשר מאמצי מועצת הפועלות נשאו פרי, הפשרות שנדרשו פועלות לקבל כדי להיות חברות באגודות המקצועיות בענף הבניין פגעו למעשה בזכויות רבות שעליהן הייתה האגודה אמורה להגן, ובמידה מסוימת עשו מהן סקציה בפני עצמה. אחת הדוגמאות לכך היא אגודת הפועלים בתעשיית חומרי הבניין. הצטרפות פועלות לאגודה זו היא סיפור יוצא דופן במקצת. כשישים מתוך 170 חברי האגודה בחיפה בשנת 1940 היו פועלות, והן לא נדרשו למאבק של ממש כדי להתקבל בתור חברות.³⁸

33 'פועלות לקבוצת הבניין', שם; מה' גלנר אל ח' שפרינצק, 1926, אצ"מ, S9/1806; 'פועלות בקבוצי הבניין', דבר, 10.2.1926, עמ' 8; ו' פרויס, 'קבוצי הבניין בשנות תרפ"ג-תרפ"ו', נדבכים, עלים לענייני הסתדרות הבניין וסולל בונה, 27.4.1926, עמ' 4-6.

34 אליהו בילצקי, הבונים בחומה, 50 שנה, תולדות פועלי הבניין בארץ ישראל, הסתדרות פועלי הבניין, תל אביב 1972, עמ' 61-107; הסתדרות בחיפה בשנים 1933-1936, ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל, מועצת פועלי חיפה, חיפה 1940, עמ' 83-100; לוי קנטור, הזרוע המקצועית, פרקים בהתפתחות התנועה המקצועית בארץ, אל"ף, תל אביב תשכ"ו, עמ' 218-224.

35 הסתדרות בחיפה בשנים 1933-1936, עמ' 87.

36 'החלטות הועידה', דבר, 10.2.1932, עמ' 4.

37 טיגר, 'בעבודה', עמ' 16; הסתדרות בחיפה בשנים 1933-1936, עמ' 105.

38 הסתדרות בחיפה בשנים 1933-1936, עמ' 106.

למרות זיקתה הברורה של אגודת הפועלים בתעשיית חומרי הבניין לתחום התעשייה, היא סופחה להסתדרות פועלי הבניין, ולא בכדי. הכלתה של האגודה בהסתדרות פועלי הבניין הייתה אחד האמצעים שהשפיעה בהם ההסתדרות על הזהות הלאומית של העובדים בענף חומרי הבניין דרך מאבק לשיפור תנאי העבודה. בשנות העשרים היו מרבית העובדים בתעשיית חומרי הבניין ערבים ויהודים יוצאי עדות המזרח, ומרביתם לא היו מאורגנים. עקב כך היה השכר בענף נמוך מאוד לעומת השכר בענף הבניין, ופועלים יהודים יוצאי אירופה נמנעו מלהשתלב בו. בשנות השלושים, כחלק מן המאבק על עבודה עברית, התחילה ההסתדרות לארגן את הפועלים בענף כדי להגדיל את מספר הפועלים היהודים.³⁹ אמנם פועלות שפנו לענף חומרי הבניין סבלו מהתנגדות של מעסיקים, אולם בתחרות על עבודה זולה היה לפועלות יתרון: הן עצמן נחשבו כוח עבודה זול.

כאמור, העסקת פועלות יהודיות בשכר נמוך הייתה פתרון לקושי שהעלה המאבק על עבודה עברית. משמעותה המעשית של עבודה עברית הייתה התבססות של שוק התעסוקה על עובדים יקרים. מחד גיסא היו הפועלות כוח עבודה זול, ומאידך גיסא תאמה העסקתן את סדר היום הרעיוני של המוסדות הציוניים וחסכה מהמעסיקים חיכוכים.⁴⁰ כך, למרות ההתנגדות ולמרות תהליכי מיכון שחלו בענף (וברוב המקרים הדירו את הפועלות), הצליחו פועלות להיכנס לעבודות בתעשיית חומרי הבניין, ועל פי מפקד העובדים שנערך בשנת 1937 הן היו קרוב לעשרה אחוזים מכלל הפועלים בענף בערים. אפשר להניח כי המאבק על עבודה עברית בתעשיית חומרי הבניין, ריבוי הפועלות היהודיות שהצליחו להשתלב בו וההתאגדות המאוחרת יחסית סללו את דרכן של הפועלות אל האגודה המקצועית.⁴¹ אולם בהצטרפות לאגודה לא תם המאבק, שכן חברות האגודה הודרו מהסכמי השכר. אגודת הפועלים בחיפה לדוגמה ניהלה מאבק על שכר העובדים בענף חומרי הבניין והצליחה להנהיג שכר יומי קבוע לפועלים במקצועות השונים. בראש סולם השכר היו יוצאי מדרגות, אחריהם יוצאי מרצפות, ולבסוף הפועלים בעבודות האחרות. הפועלות, ותהא אשר תהא העבודה שעסקו בה, נכללו בדרגה נפרדת, נמוכה מכל דרגות השכר של הפועלים. השכר המרבי לפועלות היה נמוך מהשכר המינימלי לפועלים בדרגה הנמוכה ביותר.⁴² בשל מגבלותיה של שיטת הפעולה הממוסדת בארגון העובדות היו פועלות שבחרו אפיק פעולה אשר עקף את מוסדות הפועלים. כזאת הייתה הקמתה של האגודה לפועלות ברוֹפָה וניקוי בניינים חדשים בנובמבר 1934. ראשיתה של התארגנות זו ב-14 עובדות בתל

39 שם, עמ' 105-107; 'באגודות המקצועיות בתל אביב', דבר, 19.3.1930, עמ' 4; מרדכי נמירובסקי, 'תנאי העבודה של פועלי הבניין בתל אביב', שם, 20.2.1931, עמ' 3.

40 בת שבע מרגלית שטרן, 'למלכה אין בית למלך אין כתר, מעמדן של נשים יהודיות בשוק העבודה בארץ ישראל המנדטורית', בתוך: אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), כלכלה וחברה בימי המנדט 1918-1948 (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2003), עמ' 107-152.

41 המפקד הכללי של העובדים העברים בא"י, פנקס ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, תל אביב 1938, טבלה 20.

42 הסתדרות בחיפה בשנים 1933-1936, עמ' 106-107.

אביב, שסבלו מתחרות גוברת על מקומות עבודה, אשר גררה יחס לא מכבד מצד נותני העבודה ושחקה את השכר הנמוך ממילא. פנייתן להסתדרות באוגוסט 1934 הביאה הן את נציגות מועצת הפועלות והן את מזכיר אגודת פועלי הבניין להכיר בחשיבות הארגון של פועלות בתחומים אלה.⁴³

התבקש אז שהן תיקלטנה באגודת פועלי הבניין, שהייתה המסגרת שאיגדה את הפועלים הקבועים הלא מקצועיים בענף, אולם הייתה זו אחת האגודות המסוגרות ביותר, והיא הביעה התנגדות לצירוף פועלות הן בחיפה הן בתל אביב. הפועלות ידעו על הדרה זו, ולכן לא ניסו להצטרף לאגודה ישירות אלא רק ביקשו את חסותה. מוסדות הפועלים, ובהם גם מועצת הפועלות, לא מיהרו לסייע, וללא תמיכתם לא היה סיכוי להשתלב באגודה. לבסוף כינסו הפועלות אספה של כשמונים עובדות והקימו אגודה עצמאית; זו זכתה לאחר הקמתה לפעול בפיקוחה של אגודת המרצפים.⁴⁴

אסטרטגיה חמישית – בדלנות

התבדלות מגדרית לא הייתה תופעה חדשה לגמרי בתקופת המנדט. עוד בתקופת העלייה השנייה, פועלות שהתקשו לקבל עבודה בחקלאות אימצו שיטת התארגנות מתבדלת. בתחילה היו אלה גילויים של תמיכה הדדית בין פועלות שחלקן מקום מגורים. אחת מחברות הקבוצה יצאה לעבוד לפרנסת האחרות, והדבר אפשר לחברותיה לחפש עבודה בחקלאות. בשלב שאחרי כן החלה התארגנות בדלנית ממוסדת יותר, עם אספת הפועלות הראשונה ב־1911 והקמת חוות העֶלְמוֹת בכינרת. קבוצות של נשים שהוכשרו בחווה היו הראשונות שהתקבלו כקבוצות לעבודה בקיבוצים. תקופת העלייה השלישית והשנים שאחרי כן התאפיינו בהתבססותם של דפוסי פעולה שנוצרו בתוך תנועת הפועלות בתקופת העלייה השנייה.⁴⁵

במישור הפוליטי התבטאה הבדלנות בהקמתה של מועצת הפועלות ב־1921. בתחום העבודה בחקלאות היא התבטאה בחתירה לשחזור הדגם של חוות הכשרה חקלאיות לפועלות באמצעות הקמתם של משקי הפועלות הראשונים ב־1921. ובכל זאת, יצירת נגזרת נוספת של האסטרטגיה הבדלנית והחלתה על השתלבות פועלות בענפי הסלילה והבניין דרשו נורמליזציה של רעיון הבדלנות בתוך תנועת הפועלות.

בתחילה הייתה הבדלנות בענפים אלה יוזמה ספונטנית ומקומית של נשים, על פי רוב בתגובה להתנגדות הפועלים או בעלי תפקידים אחרים. יוזמות דוגמת קבוצות בדלניות במחנות העבודה בכבישים היו מקור השראה לפועלות שעברו אל הערים וניסו להיקלט בענף הבניין, כמו שתיארה פישמן בספרה: 'תקופת הטענות מימי הכבישים בדבר

43 אלקה, 'למצבה של הפועלת בתל אביב', דבר הפועלות, 5 (17) שנה ב, 25.8.1935, עמ' 11.

44 'פועלות העובדות ברובה וניקוי מתארגנות', דבר, 28.11.1935, עמ' 6.

45 מרגלית שטרן, גאולה בכבלים, עמ' 50-51; גופר, האשה הציונית, עמ' 63-65; אסתר כרמל חכים, שלהבת ירוקה, חנה מיזל – מפעל חיים, יד טבנקין, רמת אפעל 2007, עמ' 55.

הדפיציטים שהצערות גרמו לקבוצות, שמשה הוראה לפועלת להימנע עד כמה שזה אפשרי משותפות ולעבוד על אחריות עצמן.⁴⁶

המעבר של פועלות אל הערים הבליט את קשיי ההשתלבות שלהן בשוק העבודה בכלל ובענף הבניין בפרט. שיעורי אבטלה גבוהים בקרב נשים התפרשו בציבור כעליבות, כחולשה אישית או מגדרית וכהיעדר יוזמה עצמית. בראשית שנות העשרים, מנהיגות יחידות בלבד בתנועת הפועלות, כמו עדה פישמן, רחל ינאית וחנה מייזל, ניסו לקדם הקמה של קבוצות בדלניות ודרשו ממוסדות ההסתדרות לפעול לארגון קבוצות קבלניות של פועלות בלבד כדי לעודד את האקטיביות ואת היוזמה שלהן.⁴⁷ אך גם הן האמינו שמדובר בשיטת פעולה זמנית בלבד. בחלוף הזמן הלכה והתבדת ההנחה שהבדלנות היא אילוץ קצר מועד בדרך להשתלבות מלאה של פועלות בשוק העבודה ובחיים הפוליטיים, ולפיכך קיבלה האסטרטגיה הבדלנית הכשר בתור שיטת פעולה לטווח ארוך.

התגבשות רעיון הבדלנות והשתרשותו בתנועת הפועלות

עוד בוועידת הפועלות שנערכה בספטמבר 1922 אפשר להבחין בניצני שינוי בניתוח מצבן של הפועלות, ומה שנחשב תחילה תוצר של חולשה וחוסר יוזמה קיבל פרשנות חדשה. לחברות הוועידה הלכו והתבררו הקשר ההדוק בין אבטלת הפועלות ובין ההתנגדות של חברי הקבוצות הקבלניות לקבל לשורותיהם עובדות והפסיביות המופגנת של המשרד לעבודות ציבוריות בנוגע לכך. המשתתפות בוועידה תמכו בהעמקת ההתבדלות כאסטרטגיה בשוק העבודה, והוועידה הטילה על מועצת הפועלות לארגן קבוצות עבודה של נשים בלבד.⁴⁸

גם באספת הפועלות שנערכה בדצמבר 1923 הייתה האסטרטגיה הבדלנית נושא לדיון. גולדה מאירסון הצטרפה לעמדתה של עדה פישמן בדבר הצורך להקים קבוצות קבלניות של נשים בלבד ולהכשיר נשים למקצועות מסוימים בהכשרה מאורגנת. פתרונות שהוצעו לבעיות בשוק העבודה בבניין קיבלו את הבדלנות כבסיס. כך למשל כשדובר על קבוצות של פועלות לא מקצועיות שמתקשות לקבל עבודה כי חסר בהן בעל מקצוע, הפתרון

46 עדה מימון, 'למצב העובדת, מכתב ממועצת הפועלות לוועד הפועל', בתוך: ארז (עורך), 'לאורך הדרך, עמ' 113-114; 'ועידת הפועלות', הפועל הצעיר, 8.9.1922, עמ' 10-12; 'ועידת הפועלות (סוף)', הפועל הצעיר, 22.9.1922, עמ' 9; עדה פישמן, 'לקראת הוועידה הכללית', הפועל הצעיר, 12.1.1923; הנ"ל, תנועת הפועלות בארץ ישראל, עמ' 95.

47 הנ"ל, 'לשאלת העובדת', הפועל הצעיר, 11.11.1921, עמ' 12-14; הנ"ל, 'לקראת ועידת הפועלות', שם, 17.12.1920, עמ' 15-16; 'החלטות ועידת הפועלות הכללית', שם, 8.4.1921, עמ' 19-20; עדה, 'מועידת הפועלות', שם, 8.4.1921, עמ' 11-13; ח' מגדלית, 'מועידת הפועלות, הסולל 4, ז' ניסן תרפ"א', בתוך: חיים גולן (עורך), הסולל: כלי מבטא לפועלי העבודות הציבוריות, יד טבנקין, רמת אפעל 1991, עמ' 161.

48 'ועידת הפועלות'; 'ועידת הפועלות (סוף)'.

שהוצע היה לצרף בעל מקצוע לקבוצת הפועלות, ולא לנסות לשלב פועלות בקבוצה של עובדים.⁴⁹

המשבר הכלכלי בשנים 1925-1928 האיץ את אימוץ האסטרטגיה הבדלנית. אף כי נשים סבלו מאבטלה בתקופות של שגשוג ושפל כאחת, עתות משבר יצרו תנאים קשים יותר לכלל האוכלוסייה, ואלה הגבירו הן את המצוקה החומרית הן את הבידוד החברתי של נשים בעיר. בשל הייאוש והאכזבה של הפועלות מהמוסדות המארגנים הן 'נהפכו לאיכות בנפש לתנועת העבודה ולהסתדרות'.⁵⁰ הנהגת מועצת הפועלות סברה שגיבוש קבוצות של פועלות יוכל להקל את הבידוד החברתי והפוליטי ולספק מסגרת שתסייע 'לגבש את הרצון הלאומי והחברתי של החלוצה יותר מאשר מלחמת הקיום הקשה של הבודדת'.⁵¹

כך למשל במסמך שכתבה בנובמבר 1925 צביה וייס, חברת מועצת הפועלות, היא פירטה את ההצדקות להקמת מרכזי פועלות בערים וייחדה סעיף לקבוצות עבודה של פועלות. 'כולנו מבינים יפה את הערך של קבוצות עבודה מאורגנים',⁵² כתבה, והתייחסה לקבוצות שעמדו לקום לשם עבודה בריצוף, בבניין ובמשתלה. 'פה תפגושנה הצעירות מכל הזרמים, מכל הסוגים, תלמדנה להכיר אחת את רעותה בתנאים יותר נורמליים מאשר בגיהנום של לשכת העבודה'.⁵³ גם פישמן התייחסה לנושא בהרצאתה בוועידה החקלאית ב-1926, ואמרה: 'על ידי הקבוצות היתה לנו מטרה לקרב את החברה להסתדרות ולציבור, כי כל עוד שתישאר מורחקת מהציבור, תישאר החברה חסרה כל ענין ותוכן בחיים ובעבודה'.⁵⁴

נראה שעד המחצית השנייה של שנות העשרים חלה נורמליזציה ברעיון הבדלנות כאסטרטגיה בשוק העבודה, לא רק במועצת הפועלות אלא גם בהנהלה הציונית. ההתארגנות הבדלנית בענף הבניין הוכיחה את יעילותה במידה כזו שניתן היה להסתמך עליה בפניות לבקשת תקציב להתארגנות בדלנית אחרת. כאשר פנו יעל גורדון, טובה יפה וצפורה ברן ביוני 1926 למחלקת העבודה בהנהלה הציונית כדי לקבל תקציב לחבורת פועלות חדשה, הן נשענו על המוניטין של קבוצות הנשים בבניין: 'מתוך ניסיונו בעבודות בניין שונות בת"א יש לנו גם האמונה כי מלבד האפשרות שניתן ע"י הקבוץ לחברות לרכוש מקצועות עבודה, נכנס גם בתור קבוץ מאורגן בלשכת העבודה ונוכל גם להשיג עבודות צדדיות שונות'.⁵⁵ ואכן, בתקציב מחלקת העבודה של ההנהלה הציונית לשנת 1926-1927 היה סעיף של הלוואות 'ליסודן של קבוצות פועלות בעיר ובכפר ולהכשרתן'.⁵⁶ אין פירוט של תחומי

49 'מדור האשה', הארץ, 27.12.1923, עמ' 4.

50 מ"ש, 'ראשית החבורות', בתוך: רחל כצנלסון רובשוב (עורכת), דברי פועלות: מאסף, מועצת הפועלות, תל אביב 1930, עמ' 122.

51 פישמן, תנועת הפועלות בארץ ישראל, עמ' 162.

52 צביה וייס, 'מרכזי (או קלובי) הפועלות', 19.11.1925, אה"ע, 118-5-230-א.

53 שם.

54 עדה פישמן, 'הפועלת (הרצאת הח' עדה פישמן בוועידה החקלאית)', דבר, 8.2.1926, עמ' 2.

55 מיעל גורדון, טובה יפה וצפורה ברן אל מחלקת העבודה של ההנה"צ, יוני 1926, אצ"מ, S9/1800/2.

56 'יסוד הבית הלאומי היהודי בא"י', דאר היום, 20.8.1927, עמ' 1.

העיסוק וההכשרה של הקבוצות, אך על רקע התמיכה הכספית של המחלקה בהכשרת פועלות בניין באותה תקופה, אפשר להניח כי תוקצבו גם קבוצות שעסקו בבניין. מעורבותה של מחלקת העבודה בהנהלה הציונית מצביעה על קבלתה של הבדלנות המגדרית כשיטת פעולה מקובלת במוסדות שמחוץ למועצת הפועלות.

בדלנות: ממעשה להלכה

בעקבות האימוץ ההדרגתי של האסטרטגיה הבדלנית כאמצעי מאבק בשוק העבודה חל שינוי גם במישור הרעיוני, ובתוך מועצת הפועלות הלך והתגבש רציונל שנתן לה תוקף. בראשית העשור נחשבה הבדלנות אילוץ זמני, ובתוך שנים אחדות היא קיבלה תוקף הן ככלי מעשי שיעילותו הוכחה והן ככלי חינוך לשיפור האקטיביות של הפועלות. כמו שאמרה עדה פישמן בוועידה החקלאית בינואר 1926: 'את קבוצות הפועלות היו רגילים לפנים לכנות בשם "מנזרים", אך כבר התרגלנו לראות בהן תופעה טבעית, הכרחית וחיונית'.⁵⁷ בטקסטים שפרסמו פעילות במועצת הפועלות במחצית השנייה של שנות העשרים כמעט לא הוצגה עוד הבדלנות כפעולה לעומתית אלא כפעולה שיש לה ערך משל עצמה. פרויקט חינוך הפועלת ליוזמה ולאקטיביות החל לתפוס מקום חשוב בסדר יומה של מועצת הפועלות. הוא עיצב את הפרקטיקה הבדלנית, הן בנוגע לפועלות הבניין הן בנוגע לפרויקט של משקי הפועלות, כאמצעי להכשרה חלוצית שיהיה 'הכור שבו תצרך ההכרה העצמית של העובדת'.⁵⁸

תהליך הנורמליזציה של הבדלנות הגיע לשיאו בשנות השלושים, שאז ראו חברות במועצת הפועלות בקבוצות בדלניות בתחום הבניין פרויקט מוכר, שיש ללמוד ממנו. צפורה בת עמי, שהייתה חברה במזכירות מועצת הפועלות, תיארה את הפועלת במושבה, ותיאורה נראה כמו היפוך היסטורי של סדר הדברים: 'אם בבנין הצליחה הקבוצה הקבלנית של הפועלות, היתה מצליחה גם בחקלאות'.⁵⁹ בנובמבר 1936 פרסמה בת עמי סקירה על הפועלת בעבודות הציבוריות וכתבה: 'חשבנו תמיד שהחברות צריכות לעבוד בקבוצות עצמיות'.⁶⁰ אף שטענה גורפת זו אינה תואמת את ההסתייגות מרעיון הבדלנות בתחילת שנות העשרים, אמירות מעין זו יכולות להעיד על הצלחתה של הבדלנות המגדרית כאסטרטגיה בשוק העבודה. בד בבד עם שיא הצלחתו של הרעיון חל שינוי מהותי בשימוש של מועצת הפועלות בו במאבק על עבודות הסלילה והבניין. מועצת הפועלות התרכזה אז בשריון מכסות עבודה לפועלות ובהגנה עליהן, בעיקר בעבודות הציבוריות. הארגון קיבץ נשים מובטלות בערים לקבוצות עבודה גדולות, ואלה יצאו בדרך כלל לעבודות ניפוח חצץ ויישור חולות. כך

57 מימון, 'לשאלת הפועלת, בוועידה החקלאית'.

58 פישמן, *תנועת הפועלות בארץ ישראל*, עמ' 160.

59 צפורה בת עמי, 'מדוע איבדה הפועלת את עמדותיה?', *דבר*, 23.12.1931, עמ' 3.

60 הנ"ל, 'הפועלת בעבודת ציבוריות וככבישים', שם, 9.11.1936, עמ' 3.

השתנתה הבדלנות מאמצעי להעצמה של פועלות וכלי ליישום חזון של שוויון למאגר של פתרונות דחק אשר מספק עבודה לא מקצועית בשכר נמוך לפועלות מובטלות.⁶¹ אם אנסה לסכם את שני העשורים, אסטרטגיית הבדלנות הייתה כלי יעיל להתמודדות עם ההתנגדות של הפועלים בענף הבניין ועם חוסר הנכונות של מוסדות ההסתדרות לסייע לפועלות לרכוש מקצוע בתחום. היא סייעה לפועלות להתבסס בכמה תחומי עיסוק ולזכות במידה של בלעדיות עליהם. כאסטרטגיה של קבוצות קטנות, הבדלנות הייתה דרך פעולה שלא דרשה רמת ארגון גבוהה ולא חייבה תמיכה והסכמה מצד מוסדות. קבוצות קטנות של פועלות יכלו לחבור בקלות ובמהירות, ומקצתן הגיעו להישגים מידיים. בתור אסטרטגיה של מועצת הפועלות הייתה זו דרך פעולה מרכזית בגיבוש כוח פוליטי שהתבטא במאבק על הסלילה והבניין, בעיקר בשנות העשרים.

גם אם בעזרת המקורות ההיסטוריים קשה להעריך את הדרכים האחרות שהשפיעה בהן הבדלנות על הפועלות בענף הבניין, תיאורים של התארגנויות בדלניות אחרות, דוגמת אספת הפועלות הראשונה, יכולים ללמד על השפעתה המיטיבה ביצירת סביבה בטוחה ומרחב של אחווה שעודד נשים להתבטא, בגיבוש תודעה פמיניסטית ובמינוף התארגנויות ששירתו את טובתן של פועלות.⁶²

המתח בין השתייכות להתבדלות

מבט על כלל האסטרטגיות במאבק מגלה תנועה דו־כיוונית של מאמצי השתייכות מול התבדלות. אם נמקם את האסטרטגיות הללו על שני צירים, נוכל להבין טוב יותר את הצביון הדו־כיווני של המאבק: ציר אחד של אסטרטגיות שפעלו בתוך מנגנוני השוק וחתרו לקדם השתייכות לתנועת הפועלים, וציר אחר של אסטרטגיה בדלנית, המכוון לבניית כוחה הפוליטי של תנועת הפועלות.

הציר הראשון מאגד בתוכו אסטרטגיות מקובלות של מיעוטים בשוק קפיטליסטי, המתבססות על ניצול היתרונות של עמדת הנחיתות החברתית והכלכלית. כמו קבוצות שוליים אחרות, במאבק על השתלבות בעבודות הסלילה והבניין ניצלו נשים את פערי השכר המגדריים, 'תפסו' נישות של תחומי עיסוק מבוקשים פחות תוך כדי יצירת תיוג 'נשי' שמיתן את התחרות, וחתרו לרמה מקצועית גבוהה, שהעניקה להן יתרון מול עובדים לא מקצועיים. בתוך כך התפתחה מערכת פיצויים בצורת גיוס 'מלגות' להכשרה מקצועית והשלמות שכר לעבודות לא רווחיות, שנועדה להחליף את התמורה הכספית בשוק העבודה ואת ההסדרים שהגנו על עובדים גברים בשוק העבודה.

61 'מצב הפועלת', דבר, 28.1.1938, עמ' 5; פרומה טיגר, 'מפנות העבודה', דבר הפועלת, שנה ה', 12-11, 25.10.1938, עמ' 39; 'הדיון על עניני העבודה', דבר הפועלת, 3 (27), שנה ג', 10.6.1936, עמ' 21; 'בכפר', דבר, 10.10.1939, עמ' 6; מצ' בת עמי, מרכז העבודה, אל הסוכנות היהודית, מחלקת העבודה, 8.6.1936, אצ"מ, S9/1096.

62 פישמן, תנועת הפועלות בארץ ישראל, עמ' 17-18; כרמל חכים, שלהבת ירוקה, עמ' 55.

האסטרטגיות בציר הפעולה הראשון הביאו להישגים ישירים, לעתים מהירים, אך רובם היו קצרי טווח. דבורה ברנשטיין הראתה כי נשים היו הראשונות להיפלט משוק העבודה בתקופות מיתון והאחרונות להיקלט מחדש בתקופות של גאות כלכלית. הקליטה מחדש בענפי הסלילה והבניין דרשה בכל פעם את חידוש המאבק, ולא התרחשה מאליה.⁶³

תופעה זו, המשתקפת היטב במסמכי התקופה, מנוגדת להיגיון של השוק – עדיפותו של כוח העבודה הזול ביותר. הן בתקופות משבר הן בתקופות צמיחה, לנשים היה יתרון ככוח עבודה זול לעומת הגברים. הפרשי שכר על עבודות זהות לא זו בלבד שהיו מקובלים אלא שהם אף שימשו אסטרטגיה של עובדות במאמציהן להשתלב בענפי הסלילה והבניין ובתחומים אחרים. גם אם ניתן את הדעת לחסרונות אחדים שמהם סבלו נשים בענפים אלה, כמו כוח פיזי פחות, ניסיון קצר והכשרה לקויה, אין הם לבדם יכולים להסביר את המאמץ הפעיל והממשי שנדרש מפועלות שביקשו להשתלב בעבודה בכל פעם שהתחדשה הצמיחה במשק, ונדרשת פרשנות נוספת.

הסבר אפשרי הוא שהדינמיקה המגדרית של שוק העבודה היא עדות ליכולתה של הדומיננטיות של הגברים להכפיף אליה את העדיפות של נשים בשוק העבודה. הד"ר הילדה אופנהימר, שפרסמה מפעם לפעם מאמרי דעה בדבר הפועלת, הצביעה על כך עוד בשנות השלושים. כשהואטה הצמיחה במשק פגע המיתון בשוק העבודה וגברה האבטלה. באותן עתות התקוממו מנהיגים ופועלים נגד העסקת נשים בטענה שנשים, ובייחוד הנשואות, תופסות מקומות עבודה של גברים מפרנסים. בתגובה הסבירה אופנהימר כי הדרישה לפטר נשים נשואות אינה אלא ביטוי של המאבק על שליטת גברים בשוק העבודה.⁶⁴ כשנכנסו נשים לתחומים 'גבריים', אפילו בתקופת שגשוג וגם אם היו רווקות, הן איימו על הדומיננטיות של הגברים בתחום, ובמאבק הכוחות שנוצר גבר שימור הסדר המגדרי על הגיון השוק.

כאמור, האסטרטגיות בציר הפעולה הראשון חתרו להשתייכות לתנועת העבודה ולהשתלבות בפרויקטים המרכזיים שלה. לצד השאיפה העקרונית לשותפות שוויונית, פועלות ומנהיגות הבינו את היתרונות המעשיים שבהשתייכות זו. תנועת העבודה, על מוסדותיה המארגנים, הייתה גורם מרכזי בגיוס הון, בתיעול השקעות הון ובארגון העובדים במשק היהודי. משום כך חבירה אליה הגדילה את הסיכוי ואת האפשרויות להכשרה מקצועית ולתעסוקה מפרנסת. לכאורה יכלה השתלבות בתנועת העבודה לקרב נשים אל מרכזי הכוח הפוליטיים ולאפשר להן להיות שותפות משפיעות אבל בפועל הצליחו נשים מעטות בלבד לחדור את סוללת המחסומים שהוצבה בפניהן ולצבור כוח בתוך תנועת הפועלים הכללית.

מגבלותיהן של האסטרטגיות שחתרו להשתלבות דחפו פועלות ופעילות לחפש אופני פעולה אחרים, שכן השתתפות בעבודה כשלעצמה, כמו שציינה דפנה יזרעאלי, לא הקנתה

63 ברנשטיין, 'מעמדן והתארגנותן של נשים עובדות', עמ' 115-144.

64 מרגלית שטרן, 'למלכה אין בית למלך אין כתר', עמ' 111-112; ד"ר הילדה אופנהימר, 'עבודתה של האשה הנשואה', דבר הפועלת, 6, שנה א, 30.8.1934, עמ' 13.

לנשים אוטומטית השפעה פוליטית בקבוצות שאליהן הן השתייכו ובמוסדות היישוב.⁶⁵ ציר הפעולה השני, הבדלני, ובכללו שכלול מיומנויות ארגוניות, פיתוח תודעה פוליטית והגברת הסולידריות בין נשים, כוון אפוא לבניית כוחן הפוליטי של פועלות, בעיקר באמצעות מועצת הפועלות בתור הגוף המאגד והמייצג את הנשים העובדות.

בתקופות שגשוג הצליחה ההתארגנות הפוליטית הבדלנית לחולל שינוי מסוים בהפרדת העיסוקים המגדרית, לערער במידת-מה את הבלעדיות של הגברים בשוק העבודה ולשמר את הידע שנצבר בהן בנוגע למאבקים. הייתה לכך חשיבות מכרעת בעת חידוש המאבק לאחר תקופת משבר, לצד תפקידה של ההתארגנות הפוליטית בייצוג ציבורי של המאבק, שבהדרגה סייע למתן כמה ממוקדי ההתנגדות.

אמנם התנועה הדו-כיוונית, בין אסטרטגיות שכוונו להשתייכות ואף להיטמעות של נשים בתוך תנועת העבודה ובין אסטרטגיה בדלנית שכוונה לבניית כוח פוליטי מול תנועת העבודה, יצרה מתח בין השאיפה להשתייך ובין הכוח שבהתבדלות, אך למעשה לא סתרו שני הכיוונים זה את זה אלא השלימו זה את זה. אפשר לראות בשני צירי הפעולה את סך כל כלי המאבק שהיו זמינים לפועלות, לפעילות ולמנהיגות. זו הייתה קבוצה גדולה של נשים, שהיו ביניהן מחלוקות, שאימצו מטרות שונות, לעתים סותרות, שהיו מקורבות יותר או פחות לערכי תנועת הפועלות ותנועת העבודה בכללה ולמוקדי הכוח שלה, וכפועל יוצא מכל אלה היו מחויבות למאבק ברמות שונות.

אך לא די בפרשנות זו, שכן היא מציבה את כל דרכי הפעולה במאבק כנגזרת של עמדתן השולית של נשים בשוק העבודה, אשר נכפתה עליהן באמצעות בידול תעסוקתי. אף שאכן, האסטרטגיות אשר חתרו להשתייכות מזוכרות אופני פעולה של קבוצות שוליים חברתיות אחרות, את הבדלנות אפשר לפרש גם אחרת.

השתייכות מתוך התבדלות

במקום לראות בבדלנות אסטרטגיה שמנציחה את השוליות של נשים בשוק העבודה ובמרחב הפוליטי, אפשר לראות בה דרך לפרוץ אותה באמצעות שעתוק של דרך פעולה שנגזרה מתוך האתוס השליט בתנועת העבודה, האתוס החלוצי, שנקט בדלנות מסתגרת בתור אמצעי לצבירת כוח.

אחד הקונפליקטים שאפיינו את תנועת העבודה הציונית היה הסתירה בין האידאולוגיה הסוציאליסטית ובין האתוס החלוצי. מתוקף האידאולוגיה הסוציאליסטית הגדירה תנועת העבודה הציונית את כינונו של מעמד עובדים יהודי רחב שעוסק בעבודת כפיים בארץ ישראל כמטרה ראשונה במעלה.⁶⁶ לעומת זאת, האתוס החלוצי הבחין בין המוני הפועלים ובין החלוץ המתנדב, היוצא למלא את המשימה הלאומית של כיבוש הספר, מקיים אורח חיים סגפני ומקים חברת מופת מובדלת ומובחנת מכלל החברה. להבדיל מאופיו הפועלי והעממי של הסוציאליזם,

65 יורעאלי, 'תנועת הפועלות בארץ ישראל', עמ' 109-140.

66 אניטה שפירא, ההליכה על קו האופק, עם עובד, תל אביב תשמ"ח, עמ' 360.

אליטיזם ופרישה מן החברה הם ממאפייניה הבולטים של החלוציות. דני גוטוויין תיאר את הגשמת האתוס החלוצי בתנועת העבודה כרצף של פרישות מן המרכז אל הספר, ובהן הפרישה מהעיר אל הקיבוץ. בהמשך לפרשנותו של מקס ובר⁶⁷ גוטוויין טוען כי כהתנהגות מוכוונת גמול הוגשם האתוס החלוצי באמצעות אסטרטגיה בדלנית. פרישה מן החברה הייתה אמצעי למילוי המשימות הלאומיות והתנועתיות ותנאי לכינון חברה חדשה. תפקידן של הקבוצות הפורשות בשירות הלאום הקנה להן הון סימבולי וכוח פוליטי בתוך תנועת העבודה וכוונן את הפעולה הבדלנית כצידוק להקצאה נדיבה של משאבים חומריים מהמוסדות.⁶⁸

על יסוד טענות אלו אפשר לראות בבדלנות המגדרית אסטרטגיה שנגזרה מתוך האתוס החלוצי. עוד בתקופת העלייה השנייה פיענחו מנהיגות בתנועת הפועלות את מבנה הכוח בתנועת העבודה ויצרו גרסה מגדרית לקוד החלוצי, וזו הורחבה בתקופת העלייה השלישית. מנהיגות כמו עדה פישמן, חיותה בוסל, רחל ינאית, רחל כצנלסון-רובשוב, גולדה מאירסון, בבה אידלסון ופרומה טיגר ראו בעצמן בשנות העשרים והשלושים חלק מן ההנהגה של תנועת העבודה; ואכן, הן היו שותפות בה, מקצתן אף שותפות בכירות. הן הכירו בשוליות החברתית והכלכלית של נשים בתנועת העבודה, אך בהיותן חלק מהמרכז הפוליטי, הן השכילו לפעול לא מן השוליים בלבד אלא לאמץ אסטרטגיות של הזרם המרכזי כדי להיחלץ מן השוליות המגדרית.

אחד הרעיונות שאפיינו קבוצות חלוציות, שראו בעצמן אוונגרד שמשתייך לתנועת העבודה באמצעות הקבוצה, הוא רעיון ההשתייכות מתוך התבדלות. הקבוצה המתבדלת נחשבה ליבת ההגשמה של החלוציות הציונית, ופעולותיה – מענה לצרכים הלאומיים של העם כולו.⁶⁹ וריאציה על רעיון זה התגבשה כחלק מן הרציונל של הבדלנות המגדרית, תוך כדי התאמתו לקבוצות הנשים העירוניות, ובראשן ספינת הדגל של תנועת הפועלות באותה עת – משקי הפועלות. הבדלנות בתנועת הפועלות נחשבה כלי להכשרת הפועלות לחלוציות. הפועלת הייתה אמורה להרגיש לאחר הכשרתה הבדלנית השתייכות לציבור הפועלים, וזה היה אמור לקבל אותה כחברה המוכשרת לשותפות בפרויקט החלוצי.

אם נתבונן בנימוקים שהשתמשו בהם אחדות מהכותבות המרכזיות של תנועת הפועלות להצדקת הרעיון של השתייכות מתוך התבדלות בתנועתן, נבחין בקווי דמיון מובהקים לעקרונות הקבוצה החלוצית הבדלנית ולאוס החלוצי. ניקח לדוגמה חמישה עקרונות מרכזיים של הקבוצה החלוצית: חברי הקבוצה הם יוזמיה ומחולליה של מהפכה חברתית, הסוללים את הדרך לכלל האומה; חברי הקבוצה מקיימים חיי שותפות שוויוניים; הם שואפים לעצמאות כלכלית של הקבוצה; העיר, שרובו של ציבור הפועלים חי בה, היא גורם מגביל עבור החלוץ, ולכן

67 מקס ובר, האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם, עם עובד, תל אביב 1984.

68 דני גוטוויין, 'על הסתירה בין האתוס החלוצי לאידאולוגיה הסוציאליסטית בתנועת העבודה הישראלית: דוד בן-גוריון ויצחק בן-אהרן, 1948-1967', עיונים בתקומת ישראל, 20 (2010), עמ' 248-208.

69 הנרי ניר, הקיבוץ והחברה 1923-1933, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשמ"ד, עמ' 129-147.

הייתה סמל גלותי אנטי-מהפכני; חברי הקבוצה רואים בעצמם מופת חלוצי לכלל החברה מחוץ לחברה.⁷⁰

בהשפעת העיקרון הראשון הדגישו כותבות מתנועת הפועלות את החשיבות של פיתוח היוזמה והאקטיביות של הפועלת, שהן תנאי בסיסי לשותפות בהנהגת המהפכה. חיותה בוסל, מראשונות הקבוצה החלוצית המבודדת דגניה, ועדה פישמן טענו שהקבוצה הבדלנית של פועלות הייתה המסגרת שהיוזמה והאקטיביות של הפועלת יוכלו להתגלות ולהתפתח בה. 'בקבוצות מיוחדות לפועלת ניתנים התנאים לגלוי יכולתה של העובדת, לפתוח עצמיותה והאיניציאטיבה שלה בעבודה', כתבה פישמן והסבירה: 'ההכרח לנהל את המשק בעצמן ולסדר את החיים בפנים יגלה את הכוחות האקטיביים בקרב הפועלות'.⁷¹ מאחר שפיתוח היוזמה העצמית הוא תנאי לכל תפקיד שתמלא הפועלת לאחר תקופת הכשרתה, הסבירה בוסל, הוא למעשה תנאי לקבלתה אל ציבור הפועלים.⁷²

גם עקרון השיתוף והשוויון בין חברי הקבוצה החלוצית הועתק אל מודל קבוצת הפועלות. כמו השאיפה של הקבוצות החלוציות לקיים חיים חברתיים ותרבותיים עשירים המתכתבים עם עקרונותיהם, גם את קבוצת הפועלות הגדירה פישמן 'פינת חיים חברתית-תרבותית על יסוד שוויון פנימי בין החברות'.⁷³ וכשם שהקבוצה החלוצית שאפה לעצמאות כלכלית, כך גם הפרויקטים הבדלניים של תנועת הפועלות בתחום העבודה – משקי הפועלות, חברות הפועלות והקבוצות הקבליניות – הוגדרו קבוצות שמטרתן לשאת את עצמן מבחינה כלכלית ולחזור להצלחה כלכלית.⁷⁴ בד בבד עם התפיסה שהעיר מגבילה את החלוץ, הקבוצה המעורבת מבחינה מגדרית הוצגה בתור גורם שמגביל את האישה ומונע את התפתחותה האישית והמקצועית לדרגת פועלת ואף חלוצה.⁷⁵

לבסוף, כמו התפיסה של הקבוצה החלוצית כחברת מופת, גם את הכשרתן של הפועלות יש להפוך להגשמה חלוצית ולהתמיר ליצירת מודלים ולהנהגת המחנה. לדברי עדה פישמן, קבוצת הפועלות אמורה לשמש 'מורת דרך לצבור הפועלות כולו ותחזק את האמונה בכוח יכולתה העצמית'.⁷⁶ כמו תפיסת הקבוצה החלוצית כאוונגרד, גם קבוצת הפועלות תפרוץ את הדרך לציבור הפועלות כולו 'ושערי העבודה יפתחו לפניו עד כדי חדירה בזכויות שוות לכל המקצועות'.⁷⁷ כשם שהקבוצה החלוצית היא אמצעי למילוי

70 שם, עמ' 21-30; שפירא, ההליכה על קו האופק, עמ' 360-371; אביגיל פז ישעיהו, תנאים של שותפות, קבוצה קומונה ארצית וקיבוץ, 1910-1926, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה בוקר 2012, עמ' 37-42, 73, 82.

71 פישמן, תנועת הפועלות בארץ ישראל, עמ' 114.

72 ברנשטיין, אשה בארץ ישראל, עמ' 62.

73 פישמן, תנועת הפועלות בארץ ישראל, עמ' 159.

74 שם, עמ' 158-159; רחל ינאית, 'שליבים', בתוך: רחל כצנלסון רובשוב (עורכת), דברי פועלות: מאסף, מועצת הפועלות, תל אביב 1930, עמ' 91-93.

75 פישמן, תנועת הפועלות בארץ ישראל, עמ' 157.

76 שם, עמ' 158.

77 שם.

הצרכים של כלל החברה הציונית, כך תשמש הקבוצה הבדלנית של הפועלות 'מכשיר לגידול מחנה של פועלות [...] אשר תתפוסנה את מקומן הראוי ביצירה המשקית הכלכלית של צבור הפועלים ותמלאנה דף, שהוא במדה רבה עוד חלק כיום הזה'.⁷⁸

מקור כוח חשוב אחר שזיהו מנהיגות בתנועת הפועלות בקבוצות החלוציות היה טוויית רשת של קשרים בין הקבוצות. בין הקבוצות החלוציות התקיימו קשרים שהתגבשו לכדי התארגנות מרכזית בתנועות המיישבות. כשהגדירה פישמן את אופן פעולתן של חבורות הפועלות, היא תיארה את היווצרותה של רשת חבורות אשר מקיימות קשרים חברתיים וכלכליים ומשתפות פעולה במאבק המגדרי, ואילו מועצת הפועלות היא ארגון מרכז ומייצג עבורן.⁷⁹

כך, אף שבספרות המחקר העולמית מקובל לראות בבדלנות מגדרית של נשים פעולה של קבוצה שהשוליות נכפתה עליה, בהקשר ההיסטורי של מנהיגות מועצת הפועלות פרשנות זו אינה יכולה לספק הסבר מלא. במונחי האתוס החלוצי, בדלנות היא אסטרטגיה של המרכז החברתי, שבאמצעותה זכו מגזרים בעדיפות חברתית, פוליטית וחומרית. מנהיגות תנועת הפועלות, שראו בעצמן בשר מבשרה של ההנהגה של תנועת העבודה הציונית, לא זו בלבד שזיהו את המנגנון אשר הפעולה הבדלנית מייצרת בו גמול אלא שהן גם השכילו לרתום אותו לתוך המסגרת המגדרית של נשים בשוק העבודה ובמרחב הפוליטי של תנועת העבודה כדי לצבור כוח ולאפשר לעובדות להשתלב במקצועות יוקרתיים, שהשכר בהם גבוה. נוסף על כך, אפשר לראות בהתמסרותה של שכבת המנהיגות לפועלן דרך להתמודד עם השניות שהרגישו בנוגע למעמדן בהנהגה המוסדית לעומת המעמד השולי של נשים בחברה בכלל ובשוק העבודה בפרט.

סופו של מאבק

שפע המקורות על המאבק משנות העשרים והשלושים, לעומת דלותם בעשור שאחרי כן, מסייע לנו לסמן את דעיכתו בראשית שנות הארבעים.

הנתונים המספריים במפקדי העובדים משנות העשרים והשלושים מלמדים אותנו שבמחצית השנייה של שנות השלושים נמנה המספר הגדול ביותר של פועלות במגוון התחומים הרב ביותר בענף הבניין. נוסף על כך, בין 1930 ל-1937 גדל מספר הפועלים הגברים בענף הבניין פי חמישה – מ-2,724 ל-13,931, ואילו מספר הפועלות גדל באותה תקופה פי 25 – מ-25 פועלות במפקד המוקדם ל-625 במפקד המאוחר. ידוע שכניסה של נשים לענף הבניין ולעבודות הסלילה דרשה מאבק בכל פעם שעבר הענף משפל לשגשוג, ולכן מדובר בהישג לא מבוטל.

78 שם, עמ' 154.

79 שם, עמ' 161.

אך חשיבותו של המאבק טמונה לא רק במספרן של פועלות הסלילה והבניין אלא בעצם קיומו. לאתגר שהציב מאבק זה מול תפיסות שמרניות של בידול בתעסוקה לפי מגדר היה תפקיד בערעור זהויות מגדריות דיכוטומיות, והוא מצטרף לשורה ארוכה של מאבקים שהתקיימו לפניו ואחריו, המפרקים את המודל ה'גברי' וה'נשי' המסורתי בשוק העבודה בפרט ובחברה בכלל ויוצרים מגוון רחב של אפשרויות לכלל המגדרים.

מלבד ההישגים הישירים, המאבק היה ל'מגרש אימונים' שנצברו בו מיומנויות, התגבשו ונוסו דרכי פעולה, נבנתה סולידריות מגדרית והתפתחה תודעה פמיניסטית ומעמדית ששירתה נשים וארגונים במאבקים מאוחרים, וגם את כלל החברה היהודית בארץ ישראל בהתקדמות לקראת שותפות שוויונית יותר בחיי הכלכלה והחברה.

מדוע אפוא, למרות הישגיו הראויים לציון והפוטנציאל של מאבק מסוג זה לחולל שינוי של ממש ביחסי הכוח המגדריים בשוק העבודה, הוא דעך, נעלם ונשכח?

המקורות המעטים מן העיתונים ומן הארכיונים מלמדים אותנו שבראשית שנות הארבעים היו ניסיונות לשלב פועלות במפעלי הבנייה של הצבא הבריטי, שהיו הפרויקטים המרכזיים בענף הבניין בעת שהצטמצמה במידה ניכרת הבנייה הפרטית והציבורית בערים. וכן נרקמו תכניות להכשרת עובדות בענף הבניין ובתעשיית חומרי הבניין כדי להקל את מצוקת האבטלה של נשים. עם זאת, התנגדות תקיפה לשילוב נשים בעבודות בנייה של הצבא הבריטי (הן מצד הצבא הן מצד מוסדות ציוניים) מנעה מנשים קבלת עבודה בבניין, וככל הנראה תכניות ההכשרה לא יצאו מן הכוח אל הפועל.⁸⁰

ניסיון להבין את דעיכתו של המאבק מעלה על הדעת גורמים כמו חוסר היציבות שאפיין את התעסוקה בענפי הבניין, ההתנגדות המתמשכת להעסקת פועלות, השינוי בהרכב העולות לארץ ויציאתן של נשים משוק העבודה לאחר הנישואים. יש לצרף לכך את ההתפתחות בענפי עבודה אחרים, כמו תעשייה, שירותים ומקצועות חופשיים, שפתחה בפני נשים אפשרויות תעסוקה מגוונות יותר ושנויות פחות במחלוקת. דחיקתן הגורפת של פועלות ממפעלי בנייה וסלילה גדולים, כמו סלילת כבישים סמוכים לגבול ובניית נמל חיפה, הייתה עוד גורם שסילק מן המאבק את כוחו ואת תנופתו.

גורם אחר שאין להתעלם ממנו הוא השינוי בעמדתה של מועצת הפועלות בהנהגת המאבק. בשנות העשרים אימצה מועצת הפועלות את המאבק וניכסה אותו, בשנות השלושים היא הלכה והרפתה ממנו, עד שבשנות הארבעים הכריע השפל בענף, והוא הוזנח לגמרי. צירוף של שני גורמים מרכזיים הביא לדעתי לנטישת מועצת הפועלות את המאבק. הגורם הראשון הוא העדפה ברורה כל התקופה המדוברת של שילוב נשים בענף החקלאות מתחומים בעלי אופי עירוני, כמו סדרי העדיפויות בתנועה הציונית בכללה. כשם שזוהתה תנועת העבודה בראש ובראשונה עם ההתיישבות החלוצית החקלאית,

80 אליהו בילצקי, **סולל בונה 1924-1974**, עם עובד – תרבות וחינוך, תל אביב 1974, עמ' 234-239; נחום גרוס ויעקב מצר, 'ארץ ישראל במלחמת העולם השנייה: היבטים כלכליים', **לא על הרוח לבדה**, עמ' 301-303; הלוי, **בנקאי לאומה בהתחדשותה**, עמ' 164-165; יהושע זימן, **בנין הארץ, 1882-1945**, מכון להשכלה ציונית, ירושלים 1946, עמ' 88-98; 'חרושת הבנין בארץ', **המשקיף**, 21.12.1939, עמ' 3.

תנועת הפועלות ביקשה להיות מזוהה עם הכשרה חקלאית לפועלות, ובדרך זו להצדיק את תביעתה למשאבים. סדר העדיפויות הזה התבטא בחלוקת התקציב של מועצת הפועלות ובהשקעה לא פרופורציונלית בהכשרה חקלאית לעומת תחומים אחרים.

גורם נוסף קשור במקורות התקציב של מועצת הפועלות. כאמור, באמצע שנות העשרים נקלעה מחלקת העבודה בהנהלה הציונית, שהייתה אחד ממקורות המימון המרכזיים של מועצת הפועלות, לקשיים כלכליים. קשרים אישיים שנרקמו בין מנהיגות בתנועת הפועלות ובין מקבילותיהן בארגוני הנשים בחברה האזרחית הולידו שיתוף פעולה, וזה מילא את החסך בתקציב שהותירה מחלקת העבודה.

בראשית שנות השלושים חתמה מועצת הפועלות על הסכם התקשרות עם ויצו, וזו הייתה לגורם המימון החשוב בתקציבי המועצה. עם מטרותיה המוצהרות של ויצו נמנו הכשרת נשים לעבודה חקלאית ולעבודה במשק בית 'ובמקצועות אחרים המיוחדים לאשה'.⁸¹ שיתוף הפעולה עם ויצו התאים למדיניות של מועצת הפועלות וסייע להמשיך להזרים את עיקר התקציבים למשקי הפועלות. גם כשהקציבה ויצו כספים למגזר העירוני של תנועת הפועלות, הם הושקעו בהכשרה מקצועית בתחומים 'נשיים' או בתחומים שלא היו בהם חסמים נורמטיביים ותחרות גבוהה.⁸²

ויצו לא רק השקיעה משאבים כספיים בתנועת הפועלות אלא גם הצליחה להשיג יותר מ־1,500 רישיונות עלייה ייעודיים למשקי הפועלות. לשם כך הוגדרו משקי הפועלות כמסדות הכשרה לנערות והוסבו בהדרגה לבתי ספר חקלאיים לצעירות. השינוי היה כרוך בין היתר בהצבת ההכשרה בענפי משק הבית בחזית המטרות של משקי הפועלות, לצד ההכשרה החקלאית.⁸³

כך הועמק אי־השוויון בחלוקת התקציבים בתנועת הפועלות בעקבות שיתוף הפעולה עם ויצו וארגוני נשים אחרים מהחברה האזרחית, ולמאבק בעל מאפיינים רדיקליים לא היה עוד מקום בסדרי העדיפויות של מועצת הפועלות. בלי להפחית מחשיבותם של קשרי אחווה מגדריים בין מנהיגות במועצת הפועלות לעמיתותיהן בארגוני החברה האזרחית, יש לציין שהם גזרו פגיעה בקשרי האחוה בין מנהיגות התנועה לקהלה העיקרי, הפועלות העירוניות. הבחירה של תנועת הפועלות בקשרי אחווה עם ארגוני הנשים הייתה במידה מסוימת פרקטיקה אליטיסטית, שבאה לא רק על חשבון סולידריות מעמדית אלא גם פגיעה במאבק לשוויון מגדרי בשוק העבודה העירוני.

81 אברהם אוליצור, ההון הלאומי ובניין הארץ, עובדות ומספרים, 1918-1937, הלשכה הראשית של קרן היסוד, ירושלים 1939, עמ' 169.

82 שם, עמ' 172-173; מרגלית שטרן, גאולה בכבלים, עמ' 185.

83 שם, עמ' 222-224; עדה מימון, 'אל חיותה בוסל', בתוך: ארז (עורך), לאורך הדרך, עמ' 278; עדה פישמן, 'בועידת הפועלות, נאום הפתיחה', דבר, 26.2.1942, עמ' 2.

סיכום

המאבק של פועלות להשתלב בעבודות הסלילה והבניין בשנות העשרים והשלשים של המאה ה-20 נחל כמה הצלחות חשובות, אף שהישגיו כמעט נעלמו הן משוק העבודה והן מהזיכרון ההיסטורי הציבורי. זה היה אחד המאבקים הבולטים שפעלו בהם נשים מול כוחות השוק, מול נורמות של שמרנות, מול בידול מגדרי בתעסוקה ומול מאמצים לשימור הדומיננטיות הגברית כדי להשתלב במרכזי הכלכלה והחברה. הישגי המאבק וכישלונותיו כאחד הם נדבך חשוב בסיפור ההיסטורי של המאבק המגדרי בכלל, של ענפי הסלילה והבניין בארץ ישראל ושל העובדים בעיר בתקופת המנדט. זהו גם פרק מרכזי בסיפורם של יחסי הגומלין בין זהות מגדרית לשוק העבודה בשני ענפים מרכזיים ובעלי חשיבות מטריאלית וסמלית בכלכלת ארץ ישראל המנדטורית.

באמצעות בחינה של אסטרטגיות הפעולה העיקריות במאבק נחשפו שני צירי פעולה עיקריים. ציר אחד פעל בתוך ההיגיון שהכתיבה תפיסה קפיטליסטית של שוק העבודה ואופיין בחתירה לכלילתיות (אינקלוסיביות) של תנועת הפועלים ולהשתייכות של עובדות לפרויקטים המרכזיים שלה. ציר אחר פעל מתוך ההיגיון הפוליטי של בניית כוח, ואופיין במהלכים שחתרו תחת ההשתייכות באמצעות בדלנות מגדרית, אך בה בעת כוונו למטרה דומה. אופני הפעולה הללו מבטאים את סך כלי המאבק שעמדו לרשות נשים, שמקצתן היו מהגרות שחיפשו דרך להתקיים, כמה מהן היו פועלות שחתרו למימוש סדר יום שוויוני בשוק העבודה, ואחרות היו מנהיגות בתנועת הפועלות שחיפשו דרכים לסייע לאוכלוסייה הולכת וגדלה של נשים לעבוד למחייתן בד בבד עם בניית כוח פוליטי שיסלול את דרכן למרכז ההנהגה בתנועת הפועלים.

תנועת הפועלות בכללה וכל פועלת בפרט תמרנו את דרכן בשוק העבודה במרחב המוגבל שבין השתייכות לכלל הפועלי ובין התבדלות מגדרית. זו הייתה טריטוריה חברתית-כלכלית שנדחקה תדיר אל השוליים והודרה ממרכזי הכוח. תנאים אלה אילצו את העובדות ואת המנהיגות של תנועת הפועלות לצאת למאבק, ובו הן ניצלו כל יתרון של קבוצת שוליים בו בזמן עם בניית כוח פוליטי שנועד לחלץ אותן משוליותן. במרחב זה, שבין השתלבות במוסדות תנועת הפועלים ובין התארגנויות עצמאיות של נשים בלבד, נוצקה דמותה של הישות הפוליטית הפועלית של נשים בתקופת המנדט.

מעניין שדווקא תהליכי ההשתייכות לתנועת העובדים, גם אם הביאו להישגים מסוימים, הם אלו שקיבעו את מעמדה השולי של נשים בשוק העבודה שעה שתהליכי התבדלות תמכו בחיזוק מעמדה הפוליטי, אשר שירת אותן במאבק המאורגן.

חוץ וביטחון

המאבק בין צה"ל למשרד החוץ על השליטה בוועדות שביתת הנשק, 1948-1956

יורם פריד

תקציר

הסכמי שביתת הנשק שנחתמו בין ישראל למדינות ערב עם תום מלחמת העצמאות חייבו הקמת ועדות משותפות לפיקוח על יישומם. עם הקמת הוועדות תמך משרד החוץ בהכפפתן לאחריות צה"ל ולניהולו מתוך הבנה שעיקר הבעיות אשר תטפלנה בהן הוועדות יהיו בעיות צבאיות. אולם בתוך זמן קצר התבררו למשרד החוץ יותר ויותר הצביון המדיני והתוצאות המדיניות הממשיות של רבות מהפעולות והעמדות הננקטות בוועדות אלו. הבעיה, מבחינת משרד החוץ, הייתה כי מי שניהל את הדיונים בנושאים המדיניים בוועדות היו אנשי צבא, ואלה סירבו בתוקף לתת למשרד החוץ כל דריסת רגל בפעילותן של הוועדות או בקשר עם גורמי האו"ם. היה מדובר במאבק כוח ארוך, קשה וייצרי בין משרד החוץ לצה"ל בשאלת השליטה בוועדות.

בשנים הראשונות לא דרש משרד החוץ את השליטה בוועדות אלא הסתפק בשיפור התיאום והתחשבות בעמדתו בסוגיות השונות. העניין נתקל בסירוב נחרץ מצידו של צה"ל בתמיכתו של בן-גוריון. רק כאשר פרש בן-גוריון מתפקידו כראש ממשלה ומשה שרת מונה במקומו החל משרד החוץ להפעיל לחץ עד שלבסוף, בתחילת 1955, הצליח שרת להעביר את סמכויות השליטה בוועדות למשרד החוץ. חזרתו של בן-גוריון, תחילה כשר הביטחון ולימים כראש הממשלה, הציתה מחדש את המאבק מכיוון שבן-גוריון ערער על החלטת שרת ודרש להחזיר לצה"ל את האחריות לוועדות.

מילות מפתח: בן-גוריון, ועדת שביתת הנשק, משה שרת, משרד החוץ, צה"ל

מבוא

סוגיית פעילותן של ועדות שביתת הנשק (ועש"ן)¹ שהוקמו בעקבות הסכמי שביתת הנשק בין ישראל למדינות ערב לאחר תום מלחמת העצמאות לא זכתה למענה מקיף

1 מכיוון שבמאמר יש התייחסות לוועדות שביתת הנשק בכלל ולוועדה מסוימת זו או אחרת בפרט וכדי להקל על הקורא אכתוב את המונחים בראשי תיבות. ועדות שביתת הנשק – ועש"ן; ועדת שביתת נשק מסוימת – וש"ן.

במחקר.² אין הכוונה לפעילותן בנושא הטיפול בסוגיית ההסתננויות והביטחון השוטף, היבט זה זכה לתיאור רב במחקר,³ אלא לסוגיית השליטה בוועדות, וליתר דיוק מי הגוף המוסמך לקבוע את מדיניותן של הוועדות ואת תוכני המסרים שיועברו דרכן – זה"ל או משרד החוץ. אריה שלו שירת כקצין בוועש"ן ישראל-סוריה, ולימים כיהן גם כקצין המטה האחראי לפעילותן של כלל הוועדות. בספרו המקיף על משטר שביתת הנשק ישראל-סוריה הוא התייחס לסוגיה זו התייחסות נקודתית וכללית בלבד וכתב: 'החלטות בעניינים עקרוניים נתקבלו על ידי הדרג המדיני והצבאי הבכיר'.⁴ לדבריו, העברת האחריות למשלחות ישראל מצה"ל למשרד החוץ ביוני 1955 סימנה מתן עדיפות לשיקולים המדיניים בוועש"ן.⁵ גישה זו מתעלמת למעשה מפעילותם של שר החוץ משה שרת ושל אנשי משרדו במשך השנים, עד העברת האחריות למשרד החוץ, ומדרישתם המתמדת לראות בוועש"ן כלי מדיני נוסף על היותו כלי צבאי.

על דמותו של משה שרת, על פעילותו, על אישיותו ועל מערכת היחסים המורכבת שלו עם דוד בן-גוריון בכלל ועם הצמרת הצבאית בפרט נכתבו מחקרים רבים; אלה התמקדו בעיקר באופיו היוני של שרת לעומת אופיו הניצי של בן-גוריון ובהשפעתם על תהליכים מדיניים וביטחוניים שליוו את מדינת ישראל באותן שנים. הדגש במחקרים אלה נסב על סוגיית פעולות התגמול; זה"ל ומשרד הביטחון דרשו להגביר ולהחריף פעולות אלו, ואילו משרד החוץ דרש להקטין ולמתן.⁶ לתוך מערכת יחסים זו נכנסה, בעל כורחה, גם שאלת הכוונת מדיניות ועש"ן.

2 שמואל כהן-שני, 'המאבק על מדיניות החוץ והביטחון של ישראל 1947-1952: המימד הבירוקרטי, ארגוני בקביעת האחריות על תחומי הפעולה של מדיניות החוץ והביטחון במדינה החדשה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1992, עמ' 445-458.

3 Elmo H. Hutchison, *Violent Truce: A Military Observer Looks at the Arab-Israeli Conflict 1951-1955*, Davin-Adair Company, New York 1956; Nathan A. Pelcovits, *The Long Armistice: UN Peacekeeping and the Arab-Israeli Conflict 1948-1960*, Westview Press, Boulder, CO 1993; David Brook, *Preface to Peace: The United Nations and the Arab-Israel Armistice System*, Public Affairs Press, Washington 1964; Nissim Bar-Yaacov, *The Israel-Syrian Armistice: Problems of Implementation, 1949-1966*, Magnes Press, Jerusalem 1967; Yoav Gelber, *Israeli-Jordanian Dialogue, 1948-1953: Cooperation, Conspiracy, or Collusion?*, Sussex Academic Press, Brighton 2004; Raphael Israeli, *Jerusalem Divided: The Armistice Regime, 1947-1967*, Frank Cass, London 2002; Neil Caplan, *Futile Diplomacy: The United Nations, the Great Powers and Middle East Peacemaking 1948-1954*, Routledge, London 1997

4 אריה שלו, *שיתוף פעולה בצל עימות: משטר שביתת הנשק ישראל-סוריה 1949-1955*, מערכות, תל אביב 1989, עמ' 98.

5 שם, עמ' 19.

6 זכי שלום, 'מדיניות הביטחון השוטף 1948-1956: דילמות מרכזיות', *עיונים בתקומת ישראל* 1 (1991), עמ' 141-169; דוד טל, 'בין בן-גוריון, שרת ודיין: המאבק על היוזמה למלחמת מנע, 1955', *קתדרה*, 81 (תשנ"ז), עמ' 109-122; גבריאל שפר, *משה שרת: ביוגרפיה פוליטית*, כרמל, ירושלים 2015; יעקב טובי, 'דוד בן-גוריון, משה שרת וסוגיית מעמדה של רצועת עזה, 1948-1956', *עיונים בתקומת*

אחת מסוגיות המחלוקת בין שרת ואנשי משרד החוץ ובין צה"ל ומשרד הביטחון עסקה בשאלה מהו ביטחון, מי מגדיר אותו ומי קובע את מדיניות הביטחון. האם ביטחון מאגד בתוכו היבטים צבאיים בלבד או גם סוגיות חברתיות, כלכליות ובין-לאומיות, ובמקרה של המחקר הנוכחי – מי אמורה להוביל ומי אמורה להיות מובלת: מדיניות החוץ או מדיניות הביטחון. לדברי אבא אבן, איש משרד החוץ ומי שניהל במשך שנים רבות כשגריר ישראל באו"ם, מדובר במדיניות אחת; הוא הגדיר את מטרת מדיניות החוץ והביטחון של ישראל כמניעת מלחמה תוך כדי הגנה על אוכלוסיית המדינה, על שטחה ועל זכויותיה הבין-לאומיות מפני כל פגיעה.⁷ לדעת אורי ביאלר, ישראל הכפיפה את מדיניות החוץ לשיקולים ביטחוניים, ולמעשה משנת 1952 נותר משרד החוץ ללא אמצעי חשוב לעיצוב היחסים עם מדינות ערב.⁸ יאיר עברון הסביר שתאורטית, מדיניות הביטחון אמורה להיות חלק ממדיניות החוץ, אולם מדיניות החוץ צריכה להעמיד את שיקולי הביטחון הלאומי במרכז מעייניה. להבנתו, מסוף 1953 נעשתה מדיניות הביטחון תחליף למדיניות החוץ וקבעה מהלכים אסטרטגיים שהביאו למבצע קדש.⁹ גם גבריאל שפר ואורן ברק הציגו קו דומה וטענו כי לצה"ל הייתה עליונות בשטחים של יחסי החוץ והביטחון של ישראל וכי בפועל הפחית הדבר מערכו של משרד החוץ.¹⁰

במחקר זה אני בוחן את סוגיית מאבק השליטה בוועש"ן מתום מלחמת העצמאות עד התפטרותו של משה שרת מתפקידו בממשלה תוך כדי התמקדות בארבע תקופות מרכזיות: התקופה שעד יציאתו של בן-גוריון לחופשה (יולי 1953) ואחרי כן התפטרותו מהממשלה (דצמבר 1953); תקופת כהונתו של שרת כראש ממשלה ופנחס לבון כשר ביטחון (דצמבר 1953-פברואר 1955); תקופת חזרתו של בן-גוריון לתפקיד שר הביטחון בימי שרת כראש ממשלה (פברואר 1955-נובמבר 1955); תקופת חזרתו של בן-גוריון לתפקיד ראש הממשלה

ישראל, 13 (2003), עמ' 139-162; אילן פפה, 'ועידת לוזאן וניצנים ראשונים למחלוקת על מדיניות החוץ של ישראל', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 241-261; מרדכי בר-און, עת מלחמה ועת שלום: עיונים בתולדות מדינת ישראל 1948-1967, כתר, ירושלים 2007, עמ' 131-165; Yaacov Bar-Siman-Tov, 'Ben-Gurion and Sharett: Conflict Management and Great Power Constraints in Israeli Foreign Policy', *Middle Eastern Studies*, 24 (1988), pp. 330-356; Uri Bialer, 'Top Hat, Tuxedo and Cannons: Israeli Foreign Policy From 1948 to 1956 as a Field of Study', *Israel Studies*, 7, 1 (2002), pp. 1-80; Ranan Kuperman, 'The Impact of Internal Politics on Israel's Reprisal Policy During the 1950s', *Journal of Strategic Studies*, 24, 1 (2001), pp. 1-28.

7 'סקירה שבועית', מסמך שהוכן במשרד החוץ, 9.7.1956, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), א-383/1.

8 אורי ביאלר, 'בינוי מדינה ודיפלומטיה: על ההיסטוריוגרפיה של מדיניות החוץ של ישראל בשנותיה הראשונות', קתדרה, 150 (טבת תשע"ד), עמ' 187-189.

9 יאיר עברון, 'מדיניות החוץ ומדיניות הביטחון: היבטים מבניים והיבטים אישיים, 1949-1956', הצינויות, יד (1989), עמ' 221-226.

10 Gabriel Shefer and Oren Barak, *Israel's Security Network*, Cambridge University Press, New York 2013, p. 37

והתפטרות שרת (נובמבר 1955-יוני 1956). המאמר מסתיים בהתפטרותו של שרת מכיוון שעם מינויה של גולדה מאיר לתפקיד שרת החוץ קיבל למעשה בן-גוריון שליטה מלאה על מדיניות החוץ של ישראל נוסף על שליטתו על מדיניות הביטחון.

הקמת ועש"ן והכפפתן לצה"ל

מלחמת העצמאות הסתיימה בהסכם הפסקת אש, ולא בהסכם שלום, ולפיכך גם גבולות המדינה היו למעשה גבולות הפסקת האש, ולא גבולות בין-לאומיים מוכרים. הסכמים אלו, ובהם לעתים סעיפים מעורפלים מבחינה משפטית, יצרו מציאות מדינית וביטחונית מורכבת (למשל האזורים המפורזים מול סוריה),¹¹ וזו חייבה את הדרג המדיני והצבאי הישראלי למצוא לה מענה כדי לייצב את מעמדה של ישראל בשטח ולקבע את קווי הפסקת האש כגבולות מוכרים. כל אחד מהסכמי שביתת הנשק שנחתמו בשנת 1949 בין ישראל ובין ארבע שכנותיה חייב הקמת ועדה מעורבת (Mixed Armistice Commission – MAC) להשגחה על ביצוע תנאי ההסכם. כדי לנהל את מנגנון שביתת הנשק הקים האו"ם את מטה הפיקוח (UNTSO), ובראשו עמד קצין בכיר, בדרך כלל בדרגת גנרל; זה נעזר בקציני או"ם ובאזרחים עובדי או"ם לשם פיקוח אחר קיום ההסכמים, לבדיקת התלונות ההדדיות, לסיוע בתיאום בין מטה המשקיפים לצה"ל ולנציגים האחרים של מדינות ערב ולשיפור שיתוף הפעולה בנושאים שונים. בכל ועדה היו מספר שווה של נציגים ישראלים וערבים ויושב ראש – קצין או"ם. בהסכמים נקבעו גם סידורי ההתכנסות של הוועדות, תהליך החלטותיהן ומעמדם ותפקודם של אנשי האו"ם.¹² בתקופה הראשונה שלאחר חתימה על הסכמי שביתת הנשק עסקו הוועדות בביצוע השינויים שחייבו ההסכמים: החזרת שבויים, הפחתת הכוחות, פירוז שטחים, העברת שטחים ועוד. לאחר ביצוע תנאי ההסכמים הללו החלו הוועדות בפעולות פיקוח לבל יופרו ההסכמים. בפני הוועדות הובאו תלונות או דרישות שונות שהעלה אחד הצדדים, ונערכו בהן דיונים כדי למצוא פתרונות לתלונות ולדרישות השונות, על בסיס הפרשנות שנתן כל אחד מהצדדים להסכמים. הוועדה החליטה בהצבעה, ומכיוון שבכל ועדה היו שלושה נציגים (ישראלי, ערבי וקצין מהאו"ם) היה קריטי לגייס את תמיכת האו"ם בהצבעה.¹³

11 Yoram Fried, 'The Role of the Israeli-Syrian Mixed Armistice Commission in the Fate of the Arabs of Krad al-Baqqara and Krad al-Ghaname 1948-1956', *British Journal of Middle Eastern Studies* (2023), pp. 1-17, doi:10.1080/13530194.2023.2289658

12 Andrew G. Theobald, *Watching the War and Keeping the Peace: The United Nations Truce Supervision Origination (UNTSO) in the Middle East, 1949-1956*, Ph.D thesis, Queen's University, Kingston, Ontario, Canada 2009, pp. 30-60

13 סגן אלוף שאול רמת, קצין מטה לענייני ועדות שביתת הנשק, אל ראובן דפני, משרד החוץ, 7.11.1951, א"מ, חצ-2428/1.

עם הקמתן של הוועדות תמך משרד החוץ בהכפפתן לאחריות צה"ל ולסמכותו. גישה זו הושפעה משלוש הנחות והבנות. ראשית, שהסכמים אלה זמניים ונועדו לשמש שלב מעבר לשלום של קבע; שנית, ההבנה שצביון הבעיות שתתעוררנה תוך כדי תהליך הביצוע של הסכמי שביתת הנשק יהיה בעיקר צבאי; שלישית, במשרד החוץ זקפו את עיקר הצלחתן של המשלחות הישראליות בדיונים על הסכם הפסקת האש לתיאום המוחלט בין קציני צה"ל לאנשי משרד החוץ, והעריכו שתיאום זה יימשך גם בעתיד.¹⁴

אמנם הוועדות השונות הורכבו מאנשי צה"ל, ובראשן עמד קצין מטה אשר מינה המטה הכללי, אולם ועדות אלו ייצגו לא רק את צה"ל אלא את מדינת ישראל כולה, ולכן נזקקו אנשי הצבא שפעלו בהן גם לאישור רשמי של משרד החוץ בתור מיופי כוח מטעם ממשלת ישראל.¹⁵ עם זאת, בשל היותם של חברי המשלחות אנשי צבא, את הוראותיהם הישירות הם קיבלו מהמטה הכללי.¹⁶ יהושפט הרכבי, מי שניהן זמן-מה כקצין המטה לוועש"ן ואף הושאל תקופה מסוימת למשרד החוץ, ושם שימש גם מזכירו של שר החוץ, הסביר כי מכיוון שקצין המטה צריך לתאם את עבודת הוועדות מהבחינה הצבאית והמדינית גם יחד, עליו לעמוד בקשר הדוק עם משרד החוץ ולהיוועץ בו תמיד.¹⁷

שרת לא ערער על ההחלטה שלפיה צה"ל שולט בוועש"ן ולא ביקש להעביר את האחריות להן למשרד החוץ. הוא כן דרש שצה"ל ייוועץ עם משרד החוץ בנוגע לכל פעולה ויעדכן אותו מראש על כל החלטה כדי שמשרד החוץ יוכל להביע את עמדתו, ובמידת הצורך לשנות את הפעולה המתוכננת כדי למנוע נזק דיפלומטי ומדיני. אמנם הרמטכ"ל יעקב דורי והרמטכ"לים שניהנו אחריו הורו לפעול על פי דרישת שר החוץ ועל פי מדיניות משרד החוץ,¹⁸ אולם בפועל לא בוצעו הדברים באופן שהניח את דעתם של שרת והבכירים במשרדו.

חשיבות ועש"ן עבור משרד החוץ

במשרד החוץ סברו תחילה שהסכמי שביתת הנשק יהיו זמניים בלבד ויביאו להסכם שלום ושעיקר פעילותן של הוועדות תהיה בנושאים צבאיים. הניסיון והמציאות הפריכו במידה רבה את שתי ההנחות גם יחד. משטר שביתת הנשק היה לדבר קבוע מכיוון שהסכמי שלום לא נראו באופק, ובה בשעה למשרד החוץ התבררו יותר ויותר הצביון המדיני המובהק

14 משה שרת אל דוד בן-גוריון, 23.8.1951, בתוך: ימימה רוזנטל (עורכת), **תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל** (להלן: **תלחמ"י**), 6: 1951, ירושלים 1991, עמ' 566; שבתאי רוזן, **יועץ משרד החוץ לענייני משפט**, אל שר החוץ, 25.7.1949, א"מ, תת-66/11.

15 וולטר איתן, מנכ"ל משרד החוץ, אל רב-סרן זילברמן, 22.7.1949, א"מ, חצ-2431/5.

16 סגן אלוף שאול רמתי, 'דוח על פגישות בלתי רשמיות עם גנרל דה-ריד', 25.7.1952, שם, חצ-2432/2.

17 סגן אלוף יהושפט הרכבי אל סגן הרמטכ"ל, 'שנת 1949 בוועדות שביתת הנשק', 16.12.1950, ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון (להלן: א"צ), 137-67.

18 ללא כותרת, 25.9.1949, שם, 39-2169/1950.

והתוצאות המדיניות הממשיות של רבות מהפעולות והעמדות שננקטו בוועדות אלו.¹⁹ הבעיה מבחינת משרד החוץ הייתה כי מי שניהל את המשא ומתן ואת הדיונים בנושאים המדיניים בוועדות היו אנשי צבא. למשל הפעילות של ישראל בנושא ייבוש אגם החולה (וחששו של משרד החוץ מהשפעת פעולות אלו על מכירה אפשרית של נשק מצרפת ומארצות הברית לישראל), המשא ומתן עם המשלחת הירדנית על חלוקת שטחי ההפקר וקביעה וסימון של קווי שביתת הנשק.²⁰ במציאות שנוצרה מצא משרד החוץ את עצמו בסוגיות שונות, שהיו חשובות ועקרוניות, במצב שהוא יכול רק ליעץ בנוגע לקו הפעילות, אולם בסופו של דבר בחרו קציני צה"ל אם ליישם זאת ואם כן, כיצד.

שרת טען כי העובדה שעוד לא הושג הסכם שלום אינה סותרת את ההנחה שהסכם כזה יושג לבסוף, ולכן הוא סבר כי מכיוון שוועש"ן הן מישור המגע הרשמי היחיד בין ישראל למדינות ערב, הוא יהיה המקום הנוח ביותר עבורן כאשר ירצו להגיע לשלום. יתר על כן, הוועדות היו למקום מפגש לא רשמי ולשיחות מחוץ לפרוטוקול, ולפיכך במשרד החוץ ראו בהן כלי מרכזי להעברת מסרים לצד הערבי וקבלה לא רשמית של מסרים ממנו, ולעתים גם ללא התערבות האו"ם.

למשטר שביתת הנשק היו שותפים לא רק ישראל ומדינות ערב אלא גם האו"ם, וצביונם של היחסים וההתנהלות בוועדות השפיעו גם על מעמדה ועל התנהלותה של ישראל בזירה הבין-לאומית.²¹ לדעת משרד החוץ, כל צעד שגוי בזירה המקומית היה עלול לסבך את ישראל בזירה הדיפלומטית בפני מועצת הביטחון של האו"ם. הן שרת והן בכירי משרד החוץ חששו לא רק מחוסר הניסיון המדיני של אנשי הצבא שייצגו את ישראל בוועדות השונות ומלהיותם לפעול פעולה נמהרת ולא שקולה (הדבר יציב את משרד החוץ בפני עובדות מוגמרות ובפני צורך להסביר לעולם התנהלות זו)²² אלא גם מחוסר יכולתם המקצועית להתנסח באנגלית נכונה בהתכתבויות שלהם עם גורמי האו"ם.²³ עמדת משרד החוץ בעניין זה הייתה שהסכמי שביתת הנשק נותנים למעשה את התוקף המשפטי הבין-לאומי לשליטתה של ישראל על כל שטח המדינה, בהסכמתן של המדינות השכנות ובאישור האו"ם. על כן במשרד החוץ דרשו זהירות רבה מצד הגורמים המייצגים את המדינה בוועש"ן. מכיוון שאנשי הצבא חסרי חוש יחסי-ציבור ואין לסמוך עליהם לגבי

19 על הסוגיות המרכזיות במדיניות החוץ של ישראל ראו למשל בתוך: ביאלה, 'בינוי מדינה ודיפלומטיה', עמ' 181-210; משה יגר ובני מזרחי, **ראשיתו של שירות החוץ: 1948-1967**, כרמל, ירושלים 2021.

20 סגן אלוף הר-אבן, 'שטח ההפקר לטרון', 14.5.1954, א"מ, חצ-2431/10.

21 ראו בהקשר זה את דבריו של משה שרת בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת, 21.2.1951, שם, עמ' 10-11.

22 משה שרת אל דוד בן-גוריון, 23.8.1951, בתוך: רוזנטל (עורכת), **תלחמי**, 6: 1951, עמ' 566-567; שר החוץ אל מנכ"ל המשרד, ללא כותרת, 30.12.1951, א"מ, חצ-2436/6; סגן אלוף שאול רמתי אל הרמטכ"ל, 'דוח מסכם על פעולות המשלחת הישראלית בוועדת שביתת הנשק בשנת 1951', 9.3.1952, א"צ, 46-68/1955.

23 וולטר איתן אל אריה אילן, 22.11.1953, א"מ, חצ-2434/4.

נקיטת צעדים שבמהותם הם מדיניים ויוצרים עובדות מדיניות²⁴, דרש שרת שלא ייעשה שום צעד חדש אשר משנה, ולו מעט, את מצב הדברים בהקשר של הסכמי שביתת הנשק בלי התייעצות עם משרד החוץ.²⁵

בשל היעדרם של אנשי משרד החוץ מפגישות ועש"ן הייתה הדיפלומטיה הישראלית תלויה בדיווחים שהעבירו קציני צה"ל לאחר כל פגישה ופגישה. לא פעם היו דיווחים אלו חסרים או שלא נתנו מענה מלא לצרכים של משרד החוץ. דוגמה לכך אפשר לראות בבקשתו של שמואל בנדור, מנהל מחלקת ארצות הברית במשרד החוץ, מסגן אלוף חיים גאון, קצין המטה לוועש"ן, לשים לב לנקודות האלה בפגישותיו עם הסורים בנוגע לסוגיית האזור המפורז: מה היו ההצעות הראשונות של הסורים; מה הייתה תגובת ישראל להצעות אלו; באיזו מידה שינו הסורים את עמדתם בכל גזרה וגזרה בשיחות הישירות בין נציגי ישראל וסוריה (כלומר מה עמדתם המוצהרת); למה הסורים מסכימים לפי דברי אנשי מטה משקיפי האו"ם; מהי עמדתה של ישראל בכל גזרה וגזרה (כמו שקבעה הממשלה וכמו שנמסר לסורים); אם השתתפה המשלחת הישראלית בשיחות בדיון על שטחים שאינם באזור המפורז ואם כן, היכן.²⁶ אפשר לראות כי מדובר בנושאים שאינם נמצאים בראש סדר העניין הצבאי, אולם יש להם חשיבות עצומה בהסברה הדיפלומטית של ישראל בעולם, והיעדר נציג של משרד החוץ, שיוכל לשים לב לדקויות אלו, פגע מאוד בעבודת ההסברה של משרד החוץ.²⁷

משרד החוץ גם ראה בוועש"ן אמצעי שאפשר לתעל אליו יוזמות בין-לאומיות שונות אשר עלולות לפגוע בישראל. כך היה במקרה של ועדת הפיוס שהקים האו"ם כדי למצוא פתרון לסכסוך הישראלי-ערבי. במשרד החוץ חששו מאוד מפעילותה של ועדת הפיוס בשל הצעותיה בנושאי הפליטים, קביעת הגבולות ושאלת ירושלים, ולכן פעלו במרץ כדי למסמס את פעילותה ואת יכולתה לכפות את החלטותיה באמצעות העברת הטיפול בסוגיות השונות לוועש"ן, ששם היה לישראל נוח יותר לפעול.²⁸

גישה זו כלפי חשיבותן של ועש"ן שולבה בתפיסה שונה ורחבה יותר של בכירי משרד החוץ בנוגע למהות הביטחון ולזהות מרכיביו. מבחינתו של שרת, בכל הקשור לבעיות הביטחון של ישראל, אין המדינה יכולה להחליט ולנקוט פעולות אך ורק על בסיס שיקולים צבאיים אלא עליה לפעול על בסיס שיקולים רחבים יותר. לדעתו, פעילותו המדינית והדיפלומטית של משרד החוץ אינה נופלת בחשיבותה הביטחונית מפעילותו

24 שם.

25 שר החוץ אל הרמטכ"ל, 19.9.1949, א"צ, 39-2169/1950.

26 שמואל בנדור אל סגן אלוף גאון, 'השיחות עם הסורים', 5.11.1953, א"מ, חצ-2434/3.

27 וולטר איתן אל הרמטכ"ל, 23.3.1953, שם, חצ-2953/10.

28 אבא אבן אל משה שרת, 21.6.1950, בתוך: יהושע פרוינדליך (עורך), תלחמ"י, 5: 1950, ירושלים, 1988, עמ' 398; אבא אבן אל משה שרת, 'גורלה של וועדת הפיוס - שיקולים וסיכונים', 26.6.1950, שם, עמ' 406; 'תזכיר מאת שר החוץ', 2.1.1952, בתוך: פרוינדליך (עורך), שם, 7: 1952, ירושלים, 1992, עמ' 3.

של צה"ל בהגנה על ישראל מפני יוזמות בין-לאומית שיכולות לפגוע בה וביצירת קשרים לחיזוק מעמדה, צבאה וכלכלתה. לכן, טען שרת, הסכמי שביתת הנשק לא היו רק עניין ביטחוני-צבאי אלא גם בעלי חשיבות ביטחונית-מדינית עליונה. כך הוא כתב ביומנו: 'לא תתכן הפרדה בין משרד החוץ למשרד הביטחון, אלא מתחייב שיתוף פעולה'.²⁹

במשך השנים התנגדו בצה"ל למעורבות אזרחית ישירה, בדגש על מעורבות של משרד החוץ, בפעילותן של ועש"ן. על סמך צביון הצבאי של הוועדות היה אפשר לבצע פעולות, כך על פי הגישה הצבאית, שלא יכלו לבצע נציגים של הממשלה, ורק שימוש בגישה תקיפה הביא להישגים חשובים כמו המצב בירושלים, הטיפול בהסתננויות וייבוש החולה.³⁰ אמנם צה"ל לא כפר בסמכותו של משרד החוץ, באישור הממשלה, לקבוע הלכות והוראות בעניינים מדיניים עקרוניים, אולם התנאים שהציבו הרמטכ"לים במשך השנים היו ש'האיך', כלומר כיצד לבצע הלכות והוראות אלו, יהיה בסמכות צה"ל ושהוראות אלו יעברו ליחידות המבצעות אך ורק דרך הרמטכ"ל.³¹

לפעמים החמירו דרגי השטח בפרשנותם את הגישה הזאת. כאשר פנה אריה אילן, קצין הקישור של משרד החוץ לוועש"ן, אל רב-סרן אריה דורון, ראש משלחת ישראל לווש"ן ישראל-ירדן וביקש ממנו מידע בנוגע לכינוס ישיבת חירום של הוועדה ענה לו דורון כי לפי ההוראות שקיבל מקצין המטה לוועש"ן, סגן אלוף אריה שלו, הוא אינו מוסמך לענות על כל שאלה שמתייחסת לעניינים אשר עוד עומדים לדיון וטרם הוחלט בעניינם. כלומר לאחר הישיבה הוא יוכל לעדכן את אילן, אולם לא לפני כן. כאשר בירר אילן 'הוראות מוזרות אלו', כדבריו, עם סגן אלוף שלו ענה לו שלו שרב-סרן דורון לא הבין אותו ושמידע על שאלות כגון אלו הוא רשאי להעביר. עד כמה מדובר באי-הבנה או בהנחיה 'מלמעלה' תעיד העובדה שלאחר שיחה זו בין אילן לשלו פנו במשרד החוץ לסרן אריה סלנט, חבר במשלחת ישראל לווש"ן ישראל-סוריה באותה השאלה. גם הפעם הייתה התשובה שאין הוא מוסמך לענות על כך.³²

את הבדלי הגישות בין משרד החוץ לצה"ל אפשר לראות במקרה הזה, אשר התרחש בתקופה שבין סוף שנת 1953 לתחילת 1954, שאז עלתה יזמה ישראלית לקיים שיחות בין ישראל לירדן בנושא סעיף 12 של הסכם הפסקת האש (בחינה מחודשת ואפשרות שינוי של כמה מסעיפי ההסכם) וסעיף 8 (טיפול בסוגיות מסוימות, כגון תנועה בכבישים, פעילות מוסדות ומובלעת הר הצופים). צמרת צה"ל התנגדה לכך נחרצות. הרמטכ"ל מרדכי מקלף מחה על ששמע על אפשרות זו מהתקשורת והזכיר כי כמה שבועות לפני כן התקיימה התייעצות בשאלה עם שרת, ובה הביע את התנגדותו, והתרשמותו הייתה ששרת קיבל את

29 יעקב שרת (עורך), **משה שרת: יומן אישי**, מעריב, תל אביב 1978, 11.4.1955, עמ' 919.

30 סגן אלוף שאול רמת, קצין מטה לענייני ועדת שביתת הנשק, 'דוח מסכם על פעולות המשלחת הישראלית בוועדות שביתת הנשק בשנת 1951', 9.3.1952, א"צ, 46-68/1955.

31 סגן אלוף יהושפט הרכבי אל ראש אג"ם, 'המו"מ עם הסורים', 12.4.1953, א"מ, חצ-2953/10.

32 אריה אילן אל יוסף תקוע, 15.2.1955, שם, חצ-2429/8.

עמדת צה"ל.³³ בפועל לא קיבל שרת את עמדת צה"ל. מנכ"ל משרד החוץ היה אף בוטה יותר: 'אנו עומדים בפני מערכה כפולה: נגד הצבא ונגד ירדן. אנו צריכים לשכנע את הצבא בנוגע לקו אחד ואחר כך את ירדן שתבוא לידי הסכם'.³⁴ אבא אבן, שגריר ישראל באו"ם, אף 'עקץ' את צה"ל וטען: 'נבצר ממני להבין כיצד דיון בסעיף הקיים מוכרח להיות לרעתנו, ביחוד אם מותר להניח שנציגנו בוועדה לא יהיו משוללים כל שמץ של הבנה מדינית וכישרון תכסיסי'. הוא אף הזכיר כי היו בעבר דיונים, למשל בנושאי גבולות, שהיו לטובת ישראל. הדבר הביא אותו למסקנה: 'הכל תלוי בדרגת המרץ ובלטה האמונה שיקדישו נציגינו למערכה הזאת. כמו שמצביא צבאי אינו רשאי להיכנס למערכה במצב רוח של הליכה לקראת תבוסה בלתי נמנעת, כך אסור לדעת לקבוע מצב רוח כזה כנקודת מוצא למאבק מדיני ובינלאומי רב סיכויים'.³⁵

מתום מלחמת העצמאות עד התפטרות בן-גוריון

עוד בשלב מוקדם לאחר הקמת ועש"ן הביעו במשרד החוץ חשש מיכולתם או מרצונם של אנשי הצבא למנוע תקלות דיפלומטיות שיגרמו נזק לביטחון המדינה. כך הגדיר זאת כתריאל כץ, ראש מחלקת החקר במשרד החוץ: 'פעולה הנעשית היום על ידי הצבא אנו נפגשים בה למחרת היום. לעתים נודע לנו על כך יותר מדי מאוחר, וזה קורה לעתים קרובות מדי, ועלינו לתקן את הדבר'.³⁶ מבחינתו של שרת, שגרת הסכסוכים הנוגעים לענייני שביתת הנשק התפתחה לרוב על פי הסדר הזה: נקיטת עמדה, קביעת עובדה או ביצוע פעולה על ידי הצבא; תגובה שלילית מצד אנשי האו"ם, ביקורת בחוץ-לארץ ומחאות מצד המעצמות; התערבות משרד החוץ להגן על מה שנעשה וחיפוש מוצא מהסבך שנוצר, אשר יפגע כמה שפחות במעמדה של ישראל בעולם. כך הגדיר זאת שרת במילותיו שלו: 'לשם כיבוי שריפה שכבר התלקחה'.³⁷

לשם הסדרת קשר ישיר וקבוע בין המטכ"ל למשרד החוץ מינה שרת את ראובן שילוח, שעמד בראש המחלקה לתפקידים מיוחדים, למקשר הקבוע. וכן הוא ביקש מהמטכ"ל יגאל ידין: 'להקפיד על הנוהג של מסירת הודעה מוקדמת למשרד החוץ, באמצעות מר שילוח, על כל ענין צבאי שיש לו נגיעה למדיניות החוץ של המדינה או השפעה על מעמדה כלפי גורמי חוץ, בכלל זה או"ם והמדינות השכנות, למען תהיה האפשרות למשרד החוץ לחוות דעתו ולהעיר את הערותיו בטרם תקבע איזו עובדה שהיא'.³⁸ מינויו של שילוח לא היה מקרי. למרות כפיפותו למשרד החוץ, הוא נחשב דמות ביטחונית שמקורבת לבן-גוריון.

33 מרדכי מקלף אל שר הביטחון, 26.11.1953, שם, חצ-2432/3.

34 'פרוטוקול ישיבה אודות ועידת ישראל-ירדן על פי סעיף 12', 27.12.1953, שם.

35 אבא אבן אל שר החוץ, 12.12.1953, שם. מכתבו של אבן הועבר לראש אמ"ן ולמטכ"ל לקריאה.

36 'התייעצות מדינית-ביטחונית בבית שר החוץ, 5.6.1953, א"צ, 2-118/2006.

37 משה שרת אל דוד בן-גוריון, 16.4.1951, בתוך: רוזנטל (עורכת), תלחמי, 6: 1951, עמ' 250.

38 משה שרת אל יגאל ידין, 9.4.1950, בתוך: פרוינדליך (עורך), שם, 5: 1950, עמ' 250.

באביב 1951, על רקע המתיחות האזורית והבין-לאומית שנוצרה בעקבות העבודות לייבוש אגם החולה, צצה ועלתה שוב סוגיית חוסר יכולתם של גורמי משרד החוץ להשפיע על האירועים השונים באמצעות ועש"ן. פעילותו של שילוח לא הייתה יעילה ועוררה ביקורת נוקבת בתוך משרד החוץ. בשל כך ביקש שרת מהרמטכ"ל לדין להעביר, בד בבד עם שילוח, ידיעות או בעיות דחופות שיש להביאן לתשומת לבו או לשיקול דעתו, דרך מזכירו אפרים עברון.³⁹ בה בעת ביקשו כמה שגרירים, אלו שנאלצו להתמודד עם ההסברה של ישראל בעולם, לקבל בקביעות פרוטוקולים מלאים של ישיבות ועש"ן ושקצין המטה לענייני ועש"ן ייפגש אחת לשבוע עם מנהלי המחלקות במשרד החוץ ויעדכן אותם. כך למשל התלונן פנחס אליאב, מזכיר שני בשגרירות ישראל בווינגטון, שהשגריר אבא אבן, באחת מישיבות מועצת הביטחון, הופתע לגלות שבידי המשלחת הסורית פרוטוקולים מלאים של דיוני ועש"ן, ואילו הוא נאלץ להסתמך על מברקים ועל כתבות בלבד.⁴⁰ בתגובה הסביר שמואל בנדור שעד אז לא הצליח משרד החוץ להכניס נציג לוועש"ן, אפילו שהועלו הצעות כאלו בעבר. הוא המשיך: 'אני מתאר לעצמי כמה בלתי נעים ובלתי נוח מצבכם כשריילי [ויליאם ריילי, ראש מטה המשקיפים] מגיש תלונות שאתם אינכם יודעים עליהן'.⁴¹ בהקשר זה מעניין להביא את עדותו של ממלא מקום ראש מטה משקיפי האו"ם קולונל בנט דה רידר (de Ridder), שנמסרה בשיחה אשר ניהל עם סרן משה טורנטו, חבר משלחת ישראל לוועש"ן ישראל-ירדן, בעקבות עיכוב ישראלי בחתימה על הסכם שמאפשר עבודת נזירים ממנזר לטרון באדמות שטח ההפקר. דה רידר טען שלא היה תיאום בין משרד החוץ למשרד הביטחון בנושא זה. משרד החוץ נטה לאשר את ההסכם, בגלל לחץ של הקונסוליה הצרפתית, ואילו משרד הביטחון העדיף לעכבו. עוד סיפר דה רידר, מניסיונו האישי, כדבריו, שמשרד הביטחון עשה דברים רבים בלי ידיעתו של שר החוץ. כך הוא סיפר על פגישה שלו עם שרת בזמן שהוא, שרת, החליף את ראש הממשלה ושר הביטחון שהיה בחופשה. לשרת נודעו אז דברים שלא נמסרו לו בתור שר חוץ.⁴²

לאחר שהבין שרת כי במציאות הנוכחית משרד החוץ אינו זוכה לשיתוף פעולה מצד הצבא כמו שהוא רוצה וצריך וכי הצעות הייעול השונות אינן מיושמות, הוא החליט לבצע שינוי יסודי במערכת יחסים זו ולמנות את ראובן דפני, קונסול ישראל בלוס אנג'לס, לאחראי מטעם משרד החוץ לענייני ועש"ן.⁴³ משימתו של דפני, על פי ראייתו של שרת, הייתה להבטיח שיתוף פעולה מלא בין משרד החוץ לצה"ל בענייני ועש"ן, ובייחוד לדאוג ליישום

39 אפרים עברון אל הרמטכ"ל, 8.3.1951, א"צ, 1559/1952-47.

40 נציגות ישראל בארצות הברית אל לשכת שר החוץ, 'וועדות שביתת הנשק', 5.7.1951, א"מ, חצ-2489/14. השגרירות בווינגטון אל משרד החוץ, 'פרטי-כל של ישיבות וועדות שביתת הנשק', 29.6.1951, שם.

41 שמואל בנדור אל השגריר בווינגטון, 15.7.1951, שם, חצ-2953/12.

42 סרן משה טורנטו, 'שיחה עם קולונל דה רידר ביום 16.7.51', שם, חצ-4372/15.

43 שר החוץ אל שגריר ישראל באנקרה, 2.8.1951, שם, חצ-2428/1; וולטר איתן אל הרמטכ"ל, 12.8.1951, א"צ, 64-79/1954.

החלטות משרד החוץ והנחיותיו. מכיוון שכך, סבר שרת, היה צורך להגיע להסדר עם צה"ל כדי שדפני יהיה רשאי להשתתף אישית בשיבות של כל אחת מהוועדות, בפגישות לא רשמיות של נציגי ישראל עם נציגי מדינות ערב בוועדות אלו ועם גורמי או"ם.⁴⁴

כדי להסדיר מערכת יחסים זו רשמית נזקק שרת לאישורו של שר הביטחון, ולכן שלח לו הצעה שעיקריה: יידוע מידי של משרד החוץ על כל פעולה או תקלה שעלולה להשפיע על פעילותה הדיפלומטית של ישראל; לא תבוצע שום פעולה ללא יידוע משרד החוץ וללא קבלת אישורו; שיתוף נציג משרד החוץ בפגישות ועש"ן ועם נציגי האו"ם; במקרה של מחלוקת בין צה"ל למשרד החוץ יטפלו בסוגיה שר הביטחון ושר החוץ.⁴⁵

בן-גוריון מיעט עד אז להתערב בסוגיות שקשורות לוועש"ן, ואולם הוא לא פסל את הצעתו של שרת על הסף. אמנם הוא סבר שקביעת המדיניות וההכוונה אמורות להיות בידי משרד החוץ, אולם הביצוע והקשר עם גורמי החוץ הקשורים אמורים להיות בידי הצבא. לפיכך הוא התנגד להשתתפות אנשי משרד החוץ בהתייעצויות המטה הכללי עם אנשי ועש"ן, התנגד לקשר ישיר בין נציג משרד החוץ לקציני צה"ל בוועש"ן והתנגד לפגישות של שר החוץ עם אנשי האו"ם ללא השתתפות אנשי צה"ל.⁴⁶

גם בצה"ל הביעו התנגדות נחרצת להצעתו של שרת, הן התנגדות עקרונית והן התנגדות לכל אחד מן הסעיפים השונים.⁴⁷ עקרונית הובעה התנגדות לצורך לקבל מראש את הסכמת שר החוץ לביצוע פעולות שונות והתנגדות לקשר ישיר של משרד החוץ לקציני ועש"ן. סגן הרמטכ"ל האלוף מרדכי מקלף סיכם את עמדת צה"ל כלפי הצעת משרד החוץ, ובתוך כך הבהיר שצה"ל אינו רואה את עצמו כפוף בשום דרך שהיא למשרד החוץ. גם נכונותו של צה"ל לבצע את מדיניות משרד החוץ הותנתה בכך שמדיניות זו תקבל את אישור הממשלה. כן הוא הבהיר שאנשי משרד החוץ לא ישתתפו בוועדות, אלא במקרים מיוחדים, כשהבעיה העומדת על הפרק דורשת מומחיות מיוחדת. עם זאת, הוא אישר שעל המטכ"ל חלה האחריות להביא לידיעת משרד החוץ כל מה שקורה בעבודתו של ועש"ן.

ב־27 באוגוסט 1951 נפגשו כלל הגורמים הנוגעים בדבר בלשכתו של בן-גוריון כדי לדון בהצעתו של שרת ובהשגות המטה הכללי, שייצג אותו סגן הרמטכ"ל מקלף.⁴⁸ בן-גוריון, שעמדותיו בנושאי ביטחון היו קרובות לאלו של צה"ל, העדיף לא לתת למשרד החוץ דריסת רגל של ממש בוועש"ן, ובכך גם לא לחזק את מעמדו הפוליטי של שרת, אולם הוא לא יכול להתעלם לגמרי מטענותיו של שרת, ולכן היה צריך למצוא פתרון שיהיה מקובל על שני הצדדים. כעיקרון, בן-גוריון הצדיק את השגות צה"ל במרבית הסעיפים, אולם הוא הבין שלא יוכל למנוע משרת או מאנשי משרדו מלהיפגש עם אנשי האו"ם מתוקף אחריותו וסמכותו של

44 שר החוץ אל מנכ"ל המשרד, 19.8.1951, א"מ, חצ-2433/10.

45 משה שרת אל דוד בן-גוריון, 23.8.1951, בתוך: רוזנטל (עורכת), תלחמי"ז, 6: 1951, עמ' 567-569.

46 שם, עמ' 567.

47 אלוף מרדכי מקלף אל הרמטכ"ל, 'הצעת שר החוץ להסדר היחסים בוועדות שביתת הנשק', 26.8.1951, א"צ, 168-1559/1952.

48 יומן בן-גוריון, 27.8.1951, ארכיון בן-גוריון (להלן: אב"ג).

משרד החוץ לקשר עם גורמים בין-לאומיים. שרת עצמו לא דרש בלעדיות של משרד החוץ על הפגישות עם גורמי האו"ם והסכים כי בפגישות שיתאם משרד החוץ ישתתף גם נציג הצבא.⁴⁹ ההנחיות שהועברו לגורמי הצבא הנוגעים בדבר שיקפו למעשה את מה שהוחלט באותה פגישה. הנקודה המעניינת בהן היא לא רק מה שנכתב אלא בעיקר מה שלא נכתב. אין התייחסות להשתתפות או לאי-השתתפות של נציגי משרד החוץ בדיוני הוועדות או בשיבות המטה ואין התייחסות לפגישות אפשריות של שר החוץ עם אנשי האו"ם. בהנחיות עודכנו הנציגים בנוגע למינוי של ראובן דפני כנציג משרד החוץ לענייני ועש"ן ושעליהם להעביר לו ידיעות ודיווחים ישירות ומיד לאחר כל פגישה של ועש"ן. עם זאת, הוראות והנחיות יבקשו הנציגים ויקבלו אך ורק דרך קצין המטה לוועש"ן, כמו שהיה נהוג עד אז. על ראובן דפני נאסר לפנות במישרין לאנשי המשלחות אלא אושר לו להיות בקשר עם קצין המטה לוועש"ן בלבד. על חברי המשלחות נאסר לבקר במשרד החוץ או לקיים מגע ישיר עם דפני בענייני שביתת הנשק, פרט למקרים מיוחדים, ובהם יקבלו אישור לכך מקצין המטה לוועש"ן.⁵⁰ כחצי שנה אחרי כן ביקש שרת לדעת אם ראובן דפני משתתף בשיבות ובפגישות של ועש"ן. תשובתו של דפני מעידה יותר מכול על יחסו של צה"ל למעורבות של משרד החוץ. דפני סיפר שבחצי השנה שחלפה מאז נכנס לתפקידו השתתף פעם אחת בלבד בפגישה של ויש"ן ישראל-סוריה ופעם אחרת בפגישה לא רשמית בין ראש המשלחת הישראלית לראש המשלחת הירדנית. דפני הסיק שאין כל חשיבות לשאלה אם הוא משתתף בשיבות הוועדות או לא מכיוון שהבעיה אינה קשורה לשאלה אם יסכים הצבא להשתתפותו או לא. לפי דעתו, משרד החוץ חייב לדרוש מצה"ל לאפשר לו להשתתף בשיבות המטכ"ל שדנים בהן בבעיות אשר עומדות על הפרק בפני כל אחת מהוועדות ובהן גם מחליטים בנוגע לכך. דפני טען כי השתתפותו בוועדות סמלית בלבד משום שלא היה מעלה על דעתו להתווכח, בנוכחות נציגי האו"ם והנציגים הערבים, עם אנשי הצבא במקרה שסבר כי עמדתם אינה עולה בקנה אחד עם עמדת משרד החוץ.⁵¹

בפועל, למרות ניסיון ההסדרה של משרד החוץ ואף שהושג הסכם עקרוני על השתתפות נציג משרד החוץ במשלחות ישראל לוועש"ן, סירב צה"ל, בתמיכת שר הביטחון, לאפשר לנציג משרד החוץ להשתתף בדיוני הוועדות השונות, וכל שכן בדיונים הפנים-צבאיים המקדימים, למרות בקשות חוזרות ונשנות מצד משרד החוץ.⁵² גם משרד החוץ לא עמד בסיכומים שהושגו, ואנשי המשרד המשיכו להיפגש עם אנשי האו"ם ללא השתתפות קציני צה"ל.⁵³

- 49 'התייעצות בענייני החולה', מסמך של משרד החוץ, 28.8.1951, א"מ, חצ-2433/10.
- 50 סגן אלוף שאול רמתי אל משלחות ישראל לוועש"ן, 'מינוי קצין קשר ראשי של משרד החוץ עם צה"ל ענייני וועדות שביתת הנשק', 11.9.1951, א"מ, חצ-64-79/1954.
- 51 ראובן דפני אל מנכ"ל משרד החוץ, 16.3.1951, א"מ, חצ-2433/10.
- 52 וולטר איתן אל הרמטכ"ל, 23.3.1953, א"מ, חצ-99-540/1955; מיכאל קומיי אל אריה אילן, 14.5.1953, א"מ, חצ-2602/5.
- 53 אלוף משנה בנימין ג'בלי, ראש מחלקת מודיעין, אל מנכ"ל משרד החוץ, 'מגע עם האו"ם', 3.7.1952, א"מ, חצ-2428/1.

התפטרות בן-גוריון – שרת ראש הממשלה ולבון שר הביטחון

התפטרותו של בן-גוריון מראשות הממשלה בדצמבר 1953 (בפועל הוא שהה בחופשה חודשים מספר קודם לכן) שינתה את מערך הכוחות העוסקים בוועש"ן. מינויו של משה דיין לרמטכ"ל ומינויו של פנחס לבון לשר הביטחון תרמו בעיקר בהיבט האישי מכיוון שעמדתם העקרונית בנושא התערבות משרד החוץ בענייני ועש"ן הייתה עקבית. חשובה מכך הייתה מערכת היחסים בין לבון לדיין. להבדיל ממערכות היחסים התקינות (מי יותר ומי פחות) בין בן-גוריון לרמטכ"לים השונים, היו היחסים בין דיין ללבון עכורים.

במשרד החוץ קיוו שחילופי הגברי בצמרת משרד הביטחון וצה"ל יביאו לשינוי התיאום בין משרד החוץ לצה"ל ואף טענו שיש צורך 'בבדק בית יסודי לגבי ייצוג המדינה כלפי נציגי האו"ם בארץ וסמכויות משרד החוץ בקביעת המדיניות'.⁵⁴ בפועל לא השתנו לא צורת העבודה ולא תהליכי העבודה בכל הקשור לוועש"ן.⁵⁵ מצד אחד שיתוף פעולה, התייעצויות והעברת מידע בנושאים שונים,⁵⁶ ומצד אחר המשך פעילות לא מתואמת, פערים בדיווחים והתעלמות מדרישות ומבקשות.

בעקבות זאת החלו להישמע במשרד החוץ יותר ויותר קולות שקראו להוציא את האחריות לקשר עם גורמי האו"ם הקשורים לוועש"ן מידי הצבא ולהעבירם למשרד החוץ. שרת התנגד ליוזמה זו והסביר שהקשר עם נציגי האו"ם עוסק בעיקר בתקריות גבול, ולכן הוא נמצא בידי הצבא. שרת אישר שאמנם יש בעיה של כניסת משרד החוץ בשלב מאוחר מידי לתוך תהליך הדיון עם מנגנון האו"ם, אולם הוא סבר כי אין לפסוק סופית שיש להוציא את הטיפול כולו מידי הצבא ולהעבירו לאחריות משרד החוץ. עם זאת, שרת הבחין הבחנה ברורה בין טיפולים אלו ובין סוגיות שיש להן השלכות מדיניות, כגון האפשרות שתכונס ועידה מיוחדת על פי סעיף 12 של הסכם שביתת הנשק עם עבר הירדן. במקרה כזה, טען שרת, האחריות תוטל על משרד החוץ, והוא יעמוד בראש המשלחת הישראלית בדיונים. אולם הצבא, כמו ששותף בעבר, יהיה שותף גם בעתיד, ובנושאים הצבאיים תהיה דעת המטה הכללי מכרעת.⁵⁷

למרות הסכמתו של שרת שהטיפול בוועש"ן יישאר באחריות צה"ל, הוא לא נסוג בו מהדרישה לשיפור ולחיזוק התיאום ושיתוף הפעולה בינו ובין משרד החוץ, וכצעד ראשון החליט למנות את יוסף תקוע, סגן היועץ המשפטי במשרד החוץ והיועץ המשפטי של משלחות ישראל לוועש"ן, כאחראי מטעם משרד החוץ לכל העניינים הקשורים לשביתת

54 גדעון רפאל אל מנכ"ל משרד החוץ, 20.12.1953, שם, חצ-2384/14.

55 ראו למשל את דבריו של יוסף תקוע בישיבה של חברי משלחת ישראל באו"ם, 2.12.1953, שם, חצ-2014/2.

56 סגן אלוף יהושפט הרכבי, ראש מחלקת המודיעין, 'סיכום פעילות אג"ם/ממ"ן – הנחיות למגע וחילופי אינפורמציה', 1.10.1953, שם, חצ-2428/5; יוסף תקוע אל שר החוץ, 'דוחו של גנרל בניקה', 9.3.1954, שם, חצ-2431/10.

57 משה שרת אל גדעון אבנר, 21.2.1954, בתוך: נעמי ברזלי (עורכת), תלחמי, 9: 1954, ירושלים 2004, עמ' 126-127; שר החוץ אל שר הביטחון, 4.3.1954, א"מ, חצ-2431/10.

הנשק.⁵⁸ כעת, לאחר עזיבתו של בן-גוריון את הממשלה, הרגיש שרת נוח יותר לדרוש סמכויות רבות יותר עבור משרד החוץ על חשבון צה"ל. לאחר התייעצות בין יוסף תקוע לרמטכ"ל דיין סוכמו נוהלי עבודה חדשים ששיקפו את רצונותיו של שרת. כך נכתב בהם:⁵⁹

א. כל זמן שצה"ל מטפל בבעיה מסוימת, לא ידונו בה אנשי משרד החוץ עם חברי מנגנון האו"ם בארץ, פרט לאותם מקרים ששר החוץ ימצא כי על משרד החוץ להתערב בהם. גם לאחר שיקבל לידי משרד החוץ את הטיפול בבעיה מסוימת, ישתתף צה"ל בקביעת המדיניות באותה הבעיה.

ב. שר החוץ יקבע בכל מקרה ומקרה אם יש להעביר את הטיפול בבעיה לידי משרד החוץ ואם כן, באיזה שלב.

ג. תיאום העבודה בין צה"ל למשרד החוץ ייעשה באמצעות החלפת ידיעות שקשורות לענייני שביתת הנשק וכן באמצעות השתתפות נציג משרד החוץ הממונה על ענייני שביתת הנשק בהתייעצויות המטכ"ל בענייני ועש"ן ובפגישות רשמיות עם ראשי מנגנון האו"ם. במקרה של מחלוקת בין נציג צה"ל לנציג משרד החוץ ואם ירצה נציג משרד החוץ לערער על הקו שהציע צה"ל, הוא יפנה בעניין זה אל משרד החוץ.

רב-אלוף דיין ביקש את התייחסותו ואת אישורו של שר הביטחון לבון להסכם זה, ובתוך כך הדגיש שסעיף השני בהסכם, הסעיף הקובע למעשה סמכות וטו ודומיננטיות של משרד החוץ, לא סוכם בדיון בינו ובין תקוע אלא נוסף אחרי כן בידי שרת. אף שיוסף תקוע טען כי מדובר 'בהסדר משביע רצון עם הצבא בדבר ניהול משותף של ענייני שביתת הנשק',⁶⁰ לבון סירב לקבלו בטענה: 'ביודעי את אופי האנשים אין לי תקווה רבה בהגשמתו'.⁶¹ בפועל, צה"ל המשיך למנוע מיוסף תקוע השתתפות בפגישות ועש"ן, אלא אם כן הזמינו אותו מראש.

המשך הלחץ של משרד החוץ הביא לבסוף את פנחס לבון 'לשבור את הכלים'. לבון טען כי בתנאים שנוצרו אין הוא מוכן לשאת באחריות לפעולתן של הוועדות, בייחוד בשל הבנתו ששרת אינו סומך על שיקול דעתו. לא ברור אם אכן התכוון לכך לבון ברצינות או שהיה זה רק איום סרק, אולם הוא דרש שהאחריות כולה לטיפול בוועש"ן תועבר למשרד החוץ. לבון גם קבע כי נציגי הצבא יפסיקו לשמש יושבי ראש הוועדות וכי אם יהיה שרת מעוניין בכך, הוא יבקש מדיין לשלוח קצינים בתפקידים טכניים בלבד. לבון נתן לשרת שלושה שבועות להתארגן לפני שיוציא את קציני הצבא מהוועדות כדי שלא ייווצר ואקום.⁶² 'השורה התחתונה' בהחלטתו של לבון הייתה take it or leave it. כלומר כל עוד

58 וולטר איתן אל אלוף משנה בנימין ג'בלי, ראש אמ"ן, 1.4.1954, א"מ, חצ-2448/2.

59 רב-סרן שלמה גזית, ראש לשכת הרמטכ"ל, אל מנכ"ל משרד הביטחון, 'הסדר נהלי העבודה בתחום שביתת הנשק', 29.4.1954, אב"ג, תיק נושא.

60 יוסף תקוע אל מיכאל ארנון, נספח עיתונות בשגרירות ישראל בלונדון, 'גינני ישראל בושה' נ על תקרית נזלת-עיסא', 17.6.1954, א"מ, חצ-2949/4.

61 הערה בכתב ידו של לבון על המכתב עצמו שנשלח אליו מהרמטכ"ל. 29.4.1954, אב"ג, תיק נושא.

62 מכתבו של פנחס לבון מצוטט בתוך: שרת (עורך), יומן אישי, 12.7.1954, עמ' 554.

משרד הביטחון אחראי לוועש"ן, הוא, לבון, יהיה אחראי לקביעת מדיניות התנהלותם של הנציגים הישראלים. אם הדבר אינו מוצא חן בעיני שרת, שייקבל זאת עליו.⁶³ שרת קפץ על המציאה כמוצא שלל רב. מבחינתו הייתה זו סוף-סוף הזדמנות לקבע קו פעולה ברור בוועש"ן, שמשרד החוץ מתווה. לפיכך הוא קיבל את הצעתו של לבון תוך כדי הסתייגות מסוימת. שרת הסכים שאנשי משרד החוץ ישמשו ראשי המשלחות הישראליות בוועש"ן ויפעלו על פי הוראות שר החוץ, אך בה בעת הוא הבין כי יש חשיבות רבה שבמשלחות יהיו גם אנשי צבא. בנוגע לתאריך היעד שקבע לבון להעברת האחריות – 1 באוגוסט 1954 – סירב שרת להתחייב ואמר שהוא מקבל תאריך זה כהמלצה בלבד. על כל פנים, בשל חשיבות העניין, הוא התכוון להביא את הסוגיה להכרעת הממשלה, ככל הנראה כדי לקבל אישור רשמי.⁶⁴

הסוגיה לא הובאה בסופו של דבר לדיון ולהכרעה בממשלה, ככל הנראה בשל חששו של שרת שלבון יצליח לשכנע את חברי הממשלה לא להסכים. לבון המשיך להתעקש ולסרב לאפשר לקציני צה"ל להשתתף במשלחות ואף הפגין יחס תוקפני כלפי שרת, והדבר הביא את שרת לשלוח לו מכתב, ובו שלוש נקודות מרכזיות: הסבר, בקשה ואיום. שרת הסביר שאמנם הוא שר החוץ, אבל הוא גם ראש הממשלה, וכמו שהיה בן-גוריון מכריע בשאלות מדיניות בהיותו ראש הממשלה ולא כשר הביטחון, כך גם הוא נוהג. שרת ביקש שלבון ישקול שוב את החלטתו ויאפשר את ההשאלה של סגן אלוף אריה שלו, קצין המטה לוועש"ן, ואת השאלת אנשי צוותו למשרד החוץ לתקופת מעבר מסוימת. לאחר שהסביר שרת וביקש הוא עבר לאיום וטען שאם לא תתקבל הצעה זו, הוא ייגש מיד למינוי ראשי משלחות אזרחיים מסגל משרד החוץ.⁶⁵

לבון סירב לקבל את בקשתו של שרת ולחשוש מאיומו. הוא חזר על מוכנותו להעביר את הטיפול בוועש"ן למשרד החוץ, סירב להשאיר את קציני צה"ל בתפקידיהם וסיים באיום משלו – שכל עוד אחריות הטיפול בוועש"ן נמצאת בידי משרד הביטחון, אין הוא מוכן לקבל הסדר כלשהו של אחריות משותפת.⁶⁶ למרות פגישות ושיחות נוספות, לא הצליח שרת לשכנע את לבון. לבסוף הוא זימן אותו לפגישה בהשתתפות גולדה מאיר וזלמן ארן (הפורום הקבוע עם לוי אשכול להחלטות). בפגישה הם עסקו במחלוקת בין השניים ובדרך לפתור אותה. לאחר הפגישה שלח שרת ללבון את נהלי העבודה החדשים:

1. ייצוג ישראל בוועש"ן יישאר עד החלטה חדשה בידי משרד הביטחון.
2. בכל מקרה שתתעורר בעיה בנוגע לעמדה שיש לנקוט בוועש"ן וכלפי מטה משקיפי האו"ם תתקיים התייעצות, עד כמה שאפשר במועד, בין משרד הביטחון למשרד החוץ.

63 פנחס לבון אל ראש הממשלה, 15.7.1954, אב"ג, תיק נושא.

64 שר החוץ אל שר הביטחון, 12.7.1954, שם.

65 ראש הממשלה ושר החוץ אל שר הביטחון, 18.7.1954, א"מ, פ-1117/6.

66 שר הביטחון אל ראש הממשלה ושר החוץ, 19.7.1954, אב"ג, תיק נושא.

3. בכל מקרה שיתעוררו חילוקי דעות ויהיה צורך בהכרעה סופית, דעת ראש הממשלה תהיה המכרעת.

לסיכום זה הוסיף שרת דרישה: שמשרד החוץ יוכל תמיד לשלוח את נציגו לכל ישיבה של ועש"ן לפי ראות עיניו ולאחר הודעה מוקדמת לשר הביטחון. גם סיכום זה סירב לבון לקבל בטענה שאינו משקף נאמנה את הדעות ואת ההסכמות שנשמעו בהתייעצות אלא בעיקר את מחשבותיו ואת רצונותיו של שרת. לבון הוסיף שאם לא יפסיק משרד החוץ להתערב בענייני ועש"ן, הוא יסיר מעצמו את האחריות לגמרי.⁶⁷

התפוצצות "עסק הביש" (חשיפת רשת ריגול וחבלה שהפעיל המודיעין של ישראל במצרים) מיולי 1954 וביתר שאת מדצמבר 1954 הביאה להחלשתו הפוליטית של לבון, ובסופו של דבר להתפטרותו בפברואר 1955. בתקופה זו המשיך שרת בלחצו בנושא ועש"ן עד שלבסוף נכנע לבון והסכים לדרישותיו של שרת. בפגישה שקיימו השניים, ללא הרמטכ"ל דיין או נציג מטעמו, סוכמו נוהלי עבודה לוועש"ן:⁶⁸

1. הטיפול בוועש"ן ובמשקיפי האו"ם נשאר בתחום סמכותו של שר הביטחון.
2. פניות המשקיפים, ובכללם ראש המטה, תופנינה אל שר הביטחון או אל קציני המטה הכללי האחראים בנושא זה ותיענינה מטעמם.
3. נציג משרד החוץ יוסף תקוע ישתתף בניסוח המכתבים והמסמכים המופנים למטה משקיפי האו"ם.
4. בנושאים בעלי חשיבות מיוחדת רשאי שר החוץ לבקש את שיתוף מנכ"ל המשרד.
5. במקרים מיוחדים יעניין ראש הממשלה בטיטות הסופיות ויאשרן לפני הגשתן למטה משקיפי האו"ם.

הרמטכ"ל דיין לא היה מוכן לקבל את הסיכום שהושג בין שרת ללבון, אף שהתקבל בדרגים שמעליו, כל עוד המטה הכללי אחראי לטיפול בוועש"ן. ייתכן שהיה זה צירוף מקרים, או שלא, למחרת שליחת סיכום דברים זה מלבון לדיין שלח דיין מכתב לראש מטה משקיפי האו"ם גנרל אדסון ברנס. המכתב נשלח לא רק ללא שיתופו של יוסף תקוע בניסוחו אלא שלא לפי הנחייתו של ראש הממשלה שרת, אשר דרש להמתין עם מכתב התשובה עד שיקרא את מכתבו של גנרל ברנס ויורה כיצד להגיב. שרת רתח מזעם, ובשל כך אסר על צה"ל, עד בירור העניין בממשלה, לשלוח שום מכתב לראש מטה משקיפי האו"ם לפני שהוא יראה ויאשר אותו,⁶⁹ ודרש שצה"ל יפעל על פי הסיכום שהושג בינו ובין לבון. צה"ל נענה לדרישה.⁷⁰

67 שר הביטחון אל ראש הממשלה ושר החוץ, 29.7.1954, שם. שר הביטחון אל שר החוץ, 27.8.1954, שם.

68 אפרים עברון, מנהל לשכת שר הביטחון, אל הרמטכ"ל, 21.9.1954, שם.

69 משה שרת אל שר הביטחון, 23.9.1954, שם.

70 סגן אלוף אריה שלו אל ראש אמ"ן, 'הצעות ברנס לשינוי נוהל הוועדה הישראלית-ירדנית', 22.10.1954, א"מ, חצ-2948/9.

בדצמבר 1954 השתכנע לבון, בין השאר בשל מצוקתו הפוליטית, כי הצעות משרד החוץ שהוצגו לפניו בשנית הן 'הצעות הוגנות ומועילות מבחינה ממלכתית ועניינית', כדבריו, ולמרות הסתייגותו של דיין הורה לקבלן. ב־22 בדצמבר הייתה אמורה להתקיים פגישה בהשתתפות לבון, דיין ומנכ"ל משרד החוץ וולטר איתן כדי לדון בהצעת משרד החוץ. אף שדיין ידע על הפגישה, הוא העדיף לא להגיע. הדבר הכעיס מאוד את לבון, והוא אף כינה מעשה זה: 'דמונסטרטיבי מכוון'.⁷¹

במציאות פוליטית־מדינית־אישית זו הרגיש שרת שהגיעה שעת הכושר לקבע רשמית את מעמדו של משרד החוץ בוועש"ן, ובסוף דצמבר 1954 הוא פרסם הנחיות לשיתוף פעולה בענייני שביתת הנשק. אלה נועדו להסדיר את מערכת היחסים בין משרד החוץ ובין המטכ"ל ומשרד הביטחון. נקודה מרכזית אשר עולה מעיון בהנחיות אלו היא שגם אז לא דרש שרת להעביר את הוועדות לאחריות משרד החוץ אלא הסכים שתמשכנה להיות כפופות לצה"ל, אולם למשרד החוץ תהיה זכות להתנהל עצמאית עם אנשי מטה משקיפי האו"ם, להתערב, ובמקרים מסוימים גם להטיל וטו על פעולות או החלטות מסוימות. כל זאת, כמובן, תוך כדי יידוע של הגורמים המתאימים בצה"ל והתייעצות עמם.⁷²

לבון לא ניסה להיאבק עוד בהנחיות אלו, שביטלו למעשה את העצמאות שהייתה לצה"ל בכל הקשור להפעלת ועש"ן והכפיפו אותן כליל לסמכות משרד החוץ, והודיע כי לא יעסוק בכך עוד. את הרמטכ"ל דיין הוא עדכן שאת הוראותיו עליו לקבל מראש הממשלה ולא ממנו.⁷³

דיין לא היה מוכן לקבל הסדר זה, ובעקבות החלטתו של לבון הודיע גם הוא שהוא מפסיק את הטיפול בוועש"ן ודרש שיוסף תקוע יחליף את אריה שלו בתפקיד קצין המטה. דיין אף סירב לבקשתו של שרת להשאיר את אריה שלו בתפקידו בטענה שכקצין עליו לקבל פקודות מהרמטכ"ל ולא משר החוץ. עם זאת, הוא הסכים להשאיר את שאר הקצינים בוועדות שימשיכו לסייע בנושאים צבאיים.⁷⁴

לאחר לבטים והתייעצויות החליט שרת לקבל את האתגר ולאשר את העברת הסמכויות והאחריות לוועש"ן למשרד החוץ, ובתוך כך דרש חד־משמעית לא לפרק את המנגנון הקיים, כלומר להשאיר את סגן אלוף שלו בתפקידו. שרת איים כי אם יתנגד לכך דיין, הוא, שרת, יאשר זאת כהחלטת ממשלה, ואז יהיה דיין חייב לציית.⁷⁵

ימים מספר לאחר מכן, ב־14 בינואר, נפגש איסר הראל עם ראש אגף המודיעין אלוף משנה בנימין ג'בלי, ג'בלי, כך להבנתו של הראל, הגיע אליו על פי בקשת הרמטכ"ל דיין והציע לתווך בינו ובין משרד החוץ בהסדרת נוהלי העבודה בכל הקשור לוועש"ן. איסר הראל טען שדיין החליט להעביר את ועש"ן לאחריות משרד החוץ מתוך 'ברוג' שנבע

71 שר הביטחון אל הרמטכ"ל, 22.12.1954, אב"ג, תיק נושא.

72 ראש הממשלה אל שר הביטחון, 29.12.1954, בתוך: ברזלי (עורכת), תלחמ"י, 9: 1954, עמ' 924-927.

73 אפרים עברון אל הרמטכ"ל, 9.1.1955, אב"ג, תיק נושא.

74 הרמטכ"ל אל שר הביטחון, 10.1.1955, שם.

75 שרת (עורך), יומן אישי, 10.1.1955, עמ' 639.

מחוסר אמון של דיין בשרת וכן בשל צמצום סמכויותיו, אולם הוא התחרט ומעוניין שוועש"ן תישאר בסמכות המטה הכללי. הראל המליץ לשרת להיענות להצעת צה"ל והזכיר שהוצאת הצבא מקביעת מדיניות בוועש"ן, ובייחוד הוצאת המגע בין הרמטכ"ל לראש מטה משקיפי האו"ם, עלולות להביא את צה"ל לפגיעה בעבודת משרד החוץ. שרת עצמו לא נבהל מהאיום והחליט להשאיר את המצב כמו שהוחלט, ולא לפתוח במשא ומתן חדש עם הרמטכ"ל.⁷⁶ אכן, דיין התחרט על הסכמתו הנמהרת והריגושית ונסע להיפגש עם בן-גוריון כדי לשכנעו ללחוץ על שרת בסוגיה זו. בפגישה הביע דיין חשש שמא העברת ועש"ן למשרד החוץ תביא לווייתורים מדיניים שלא יהיה אפשר לחזור מהם אחרי כן.⁷⁷ בעקבות החלטתו של שרת סוכם שב-1 בפברואר 1955 תועבר האחריות לטיפול בוועש"ן ולקשר עם מטה משקיפי האו"ם למשרד החוץ. כדי למנוע זעזועים בזמן המעבר הוחלט שקציני הצבא המטפלים בוועדות ימשיכו בתפקידם במשך שישה חודשים ושסגן אלוף שלו יושאל למשרד החוץ כיועץ השר לענייני ועש"ן.⁷⁸

בן-גוריון חוזר לתפקיד שר הביטחון

אחת הסוגיות הראשונות שביקש בן-גוריון לטפל בהן מיד עם כניסתו לתפקיד שר הביטחון (פברואר 1955) הייתה סוגיית הכפפת ועש"ן למשרד החוץ. מפתיע למדי שדווקא זו הייתה אחת הסוגיות הראשונות בסדר יומו, אולם ניכר שהוא עשה זאת בלחצו של הרמטכ"ל משה דיין, שביקש לעקר את ההסדר בין שרת ללבון לפני שיתקבע סופית. בעקבות לחץ זה ערער בן-גוריון על השינוי ודרש להחזיר את האחריות על ועש"ן למשרד הביטחון בטענה שמדובר בעניין ביטחוני.

בדיון שהתפתח בין בן-גוריון לשרת חזר שרת והדגיש כי אין הצבא מבין בדיפלומטיה וביחסי חוץ וכי קציני צה"ל חסרים את הכישורים בניסוח תשובות לגורמי חוץ; כי קיים חשש מחידוש הוויכוח בין צה"ל למשרד החוץ ומשרד החוץ יואשם בפחדנות ובוותרנות; וכי אין הוכחה שהעברת הטיפול למשרד החוץ גרמה כישלונות ופגיעה בביטחון – להפך, שרת טען שיש הישגים רבים לכך וניכר שיפור ביחסים עם האו"ם ועם המעצמות. אף שהוויכוח הסתיים ללא תוצאה הדגיש בן-גוריון שהוא מקבל את מרותו של ראש הממשלה כסמכות מדינית, אבל לא את מרות משרד החוץ.⁷⁹

למחרת שלח בן-גוריון לשרת מכתב, ובו ביקש להבהיר את עמדתו. בן-גוריון לא קיבל את הסבריו של שרת, ובכל זאת התחייב שבשלב זה לא יזום שינוי או יערער על המצב הקיים עד שלא ילמד היטב את כל ענייני משרדו. עם זאת, הוא הבהיר: 'אם אמצא שביצוע שביית הנשק וכל המו"מ בארץ בנדון זה כרוך בביטחון – אראה בטיפול זה חלק אורגני

76 שם, 14.1.1955, עמ' 655.

77 יומן בן-גוריון, 25.1.1955, אב"ג.

78 שר הביטחון אל ראש הממשלה ושר החוץ, 27.1.1955, שם, תיק נושא.

79 שם, 20.2.1955; יומן בן-גוריון, 21.2.1955, אב"ג.

של משרד הביטחון, שרק שר הביטחון אחראי לו במסגרת האחריות הקולקטיבית של הממשלה. בהמשך המכתב הוא אף איים: 'אם לאחר בדיקת ענייני הביטחון בשבועות הקרובים אמצא שמשרד החוץ מתערב בענייני הביטחון [...] וראש הממשלה יסמוך ידו על התערבות משרד החוץ ועובדיו, תצטרך כראש הממשלה לקבל מידי תיק הביטחון או למנות איש אחר במקומי'. על כך כתב שרת בתסכול ביומנו: 'עניין הטיפול בועש'ן הפך כבר [אצלן] לתסביך ממאיר והעולם כולו הוצב על חוד חרב זו'.⁸⁰

אי-מימוש ההסדר שסוכם בין שרת ללבון, בשל ערעורו של בן-גוריון, הקפיא למעשה את המצב. לשרת לא היה ספק שחזרתו של בן-גוריון קלקלה את היחסים בין צה"ל למשרד החוץ עוד יותר בשל הפירוש שנתנו בצה"ל לאי-מימוש ההסדר ולהעברת האחריות על ועש'ן למשרד החוץ. כך הוא כתב ביומנו: 'הם ראו בזה את ידו החזקה של בן-גוריון שאינו נכנע לי והתברכו כי הכל יחזור לקדמותו'.⁸¹

בן-גוריון עמד במילתו, ובחודש שאחרי כן נמנע מלעסוק בענייני ועש'ן או לעורר מתחים בנושא. לעומת זאת, שרת הבין אחרת. ביומנו הוא כתב על מכתב שניסח וולטר איתן, מנכ"ל משרד החוץ, לראש מטה משקיפי האו"ם גנרל ברנס. שרת הגדיר מכתב זה 'מלאכת מחשבת'. שיא גבוה מאוד של אמנות הניסוח והניצוח, ובתוך כך הדגיש את הפער העצום בין סגנון זה לסגנון המכתבים של המטה הכללי. כאשר העביר יוסף תקוע את המכתב להתייחסותו של בן-גוריון הפתיע בן-גוריון ואישר אותו ללא הערות או ויכוח. להבנתו של שרת, 'איכותו הרמה ותבונתו העמוקה של המכתב צריכים לשכנעו כי זו ורק זו הדרך הנכונה'.⁸² שבוע ימים אחרי כן, בדיון בין אנשי משרד החוץ לאנשי צה"ל ומשרד הביטחון בנוגע להשתתפות בוועש'ן עם סוריה, שב בן-גוריון והפתיע את שרת כאשר צידד בעמדת משרד החוץ, להבדיל מעמדת קציני צה"ל.⁸³

הפסקת האש בנושא סמכויות השליטה בוועש'ן הסתיימה בתחילת אפריל 1955 כאשר דרש בן-גוריון משרת להחליט 'או-או': האחריות תועבר כולה למשרד החוץ או למשרד הביטחון. אם יחליט שרת להעביר אותה למשרד הביטחון, ידרוש בן-גוריון השאלת פקידים ממשרד החוץ שיסייעו בניסוח מכתבים ויפעלו לפי הוראות שר הביטחון. דרישות אלו של בן-גוריון הגדיר שרת: 'גישה עקיבה בהחלט, המתעלמת כליל מסבכי המציאות'.⁸⁴

ימים מספר אחרי כן נפגשו השניים בלשכתו של בן-גוריון בקריה. שרת שלל מכול וכול את דרישתו של בן-גוריון 'או-או' והגדיר אותה לא מציאותית. לטעמו, לא ייתכן להוציא את הצבא כליל מהעיסוק בוועש'ן מכיוון שיש עניינים אשר רק הוא מוסמך לטפל בהם. מנגד, לא ייתכן גם לרכז את כל העניינים בידי הצבא מכיוון 'שאינו לסמוך על אנשי הצבא לגבי נקיטת צעדים שבמהותם הם מדיניים ויוצרים עובדות מדיניות'.⁸⁵

80 שרת (עורך), יומן אישי, 21.2.1955, עמ' 747. מכתבו של בן-גוריון מצוטט שם, עמ' 748.

81 שם, 23.5.1955, עמ' 1014.

82 שם, 7.3.1955, עמ' 821.

83 שם, 13.3.1955, עמ' 840.

84 שם, 8.4.1955. מכתבו של בן-גוריון מצוטט שם, עמ' 906-907.

85 שם, 11.4.1955, עמ' 919-920.

בן-גוריון לא השתכנע וחזר על עמדתו – משרד הביטחון או משרד החוץ. עם זאת, הוא הבהיר שאימום הקודם להתפטר אם יפסוק שרת נגדו אינו מן העניין עוד.⁸⁶ לאחר פגישה זו כינס שרת פגישה עם בכירי משרד החוץ כדי לדון בפתרון הבעיה. בפני שרת עמדו שלוש אפשרויות לא אפשריות: הסכם עם בן-גוריון על שיתוף פעולה – בן-גוריון פסל את האפשרויות האחרות; כניעה לדרישתו והעברת האחריות לוועש"ן למשרד הביטחון – מבחינתם של שרת ושאר אנשי משרד החוץ, העניין אינו בא בחשבון; השארת השליטה במשרד החוץ – לא רצוי מחשש שמא יפגע זה"ל בעבודת משרד החוץ באמצעות נקיטת עמדות ומעשי תגובה לעומתיים. בסופו של דבר הוחלט, בליט ברה"ל ולאחר שלא נמצא פתרון טוב יותר, לאמץ הצעה שהייתה כניעה מסוימת לדרישתו של בן-גוריון תוך כדי הצבת תנאים וסייגים. על פי הצעה זו, השליטה בוועש"ן תיוותר בידי זה"ל, אולם ליוסף תקוע, כנציג משרד החוץ, תהיה הסמכות להשתתף בכל ישיבה שקשורה לפעילות ועש"ן, ובכלל זה פגישות הכנה במטה הכללי ופגישות של שר הביטחון או הרמטכ"ל עם ראש מטה משקיפי האו"ם. שרת גם שמר לעצמו את הזכות לקרוא מראש כל מכתב שנשלח למטה האו"ם ולהיפגש עם ראש מטה האו"ם בכל עת שירצה.⁸⁷

כשבוע ימים אחרי כן נפגש שרת עם בן-גוריון בלשכת ראש הממשלה. שרת סקר לפניו את הקשיים שהוא התמודד עמם בקבלת דרישתו של בן-גוריון, ואחרי כן סקר את הפתרון שגיבש ואת התנאים הנלווים אליו. להפתעתו, בן-גוריון הסכים עם כמה מהסייגים ואמר כי הוא מבין את הסיבוכים אשר ייווצרו, ולכן מעדיף שהאחריות לוועש"ן תועבר למשרד החוץ. שרת, למרות ההפתעה, ניצל את הרגע ואת גישתו החיובית של בן-גוריון ודרש כי גם קציני זה"ל לא זו בלבד שישארו בתפקידם אלא גם יקבלו את הוראותיהם ממשרד החוץ. גם לכך הסכים בן-גוריון.

להבנתו של שרת, תגובתו של בן-גוריון נבעה ראשית, מחשש שלו מפני התנגשויות עם ראש הממשלה שהוא יאלץ לקבל בהן את הכרעתו. ושנית, מההבנה שהתנהלותם של משרד הביטחון ושל זה"ל עם מטה משקיפי האו"ם תוביל אותם למשברים פוליטיים ולזעזועים לפני הבחירות בשל עמדותיהם השונות של משרד החוץ ושל ראש הממשלה מצד אחד ושל שר הביטחון וזה"ל מצד אחר.⁸⁸

שרת צדק בשתי הנקודות שהן למעשה נקודה אחת. הבחירות הקרבות והידעיה שהוא יעמוד בראש הממשלה אחרי כן הביאו את בן-גוריון להבנה שבשלב זה עדיף לא ליצור מתחים מיותרים אלא לוותר ולהמתין עד אחרי הבחירות. יהיה אפשר לראות זאת ביחסו לסוגיה זו לאחר בחירתו לתפקיד ראש הממשלה.

בעקבות עמדתו זו של בן-גוריון החליט שרת שהאחריות על ועש"ן תרוכז במשרד החוץ. למחרת הוא שלח לבן-גוריון מכתב, ובו עדכן אותו על החלטתו והזכיר לו את הבטחתו שזה"ל יסייע וישאיר את קציני הצבא בתפקידם.⁸⁹ בן-גוריון אישר זאת וביקש ששרת ינסח

86 שם.

87 שם.

88 שם, 17.4.1955, עמ' 941.

89 משה שרת אל בן-גוריון, 18.4.1955, אב"ג, תיק נושא.

את הדברים בכתב. את הסדר עניינים זה לטיפול בוועש"ן ואת המגעים עם ראש מטה משקיפי האו"ם שלח שרת לבן-גוריון כהצעה, ולא כהנחיה או דרישה. הצעה זו כללה את הסעיפים האלה:⁹⁰

1. הפיקוח על ועש"ן יהיה בידי משרד החוץ ויהיה כפוף להנחיותיו ולהכרעותיו של שר החוץ.
2. שר החוץ יתייעץ עם שר הביטחון בכל שאלה עקרונית שנוגעת למדיניות הממשלה בענייני ועש"ן.
3. שר הביטחון יוכל לערער על הכרעותיו של שר החוץ לפני הממשלה כולה.
4. שר החוץ יוכל לזמן אליו את הרמטכ"ל להתייעצות.
5. המנגנון הצבאי הפועל בוועש"ן יישאר על כנו.
6. צה"ל ימשיך לטפל בתקריות גבול ובחקירתן עם משקיפי האו"ם.
7. בכל הנוגע ליישום מדיניותה של ישראל בוועש"ן וכלפי מטה משקיפי האו"ם יפעל המנגנון הצבאי לפי הנחיות שר החוץ שיעביר אליו האחראי לוועש"ן במשרד החוץ.
8. דובר צה"ל ימשיך לדווח לתקשורת על תקריות בגבול ועל הפרות צבאיות של משטר שביתת הנשק.
9. שר הביטחון יורה לכל מחלקות המטכ"ל לשתף את משרד החוץ בכל הידיעות הנוגעות למצב בגבולות, לפעולות צה"ל וכדומה. במידת האפשר ישתתף נציג משרד החוץ גם בהתייעצויות בסוגיות אלו.
10. שר החוץ ימנה עוזר מיוחד לחיזוק הקשר ושיתוף הפעולה עם שר הביטחון ועם הרמטכ"ל בענייני ועש"ן.
11. מפעם לפעם תתקיימה התייעצויות בענייני ביטחון ומדיניות ועש"ן שעל כינוסן והרכבן יוסכם בין שר החוץ לשר הביטחון.

הצעה זו הועברה גם לרמטכ"ל. ימים מספר אחרי כן שלח דיין את התייחסותו לבן-גוריון. הפעם, להבדיל מפעמים קודמות, הוא הציג עמדה פייסנית, וניכר שהשלים עם 'רוע הגזרה'. פרט לסעיף 9, שדיין התנגד לו מטעמים של ביטחון שדה ומידור, הוא קיבל את הסעיפים האחרים. וכן הוא דרש שיוקפד על חלוקה בהירה של התפקידים והסמכויות בין צה"ל למשרד החוץ כדי למנוע תקלות. עם זאת, דיין המשיך להתנגד לקשר ישיר בין משרד החוץ לדרגי השטח בצבא ודרש שהנחיות והוראות יעברו דרך שר הביטחון לרמטכ"ל, וממנו – לגוף הצבאי המתאים.⁹¹

עוד לפני שהתייחס בן-גוריון להצעתו של שרת החלו בדיין הרהורי חרטה, והוא החל לגשש מול שרת, באמצעות מתווכים (זיאמה דיבון, יעקב הרצוג ואיסר הראל), בדבר אפשרות לפשרה, שלפיה יהיו המגעים עם ראש מטה משקיפי האו"ם בסמכות משרד החוץ, אולם קצין המטה לוועש"ן יקבל את הוראותיו מהרמטכ"ל, ולא משר החוץ. שרת לא שלל זאת

90 ראש הממשלה אל שר הביטחון, 23.4.1955, א"צ, 27-626/1957.

91 הרמטכ"ל אל שר הביטחון, 'בעיות שביתת הנשק', אפריל 1955, א"צ, 27-626/1957.

על הסף, אולם המשיך לדרוש שיתוף נציג משרד החוץ בשיבות ועש"ן. להבנתו של שרת, במטכ"ל לא שיערו שהוא יעז לעמוד מול בן-גוריון ולקבל עליו את האחריות לוועש"ן.⁹² על מקומה הנמוך של סוגיה זו בסדר יומו של בן-גוריון תעיד אולי העובדה שרק כחודש ימים אחרי כן, ב-22 במאי, הוא ענה לשרת, ואין ספק שהמציאות הפוליטית והבחירות שנערכו בתקופה זו הטרידו אותו יותר מסוגיית השליטה בוועש"ן. בן-גוריון קיבל את מרבית הסעיפים, מקצתם תוך כדי תיקונים קלים, פרט לסעיף 9 (חיוב מחלקות צה"ל לשתף את משרד החוץ במידע שברשותם), שהוא התנגד לו. במקום סעיף זה הציע בן-גוריון שהמטה הכללי ומשרד החוץ יקבעו ביניהם נוהל ומנגנון למסירת ידיעות מהצבא למשרד החוץ. שרת קיבל את תיקונו ואת הצעותיו של בן-גוריון והודה לו במיוחד על שאישר את השאלתו של סגן אלוף אריה שלו למשרד החוץ לחודשים מספר. מבחינתו של שרת, לאחר חליפת מכתבים זו נכנס ההסדר המוצע לתוקפו; הוא דאג להבהיר זאת לבן-גוריון וכן הבהיר שהוא סומך על הבטחתו לקבל את כל העזרה הדרושה מצדם של קציני צה"ל, בדגש על המטה הכללי.⁹³ ואכן, בן-גוריון עמד במילתו; יומיים אחרי כן קיבל סגן אלוף שלו הוראה להתייצב אצל שרת, ובמשרד החוץ החלו לפעול בניהול ענייני ועש"ן תוך כדי הסדרת הבעיות האישיות והטכניות ועדכון התקשורת – שכל ההודעות בנוגע לוועש"ן תגיענה מדובר משרד החוץ, ולא מדובר צה"ל.⁹⁴ עם זאת, במשרד החוץ הקפידו לא להשאיר את משרד הביטחון מחוץ לתמונה, ובכל סוגיה קריטית דאגו לקבל מראש את אישורו של בן-גוריון ואת התייחסותו להנחיות שהעבירו למשלחות לפני הפגישות.⁹⁵ אף שההסדר הושג לשביעות רצונו הכמעט מלאה של שרת, הוא לא היה אופטימי. הבחירות שהתקיימו ביולי 1955 ועמידתו של בן-גוריון בראש מפא"י הביאו אותו למסקנה כי הקברה, בצמרת צה"ל לפחות, היא שלאחר הבחירות יחזור בן-גוריון לשלטון, ואז תתחיל תקופה חדשה והמצב יחזור לקדמותו. צה"ל יחזור וישתלט על ועש"ן ועל המגעים עם מטה משקיפי האו"ם וידחק החוצה את אנשי משרד החוץ, כלומר חזרה לאותה מציאות שמשרד החוץ נלחם קשה כל כך במשך השנים לשנותה.⁹⁶

92 שרת (עורך), **יומן אישי**, 12.5.1955, עמ' 990.

93 שם, 23.5.1955. מכתבו של שרת לבן-גוריון, אשר שרת התייחס בו להערותיו של בן-גוריון, מצוטט שם, עמ' 1014.

94 'הושלמה ההעברה מהצבא למשרד החוץ', **מעריב**, 29.4.1955, עמ' 1.

95 'הנחיות למשלחת ישראל לשיחות עם מצרים בדבר המצב בגבול עזה', 27.6.1955, א"מ, חצ-2439/3. את ההנחיות שלח יוסף תקוע לוולטר איתן וציין שבן-גוריון תיקן ואישר אותן.

96 שרת (עורך), **יומן אישי**, 25.5.1955, עמ' 1018, 28.5.1955, עמ' 1026; סגן אלוף אריה שלו אל יוסף תקוע, 'הבעיות העיקריות הפתוחות בוועדות', 29.6.1955, א"מ, חצ-2428/1.

בן-גוריון ראש הממשלה והתפטרות שרת

מיד עם היוודע תוצאות הבחירות והיבחרו של בן-גוריון לעמוד בראש הממשלה שתקום הודיע בן-גוריון לשרת כי אין בכוונתו לקיים את הסיכומים שהושגו בנושא ועש"ן וכי הוא מעוניין שהאחריות להן תועבר למשרד הביטחון. שרת קיבל החלטה זו בתסכול רב, וכך הוא כתב ביומנו:⁹⁷

מדוע עלי לקבל את הדין? האם הוכח כי טיפולו של משרד החוץ חיבל בביטחון? הוכח ההיפך. לעומת זה חל שיפור כביר באווירה המדינית. מדוע עלי להחזיר ענין כה עדין ומורכב לידי הבריונים של המטכ"ל? למען יחזירו את הכל לתוהו ובוהו – ובינתיים יחוגו באזני פקודיהם ניצחון על שר החוץ 'הפחדן'? וכשיתחילו שוב להשתולל, אהיה חייב אני יחד עם חברי לתרץ את תעלוליהם ולתקן במידת-מה את השמות שהם יעשו ביחסיה הבין-לאומיים של המדינה? איזו זכות יש למישהו לדרוש ממני כי אשפיל את עצמי ככה?

תהליך הקמת הממשלה, שהיה אז מורכב משהיה בפעמים הקודמות, והצורך להתמודד עם מציאות ביטחונית מורכבת ומאתגרת (עסקת הנשק הצ'כוסלובקית-מצרית, הפעילות נגד הסורים בצפון-מזרח הכינרת, המשך ההסתננויות ועוד) הביאו את בן-גוריון, באותו שלב לפחות, לחדול מהלחץ על שרת בנושא העברת הסמכויות על ועש"ן. עם זאת, בינואר 1956 חזר בן-גוריון על דרישתו. בעקבות זאת כתב לו שרת מכתב ארוך ומנומק, ובו הסביר מדוע לדעתו אסור להעביר את האחריות לוועש"ן ועל המגעים עם מטה משקיפי האו"ם ממשרד החוץ למשרד הביטחון. בניסיון כמעט נואש למנוע את רוע הגזירה הבטיח שרת שמשרד החוץ לא ינקוט שום עמדה או פעולה בעניינים שנמצאים בטיפול ועש"ן ללא אישור שר הביטחון וראש הממשלה.⁹⁸

להפתעתו של שרת, בן-גוריון הסכים להשאיר את ועש"ן באחריות משרד החוץ. שרת היה בטוח שאכן, המכתב המפורט והמנומק שכנע את בן-גוריון, אולם ניכר ששרת טעה בפרשנותו. באותו שלב היה ברור לבן-גוריון כי בכוונתו להיזיז את שרת מתפקיד שר החוץ ולמנות במקומו את גולדה מאיר, שהייתה 'ממושמעת' משרת וקיבלה את מרותו של בן-גוריון בנושאים המדיניים-ביטחוניים. כלומר סוגיית העברת ועש"ן ממשרד החוץ למשרד הביטחון לא הייתה מן העניין עוד. היה מדובר במהלך מתוחכם של בן-גוריון; מצד אחד הוא הוציא מהמטכ"ל את השליטה בוועש"ן, ומצד אחר הוא העביר אותה, דה פקטו, למשרד הביטחון, גם אם דה יורה נשארה האחריות בידי משרד החוץ. צה"ל נאבק שנים נגד ההחלטה להעביר את האחריות לוועש"ן מהצבא למשרד החוץ; והפסיק לערער על כך. ההבנה הייתה כי כעת, שהתנהלות משרד החוץ 'ביטחונית' יותר ולפי הקו המדיני-ביטחוני

97 שרת (עורך), שם, 2.8.1955, עמ' 1105-1106.

98 שר החוץ אל ראש הממשלה, 4.1.1956, בתוך: ברוך גלעד (עורך), תלחמי, 11: ינואר-אוקטובר 1956, ירושלים 2008, עמ' 13-14.

של ראש הממשלה, ובייחוד משום שקציני צה"ל המשיכו לאייש את משלחות ישראל לוועש"ן, האחריות לוועש"ן יכולה להיות בידי משרד החוץ.⁹⁹ עד התפטרותו הסופית של שרת מתפקידו כשר החוץ המשיך בן-גוריון להציק לו בסוגיה זו מדי פעם בפעם. הדבר הגביר את תסכולו ואת חוסר האונים של שרת והאיץ את החלטתו להתפטר. 'מוטב לחתוך ולפרוש עכשיו מלהיכנע ולהתפשר ולהתבזות ואחר כך לעורר שוב שאלת ההתפטרות בשעת איזה משבר שייתן אותותיו כלפי חוץ ועל ידי עצם טבעו זה ימנע את ההתפטרות', כתב.¹⁰⁰

סיכום

מעניין לציין שעל התנהלות הוויכוח בין בן-גוריון ובין שרת סביב סוגית ועש"ן אנו לומדים בעיקר מתוך יומנו של משה שרת, שהרבה להתייחס לכך ולהציג את ניגודי העמדות בינו ובין בן-גוריון. להבדיל ממנו, בן-גוריון מיעט להתייחס לנושא ועש"ן, ופרט לאזכורים אחדים הוא לא כתב על כך.

שתי נקודות עולות מהתיאור ההיסטורי. הנקודה הראשונה קשורה לאופיו ולהתנהלותו של משה שרת. עם הקמתן של הוועדות לא התנגד שרת להכפפתן לאחריותו של צה"ל. דרישתו הכמעט יחידה הייתה שצה"ל יעדכן את משרד החוץ ויתאם עמו את פעולותיו. גם בחלוף השנים, כאשר שרת ואנשיו במשרד החוץ צברו ביקורת הולכת וגוברת וכעס רב בנוגע להתנהלות צה"ל בוועדות ולחוסר התיאום עם משרד החוץ, לא דרש שרת להעביר את השליטה בוועדות למשרד החוץ אלא המשיך לבקש תיאום הדוק יותר ועדכון. בסופו של דבר, כאשר החליט שרת שמשרד החוץ יקבל את האחריות ניכר שעשה זאת בשמחה ובהקלה, אולם שהכריחו אותו לעשות זאת ושאליו זכה לשיתוף פעולה טוב יותר לא היה מבקש שליטה.

בהקשר זה מעניינים הבדלי הסמנטיקה ביחסו של שרת לבן-גוריון לעומת יחסו ללבון בסוגיה זו. שרת ביקש מבן-גוריון שיתוף פעולה ותיאום, ואילו מלבון הוא דרש זאת. גם כאשר היה שרת ראש ממשלה ובן-גוריון שר הביטחון הוא ביקש ממנו ולא דרש. ההבדל מעיד על ביטחונו העצמי של שרת מול כל אחד משני האישים. ככלל, אפשר לראות שבמערכות יחסים אלו לא ערער שרת על החלטותיו של בן-גוריון, למרות התנגדותו העזה להן. לעומת זאת, ביחסים של שרת עם לבון הרגיש שרת נוח יותר לא לקבל את עמדתו של לבון.

לכן את סוגיית השליטה בוועש"ן צריך לבחון לא רק על רקע הבדלי אידאולוגיה ותפיסה בנוגע למהות הביטחון הלאומי אלא גם על רקע מערכות היחסים בין הגורמים השונים שהיו מעורבים בכך – שרת, לבון, בן-גוריון והרמטכ"לים השונים, בדגש על משה דיין.

99 סרן גבריאל נויברגר, 'דוח מסכם חודשי אוקטובר-נובמבר 1956', 18.11.1956, א"מ, חצ-2436/8.

100 שרת (עורך), 'יומן אישי', 15.2.1956, עמ' 1353.

מבחינתו של שרת, העברת ועש"ן למשרד החוץ הגיעה לאחר שנים של כעסים, תסכולים ומחלוקות שהביאו לחוסר אמון אישי שלו במערכת הצבאית.

הנקודה השנייה קשורה לשאלות מהו ביטחון ומי אחראי לביטחון. צה"ל ראה בעצמו אחראי לביטחונה של המדינה ומי שמוסמך לקבוע מהו הביטחון ומה נחוץ כדי להשיגו. בשל כך הצטמצמה ראייתו את פעילותן של הוועדות לראייה צבאית מתוך הבעת חשש, ולזול מופגן ולפעמים אף התעלמות מחשיבותן של סוגיות מדיניות ובין-לאומיות לביטחונה של המדינה.

שרת לא כפר בחשיבות צה"ל לביטחון המדינה ולאחריותו להיבטים הצבאיים של הביטחון, אולם הוא טען בתוקף שהביטחון אינו רק צבאי כי אם גם מדיני ופוליטי, ועל כן יש לתת את הדעת גם להיבטים אלו בשיקולי הביטחון. מבחינתם של שרת ואנשי משרדו, גם ערעור מעמדה הבין-לאומי של ישראל או גינויה במועצת הביטחון פוגעים בביטחונה.

בצה"ל היו מוטרים מטענות משרד החוץ כי מדיניות החוץ לא זו בלבד שאינה כפופה למדיניות הביטחון אלא שבפועל המצב צריך להיות שונה בתכלית. כל עוד היה שרת שר החוץ התקשו בצה"ל להתמודד עם טענה זו בשל מעמדו הפוליטי והציבורי, ורק תמיכת בן-גוריון אפשרה לצה"ל לפעול שלא לפי עמדתו של שרת. לאחר התפטרותו של שרת ומינויה של גולדה מאיר השתלט למעשה בן-גוריון על משרד החוץ והמחלוקת נפתרה – מדיניות החוץ הוכפפה למדיניות הביטחון.

נספח

ראשי מטה משקיפי האו"ם

ויליאם ריילי (Riley), ארצות הברית: ספטמבר 1948 - יוני 1953

ויגן בניקה (Bennike), דנמרק: יוני 1953 - ספטמבר 1954

אדסון ברנס (Burns), קנדה: ספטמבר 1954 - נובמבר 1956

קציני המטה לענייני ועדות שביתת הנשק

משה דיין: יוני 1949 - אוקטובר 1949

קלמן קיט: אוקטובר 1949 - יולי 1950

יהושפט הרכבי: יולי 1950 - ינואר 1951

שאול רמתי: ינואר 1951 - אוקטובר 1952

חיים גאון: אוקטובר 1952 - אוגוסט 1953

אריה שלו: אוגוסט 1953 - יוני 1955

תרבות ודת

פוסט־טראומה והסכסוך הישראלי-פלסטיני בראי הסרטים עטאש ושנת אפס

שי דרור טגנר חיים

'I and the public know
What all schoolchildren learn,
Those to whom evil is done
Do evil in return'.¹

תקציר

האם סרטים יכולים לגשר בין עולמות? להקל מציאות בלתי נסבלת? האם הם פועלים בתוכה ומשפיעים עליה? או שהם רק בגדר מבט מבחוץ אשר אפשר ללמוד ממנו דבר־מה או לברוח אליו לרגע? האם ניתוח סרט ישראלי וסרט פלסטיני זה לצד זה יכול להסביר מציאות חיים הרת אסון שמרוב הסברים ופרשנויות כמעט ויתרנו על הניסיון להבין אותה? האם הוא יכול להועיל? במאמר שלפניכם אני מתמודד עם שאלות אלו ומציע תשובה אחת מסוימת באמצעות ניתוח הסרטים **עטאש** של תאופיק אבו ואיל **ושנת אפס** של יוסף פיצ'חדזה. שני הסרטים נוצרו כאן, בישראל־פלסטיין,² בימי האנתפאדה השנייה ויצאו לאקרנים בשנת 2004. שני סרטים מורכבים ומרובדים שאינם מציעים את עצמם בקלות לניתוח וקשה לזהות במבט ראשון את הקשר ביניהם. העמימות הזאת, המסתורין, הם שמושכים את המבט האנליטי המבקש לחקור את מה שנמצא מתחת לפני השטח הנגלים. אי־הידיעה וסקרנות חסרת מנוח הן נקודות המוצא שלי במאמר זה.

מילות מפתח: טראומה, סכסוך, סרט, **עטאש**, פסיכואנליזה, קולנוע ישראלי, קולנוע פלסטיני, **שנת אפס**

1 Wylan Hugh Auden, 'September 1, 1939', in *Another Time*, Random House, 1940
2 במאמר זה אתמודד עם שתי נקודות המבט, זו הישראלית וזו הפלסטינית, הרואות באותה הארץ את מולדתן. לכן ההתייחסות כאן איננה הגדרה מדינית־פוליטית אלא כזו שמכירה בישראל־פלסטיין כשם מאוחד אשר מתייחס לחלקת האדמה ששני העמים חיים בה.

הקדמה

תאוריה פסיכואנליטית וקריאה על פי פוסט־טראומה מניחות את המסגרת לחקירה זו. הניתוח הפורמליסטי של אמצעי המבע חושף את המבנה הרב־שכבתי, הגלוי והסמוי, של הטקסט הקולנועי. הניתוח מתמקד בדמותו של האב, הנוכח בל **בעטאש** וחסרה כמעט תמיד **בשנת אפס**.³ **בעטאש** כפשוטו אפשר לראות ניסיון נואש לצאת ממצאות חסרת תקווה באמצעות מימוש אלים של תסביך אדיפוס. **בשנת אפס** האב נמוג או שאינו קיים מלכתחילה, והיעדרו יוצר ריק חסר ריפוי. בהעמקה אל מתחת לשכבת הכיסוי, מות האב קשור לאירוע איום מן העבר שהסרטים רוויים בו, אך מסרבים להתמודד עמו ישירות. דרך קריאתו הפוסט־טראומטית של תומס אלזסר את הנפקד כנוכח, הניתוח חושף את הטראומות המכוננות שביסוד שני הסרטים. כך המציאות הקולנועית המוצגת ב**עטאש** וב**שנת אפס** מעלה תהיות על תפקידן של שואה ונכבה בסכסוך האין־סופי בין יהודים לפלסטינים על אדמה ועל הגדרה עצמית.

הבחירה לקשור את הסיפורים המוצגים בסרט לסיפור הכללי והלאומי, הישראלי והפלסטיני, מקורה במסורת ותיקה בחקר הטקסט הקולנועי.⁴ ניתוחי הסרטים מציעים עדשה פרשנית להסתכלות על מקומם בתודעה הלאומית של אירועים מרכזיים מן העבר המשותף. אי אפשר בעיני להוכיח דבר על המציאות הלאומית האובייקטיבית על סמך ניתוחים אלה אלא רק להציע פרשנות שעולה מתוכם של הסרטים עצמם ועשויה לזרוע אור ולהציע כיווני חשיבה מסוימים להבנתנו את המציאות המורכבת שאנחנו חיים. אינני מבקש לטעון שאפשר להגדיר את המבנה הפסיכולוגי הלאומי של הישראלים או של הפלסטינים בכלל, ובוודאי לא דרך הניתוח של סרטים מסוימים בפרט. עם זאת, אפשר לטעון שהסרטים מבקשים, במודע ושלא במודע, להתחקות על השלכותיה של טראומה קיבוצית עמוקה אשר משפיעה על תוכנו של הסיפור הלאומי ועל הפסיכולוגיה החברתית של אלה שהיו מעורבים בה ושל צאצאיהם.

יצחק לאור טוען במאמרו 'אין מנוס מאב'⁵ כי העיסוק המרכזי בדמות האב ב**עטאש** עושה אותו סיפור כללי, לא אוטוביוגרפי, שמתייחס לכלל התרבות של יוצריו וצופיו. לדברי לאור, הסרט נוגע בתמה המרכזית של הקולנוע ושל הספרות הפלסטיניים: חרפת האבות.

3 הסרטים **עטאש** של תאופיק אבו ואיל ו**שנת אפס** של יוסף פיצ'חדזה נוצרו בישראל־פלסטין ויצאו לאקרנים בשנת 2004.

4 Siegfried Kracauer, *From Caligari to Hitler: A Psychological History of the German Film*, Princeton University Press, Princeton 1947; Thomas Elsaesser, *German Cinema – Terror and Trauma: Cultural Memory Since 1945*, Routledge, New York and London 2014; Jeremiah Morelock, 'Siegfried Kracauer and the Interpretation of Films', in: Jeremiah Morelock (ed.), *How to Critique Authoritarian Populism: Methodologies of the Frankfurt School*, Brill, Leiden 2021; of the Frankfurt School, *Brill*, Leiden 2021. **הזיכרון ההיסטורי בקולנוע הפלסטיני**, עם עובד והאוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 2006.

5 יצחק לאור, 'אין מנוס מאב', **הארץ**, יומון תל אביב, 12.6.2005.

בהקשר כללי, לדברי פרדריק ג'יימסון 'כל הטקסטים של העולם השלישי הם בהכרח [...] אלגוריים, ובצורה מאוד ספציפית: יש לקרוא אותם בתור מה שאכנה אלגוריות לאומיות'.⁶ לדעת ג'יימסון, טקסטים מן 'העולם השלישי' בהכרח מקרינים ממד פוליטי: סיפורו של הגורל היחיד, הפרטי, משמש תמיד אלגוריה למאבק הלאומי או הציבורי של החברה ושל התרבות הכלליות.

שאלה פתוחה היא אם ג'יימסון יגדיר מבחינה זו את ישראל של שנת 2004 עולם ראשון, שני או שלישי. למרות המרכזיות של הפן הכלכלי בהגותו, שעל פיו כנראה נסווג את ישראל כעולם ראשון, במציאות הישראלית נדמה תכופות שהמצב הפרטי מושפע מן המצב הכללי והפוליטי, מוכפף לו ומותנה על פיו. ההקשר הלאומי משמש מרכז הכובד בתרבות ובחוויה. התלישות של **שנת אפס** מהקשר של זמן ושל מרחב מוגדרים, והעיסוק של הגיבורים בחייהם הפרטיים וההתעלמות מן ההקשרים הפוליטיים מעניקים למתרחש ממד של אסקפיזם, שיש לו אמירה ומשמעות פוליטיות מובהקות במציאות הישראלית הכללית, בייחוד בזו של האנתפאדה השנייה ובזו הנוכחית.

כתיבת מאמר זה נמשכה שנים רבות. את גרסתו הראשונה כתבתי בקיץ 2006 בזמן המלחמה בלבנון ובעזה. בשנים שאחרי כן חזרתי אליו מפעם לפעם, ברגעי צורך ומשבר. תוכנו העמיק והתרחב. בצירוף מקרים תמוה, סיום העבודה על המאמר והגשתו לכתב העת נקבעו ליום שלישי, ערב שמחת תורה, 6 באוקטובר 2023. למחרת, בבוקר יום שבת 7 באוקטובר, התרחש הטבח והתחילה המלחמה. אשליית הביטחון של ישראל התנפצה ועלתה באש בעוטף עזה. ההווה המיוסר וחסר התקווה המתואר בעטאש מאיים להשתלט על כל המרחב שבין הגדה לים. האסקפיזם הפוליטי של תל אביב 2004 ו**שנת אפס** אינם אפשריים עוד.

הגשת המאמר נדחתה. בזמן כתיבת שורות אלו המלחמה עודנה נמשכת. אין לדעת מתי תסתיים ואיך ייראו החיים בישראל ובפלסטין ביום שאחרי כן. קשה עד כדי לא אפשרי לחשוב ולדבר כרגע על אפשרות לשלום. הטראומה לעומת זאת גלויה ונוכחת, ללא פשרות, לעיני כל מי שמוכן להסתכל. אין לנו עוד ברירה כי אם להכיר בה כדי שנוכל, אולי, יום אחד, לפתוח את הדרך לריפוי.

• מומלץ לראות את שני הסרטים לפני קריאת המאמר כדי להבינו, אף שאין הכרח כזה. המאמר חושף חלקים רבים מן העלילה, ובכלל זה את סופם של הסרטים.

Frederic Jameson, 'Third World Literature in the Era of Multinational Capitalism', 6
Social Text, 15 (Fall 1986), p. 69. ההדגשה במקור.

עטאש (צימאון)

'הכל מתרחש לא כאן. לא עכשיו. במקום אחר. בעבר המפואר או בעתיד הנכסף.

הדבר הנוכח כאן ביותר הוא ההעדרות. ובאופן מסוים אפשר לחוש שהאנשים הפכו עצמם מרצונם לכפיליהם של האנשים האמיתיים שפעם היו, במקום האחר, להשתקפויות דהות שלהם. למי שמחזיקים בידם פיקדון ממשי אחד בלבד: היכולת לחכות.⁷

מבנה צבאי דמוי בית, עשוי מבטון ועטוף עשן, בלב גבעות טרשיות שוממות. משפחה – אב, אם, שתי אחיות בוגרות ואח צעיר – רצה הלוך ושוב ממכל מים לערמת הפחמים הבושרת בניסיון לכבות את השרפה. המצלמה נעה בבהילות מדויקת ביניהם.

כך נפתח סרטו של תאופיק אבו ואיל **עטאש** (צימאון). אלה הם גם ארבעה קווים תמטיים מרכזיים בסרט, שחובקים את כולו: (1) הבית בחורבנו, בחוסר היכולת לבנותו מחדש, בקפיאת החיים בתוך המבנה הארעי, הלא בית, המשמר את החורבן בדמותו; (2) המשפחה הפטריארכלית כיחידת הבסיס בחברה הערבית, התלות המוחלטת והטרגית שלה בשלטון האב, ושברו; (3) המים, המייצגים את התקווה לכבות את האש המכלה וגם התנאי לחיים. בסוף סצנת הפתיחה המים נשפכים מן המכל המנותץ כקרבן לזעמו של האב על בריחת הבן. על רקע המים המרטיבים את האדמה הקשה מופיע שם הסרט – צימאון. נותרת ללא מענה השאלה: צימאון למה? (4) לבסוף, המצלמה, המתבוננת במשפחה ובהייה במקום הארעי וחסר התוחלת, ובמבטה היא חושפת אותם לעולם כסרט.

הבית גם יוצר את המרחב, המשפחה – את קו הזמן והעלילה, והמצלמה – את נקודת המבט, את נוכחות היוצרים בתוך עולם הסרט. הנדבך הרביעי, של המים והצימאון להם, משמש סמל שמאגד את שלושת המרכיבים הללו לכדי טקסט אחד ומבקש לבחון בלי פשרה שאלות הרוח גורל על חייהם של גיבורי הסרט ושל מי שהם מייצגים.

אבקש להשתמש בחלוקות אלו, המציעות הסתכלות אחת מסוימת מאחרות אפשריות מכיוון שמצויים בהן רוב המרכיבים החשובים בעיניי בתהליך הניתוח של סרט עשיר תמות זה. בבסיס הסתכלות זו עומדת ההנחה שיש קשר אלגורי ברור בין המיוצג ב**עטאש** ובין הסיפור של הפלסטינים בכללותו. אף שקישור זה אינו בלעדי, מרגע שמביטים דרכו בעולמו הייחודי של הסרט נראה כי הוא נוכח בכול, כי ממנו הסרט נולד ואליו הוא חותר.

בית, חורבן, גלות: העבר כטראומה, ההווה כפוסט-טראומה וחוסר היכולת לבנות עתיד

עלילת **עטאש** מתרחשת כמעט כולה בסביבת מתקן אימונים צבאי נטוש,⁸ שהמשפחה עשתה ממנו בית. המתקן נבנה בצורת בית פלסטיני טיפוסי גדול ממדים, על אדמת

7 דויד גרוסמן, **הזמן הצהוב**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1987.

8 הנקרא בעברית צה"לית לש"ביה, ראשי תיבות של 'לחימה בשטח בנו'.

המשפחה שהופקעה. אבי המשפחה אבו שוקרי (חסיין יאסין מחאג'נה) מתעקש לחזור אל אדמתו 'שלא כחוק', כחמישים שנה לאחר גירוש המשפחה ממנה. כל אלה עושים את סביבת התרחשותו של הסרט, את הבית עצמו, דימוי מוחשי וישיר של חורבן הבית, האדמה וחיי הפלסטינים מ־1948 עד ימינו.

אף שהמשפחה עברה להתגורר במקום כעשר שנים לפני זמן תחילת הסרט, עוד מן הסצנה הראשונה עולה הרגשת ארעיות חריפה. האפשרות לעשות ממקום זה בית של ממש, מקום קבע שיאפשר בניית חיים, אינה קיימת. תרמילי הקליעים ונצרות הרימונים שהבת הצעירה⁹ שוזרת על חוטים, הבטון החשוף הנוכח בכול והאיום המתמיד שמא יתגלו ויגורשו בידי הישראלים – מרוקנים מתוכן אפשרות כזו. בהתייחסות פסיכולוגית לנכבה של הפלסטינים בתור טראומה לאומית, המגורים בשלד הבית הצבאי מסמלים את ההיתקעות הפוסט-טראומטית בשלב הגלות, במצב הזמני-הנצחי של פליטים חסרי בית ואדמה משלהם.¹⁰ מנאל אבו חק, מטפלת קלינית פלסטינית, אזרחית ישראל, כותבת:

הנכבה, [...] היא לא רק אירוע בעל משמעות חברתית, סוציולוגית והיסטורית. מדובר בנרטיב נפשי כואב אותו נושאים בקרבם כמו פצע חי [...] לא רק אותם 700,000 [פליטים] מקוריים, אלא גם דורות ההמשך שנולדו לאחר מכן וקיבלו בירושה את כאב הוריהם. למעשה, מדובר במציאות חיים יום-יומית ומתמשכת, אשר מגלמת בו זמנית, באופן בלתי פוסק וסיזיפי, את הכמיהה הראשונית והעמוקה לשוב לבית, לחוף מבטחים, ואת חוסר היכולת לממש אותה למול אלימות ודיכוי – טראומה עיקשת הלכה למעשה.¹¹

היתקעות כזו בטראומה עיקשת נובעת מאירוע שהיה הרסני מכדי לחוות אותו כראוי, לעבד אותו כזיכרון ולשייכו לעבר. לכן נמנעת האפשרות להתקדם לקראת בנייה של עתיד. במקום זאת, זיכרון העבר נעצר ברגע שלפני הטראומה וקופא שם. ההווה מצטמצם לכדי שחזור לא מודע, קטוע ואובססיבי של האירוע הנורא, בניסיון עקר להשתחרר ממנו. העתיד נהיה כמיהה דמיונית לשיבה אל העבר שלפני הטראומה, למחיקתה מרצף הזיכרון ההיסטורי, כדי שיהיה אפשר לחזור ולקיים חיים.¹² זוהי התוצאה היום-יומית של 'הקיבוץ

9 חלימה (ג'מילה אבו חסיין).

10 גרץ וח'ליפי, נוף בערפל.

11 מנאל אבו חק, 'הנכבה כטראומה עיקשת מתמשכת, טראומות חברתיות במרחב הטיפולי', כתב עת מקצועי לפסיכותרפיה (מקוון), 46 (2020), https://www.betipulnet.co.il/articles/_The_ Nakba_as_insidious_trauma (אוחזר ב־30.10.2024).

12 ג'ודית הרמן-לואיס, טראומה והחלמה, עם עובד, ספריית אופקים, תל אביב 2017 [1992]; Sigmund Freud, 'Mourning and Melancholia', *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, vol. 12, The Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis, London 1974 [1953], pp. 243-258; Cathy Caruth, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*, John Hopkins University, London 2006 [1996].

של ההיסטוריה בשלושה צירים – זיכרון גן העדן האבוד, הקינה על ההווה ותיאור השיבה המיועדת¹³, החוזר בחוויות של גלות לאומית.

עטאש מתמקד במצב ההווה התקוע וממעט להזכיר את גן העדן האבוד או את הכמיהה לשיבה הגואלת. הסרט מנסה לבחון לעומק מציאות ארעית זו, החסרה עבר ועתיד. בניסיון להבינה הוא בונה עולם סגור, שהוא דימוי חזותי מפורט שלה, ואז משוטט בתוך עולם זה בתקווה, נכזבת, למצוא פתח יציאה.

עטאש פורט את הסיפור הכללי של הפלסטינים לסיפור פרטי מוקצן של משפחה אחת אשר פורשת מן החברה, והפרישה עצמה (מן הכפר אל המתקן ללחימה בשטח בנוי) משמשת דימוי פיזי למעבר מן הסיפור הכללי לדוגמה הפרטית. בכיוון הזה, מן הכללי לפרטי, הקישור כמעט ישיר. עולמה הנוכחי של המשפחה עשוי מן המרכיבים של הטרגדיה הפלסטינית הלאומית ונובע ממנה.

בקריאה אלגורית, הכיוון גם מתהפך, מן הפרטי לכללי. כך אפשר להבין איך הבית בתור מתקן אימונים צבאי ישראלי מסמל את פלסטין, שהשתנתה ממולדת לשדה קרב. המים מסמלים תנאי לחיים, וכך הצימאון והכמיהה למים שבסרט הם הכמיהה לחיים, לחידושם ולחידוש עבודת האדמה. גם עצים מסמלים חיים, וכריתתם לשם הפקת פחמים מסמלת את הגדיעה באֵבה של כל התחלה חדשה, רעננה, שיש לה עתיד. מדורות הפחמים המעשנות המפרנסות את המשפחה הן הנבירה החוזרת ונשנית בהריסות העבר האבוד של הפלסטינים. נבירה זו אולי מקיימת את הזהות הלאומית, הקיבוצית אך היא מסוכנת משום שהיא משמרת לא רק את האודים אלא גם את האש. ואכן, השרפות הפורצות בערמות הפחמים בתזמונים הרי משמעות הן בבחינת נקודות מפנה בעלילה הקושרות את המשפחה עוד ועוד למקום חסר התקווה ולהוויה של ארעיות ואלימות. כך השרפה הראשונה בסרט מביאה להתקנת צינור המים על חשבון החסכוניות האחרונים של המשפחה ומשמשת סימן להתבססות של קבע במקום הזמני. השרפה השנייה נקשרת בברייחת הבת הבכורה ג'מילה¹⁴, המביאה לכליאתה, ובסופו של דבר גם לרצח האב או לעזיבתו. השרפות ההרסניות הן תוצאה של בערה מתמדת – למרות פתאומיותן הן צפויות, ואולי חייבות, להתפרץ במוקדם או במאוחר. זוהי אולי ביקורת של הסרט על התפרצויות האלימות שהורסות בכל פעם מחדש את מרקם החיים של הפלסטינים. זהו המחיר הנורא שהפלסטינים משלמים במאבקם המתמשך על החזרה לארצם, על שמירת הגחלת של זיכרון הבית שאבד והשלכת התקווה היחידה לעתיד על ניצחון המאבק הלאומי.

משפחה: שלטון האב ושברו

במישור הפרטי יותר של הסרט, השרפות המתלקחות מבטאות את הבערה הפנימית של הדמויות במשפחה ואת היחסים ביניהן. השרפה הראשונה חושפת את תחילת המאבק בין האב לבן על

13 גרץ וח'ליפי, **נוף בערפל**, עמ' 8.

14 רובא באל-עספור.

עתידי של הבן.¹⁵ השרפה השנייה פורצת מתוך המשיכה הארוטית האסורה בין האב לבתו, שהאב אינו יכול להכיל. ברצף מהמם של שוטים קצרים אנחנו עוברים מבקשת האב מבתו הבכורה ג'מילה, 'היפה', שתלבש למענו את שמלת החג הלבנה שקנה לה אל סירובה מכיוון שאינו אהובה או בעלה, אל דרישתו החוזרת שתלבש אותה כי כך הורה לה, עד התקלותו, המובסת מול מראה גופה העירום, שמשפיל ומגרש אותו מחדרה. האב יוצא אל מראה השרפה שפרצה, רואה את משפחתו נאבקת בלהבות, ורואה את עצמו, כמתנכר מעצמו, מביט לאחור – במקום האסור שהיה בו עם בתו. המעבר בין יציאתו למרפסת לירידתו אל החצר נערך ב' jump cut' צילומי-עריכתי אשר שובר את הממד הֶרְאִיסְטִי ומעורר הרגשה של הסתכלות פנימית, תודעית. כשהוא יוצא אל השרפה עצמה הוא מתעקש לכבותה בעפר, ולא במים, שלא יאבדו הפחמים, שלא לוותר על סמל המאבק, ונאלם, כמו פסקול הסרט, למראה ג'מילה היוצאת לקראתו בשמלה הלבנה. השילוב בין ההתעקשות על האש וחוסר היכולת לשלוט בה כמעט מביא להקרבתה של הבת השנייה, השותקת, שהאש אחזה בשמלתה. בעוד האם¹⁶ מצילה אותה, האב עוד עומד משותק למראה ג'מילה הבורחת ממנו והאש המכלה את פחמיו.

זוהי נקודת השיא והשבר של קו העלילה המשפחתי, והיא מניעה את עלילת הסרט: מן המאורע המחולל שקדם לתחילת הסרט – עזיבת הכפר, דרך נקודות המפנה – השרפות, עד הפתרון הלא פתור של העלילה – רצח האב או עזיבתו. קו עלילה זה משקף דוגמה פרטית שנובעת מן המצב הכללי של הפלסטינים, והוא פועל כבבואה של ציר הזמן או העלילה הלאומיים.

קו העלילה של סיפור המשפחה מתחיל באירוע טראומטי מכונן – חילול כבוד הבת, הקוטע את רצף החיים שהיה בכפר ושולח את המשפחה לגלות. כתפיסת הפלסטינים את הנכבה, הוא נתפס כאירוע פתאומי, שלא נבע מתהליך היסטורי טבעי, אירוע יחיד שלפניו התנהלו החיים כתיקונם, ואחריו שום דבר אינו תקין עוד. סיפור חילול כבודה של הבת מוזכר שוב ושוב בסרט, אך אף פעם אינו מסופר במלואו. הוא מופיע ונרמז בדרכים רבות: בשיחות בין האם לאב, בין האח לאחות, במעבר על קופסת המזכרות של ג'מילה, בשיחת האב עם האורח מן הכפר (מתקין הצינור), במתח השקט בין האב לג'מילה ובתגרה שאליה נקלע האח בכפר וצביעת החמור בכתובת 'אחושרמוטה' ('אחיה של הזונה').

אין אנו יודעים מה קרה ואם באמת קרה. אם רצתה זאת ג'מילה או שהייתה זו אשמת אהובה. איננו יודעים בוודאות את זהות המאהב ואת טיב יחסיו עם ג'מילה. הוא מוזכר פעמיים בלבד: מתקין הצינור, הדמות היחידה בסרט מחוץ למשפחה, מזכיר אותו; וג'מילה עצמה – כאשר היא נוברת בקופסת הבשמים. פרשת האהבה האסורה משמשת אולי אליבי עלילתי, ובו העולם שבחוץ הוא האשם בשיבוש גורל המשפחה ואולי הבידוד והניתוק ממנו יאפשרו החלמה. אולם אזכור האב בהקשר של המשיכה הארוטית האסורה לבתו, הנזכר בעוצמה רבה ויותר מפעם אחת (סצנת הצינור, סצנת השמלה), חותר תחת אפשרות מיטיבה כזאת ומונע כל יציאה של המשפחה מעולמה הסגור ומגורלה הטרגי.

15 שוקרי (אחמד עבד אל-ע'ני).

16 אום שוקרי (עמאל בוראט).

אירוע טראומטי שאינו מסופר במלואו וחוזר שוב ושוב באזכורו המעורפל, המקוטע והאובססיבי, פועל על פי דפוסי הטראומה ואי-היכולת לעבדה כפי שמתארים גרץ וח'לייפי ואלסר.¹⁷ חילול כבודה של הבת הוא אירוע טראומטי השולח את המשפחה לגלותה מן הכפר והוא טעון משמעויות רבות. משמעות אחת, העולה כשאלה פתוחה, מתייחסת לרמיזה על המתח הארוטי בין האב לבתו הבכורה. קשה לומר עד כמה האלגוריה לסיפור הפלסטיני בכללותו מדויקת. נדמה שכדאי להיזהר בזה. קשר אלגורי בין גילוי עריות ובין הסיפור ההיסטורי של הפלסטינים אפשרי ומעניין, אך משמעויותיו חורגות מחיבור זה. אפשר לקשור קשר פשוט יותר, של הקבלה בין יחסי האב ובתו הבכורה ובין היחס שבין דור הגברים של 1948 לפלסטין ולאובדנה. גרץ וח'לייפי מסבירים שתפיסת הגבריות בקרב הפלסטינים תלויה בהגנה על המולדת: 'המולדת אבדה ועמה אבדה גם הגבריות'.¹⁸ כך, הדבר היחיד החשוב מהצלת המולדת בעיני הגבר הפלסטיני הוא הצלת כבוד המשפחה, שהוא כבוד הנשים בה.¹⁹ מנקודת מבט זו על האלגוריה שבין סיפור העבר של המשפחה בסרט ובין הנכבה, הבחירה בחילול כבוד הבת כאירוע הטראומטי והמחולל של מצב המשפחה בהווה מתחדד. כמו האב, הגברים הפלסטינים לא הצליחו להגן על ארצם מפני חילולה בידי זרים. כמו האב ובתו בסרט, האשמה והחרפה רובצות על כתפי הפלסטינים ועל כתפי הארץ גם יחד. בשל החרפה הם היו חייבים לעזובה, לגלות ממנה גלות פיזית כמו של הפליטים או גלות פנימית, נפשית, כמו של הערבים אזרחי ישראל, גלות בתוך ארצם.²⁰

גם אם נדחה אלגוריה זו של ג'מילה לפלסטין, יישאר בידנו העיסוק הכואב והמבולבל בחרפת האבות, שיצחק לאור קורא לה 'התמה של הספרות והקולנוע הפלשתיניים'.²¹ בחירתו של האב להגלות את משפחתו מן הכפר, חוסר יכולתו להתמודד עם חילול כבוד הבת ועם הדחיקה החוזרים בנפשו דנים את המשפחה לאותו מצב ביניים תקוע, חסר עתיד. בהווה הסרט, לא האירוע הטראומטי מן העבר הוא הגורם על בני המשפחה בהווה חיי עוני, נידי וגלות, כי אם עקשנותו ופחדנותו של האב והקונפליקט הפוסט-טראומטי הלא פתור בתוכו. האב המפרנס והחזק העומד במרכז החיים הוא גם האב החלש, הזועם, המקובע, שאינו מאפשר חיים. התלות המוחלטת בדמות האב בחברה הערבית הפטריארכלית העולה מן הסרט מטילה על הגברים את האחריות למצב הקשה. האב והבן נלחמים ביניהם, והנשים משלמות את המחיר. עוד בסצנה הראשונה בסרט, השרפה הראשונה, הבן בורח

17 גרץ וח'לייפי, **נוף בערפל**; Thomas Elsaesser, 'Trauma, Memory, Histor', *Screen*, 42, 2 (2001), pp. 193-195; Idem, 'Absence as Presence, Presence as Parapraxis', *The Journal of Cinema and Media*, 49, 1 (Spring 2008), pp. 106-120.

18 גרץ וח'לייפי, שם, עמ' 9. מתוך יצירתו של ר'סאן כנפאני **גברים בשמש**.

19 גרץ וח'לייפי, שם, עמ' 113.

20 ליחס האתוס הפלסטיני לאלה שנשארו ולא ברחו ראו: ברוך קימרלינג ושמואל מגדל, **פלסטינים: עם בהיווצרותו**, כתר, ירושלים 1999, פרק 6.

21 לאור, 'אין מנוס מאב' (בסוף המאמר).

לבית הספר, והאב הורס בכעסו את מכל המים, בעוד הנשים ממשיכות לנסות לכבות לבדן את השרפה.

במשך כל הסרט עולה הדרישה הנואשת של בני המשפחה, בייחוד של האם ושל הבן, לעזוב את המקום, לחזור לכפר, לחיים, לרצף זמן שיש בו עתיד. דרישה זו עולה מתוך חוסר התוחלת בחיים הנוכחיים, הארעיים. זהו הקונפליקט העומד בבסיס הסרט: היתקעות פוסט-טראומטית בחרפת האבות המתמשכת מול מרידת דור הבנים וצעתן הדמומה של הנשים.

מעניין לראות שקיימות שתי אפשרויות בלבד: חזרה לכפר והתמודדות עם החרפה או המשך הגלות במתקן הצבאי. לא עולה כלל האפשרות להתחלה חדשה במקום אחר, בכפר או בעיר חדשים, שאליהם יגיעו בתור זרים וללא כתם מן העבר. שוב מדובר בהקבלה ישירה לאתוס הפלסטיני, שבניית חיים חדשים בארץ חדשה לא הייתה בו מעולם חלופה אמיתית מותרת או אפשרית. בניתוח המתייחס לנפקד כנוכח על פי אלזסר²² ייתכן שזוהי דרכו של הסרט להעלות אפשרות זו ולהעמידה לדיון, דווקא בהיעדרותה המורגשת.

מים וצימאון: נשים בחברה פטריארכלית

המים שזורים כמוטיב חוזר ב**עטאש**. הם נזכרים עוד בשם הסרט, שנכתב בסוף הסצנה הראשונה על רקע כתם המים הנשפכים מן המכל, והם חוזרים בגנבת המים מן השלולית המזוהמת והרתחמתם, בסצנות התקנת הצינור וגנינת הירק ועוד. המים הם תנאי לחיים, בייחוד באזור שחון כמו המזרח התיכון. אם נרצה לשייכם למגדר זה או אחר, הנטייה המקובלת תהיה לייחס למים כוח 'נשי' (מקור החיים, פריון, וגם רגש, רכות, זרימה, הכלה). מרכזיותם של המים בסרט קושרת בעיניי את דיכוי יצר החיים לדיכוי הנשים בו. במקום לאפשר גדילה ופריחה, היעדר המים ב**עטאש** מנציח את השיממון. כך הקרבתם של בני המשפחה בשל התעקשותו העקרה של האב מייצגת את הקרבת הנשים וכל מה שהוא 'נשי', ובכלל זה האפשרות לבנות חיים, על מזבח המאבק הלאומי של הפלסטינים. בראייה מגדרית, התפיסה הדיכוטומית השוללת את קיומה של אפשרות שלישית (להתחלה חדשה במקום אחר), היא תפיסה 'גברית' במהותה. לעומתה, ראייה 'נשית' פתוחה וגמישה יותר תאפשר שילוב, איחוד, הכפלה, שלמות והכלת ניגודים.²³

עטאש רווי רבדים רבים של דיכוי הנשים בידי הגבר השולט. דיכוי זה מתחיל ממרכזיותה של 'חרפת הבת' בגלות המשפחה מהכפר ונמשך בכליאתן של שלוש הנשים בחיי הנידוי שכפה האב. בתחילה מקומו של הבן הזכר דומה לזה של הנשים: גם הוא מדוכא, נשלט ומוכה בידי האב וגם הוא מבקש לחזור לכפר, ללמוד ולבנות חיים. אך בסופו של המאבק

22 לדברי אלזסר, אפשר לראות בהיעדרותו הבולטת של מרכיב טראומטי מסוים בסרט הנכחה שלו, חלקית ומסויגת, שהיא היחידה האפשרית במצב פוסט-טראומטי (עוד בהמשך הדברים) (Elsaesser, 'Trauma, Memory, History'; Idem, 'Absence as Presence, Presence as Parapraxis').

23 גרץ וח'ליפי, **נוף בערפל**, עמ' 80.

האדיפלי הבן שניצח לוקח את מקום האב, מתנתק מן הנשים ונהיה הפטריארך והמדכא החדש. הדיכוי נובע מעצם המבנה הפטריארכלי, המבוסס על שלטון האב והגבר. **בעטאש** עיקר הדיכוי נָסָב על בחירתו של האב בחיי הגלות במתקן הצבאי, שכל בני המשפחה האחרים מתנגדים לה. נראה כי באלגוריה שבסרט – למצב הכללי של הפלסטינים – האמירה היא שהמאבק הלאומי נגד הישראלים הוא מאבק 'גברי' פטריארכלי במהותו.²⁴ לכן בבחירה במאבק בתור המגדיר העיקרי, ופעמים רבות היחיד, של הזהות הפלסטינית ובהעדפתו המוחלטת כמטרה לאומית מכל מטרה אחרת אפשר לראות דיכוי הגברים את הנשים. הסרט אינו יוצא בגלוי נגד המאבק בציונות או הכיבוש הישראלי כשלעצמו אלא נגד שליטתו המוחלטת של מאבק זה והקרבת כל מרכיבי החיים הפלסטיניים האחרים על מזבח. מישל ח'לייפי, אחיו של ג'ורג', מחבר **נוף בערפל** ובמאי פלסטיני מן הדור שקדם לאבו ואיל, עמל רבות לפתוח את מרחב השיח של הקולנוע הפלסטיני אל מעבר לבלעדיות המאבק הלאומי:

בזמנו, חשבנו באופן פשטני שהעולם הוא נגדנו ושהציונים נמצאים בכל מקום. ייתכן שזה נכון, אבל כבר מהיותי ילד היתה לי השקפה [...] שהכוח של הישראלים נובע מהחולשה שלנו ושהחולשה שלנו, מצד שני, אינה נובעת מהכוח הישראלי אלא מהמבנה הארכאי של החברה הערבית שלנו: שבטיות, פטריארכיה, דת וחיי הקהילה. אין הכרה באדם כיחיד: גברים, ילדים ומעל לכל זכויות הנשים.²⁵

מישל ח'לייפי נוגע במתח והניגוד הקיימים בין החברה המסורתית בעולם הערבי המבוססת על מבנה משפחתי-שבטי, על תלות הדדית ועל שלטון גברים, ובין חברה מערבית, דמוקרטית מודרנית, הנשענת על אתוס הממקם את היחיד במרכז. מאפיין בולט של יצירתו של ח'לייפי הוא:

פירוק האחדות המופשטת שנבנתה סביב הסיפור הטראומטי וההיסטורי, [והחלפתה ב]סיפורים שונים, זמנים שונים, זהויות שונות ומרחבים שונים. הוא מבטל את הטוטליות הלאומית שנוצרה במחיר של מחיקת זהויות והשתקת הסיפורים האישיים... [הוא] מפרק אמנם את האחדות הלאומית, אך הוא שב ומעצב ומגבש אותה על יסוד חדש. היסוד החדש הזה הוא בראש וראשונה המרחב.²⁶

במאמרו על סרטם של האחים טביאני **כאוס** (1984), ג'אד נאמן מתעמק במעבר זה מן החברה המסורתית לחברה המודרנית ובמחיר הדמים שמעבר כזה דורש.²⁷ המאמר מתרכז בחלקו הראשון של הסרט המתאר את כיבוש סיציליה על ידי צבא השחרור של גריבלדי

24 שם, עמ' 8-9, 80.

25 שם, עמ' 80.

26 שם, עמ' 71.

27 Judd Ne'eman, 'A Letter from Mother in the Land of Tears: The Shameful Origin of the Nation-State', *Assaph Kolnoa: Studies in Cinema & Television*, 2 (2001), pp. 83-96

בסוף המאה ה-19, בדרך לייסוד מדינת הלאום האיטלקית המודרנית. נאמן מתבסס בניתוחו על הקריאה הגנאלוגית ועל המונח Pudenda Origo (מקור הבושה), ששאל פוקו מניטשה, ומשתמש בהם לבחינה מחדש של הנרטיב ההיסטורי.

את הקריאה הגנאלוגית אפשר להבין כבחינת העבר בתור אילן יוחסין, כרצף או סדרה שדבר הוליד בהם דבר. כל רכיב ברצף ההיסטורי קודם לרכיב אחר. רכיב יכול להיות: 'מלחמה, מוסד, אירוע או אפילו אדם או רעיון'.²⁸ הדגש מושם על המשכיות או על קשר ה'הורשה' בין הרכיבים, במקום על ההסבר הסיבתי המקובל בחקר ההיסטוריה.

המונח Pudenda Origo שימש את ניטשה בניתוחו את המקורות של המוסר המערבי. פוקו שאל אותו ואת הראייה הגנאלוגית של ההיסטוריה בהתמודדות עם יחסיותה של האמת (ההיסטורית, החברתית ועוד). יש פירושים ותרומים רבים למונח; העיקריים מהם מתייחסים ל'מקור הבושה' או ל'מקור נחות' להתפתחות המוסר (בכתבי ניטשה) ולהתפתחות ההיסטוריה והפילוסופיה (בכתבי פוקו). במאמר זה השימוש במונח מכוון לכך שהמצב הקיים בהווה התפתח, בתהליך של המשכיות והורשה, ממקור קדום שכלפיו יש בושה. לכן תכופות יודחק המקור הקדום או יוכחש, אפילו שאותותיו ניכרים במצב העכשווי ומשפיעים עליו. בהקשר הישראלי והפלסטיני, דבריו של מישל ח'ליפי ממחישים קריאה גנאלוגית כזו:

היהודים המדכאים מי הם? הרי הם עצמם קורבנותיו של דיכוי בלתי אנושי. אך הם מדכאים עם אחר, הפלסטינים. הפלסטינים עצמם, האם הם רק קורבנות או שהם גם מדכאים? התשובה היא שהם גם מדכאים, החברה שלהם מדכאת את הנשים והילדים... את הדברים צריך לקחת בכל הרמות שלהם, אין טעם להסתפק בהצגת העוול שנעשה, דבר זה לא יבהיר מי קורבן ומי מדכא. יש לחשוף את המערכות וההיגיון שגורמים לנו להיחפז לפוטנציאל של מדכאים ומדוכאים.²⁹

ח'ליפי מתאר רצף של דיכוי שעובר מן המדכא לקרבן, שנהיה בעצמו מדכא. הוא קושר קשר בין הדיכוי שסבלו היהודים בגלותם ובין הדיכוי והגלות שהם כפו על הפלסטינים, אשר בעצמם דיכאו ומדכאים את נשותיהם ואת ילדיהם. בהקשר הפנימי של עטאש רצף כזה מתקיים בעוצמה במאבק האדיפלי בין האב לבן. בחיבור לדבריו של ח'ליפי, אפשר לראות בדיכוי הנובע משלטון האב בחברה הפטריארכלית את מקור הבושה של המאבק הלאומי הפלסטיני. בקריאה הגנאלוגית, דבר מוליד דבר ומעביר אליו מתכונותיו. זהו קשר מרובד ומורכב של המשכיות וירושה, והוא פועל בכמה כיוונים.

ג'יימסון כתב על 'היכולת של האלגוריה ליצור מגוון של משמעויות או מסרים נפרדים, בו בזמן'.³⁰ סוף הסרט מראה שתי תמונות סותרות: בראשונה האב נשבר ובוכה במקלחת לאחר כליאת בתו והעימות עם הבן. האב יוצא מהמקלחת מגולח, לבוש חולצה לבנה

Ibid., pp. 84-85 28

גרץ וח'ליפי, **נוף בערפל**, עמ' 81. 29

Jameson, 'Third World Literature in the Era of Multinational Capitalism', p. 76 30

ומקטורן ועוזב את המקום בצעד כבד; בשנייה הבן עומד על משמרתו בלילה, ולשמע רעש פגיעה בצינור המים (ומשמעותם הסמלית) הוא מגלה כי המפגע הוא אביו והורג אותו. בסצנה זו האב מופיע עם זקן, והדבר מותיר ספק בצופה בנוגע לאמיתות הסצנה שקדמה לה, שהאב מופיע בה מגולח. כך מודגש סופו הכפול של הסרט.

בבוקר הבן נמצא מחוסר הכרה, שכוב על ערמת הפחמים, והוא נאסף ומטופל בידי הנשים. כשהוא מתאושש הוא יוצא אליהן לבוש בחולצת האב ומצטרף אליהן בעבודת הפחמים. בין שהאב עזב או שבנו הרגו, ברור כי הבן יירש את מקומו. הדרך שהוא עושה את הצווארון על פניו, כדרך אביו, והמבט הארוך והסתום שלו בג'מילה רומזים שכנראה מה שהיה הוא שיהיה: הבן יהיה כאביו, והמעגל לא ייפרץ. הסוף הכפול חוזר ומדגיש את האמירה הסמלית, הכללית, של הסרט. העלילה הפרטית של המשפחה אינה העיקר עוד, השאלה אם האב עזב או נהרג חסרת חשיבות, מה שחשוב הוא שאין יציאה, שהמנגנון החברתי המדכא וחסר העתיד ממשיך להתקיים.

המצלמה: אמצעי המבט היוצר את הסרט

תיאור החיים במצב של גלות זמנית־נצחית והמאבק בין ההתחפרות בטראומה המכוננת ובין המשך החיים בונים את הסביבה שהסרט מתרחש בה, את עולמו הייחודי של הסרט. אל תוך העולם הזה המצלמה, שמבטה יוצר את הסרט, נזרקת. נקודת מבטה ונקודת מבטם של מי שעומדים מאחוריה משתנים תדיר. לפעמים היא חיצונית למתרחש: כאורחת היא משוטטת, נסחפת, מנסה לחבר שברי דברים. לפעמים היא יודעת כול: חדה, מדויקת, מוקפדת עד כדי יצירת הזרה; ולפעמים היא מזדהה לחלוטין עם גיבוריה, מביטה דרך עיניהם, אפילו דרך נפשותיהם, עוברת מן האחד לאחר וחוזרת, ואז משתנה שוב. כל זה מצטרף לכדי ניסיון אמיץ ומעמיק, שבו גוון של נואשות, להבין את ההווה הפצועה של הגלות והטראומה ולחפש דרך יציאה מהן. סופו החידתי של הסרט חושף ומעצים את עצם החיפוש, אבל אינו מציע תקווה ליציאה מן המעגל ההרסני.

הצילום והתאורה המוקפדים משתמשים במגוון עשיר של אמצעי מבע קולנועיים כדי להעביר את התמות המרכזיות של הסרט. לעתים ההקפדה נראית מוגזמת. אפשר להסביר הגזמה זו ככניעה לפאתוס ועודף הסמליות האופייניים לאמנות בחברות משבר. ליתר דיוק, לפאתוס השולט בשיח הישראלי והפלסטיני. סכנה קיומית, גלות וצורך באידאולוגיה לאומית קשורות זו בזו ומולידות פאתוס. הפאתוס מציע מפלט מנחם בעת מצוקה קשה, דרך להתרחק מן המציאות האיומה. סכנתו הגדולה היא שהוא מונע נגיעה ישירה בדברים, צובע את הכול בשחור ובלבן ומעלים את הצבעים והגוונים האחרים.³¹ בעטאש, בין

31 על פאתוס וגלות ראו: Edward Said, *Reflections on Exile and Other Essays*, Granta Books, London 2013 [1990], pp. 180-192. על ראייה דיכטומית של שחור־לבן וקישורה לפוסט־טראומה ראו: Elsaesser, 'Trauma, Memory, History'; Idem, 'Absence as Presence, Presence as Parapraxis'; על פאתוס, דיכאון וזיכרון אישי ולאומי ראו את מסתו הקצרה של ניר ברעם 'פאתוס', הארץ, מוסף תרבות, 2.8.2006.

שהכניעה לפאתוס מכוונת ומודעת ובין שהיא לא, יש לה חלק ביכולתו של הסרט לחשוף בעוצמה את פני הטרגדיה המרובדים. הפאתוס וההקפדה על אמצעי המבע מפנים את תשומת הלב לא רק לרעיונות המובעים בסרט אלא גם לתודעה המביעה אותם. לא רק לניסיון הנואש להבין, למצוא מוצא, אלא גם לזהותו של המחפש המשתוקק לדרך יציאה. העובדה שהסרט בויס בידי במאי פלסטיני-ישראלי וצולם בידי צלם יהודי-ישראלי בהפקה ישראלית-פלסטינית משותפת מצביעה על זהותן של התודעות המחפשות תשובה.

שנת אפס

וְרוּחַ נְשָׁאֲתָנִי וְתִקְחֵנִי וְאַלְךָ מִרְבֵּחַמַּת רוּחִי וְיָד יְהוָה עָלַי
חֲזָקָה. וְאַבּוֹא אֶל הַגּוֹלָה תֵּל אָבִיב הַיִּשְׁבִּים אֶל נְהַר כְּכָר
וְאִשֶּׁר [וְאַשְׁבִּי] הִמָּה יוֹשְׁבִים שָׁם וְאַשְׁבִּי שָׁם שְׂבָעַת יָמִים
מִשְׁמִים בְּתוֹכָם.³²

הורות, יתמות והתייתמות

סלון דירה תל-אביבית ישנה. איש עיוור לבוש לבן מניע את גופו בתרגול של אמנות לחימה סינית. על הרצפה לצדו יושב כלב הנחייה שלו. האור המועט מגיע מהחלון היחיד. מכוניות חולפות מטילות מדי פעם בפעם אורות וצללים על הקיר החשוף מאחורי האיש והכלב. האור הלבן מתחלף לאדום חזק, עם צבעי כתוביות הפתיחה. אישה צעירה יושבת בחדרון חשוך ומדפדפת במחברת לאור מנורת קריאה. היא מפנה את מבטה לעבר הילד שלה, שישן במיטה. צבעי כחול ואדום עזים בולטים באפלת החדר. האם ניגשת אל ילדה, מטילה צל בעוברה, ואז מתיישבת לידו, מלטפת את ראשו בעדינות ונוגעת בפניו, עד שהוא מסתובב.

התמונה מתחלפת למכשיר הקלטה ישן שסיים להשמיע, הסלילים בו מסתובבים על צירים, על ריק. גבר ישן על מיטה, מפנה ראשו ממנה כשהמצלמה עוברת מעליו. תמונת הגבר נמוגה אל צילום רנטגן של בית החזה. אישה בחלוק לבן מפנה את מבטה מלוח ההקרנה אל איש מבוגר ולבן שיער שיושב ומפנה את מבטו למטה, לחלל. לבסוף, אישה אחרת יושבת בשירותים, מושיטה את ידה לחוברת הוראות ומצמידה אליה מקלון לבדיקת היריון. המצלמה עוברת ממנה למראה החשוכה. שם, לאחר רגע, מתגלים פני האישה, טיפות מים עליהם ומבטה קודר, מתוח.

כך הסרט **שנת אפס** נפתח. את רצף התמונות הכהות מלווה קולו המחוספס והנמוך של עמיר לב, ששר על מלחמה, על עננים שחורים ועל הרצון לעזוב הכול ולנסוע.³³ רצף הפתיחה של **שנת אפס** מציג לפנינו את פסיפס הדמויות הממלאות אותו, ואתן –

32 יחזקאל ג יד-טו.

33 עמיר לב, 'עננים שחורים', מתוך האלבום **פעם בחיים**, NMC, 1998.

את התמות העיקריות שהסרט עוסק בהן: הורות ויתמות, מלחמה, בריחה ומוות. מילות השיר חושפות את התמות האלו ומחברות את סיפורי החיים האישיים של גיבורי הסרט להקשר רחב וכללי יותר: 'עוד מעט תהיה מלחמה, עוד מעט החורף יתחיל. את ואני, את ואני'. האינטימיות הזוגית מהולה בהרגשה שמלחמה מתקרבת, מלחמה מוכרת ומחזורית כמו החורף, מלחמה שלעולם אינה נעלמת לתמיד. מתוכה עולה הכמיהה: 'בואי נסתלק, מקום חדש נרגיש זרים, בבוקר נקום מוקדם נלך ברגל עם הילדים... תראי עננים שחורים, עננים שחורים'. זוהי כמיהה למקום ולזמן אחרים, להרגשת רוחה במקום שאינו שלנו, שמנותק מן המלחמה שלנו, כמיהה לאפשרות להתחיל מחדש בבוקר המוקדם, לחוויית הורות ומשפחה פשוטה וקרובה, הרחק מן העננים השחורים.

בתום הרצף הראשוני, סדרה של סצנות מציגה לפנינו מי הן הדמויות והיכן הסיפור שלהן מתחיל. אקספוזיציה זו שוזרת יחד, בשזירה רופפת, את קווי העלילה העיקריים של הסרט, ואֵתם – את התמות שהסרט עוסק בהן. הסצנה הראשונה מתחילה בראובן (מנשה נוי) שמכין קפה וקורא עיתון במטבח. ברקע ריאיון ברדיו עם ביבי נתניהו קושר דרך הטקסט הסמוי את הרגע האישי והביתי לפן הפוליטי ולמצב הכללי. ראובן עובר לחדר השינה ומציע את הקפה לבת זוגו מיכל (קרן מור), שמעמידה פני ישנה. את הקפה הוא קנה אצל 'שלום', והוא טחון 'בטחינה וינאית'. הדהודים מרומזים, כמעט לא מורגשים בצפייה רגילה, למילות שיר הפתיחה, לכמיהה לשלום ולאינרופה, למקום שונה ורחוק.

בסצנה הקצרה שאחרי כן, במשרד תיווך הדירות של ראובן, לקוחה אומרת לו בטון מנוכר לעצמו: 'החיים הם תוצאה של כל מה שלא תכננת'. המילים מתוות את המסגרת הרעיונית הכאוטית שהדמויות בסרט נתונות בה. חסרות שליטה על גורלן, הן משוטטות תלושות בתוך מרחבים ויחסים מנוכרים שאינם מוגדרים ואינם צפויים, ולכן מקשים יצירה של חיים בטוחים ובעלי משמעות. צורת הדיבור של הלקוחה מאפיינת את רוב הדיאלוגים בסרט, המבוימים ומשוחקים בדרמטיות לא טבעית, ונשמעים כמו הסכת רדיופוני יותר מאשר משחק קולנועי אמין. סגנון צורני זה, עם מאפיינים אחרים כמו העריכה, הקול, המוזיקה והצילום בסרט, מעוררים הרגשה של פאתוס וניכור – הן של הדמויות מעצמן, מסביבתן וזו מזו – הן של הצופה מן המציאות המיוצגת בסרט. כמו **עטאש**, פאתוס וניכור אלה מרמזים על מרכזיותו של המשבר הכללי החבוי מתחת למרכיבים הגלויים בסרט ועל התודעה הקיבוצית המנסה לספר לנו אותו.

הסצנה של ראובן והלקוחה מסתיימת באמירות דו-משמעיות על בית וילדים והזמן שייקח להם להגיע – בזמן שראובן עוד לא יודע כי בת זוגו מיכל בהיריון. ממשאלה מרומזת על יצירת חיים הסרט עובר בחיתוך חד לבית הקברות, שפרנק (דני גבע) מדליק בו נר נשמה על קברו של מי שהוא חושב שהיה אביו. חברו של האב רובינזון (עזרא כפרי), שראינו אותו בבית החולים מול צילום הסרטן בחזהו, מופיע פתאום ומתחיל לדבר בקול וחיתוך דיבור רדיופוניים על מקורו הרחוק של הוויסקי באירלנד ובסקוטלנד: עוד דימוי לשכחה, לבריחה ולכמיהה למרחק. מהיריון לא מתוכנן, ולא רצוי מצדו של האב ראובן, העלילה עוברת לפרנק, איש ילד שאביו המאמץ מת בילדותו, והוא פוגש עתה בפעם

הראשונה את מי שיתברר כי הוא אביו האמתי – ומאבדו שוב. גם שמו של האב החדש העומד למות – רובינזון – מוסיף לניכור המשפחתי והחברתי, באמצעות אזכור הדמות הספרותית שחייתה בגלות על אי בודד.

בסצנה שאחרי כן פרנק מקשיב להקלטת קולו שלו המספר על להקת הפאנק של אביו המאמץ ושל רובינזון משנות השבעים. בהקלטה פרנק מסביר כי הלהקה פעלה בתקופה שמיד לאחר מלחמת יום הכיפורים מתוך 'מחאה על המשבר החברתי שהתגלה'. שם הלהקה – דאדא – מחבר אותה לתנועת המחאה האמנותית שפעלה באירופה לאחר החורבן של מלחמת העולם הראשונה. שם הלהקה ומוזיקת הפאנק שלה ממלאים את פס הקול של **שנת אפס** כאוס, כעס והרגשת חורבן; ואתם גם אולי תקווה ליצירת מציאות חיים חדשה, מאפס.

המפגש הראשון בין שני קווי עלילה שונים מתרחש בסצנה שאחרי כן, שמיכל ופרנק יושבים בה במזנון תחנת הרכבת אשר הם עובדים בה. אינטימיות פשוטה ושברירית מתגלה ביניהם. תמטית, המפגש ביניהם מחבר בין ההיריון של מיכל ליתמות ולגעגועים לדמות האב של פרנק.

לאחר שמיכל מפגיעה ומביכה את פרנק בנשיקה על לחיו, התמונה עוברת לאדי (מוני מושונב), המטפל בשיאצו ברובינזון השוכב על הרצפה. העיור חש שמשהו לא בסדר בחזה של רובינזון – ומדגיש לנו הצופים את זמנו הקצוב של אביו האמתי של פרנק. רובינזון משנה נושא ומנסה לשכנע את אדי לשלם לאישה בתמורה לקרבה ומין: 'מה יש, מה קרה? אתה עושה לי נעים, אני משלם לך, אתה חי מזה. אותו דבר, אתה משלם לה, היא עושה לך נעים, אפילו נעים מאד, והיא חיה מזה'.

מן ההצעה של רובינזון למלא את הצורך בקרבה של בן אנוש ובמיניות באמצעות כסף העריכה ממשכיה אל בית קפה אשר אנה (שרה אדלר) נפרדת בו מבועז (אייל שכטר). 'אתה לא אוהב אותי', היא אומרת, והוא שואל: 'את אוהבת אותי?' אנה עונה: 'זה לא משנה יותר', ואז מבקשת ממנו הלוואה של 6,000 שקלים לשלם את שכר הדירה. בועז אומר שאין לו הסכום שהיא צריכה ומציע לה 300. אנה מסרבת, מושיטה לו את צרור המפתחות שלה ואומרת לו להוציא ממנו את המפתח של הבית שלה. כך היעדר אהבה, בית וכסף נכרכים זה בזה בסצנה הקצרה המציגה את הקושי הכלכלי של אנה שיוביל אותה בהמשך הסרט לזנות כדי לשלם שכר דירה.

אהבה פשוטה ושלמה של אם לבנה ממלאת את המסך בסצנה שאחרי כן כאשר אנה אוספת את צוקי (צוקי רינגרנט) מבית הספר. תחילה גדר המתכת חוצצת ביניהם, אולי מסמלת את הקשיים המעשיים של אם חד-הורית ומשפחה שחסרה אב, בית וביטחון כלכלי. השניים הולכים לאורך הגדר עד שהם נפגשים למבט, לחיוך ולחיבוק קרובים. אנה ומיכל, שתי הגיבורות של הסרט, מנסות כל אחת בדרכה לגלם חלופה אימהית בטוחה לחסרון האב והשלכותיו.

מאנה וצוקי אנחנו עוברים למיכל וראובן, האוכלים במסעדה יקרה. מיכל מספרת על תכנית הרכבת שהיא מכינה על דולפינים שמרגישים בסוגר שלהם, 'כמו באולטרסאונד',

את העובר של נשים בהיריון. 'זה מלהיב אותם. את הדולפינים. אז הם שוחים ליד האשה, בהריון', היא אומרת. ראובן אינו קולט את הרמז של מיכל, המנסה לספר לו על ההריון שלה. במקום זאת הוא מספר שראה פעם סרט על אימון דולפינים למטרות צבאיות ומציע לה להכניס את זה לתכנית שלה. במקום להציע שותפות ותמיכה, נקודת המבט ה'גברית' של ראובן עיוורת או מתעלמת מן ההריון ופונה לצבא ולמלחמה. מול מבטה השותק ראובן שואל: 'מה, מה יש לך?' מיכל לא עונה.

בסצנה שאחרי כן אדי וכלב הנחייה שלו מקסים נכנסים לספריית הווידאו שאנה עובדת בה. בזמן שהם מדברים על הסרט שאדי 'ראה' צוקי מלטף את מקסים מתחת לשולחן. אדי שואל את אנה אם ראתה את הסרט, והיא עונה שלא. הוא מבקש ממנה שאם תראה, תספר לו מה קורה בסוף הסרט, שהדמויות לא מדברות בו. הרגשת הארעיות וחוסר הידיעה 'איך הסרט נגמר' נשזרת בתלישות הכללית, רומזת על העתיד הלא ידוע והמאיים כמו העננים השחורים בשיר הפתיחה.

הסרט עובר לראובן המסיע את מיכל לשדה התעופה. מחוץ לכניסה לטרמינל מיכל מספרת לו ללא הקדמות שהיא בהריון. ראובן לא מבין, מופתע. 'אני רוצה ללדת אותה, או אותה. החלטתי', אומרת מיכל, וראובן שעוד מנסה לא להבין עונה: 'החלטת מה?' מיכל נפרדת ממנו רק ב'ביי' ונכנסת לטרמינל לטוס לאילת, אל הדולפינים. התמונה קופצת לראובן הנוסע בפראות בכביש. הצילום שהיה יציב ומוקפד נהיה תזזיתי, רועד, עם צפירות של מכוניות שמזכירות אזעקה. העריכה קופצנית וחתוכה בג'מפקטים, משלבת הבזקים של אור מתוך החושך של הלילה בנסיעה המהירה ברחובות הצרים של תל אביב עד שהמכונית פוגעת במפתיע במישהו ומתנגשת בפח. חשכה. ראובן יוצא מן המכונית, רואה את מקסים הכלב שרוע על הכביש ולידו אדי הקורא לעזרה: 'יש פה מישהו?!' ראובן מבין שאדי עיוור, נכנס בחזרה לרכב ובורח מהמקום. האנלוגיה לבריחה של ראובן מההריון של מיכל ברורה. אדי, הגיבור היחיד בסרט שאינו מוצג כהורה או כילד, מאבד את בן הלוויה הקרוב אליו ביותר, שהנחה אותו בעולם. העיוורון של אדי, שנותר לבד, מתחבר לחוסר הנכונות של ראובן להכיר באבהותו ובאפשרות להקים משפחה.

פרק הפתיחה של **שנת אפס** מסתיים בחוץ-לארץ, בקטלוגיה שבספרד, בשעת לילה. הרדיו ברקע מדבר בקטלנית על משבר הזהות הלאומי, על ההיפרדות מספרד ועל הגירה. מתי (דן תורן) יוצא ממכונית פאר פתוחה ונכנס לוואן ישן שמשמש גם בית ניד. שותפו לשעבר האמריקני (ג'ק אדליסט) לעסקאות נשק של העולם התחתון מספר לו על חלום שחלם בו ראה את ארון הקבורה של אמו, שמתה כשהיה בן חמש, נשאר לתוך חור שחור באדמה. 'לא יכולתי להבין את הסוף, אתה יודע? את הכלום. אני עדיין לא מבין את הדברים האלו'. מתי מנסה לשכנע אותו שהם עוד יכולים לעשות משהו כדי להינצל, לדבר עם אלו שרודפים אחריהם. השותף עונה לו בחדות שאין עם מי לדבר ואין מוצא. הפתרון היחיד הוא לברוח, לנסוע ללא הפסקה ב'בית מזוין שנע' ומסביר: 'זה פשוט. דפקנו אותם עם הטיילים ועכשיו הם יהרגו אותנו' ומסיים במילים: 'נקמה, מתי, מצטער'. כל שנותר הוא 'הבית המזוין שנע'. מתי יוצא מהרכב בכעס וייאוש. התמונה קופצת לשעת בוקר ומראה את השותף נורה מאחור בידי מתנקש לא ידוע מטווח אפס בעודו משתין בעמידה. שוב

מתחברים החוטים של מלחמה, מוות, יתמות, הגירה ובית ארעי, שבמקום לתת הרגשת ביטחון ומקום משמש רק לבריחה חסרת תכלית.

על פי הניתוח שהוצג עד כה ובחיבור לניתוח של **עטאש**, אפשר לקרוא את **שנת אפס** כסרט על איבוד אב כהוויה, על יתמות והתייתמות שלעולם חוזרות. על הפחד מהחושך לפני שהולכים לישון, שנובע מן ההכרה שאנחנו לגמרי לבד בעולם. על עיוורון ומלחמה אשר מצביעים על דבר-מה שגיבורי הסרט, הגברים לפחות, מסרבים לראות ובורחים ממנו ללא הפסקה. כמו שציינתי בפתיחה, זוהי קריאה אחת אפשרית מני רבות. כוונתה למשוך את החוטים שהונחו עד כה בניתוח הסרט **עטאש** אל תוך ההוויה והסיפור הישראליים של **שנת אפס**.

נקודת הסיום של **עטאש** היא נקודת ההתחלה של **שנת אפס**. מות האב. התייתמות. **עטאש** מתאר מצב מתמשך של גלות וארעיות הנובעים משלטון האב וחוסר היכולת להתנתק ממנו, ואילו **שנת אפס** מתאר את הרגע שאחרי ההתנתקות, שהוא מתמשך וחסר תוחלת בדיוק כמו זה שהיה לפני כן. 'אין מנוס מאב [...] אחרת לא יהיה עולם', יצחק לאור כותב על **עטאש**,³⁴ אבל דרכו של עולם היא גם מותו של האב, התייתמותו של הבן והריק שנשאר אחרי.

שנת אפס מתאר מצב פוסט-טראומטי לטראומה הראשונית – אובדן האב, ואת שחזורה המתמשך דרך חוויית ההתייתמות החוזרת. הוא אינו מספר סיפור שלם אלא מציג מציאות מסוימת דרך תצרף של סיפורים חלקיים. ג'ודית הרמן-לואיס כותבת בספרה המכונה **טראומה והחלמה** כי תודעתו של אדם הסובל מפוסט-טראומה תסרב לרוב להכיר באירוע הטראומטי המקורי ומן האובדן הנורא שהביא עמו. ללא טיפול, התנהגות זו תוביל לרוב לאיבוד האחיזה במציאות חייו של אותו אדם, ככל שיימשך המצב הפוסט-טראומטי.³⁵ כך אפשר להבין מדוע המציאות המוצגת ב**שנת אפס** כה כאוטית וחסרת הקשר של זמן ומרחב מדויקים. על פי זמן עשיית הסרט וזיהוי אתרי הצילום בו – זוהי המציאות התל-אביבית של תחילת שנות האלפיים, אבל קריאה כזו את הסרט אינה מוזכרת בסרט עצמו. למעשה, הקשר שכזה רק יחזיר אותנו לעקרון אובדן ההקשר: במציאות ובקולנוע הישראליים, תל אביב בתחילת שנות האלפיים מסמלת תכופות את הקיום הישראלי החילוני, האסקפיסטי, המנותק מעברו הלאומי ומסביבתו הגאוגרפית, המסתגר בתוך עצמו הרחק מן 'המצב', בגלל היעדר היכולת להתמודד עם האימה ועם הכאב של האנתפאדה השנייה.³⁶ העיר מוצגת בסרט כחסרה הקשר של זמן או מרחב. העמימות הכללית מתגברת בהיעדר סימנים ברורים למיפוי הימים, השעות, השבועות או החודשים. עונות השנה למשל מתחלפות בין סצנה

34 לאור, 'אין מנוס מאב'.

35 הרמן-לואיס, **טראומה והחלמה**.

36 רעיה מורג, 'קול, דימוי וזיכרון הטורד: הקולנוע הישראלי העלילתי בתקופת האינתיפאדה השנייה', **ישראל**, חוברת מיוחדת: היסטוריה וזיכרון בקולנוע הישראלי, 14 (2008-1), עמ' 71-89; Raya Morag, 'The Living Body and the Corpse: Israeli Documentary Cinema and the Intifada', *Journal of Film and Video*, 60, 3-4 (Fall-Winter 2008), pp. 3-24.

לסצנה ללא תיקוף של קפיצת זמן בעלילה. העיר מתקיימת כאי מנותק, ללא שום אזכור של ישראל, ההקשר ההיסטורי, האנתפאדה, השטחים, או המזרח התיכון. העיר היחידה שנוסעים אליה בסרט היא אילת, עיר של מלונות שצמחה כמו תל אביב מן החולות הבתוליים החסרים עבר, המונחת לחופו של ים, מפנה את גבה לארץ ומבטה פונה החוצה, לעולם.

רצף הסיום של **שנת אפס** כורך לבסוף את קווי העלילה השונים אל התמה המרכזית של הסרט: אב עומד בחדר מלון ומקליט הודעה לבתו בספרדית. העיר פרוסה מבעד לחלון. המצלמה מלווה לאט וממרחק־מה, בעדינות הרת גורל, את הרוצח השכיר הבא להורגו. הפסקול מתחלף, ועתה הוא לקוח מסצנה אחרת, הקלטה ישנה של אב אחר, שכבר מת, שמקריא לבנו את "כיפה אדומה". בעוד הזאב טורף את כיפה אדומה ביער, הרוצח רוצח את האב במלון. הרוצח חולף במסדרון בדרכו החוצה על פני חברתו החדשה של האב, בדרכה אל החדר. לאחר היסוס קצר הרוצח חוזר והולך אחריה, להרוג גם אותה. המצלמה נשארת במקום ואינה מראה את ההרג עצמו, רק את ההשלכות: הרוצח יוצא מן המעלית ללובי המלון ועובר ליד בנה של החברה. הוא מתכופף ומלטף את כלבו החדש של הבן. הבן מחייך באי־ידיעה אל האיש שעשה אותו זה עתה יתום, הותירו ללא איש בעולם. הפסקול ממשיך אל הסוף הטוב של האגדה, על הצייד שהורג את הזאב ומציל את סבתא ואת כיפה אדומה. התמונה עוברת אל טכנאי הקול המקשיב להקלטה מילדותו המוקדמת, לפני מות אביו. האגדה הסתיימה, אבל הילד בהקלטה לא רוצה לישון ואביו אומר לו: 'פרנק, אתה יודע משהו, זה לא כל כך עובד ככה. יש הרבה זאבים ביער וזה רק זאב אחד. אחד. מתישהו כיפה אדומה אולי שוב תלך ביער לסבתא שלה שתהיה חולה, ולך תדע מי יבוא לה פתאום מאחורי העץ, לך תדע'.

הבן מפחד, והאב מנסה להצחיק ולהרגיע אותו: 'לילה טוב מתוק שלי' ופרנק הילד עונה: 'לילה טוב, אבא'. על רקע כותרות הסיום של הסרט עמיר לב שר: 'ללכת לישון רק עם כדור ולקום כבד, לחזור לחלום רק שהערב יורד [...] לעשות אהבה על הים, את אני והילד, שוכבים על החול החם'.

טראומה, זהות ופוסט־טראומה

'בכדי לא לתת לטראומה להשתלט על כל החלקים בחייו וכדי לאפשר לעצמו חיים בעלי משמעות, חייב האינדיבידואל לשחזר את זכר האירועים הקשים, לעבד אותם וליצור בתוכו הבנה מחודשת ואבל על מה שאירע. בתהליך עיבוד נפשי מסוג זה, האדם בונה לעצמו ייצוג פנימי אינטגרטיבי לאובדן שעבר'.³⁷

עיבוד זה מאפשר ליצור, או 'לתפור', את חוויית הרצף הפנימית שנקטעה בטראומה. חוויית הרצף חיונית להמשכיות הזהות. ללא העיבוד, האדם נותר בתזזית, בחוסר שקט ובמרדף מתמיד אחר דבר־מה חשוב שאבד אך הזיכרון הישיר אליו נעלם.³⁸

37 אבו חק, 'הנכבה כטראומה עיקשת מתמשכת'.

38 שם.

ההתייחסות מאב היא גם ההתייחסות מעולם שהיה ואיננו, וטראומת אובדן האב היא גם טראומה של אובדן זהות. הרעיון העומד בבסיס תפיסת הזהות היהודית מראשיתה הוא 'דע מאין באת ולאן אתה הולך'. לדברי יוסף חיים ירושלמי, הזהות היהודית בנויה על יסודות העבר המכונן שאלוהים בחר בו את צאצאי אברהם להיות לו לעם.³⁹ כאשר אתה יתום היכולת לדעת מאין באת נפגעת אנושות, ומכאן גם הקושי לדעת לאן להמשיך. אפשר לראות זאת גם על רצף אחר, הוא רצף הזמן. אובדן הוריקן הוא אובדן העבר, יתמותך היא ההווה שלך, ואי-הידיעה מהי הדרך הלאה חותרת תחת האפשרות להתקדם אל העתיד. בהיעדר רצף זמן והיכולת לתת משמעות נעלמות גם הסיבתיות והיכולת לבנות סיפור שלם (נרטיב).⁴⁰ אולי זו הסיבה לפירוק העלילה של הסרט למקטעים שונים, הקשורים בקשר רופף של נסיבות. כך, היעדר הקשר של זמן, מרחב וסיפור מאחדים יוצר הווה של תלישות בסיסית שעומדת במרכז הסרט. בעיניי, תלישות זו רומזת על היעדרותה של זהות ברורה במציאות הישראלית החילונית של תחילת שנות האלפיים וקשורה אליה. זהותו של אדם היא הקשרו הבסיסי ביותר. היא זו המחברת אותו לביתו, לרצף הזמן, לאנשים אחרים, המעניקה לו סיבה, מטרה ומקום משלו.

התחלנו את ניתוח שנת אפס ביתמות מאב כנושא מרכזי והגענו להיעדרותה של זהות. אין זה מקרי. בבסיס התרבות המערבית (היוונית-רומאית והיהודית-נוצרית), וגם זו המוסלמית, האב הוא הנותן לבנו את זהותו.⁴¹ על פי המשולש האדיפלי של פרויד, האב החוצץ בין האם לילד הוא המייחד את בנו בתור ישות נפרדת ודוחק בו לקבל עליו זהות אישית וחברתית.⁴² לאקאן, בפירושו את פרויד, שם דגש על החשיבות שיש לפתרון התסביך האדיפלי והפנמת שם האב בתהליך בניית היכולות החברתיות והלשוניות של כל אדם. לאקאן מסביר שאין מדובר בהכרח באב הביולוגי, אלא בדמות האב, המייצגת את ההפרדה בין האם ובין הילד, והפרדה של הילד מן הסימביוזה האידילית שביניהם, האורובורית,⁴³ מגן העדן האבוד. זהו תהליך שמתבצע בסדר הסמלי, והוא הכרחי לדברי לאקאן לבנייה נכונה של הקשר בין שלושת הסדרים: הממשי, הדמיוני והסמלי. 'זהות', בייחוד במובנה החברתי-תרבותי, היא תוצר של הסדר הסמלי. כך אפשר להבין את הקשר שבין היעדר זהות להתייחסות

39 יוסף חיים ירושלמי, זכור, עם עובד, ספרית אפקים, תל אביב 1982.

40 להגדרות של סיפור שלם ונרטיב ראו: אריסטו, פואטיקה (תרגם מיוונית וערך יואב רינון), מאגנס, ירושלים 2003, פרקים 7-11, 24 וכן: Donald Polkinghorne, *Narrative Knowing and the Human Sciences*, State University of New York Press, Albany 1988. לקשר בין נרטיב לפוסט-טראומה ראו: Caruth, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*.

41 אמנם כיום מבחינה דתית הזהות היהודית תלויה באם, אך בתנ"ך ובמסורת היהודית הקדומה השיוך המשפחתי הוא בעיקרו פטריארכלי.

42 זיגמונד פרויד, 'תרבות בלא נחת ומסות אחרות', כתבי זיגמונד פרויד, 5, דביר, תל אביב 1948 [1930], עמ' 168-183.

43 אורובורוס הוא נחש שאוכל את זנבו, סמל מצרי קדום בנגוסים ומסורות מיסטיות אחרות למעגל שאין לו סוף, לזמן בראשיתי ולא לינארי. הוא משמש גם ארכיטיפ מרכזי בפסיכולוגיית המעמקים של יונג ונוימן לשלב הראשון בהתפתחות התודעה של התינוק.

מאב, בגלל הפגיעה האפשרית שמחסור זה עלול ליצור בתהליך פתירת התסביך האדיפלי והפנמת שם האב.⁴⁴

את היעדר הזהות של החברה החילונית בישראל בשנות האפס של האלף השני אפשר לנסות להסביר מכיוונים שונים. ההקשר הרחב הוא אובדן הזהות הכללי בעולם פוסט-מודרני, וההקשר הצר יותר הוא ישראלי-יהודי. הוא בדרך כלל חוזר לסיפור גלות העם היהודי מארצו וחזרתו אליה.⁴⁵ ירושלמי בוחן בספרו **זכור** את תפיסת ההיסטוריה של עם ישראל בעיני היהודים עצמם. הוא פותח בהולדתו של העם מתוך ההיסטוריה המקראית, הנחשבת ביטוי לרצון האלוהים, שהוא מקור כל הקיום והאחראי לכינונו של העם היהודי. הציווי 'זכור' הוא הבסיס לזהות היהודית, לצד האמונה באלוהים. ההיסטוריה, סיפור העבר, היא כחוט שמקשר בין העם לבוראו. היהודים נתפסים כמי שנצרפו לעם באמצעות ההיסטוריה ומקורם אינו נובע מסיפור מיתולוגי, פרה-היסטורי, כדרך רוב העמים הקדומים. קיומם כעם מתחיל עם התחלת ההיסטוריה. זיכרון העבר הוא הנותן להם את זהותם. בלעדי אין להם זכות קיום כעם. לכן גם אין טעם לכתוב היסטוריה חדשה, שהיא רק חזרה חיוורת על העבר המכונן, העבר של סיפורי האבות ומתן תורה, יישוב הארץ ובניית המקדש, הנבואה, החורבן ושיבת ציון. יש בעבר זה כל הדרוש כדי לנסות לתקן את נפש היחיד ואת נפש העם דרך פיענוח רצון האלוהים.

ירושלמי מגיע בסוף ספרו למשבר היסודי שאליו הגיעה תפיסת ההיסטוריה של היהודים בעת החדשה: עם ההתיימרות מאלוהים ניסתה היהדות החילונית לבסס את זהותה על תפיסה חדשה של ההיסטוריה וההיסטוריוגרפיה, תפיסה מדעית-ביקורתית, שעוסקת גם בכתבת ההיסטוריה ובהמצאתה. תפיסה זו נקלעה למשבר, הנמשך עד ימינו.⁴⁶ בהיעדר אלוהים אין לה סיבה חיצונית שתיתן לה תוקף. בשיטתה המדעית היא פתוחה לביקורת מתמדת, וכך היא נעשית יחסית ונתונה לוויכוח. בהיעדר ההכרחיות ההיסטורית, הזהות נהיית תוצאה של בחירה: היא לא עוד מי שאתה אלא מי שאתה רוצה להיות. כך מתקבלת זהות יהודית-ישראלית שמתקשה לשאוב את כוחה מסיפור עברה או מן הקשר הפיזי ההכרחי למולדתה.

חיים של בחירה ללא הגבלה בין אפשרויות כמעט אין-סופיות עלולים ליצור מציאות של תלישות ופירוד, של חוסר קשר קבוע בין אנשים, בין אדם לסביבתו או למולדתו, כמו המציאות בשנת אפס. במצב כזה של בחירה בלבד תשובה אפשרית לקושי וסכנה היא בריחה שהיא אי-בחירה בקושי או בסכנה והרצון שפשוט 'ייעלמו'. במציאות הישראלית

44 ז'אק לאקאן, **על שמות האב**, רסלינג, תל אביב 2006 [1963], עמ' 67-104. פירושים לתורתו ולכתיבתו של לאקאן, ובייחוד למונח 'שם האב', אפשר למצוא בתוך: יצחק בנימיני, **השיח של לאקאן – חידוש הפסיכואנליזה והאתיקה היהודית-נוצרית**, רסלינג, תל אביב 2009; אבשלום אליצור, 'על השימוש הרע בשם האב: עיון ביקורתי בתיאוריה של לאקאן', **הדף – במה ליצירה עצמאית**, <https://tinyurl.com/4d93th57> (אוחזר ב-3.11.2024).

45 ראו למשל: תום שגב, **הישראלים החדשים**, כתר, ירושלים 2001, עמ' 13-30.

46 ירושלמי, **זכור**, עמ' 107 ו-109.

של תחילת שנות האלפיים הדבר הראשון שבורחים ממנו, שמנסים להעלים או להדחיק, הוא הסכסוך הישראלי-פלסטיני. בתל אביב של ראשית האלפיים הסכסוך מודחק במידה רבה עד שהוא מתפוצץ במלוא עוצמתו באוטובוסים ובבתי הקפה. בתל אביב של **שנת אפס** אין זכר לא לסכסוך ולא לפיגועים. היעדר הייצוג של הסכסוך בסרט כה בולט עד שמבקרת קולנוע אמריקנית אחת קראה לו: 'א-פוליטי באופן חסר בוש'.⁴⁷ קריאה על פי פוסט-טראומה מציעה לנתח את הטקסט הקולנועי גם באמצעות מה שנעדר ממנו.⁴⁸ כך אפשר לטעון שהיעדר הסכסוך עם הפלסטינים במציאות הישראלית ב**שנת אפס** מנכיח את אותו היעדר. הסרט 'מראה' את חוסר הנראות, את חוסר היכולת להתמודד עם המציאות. זהו מהלך מורכב, דיסוננסי, לא בהכרח מודע במלואו. לדברי אלזסר, הוא יעיל בתהליך העיבוד של המצב הפוסט-טראומטי, שאינו מאפשר מגע ישיר עם הטראומה עצמה. פתיחת הסרט **שנת אפס** עם עמיר לב ששר 'עוד מעט תבוא מלחמה' על רקע אדי העיוור המתרגל טאי צ'י, חושפת רמזים עבים לדיסוננס זה: מלחמה, עיוורון ותרגול 'אסקפיסטי' של תורת לחימה סינית.

מצב פוסט-טראומטי מתמשך משחזר את הטראומה המקורית ונובע ממנה. על פי קריאה כזו בהקשרה הישראלי, הסכסוך עם הפלסטינים, המלחמות והפיגועים הם השחזור הפוסט-טראומטי של הטראומה המקורית. אם כן, מהי טראומת ההתייממות העומדת בבסיס המצב הפוסט-טראומטי של **שנת אפס**? מהי הטראומה של התודעה הישראלית?

* * *

השואה מהדהדת בחלל בנוכחות מתמדת גם בלי שתיאמר. ואין מה לומר אחריה. היא הסוף והיא התחלה, חורבן מוחלט שאין אחריו המשך, רק לידה מחדש, מאפס. היא הסיבה המכוננת הנזכרת עוד בהכרזת העצמאות של מדינת ישראל, שהצידוק המוחלט לה נמצא בשואת היהודים.

לדברי אלזסר, התרבות המערבית כולה שבויה במצב הפוסט-מודרני, תוצאה של השואה, כלומר המצב הפוסט-מודרני נובע ממצב פוסט-טראומטי לשואה.⁴⁹ מתוך ניתוח **שנת אפס**, טענה זו נכונה גם ליהדות ולמדינת ישראל. המרכיבים העיקריים שעלו עד כה בניתוח – יתמות, אובדן זהות, איבוד רצף הזמן והיכולת לתת משמעות (ומכאן לספר סיפור) – קושרים בקשר הדוק את המצב הפוסט-טראומטי להוויה הפוסט-מודרנית המאפיינת את הסרט. בקריאה של פוסט-טראומה, השואה היא הטראומה המכוננת של רדיפה וחורבן, של השמדה פיזית. נקודת הקצה הבלתי נתפסת של רדיפות היהודים באלפיים שנות הגלות. הטרור מצד הפלסטינים ומלחמות ישראל הם המצוקה המתמשכת האופיינית למצב הפוסט-טראומטי, אשר הטראומה הראשונית שלא עובדה דייה חוזרת

Leslie Felperin, 'Year Zero', *Variety*, 19.7.2005, <https://tinyurl.com/67nyhnjk> (retrieved: 3.11.2024) 47

Elsaesser, 'Absence as Presence, Presence as Parapraxis' 48

Idem, 'Trauma, Memory, History' 49

ומהדהדת דרכה; ולכן משוחזרת.⁵⁰ עבור הציבור היהודי כל אויב שקם לישראל לאחר השואה ורוצה בהשמדתה, מזהה את עצמו, במודע או שלא במודע, עם היטלר: מנאצר, ערפאת ואחמדינג'אד עד לנסראללה וסינוואר.⁵¹ בשנת אפס, הסכסוך והטרור 'נעלמים' מן התודעה, כמו השואה. מודחקים. בתל אביב של שנות האלפיים אין שואה ואין סכסוך, יש רק פחד קיומי חסר הסבר, והוא ממלא את החושך שלפני השינה בסוף הסרט. שם הסרט **שנת אפס** רומז על מה שנעדר.

למה שנת אפס?

'שנת אפס' הוא מונח נוצרי בעיקרו, שמתייחס לשנת הלידה של ישו. בלוחות השנה הלועזיים-רומאיים הוא אינו קיים, וכך גם ההיסטוריונים אינם מכירים בשנת אפס כי אם עוברים משנת 1 לפני הספירה לשנת 1 לספירה. המושג המופשט 'שנת אפס' נוגע להתחלה של תקופה חדשה. הוא יוכל לתאר כאוס ראשוני, מעין תוהו ובוהו שמסמל ניתוק והפרדה ממה שהיה לפני. בזמן המודרני הוא קשור בעיקר לרגע התבוסה של גרמניה הנאצית במאי 1945, ותחילתה של גרמניה המבקשת להיולד מחדש מתוך ניתוק מוחלט מעברה המידי והאיום. לדברי שטפן ברוקמן: 'שנת 1945, ובמיוחד סופה של מלחמת העולם [...] נודעו בגרמניה כ"נקודת אפס" או "שעת אפס" [...] שניהם מרמזים על שבירה מוחלטת עם העבר והתחלה חדשה רדיקלית'.⁵²

במסורת הקולנועית, השם מתייחס ישירות לסרטו של רוברטו רוסליני מ-1948 **גרמניה שנת אפס** (*Germania Anno Zero*; איטליה) העוסק בחורבנה של גרמניה בסיום המלחמה והנאציזם. אם כן, הקישור לגרמניה ולשואה נרמז בבירור עוד בשם הסרט שבחרו יוצרי הסרט. וליתר דיוק, השם מחבר את הסרט לרגע שלאחר החורבן. כמו עצירה ברגע שמיד לאחר הטראומה, כמו לומר שעדיין אנחנו שם, בחורבות אירופה, עם הניצולים היתומים המשוטטים מוכי הלם בין ההריסות.

התיימות

מלבד החורבן הפיזי הישיר, השואה היא גם התיימות. התיימות נוראה, אלימה ומוחלטת. זוהי התיימותה הסופית של החילונית האשכנזית הציונית מדור ההורים של יהדות הגולה. במובנים מסוימים אולי גם מן היהדות עצמה. השואה היא גם התיימות מאירופה (מפולין, מגליציה, ובייחוד מגרמניה), העושה את היהודי החדש שחזר לארצו מאלפיים שנות גלות גולה בארצו. רעיון הגלות מאירופה, גלות מגולה, חוזר בטקסטים יהודיים וישראלים שונים. כבר ב-1555 כותב שמואל אושק: 'בקרב העושר והתענוגות

50 גרץ וח'ליפי, **נוף בערפל**.

51 ראו למשל: אברהם בורג, 'מי מבלבל בין אנטישמיות לביקורת על ישראל', **הארץ**, דעות, 24.3.2011.

52 Stephen Brockmann, 'German Culture at "Zero Hour"', *Carnegie Mellon University Research Showcase @ CMU* (1996), pp. 8-36

של אסיה המאושרת הנני הלך עני ועייף, בקרב שפע הזהב והאדמות הדשנות של אפריקה הבורעת – פליט אומלל, רעב וצמא. ואת, אירופה, הוי אירופה, גהינום שלי עלי אדמות, מה אומר לך?⁵³ הרעיון גם נקשר עם העיר תל אביב. בשירו "וידוי: עדין" נתן זך כותב על הוריו שהביאוהו למזרח התיכון בלי ששאלו אותו, והוא אינו בנוי לחיים במקום הזה. בבית השני של השיר הוא מסביר:

נולדתי להיות עדין. במקרה
החליטו הורי שהם צריכים להגר
לארץ לא עדינה. הם לא החליטו בפזיזות,
התיעצו עם כל מי שיכלו. אפילו היטלר תמך בהחלטה
אמר שהיא נבונה בהחלט.⁵⁴

עמוס עוז מספר בתחילת ספרו האוטוביוגרפי סיפור על אהבה וחושך שהוריו ידעו יחד יותר מעשר שפות (ולקרו – יותר מ־15), אבל אותו לא לימדו אף לא אחת מלבד עברית כדי שלא יתפתה לאירופה הקטלנית.⁵⁵ אלה הם גם כנראה 'השדות הירוקים' אשר אליהם נספג אביו המרגל של גיבור לנגד עיניים מערביות (1996; ישראל) סרטו הראשון של במאי שנת אפס יוסף פיצ'חדזה. הסרט גדוש הרגשה של גלות יהודית בארץ ישראל ואסקפיזם של שנות האלפיים.⁵⁶

הציונות, כתנועה מודרנית וחילונית בעיקרה, ניסתה להביא ללידה מחדש של העם היהודי. בכמהתה אל היהודי החדש היא ביקשה להתנתק מיהדות הגולה ומהוויית החיים כמיעוט בגלות, שהייתה נדבך מהותי בזהות היהודית עד המאה ה־20. הציונות, ברצונה להתנתק מהדת ומהוויית הגלות, התנתקה מחלק מרכזי של המורשת היהודית, וכך התרחקה מבסיס הזהות התרבותית שלה. באין בסיס מוצק להגדרה עצמית, חברות אנושיות בכלל ובני אדם בכלל מגדירים את עצמם דרך עיניהם של אחרים. אברהם בורג מראה במאמרו עד כמה האנטישמיות משמשת בסיס לזהות היהודית-ציונית-ישראלית. בורג מצטט את אחד העם שטען נגד הרצל: 'האנטיסמיסמוס הוליד את הרצל, הרצל הוליד את מדינת היהודים ואת הציוניסמוס והציוניסמוס את הקונגרס. האנטיסמיסמוס הוא אפוא עילת העילות בכל התנועה הזו'.⁵⁷

53 שמואל אושקי, נחמה על תלאות ישראל (Abraão, Consolação às Tribulações de Israel), פרארה 1555, Usque.

54 נתן זך, "וידוי: עדין", כיוון שאני בסביבה, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1998.

55 עמוס עוז, סיפור על אהבה וחושך, כתר, ירושלים 2002, עמ' 6.

56 שי טגנר, 'התשוקה לברוך כבגידה', עבודת סמינריון בקורס 'קולנוע ישראלי ופלסטיני בתקופת האינתיפאדה השנייה', אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2005.

57 בורג, 'מי מבלבל בין אנטישמיות לביקורת על ישראל', עמ' 2.

גלות והיעדר זהות

בזכור ירושלמי מסביר את בעיית הזהות של היהדות החילונית על בסיס הרצף ההיסטורי ותודעת ההיסטוריה המשתנה בו. המודרניזם והחילון שמטו את הקרקע מתחת לביסוס הזהות היהודית על סיפור העבר, אך לא נתנו מענה תחתיו. אלזסר, בגישתו המבוססת על קריאה פוסט־טראומטית, קושר את המצב הפוסט־מודרני, שבתוכו גם מקופלת היעדרותה של זהות, עם הטראומה המכוננת של השואה. במאמר 'מחשבות על גלות' אדוארד סעיד מציע נקודת מבט נוספת על הקשר בין גלות לאובדן זהות. סעיד מתרכז בגלות עצמה, כהוויה, כמציאות פיזית ותודעתית. הוא נובר בה בהקשרה הפלסטיני, אך דרך ההשתקפות של **שנת אפס** אפשר לראות עד כמה הרהוריו על גלותו שלו תקפים גם לזו של עם ישראל. סעיד אינו מאפשר להרהורו הביקורתי לנתקו מן הכאב העצום הכרוך בחווית הגלות:

גלות מושכת באופן מוזר לחשוב עליה אבל נורא לחוות אותה. היא השבר הבלתי ניתן לריפוי שנכפה בין אדם למקום הולדתו, בין העצמי לביתו האמיתי: לעולם לא ניתן להתגבר על העצבות המהותית שלו [...] גלות אמיתית היא [...] כמו מוות, אבל ללא הרחמים האולטימטיביים של המוות, היא קרעה מיליוני אנשים מן ההזנה של מסורת, משפחה וגיאוגרפיה.⁵⁸

כמו ירושלמי, סעיד קושר בין גלות לאובדן אלוהים ומשבר עם ההיסטוריה: 'גלות היא חילונית ללא תקנה והיסטורית באופן שלא ניתן לשאת'. כמו אלזסר הוא מדבר על הגולים כתקועים נצחיים בהוויתם ועל גלות כמעגל סגור, הממשיך לקיים את עצמו, מסרב להירפא. הוא מזכיר את הקשר הגורדי, הלא מוסבר, בין גלות היהודים ובין זו של הפלסטינים, את העובדה שהגולים הנצחיים סיימו את גלותם באמצעות הגליית עם אחר. הוא תוהה מה דחף את הישראלים להרחיב ולהעמיק את גלות הפלסטינים לאחר מלחמת 1948 (ב' 1967, ב' 1982) ומציע: 'נדמה שהחוויה הקולקטיבית היהודית המשוחזרת [...] לא יכלה לסבול עוד סיפור של נישול ואובדן להתקיים לצדה'.⁵⁹

סעיד מזכיר שבמקור נועדה הגלות למנוע זהות. בעולם העתיק היא שימשה אימפריות כובשות כדי לקעקע את הזהות הקיבוצית של עמים נכבשים, וכך למנוע מרידות והתנגדות. הוא גם קושר גלות ליתמות ולאובדן. אין זה מקרי שגלות הפלסטינים לדברי סעיד וגלות היהודים־ישראלים כמו שעולה מניתוח **שנת אפס** מהדהדות האחת באחרת. סיפור הגלות והמאבק של הפלסטינים קורא תיגר על החברה הישראלית ומציב מראה מאבנת מול פניה. אפשר לראות בזאת יחסים של כפילות, הורשה גנאלוגית או אפילו 'אני חלופי' (alter ego). בתאוריה הפסיכולוגית ובניסיון הקליני של מטפלים רבים, מצבים של כפילות, החלפה,

Said, 'Reflections on Exile', pp. 180-181 58

Ibid., p. 184 59

השלכה, העברה והעברה נגדית שכיחים בהתמודדות עם התסמונת הפוסט-טראומטית.⁶⁰ סביר להניח שתופעות אלו חזקות במיוחד כאשר הן מתוארות ביחסים בין שני סובייקטים פוסט-טראומטיים המשחזרים אחד עבור האחר את הטראומה של האחר, במעגל סגור של שחזור מתמשך.

סיכום: **עטאש** ו**שנת אפס**

מהו אפוא הקשר בין **עטאש** ל**שנת אפס**? מהן נקודות החיבור? ומה אפשר להבין מחיבור זה? בשני הסרטים לא מופיע 'הצד האחר', נקודה זו הובהרה עוד בקריאה של הנוכח-נפקד על פי אלסזר. ראינו שאפשר להבין כי שני הסרטים נובעים ממצייאות פוסט-טראומטיות. על פי קריאת טראומה, היעדר הייצוג ההדדי הוא סימן לנוכחות טראומטית של הנעדר. אפשר להבין את ההיעדרות הפוסט-טראומטית בסרטים אלו בכמה דרכים:

- מתוך חוסר מודעות, ואז הסרטים שותפים למצב הפוסט-טראומטי של המציאות שהם מתארים.
- מתוך ראייה ביקורתית שמבקשת להעמיד את ההיעדרות מול פני החברה המעלימה אותה ולעמת ביניהן.
- או, כמו שאלוסר מציע בהקשר של הקולנוע הגרמני החדש, הסרטים שותפים למצב הפוסט-טראומטי הכללי, אך מנסים באותו הזמן לקדם את תהליך עיבוד הטראומה. זהו תהליך משולב, שהוא בחלקו מודע ובחלקו לא מודע. לכן הוא קטוע, חלקי ונעדר כמו ייצוג מקורות הטראומה בסרטים, מתוקף הקושי להתמודד ישירות עם הטראומה. בהשאלה מן המיתולוגיה היוונית, אפשר לראות בטראומה את פניה המאבנות של מדוזה, ובסרטים – את מגינו של פרסאוס, אשר הטראומה משתקפת דרכו בעקיפין.

בקריאת שני הסרטים זה לצד זה עולים דפוסים מסוימים של חשיבה, הוויה והתנהגות של החברות המיוצגות ב**עטאש** ו**שנת אפס**. הקריאה על פי טראומה ופוסט-טראומה התרכזה בציר חורבן-גלות-היעדר עתיד ממשי, וכל אחת מן החברות נמצאת בנקודה שונה על רצף זה. הנדבך הבא הוא התמטיקה המולבשת על הציר. ראינו כי תמטיקה זו עוסקת באבהות, מנוכחותה המשתקת עד היעדרותה הבלתי נסבלת. מרצח אב להתייתמות.

על פי האלגוריה הנובעת מתמטיקה זו אפשר לראות את החברה הפלסטינית כמי שיש לה אב ואין לה בית; שנוכחותו המוחלטת של האב אינה מאפשרת יצירת בית חדש ומנציחה את הגלות. החברה היהודית-ישראלית עומדת מולה כמי שיש לה בית ואין לה אב; שבניית ביתה דרשה את אובדנו של האב והנציחה יתמות במקומה של הגלות.

נדבך אחר שעסקנו בו הוא חיבורן של גלות ויתמות להיעדר זהות. בעזרת יוסף ירושלמי ואדוארד סעיד נוכחנו כמה השלוש – גלות, יתמות והיעדר זהות – כרוכות זו בזו, מקבילות,

מתחלפות, נובעות אחת מן האחרת. מכאן אפשר לראות כי זהות החברה הפלסטינית מושתתת על החורבן ועל הגלות. בלעדיהם הזהות הלאומית עלולה לקרוס ולהיעלם:

רובם המוחלט של הפליטים הפלסטינים [...] ממשיכים לתבוע את זכות השיבה לבתים שהיו להם לפני הנכבה, חלום בו הם אוחזים גם אחרי שחלפו יותר משבעים שנים. היאחזות בחלום זה, יהיה אשר יהיה חיבורו למציאות והסבירות שיתממש, מחזיק עבור אותם פלסטינים את הצורך בהגנה על העם הפלסטיני מפני מחיקה טוטאלית, התפרקות ואובדן התקווה.⁶¹

היאחזות זו בנכבה מספקת אולי תשובה יעילה לסכנת התפרקות האתוס הלאומי המאחד, אבל כמו שמתואר ב**עטאש**, היא גם יוצרת תלות מוחלטת בהמשך מצב הגלות ואינה מאפשרת בניית חיים.

גם החברה הישראלית החילונית נראית כמי שתקועה במצב פוסט-טראומטי של חרדה, בריחה וחוסר זהות. אולי הדבר גם נובע מפרדוקס סיום הגלות: לאחר אלפיים שנות הסתיימה הגלות, אבל הגאולה, אותו עתיד אוטופי שהובטח, לא באה. במונחים של טראומה, גם לאחר החזרה לארץ המצוקה והאיום נמשכים. במילותיו של אהוד בנאי, גם בבית נמשכת הגלות.⁶²

השואה, הנכבה והסכסוך הישראלי-פלסטיני

אם בוחנים את הסכסוך הישראלי-פלסטיני מבעד להסתכלות גנאלוגית, הנכבה והגלות של הפלסטינים קשורות ישירות להקמת מדינת הלאום היהודית. אין זה אומר כי האשמה נופלת בהכרח על כתפי היהודים הישראלים. שמעתי פעם את עמוס עוז מתייחס למקור הסכסוך ומשווה את העם היהודי לאחר השואה לניצול מספינה טובעת בלב ים אשר מבקש לעלות על קרש ההצלה היחיד באזור. להבנתו של עוז, הבעיה הייתה שהקרש לא היה ריק, ישבו עליו הפלסטינים, ומכאן הסיבה למאבק שלא נגמר.

הרתיעה האוטומטית של הישראלים מקישור השואה וזוועות הנאצים לנכבה הפלסטינית מובנת ומוצדקת בעיניי, אך היא מונעת תכופות חשיבה פתוחה ומעמיקה יותר בנושא. אין כל מקום להשוואה בין השתיים בשום מובן. זכורים לי היטב דבריה של חוקרת גזענות איטלקית שכל ניסיון להשוות את השואה למשהו אחר הוא בעצם ניסיון לצמצם אותה.⁶³ העורכים בשיר וגולדברג מבהירים בספרם **השואה והנכבה**: 'אלו אירועים שונים מאוד זה מזה ואינם בני השוואה [אין הכוונה] לטשטש את ההבדלים העצומים ביניהם'.⁶⁴ מובן כי קיומם של הבדלים מהותיים בין שני אירועים אינו אומר שאין ביניהם קשר. הספר

61 אבו חק, 'הנכבה כטראומה עיקשת מתמשכת'.

62 אהוד בנאי, 'עבודה שחורה', מתוך האלבום **אהוד בנאי והפליטים**, CBS, 1998.

63 כינוס על חוקי הגזע באיטליה, האוניברסיטה האמריקנית ברומא, ספטמבר 2008.

64 בשיר בשיר ועמוס גולדברג, **השואה והנכבה: זיכרון, זהות לאומית ושותפות יהודית-ערבית**, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ובני ברק 2015.

מציע לנסות להבין את הקשרים ההיסטוריים והפסיכולוגיים חברתיים בין השואה ובין הנכבה ואת התהליכים הקשורים בהם שעיצבו במידה כה רבה את מציאות החיים של הישראלים ושל הפלסטינים.

הקושי לקבל את הצעתם של בשיר וגולדברג גדול. עצם העיסוק בשני האירועים הטראומטיים הללו יחדיו מעורר התנגדות חריפה – אפילו בקרב מי שכתבו את המאמרים בספר. אלון קונפינו מצטט במאמרו על הספר התנגדויות אלו: 'אזכור שני האירועים בנשימה אחת עורר תמיד התנגדות חריפה ומורת רוח עמוקה'. הוא ממשיך: 'אך ההתנגדות הזאת עצמה היא חלק מהמסורת התרבותית הקושרת ביניהם. הפולמוס עצמו הוא חלק מההתמודדות עם הזיכרון ועם המשמעות של שני האירועים הללו'.⁶⁵ אבקש להמשיך כאן את קו המחשבה של קונפינו ולחברו לניתוח הפוסט-טראומטי שאני מציע במאמר זה. הציר שואה יהודית-עצמאות יהודית-נכבה פלסטינית-גלות פלסטינים הוא ציר שקושר יחד את הטראומות של שני העמים כפי שעלו מתוך ניתוח הסרטים עטאש ושנת אפס. כך אפשר לראות בסכסוך המתמשך בין שני העמים תוצאה של המצב הפוסט-טראומטי הכפול שיוצר מעגל סגור, היכרות טרגית שאינה ניתנת להתרה, שכל אחד מהם מגלם בה, כדברי קינן, את 'סיוטו של האחר':

אנו התאומים החולים, מלבישים איש על פני אחיו את המסכה המגלמת את סיוטו. סיוטם של הערבים הוא הקולוניאליזם. סיוטם של היהודים הוא האנטישמיות. היהודי מלביש על פני הערבי מסכה המורכבת מפניו של המן צורר היהודים, של הקוזק העורך פוגרום באוקראינה, של היטלר. הערבי מלביש על פניו של היהודי מסכה המורכבת מפניהם של הצלבן, המיסיונר, החייל, של מי ששעבד את השחורים של אפריקה לעבדות, גזל מהאינדיאנים של אמריקה את אדמתם וחירותם. אין זה נשף מסיכות. זוהי טרגדיית דמים המתחוללת בין מלבישי המסכות אלה על פניהם של אלה.⁶⁶

בתשובה לקינן, אפשר לבחון את דבריו של סעיד, הטוען שרק הכרה הדדית בכאבו של האחר תוכל לרפא את הפצע ולפתוח את הדלת לאפשרות של קיום משותף בשלום:

רוב הפלסטינים אדישים ולעתים קרובות כועסים מסיפורי סבל יהודים, שכן נראה להם שכנתינים של כוח צבאי ישראלי, האנטישמיות נראית מרוחקת ולא רלוונטית בזמן שאדמתם נכבשת ובתיהם נהרסים. לעומת זאת, רוב הישראלים מסרבים להודות שישראל בנויה על חורבות החברה הפלסטינית, וכי מבחינתם האסון של 1948 נמשך עד היום. עם זאת, לא יכול להיות פיוס אפשרי, שום פתרון אפשרי אלא אם שתי הקהילות הללו יתמודדו עם החוויה של כל אחת לאור זו של האחרת [...] אולי באווירה

65 אלון קונפינו, 'לקראת טלטלה אמפתית: איך מדברים וכותבים על השואה והנכבה ביחד', העוקץ, 26.4.2016 <https://tinyurl.com/mzcyba95> (אוחזר ב-3.11.2024).

66 עמוס קינן, שושנת יריחו, זמורה ביתן, תל אביב 1998, עמ' 158.

המודלקת של היום של כיבוש צבאי ואי צדק זה יותר מדי לצפות להכרה הדדית שכזו. אבל, [...] בשלב מסוים הם חייבים.⁶⁷

* * *

סכסוך פוסט־טראומטי: האם יש אפשרות אחרת?

הכרה בטראומה איננה תכנית מדינית לשלום. במאמר זה, ניתוח הסרטים **עטאש** ו**שנת אפס** מצביע על כמה משורשי הפסיכולוגיים של הסכסוך המדמם בין הפלסטינים לישראלים. הניתוח מציע את זיהוי המצב הפוסט־טראומטי ששתי החברות הללו כרוכות בו יחדיו כהסבר מסוים לצביונו העיקש של הסכסוך הנמשך כבר יותר ממאה שנים. לצד פתרון מדיני ופוליטי, כדי להתיר היכרכות טרגית זו, יש צורך להתייחס לשורשיה הפסיכולוגיים. על פי תאוריית פוסט־טראומה, השלב ההכרחי הראשון להחלמה הוא יצירת ביטחון פיזי בסיסי, כדי לעצור את המעגל הנורא שהסכנה הקיומית משחזרת בו את הטראומה שוב ושוב.⁶⁸ האסון הנורא שהשית חמאס על החברה הישראלית ב־7 באוקטובר ותוצאותיו ההרסניות לחברה הפלסטינית במלחמה בעזה חושפים בחריפות את היעדרו של ביטחון כזה. אלה הם גם ביטויים טרגיים מוחשיים לשחזורן המתמשך של טראומות היסוד. תפילתי היא שביטחון בסיסי, מאפשר חיים, יהיה יום אחד אפשרי. לאחר הבטחת הביטחון, ההכרה בטראומה היא השלב הבא, ההכרחי, בדרך לריפוי. אך לצד שלביה המסודרים של התאוריה, למציאות יש כללים משלה. במצבו הנוכחי של הסכסוך ההולך ומחריף, כנראה שאין אנו – ישראלים ופלסטינים – יכולים עוד לחכות, וחובה שנכיר נכוחה במצבנו ובמצב שכנינו אם ברצוננו לשמר איזו שהיא תקווה לעתיד חפץ שלום וחיים.

Said, 'Reflections on Exile', p. 186 67

הרמן־לואיס, **טראומה והחלמה**. 68

תמורות בחברה הציונית דתית בראי היעוץ לרווקים

ארי אנגלברג

תקציר

במאמר זה אני משווה בין ממצאי שני מחקרים אתנוגרפיים בהם עסקתי ברווקות המתמשכת בציונות הדתית; המחקר הראשון נערך בעשור הראשון למילניום, והמחקר השני נערך בעשור השלישי. מטרתי הייתה לבחון אם וכיצד השתנו ההדרכה והיעוץ לרווקים, תחום שמרכז לתוכו עמדות ואידאולוגיות שונות, וכיצד הם השפיעו על תפיסת העולם ועל דתיות היום-יום בציונות הדתית. מצאתי כי השינוי הגדול ביותר הוא בחיפוש בן זוג: ממצאי המחקר הראשון מלמדים כי היועצים ומורי הדרך ניסו לעשות את החיפוש לרציונלי, יעיל ומהיר באמצעות ביטול ערך ההתאהבות, ואילו במחקר השני הם אפיינו את החיפוש אחר בן זוג כמסע רוחני לגילוי עצמי. עם זאת, המהותנות המגדרית נותרה מסר מרכזי של היועצים לרווקים בעשורים שחלפו. במחקר השני נמצא שהיחס לחורגים מצווי ההלכה בתחום המיני סלחני ומכיל משהיה בעבר, אם כי שמירת נגיעה נותרה אידאל. ממצאי המחקרים מלמדים שתהליכי אינדיוידואליזציה מביאים לשינוי השיח של מרצים ומדריכים רבים בציונות הדתית. הקולות הבולטים מלמדים על השפעה של השיח הפסיכותרפויטי והרוחני ניו־אייג' לצד ניסיונות מתמשכים להציב חלופה לשיח הפמיניסטי הרווח בתחום המגדרי. להבדיל מטענות בולטות בספרות המחקר, שתהליכי אינדיוידואליזציה בספרה הדתית מביאים בהכרח לאימוץ עמדות פלורליסטיות ולאובדן אמונה בהתגלות אלוהית ובקיומה של אמת מוחלטת, תוצאות המחקר מלמדות על קיומן של זירות דתיות שמתקיימת בהן אינדיוידואליזציה גם בקרב קבוצות דתיות שמרניות.

מילות מפתח: אינדיוידואליזציה, דת ומיניות, דתיות, מגדר, העידן החדש, ציונות דתית, רוחניות, שמרנות

מבוא

במאמר זה אני מבקש לבחון את התמורות בזירת היעוץ לרווקים מן הציבור הציוני דתי, ובניתוח הממצאים לתרום לחקר הציונות הדתית ולתאוריה הכללית בנושא האינדיוידואליזציה הדתית. נדמה שבשעשור הראשון למילניום הפתיע עצם קיומה של תופעת הרווקות המתמשכת ציונים דתיים רבים. הם תהו מניין הגיעה פתאום 'בעיית

* בשימוש במילה 'רווקים' במאמר הכוונה הן לנשים הן לגברים.

הרווקות' (כך היא כונתה) ומדוע ציונים דתיים כה רבים מתקשים למצוא בן זוג? (אנגלברג 2020). מטרתי במאמר הזה לבחון את השינויים שהתחוללו במסרים שדמויות סמכות מעבירות לרווקים בשנים שחלפו מראשית המילניום, שאז נהייתה הרווקות מה שאפשר לכנות 'בעיה ציבורית'. אטען כי התמורות בסגנון המסרים בתחום זה מבטאות שינויים כלליים יותר בתפיסת העולם הדתית ובדתיות היום־יום בקרב רבים בציבור זה.

כדי לעמוד על סגנון השינויים שהתרחשו אשווה בין ממצאי מחקר שערכתי בעשור הראשון למילניום (לבד, ובשיתוף פעולה עם נורית נוביס־דויטש) ובין מחקר שערכתי בעשור השלישי, כעבור כ־15 שנה. ההשוואה מתמקדת בסגנון ההנחיה וההדרכה שרווקים דתיים מקבלים מדמויות סמכות בציונות הדתית, רבנים ורבניות ואנשי חינוך וטיפול שארגונים ציונים דתיים מזמינים להרצות באירועים שהם מארגנים עבור רווקים. במוקד המאמר מצויים התכנים שמפרסמים מי שמציעים את מרכולתם הרוחנית־הדרכתית לרווקים. באמצעות ניתוח תכנים אלה אפשר ללמוד על רוח הזמן (הציטיגייסט) הנוכחי בציונות הדתית. אין לי יומרה לתאר תהליכים שמאפיינים את כל מי שמזדהה כציוני דתי אלא לצייר מגמה מרכזית אשר משפיעה על רבים וטרם קיבלה את תשומת הלב שהיא ראויה לה.

חוקרים מצביעים על תהליכי שינוי שונים שהתחוללו בחברה הציונית דתית בשנות קיומה. השינוי הבולט ביותר שזכה לתשומת לב רבה במחקר הוא המפנה לכיוון תורני ואדוק יותר שנלווה להקמת תנועת גוש אמונים וקידום מפעל ההתנחלות בשטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים (ארן 2013; שגיא ושוורץ 2017; שלג 2019). מפנה אחר, משנות השמונים, שוורץ מאפיין כמעבר 'מאחדות לריבוי' (שוורץ 2018), כלומר התפצלות של הציונות הדתית לתת־קבוצות עקב קיומם של תהליכים שמובילים לכיוונים מנוגדים (עוד בנושא זה בהמשך הדברים). במאמר זה אצביע על תהליכים נסתרים יותר מהעין שמתרחשים בחלקים של הציונות הדתית בעשורים האחרונים, במרחב שבין תפיסת עולם דתית לתפיסת העצמי. אפשר לכנות מרחב זה בכותרת דת של חיי היום־יום (lived religion), כלומר התנהלות דתית שלעתים שונה מהאידאולוגיה הרשמית. אמרמן לדוגמה משתמשת במונח זה כדי לתאר את המאמצים של נוצרים, מאמינים פשוטים, אשר משוחחים בקבוצות ווטסאפ בכל יום להעניק פרשנות דתית לאירועים בחיי היום־יום שלהם (Ammerman 2018).

לדעתי, השינויים במסרים שדמויות סמכות מעבירות לרווקים הם ביטוי להתמודדותה של הציונות הדתית עם המודרנה המאוחרת. בהמשך לכך אטען שגם בחברות דתיות שמרניות כמו הציונות הדתית חלים תהליכי אינדיוידואליזציה. היסטורית קיים קשר בין תהליכי אינדיוידואליזציה לתהליכי חילון (פרסיקו 2021; Taylor 1989), ועם זאת אינדיוידואליזציה אין פירושה בהכרח חילון. בספרות המחקר מרבים לזהות תהליכי אינדיוידואליזציה בספרה הדתית עם אימוץ עמדות פלורליסטיות וליברליות, ופחות עם דתיות ממסדית ושמרנות. על יסוד ממצאי המחקר אטען כי גם בזרמים דתיים שמרניים אפשר לזהות מגמות של אינדיוידואליזציה וכי תהליכים אלה אינם מובילים בהכרח לקבלה של עמדות ליברליות בתחומי המין והמגדר.

סקירת ספרות

תמורות בציונות הדתית

חוקרי הציונות הדתית מזהים שלבים שונים בהתפתחותה של חברה זו כמגזר בתוך החברה הישראלית. השלב הראשון התחיל עם יסוד הרב ריינס את תנועת המזרחי באירופה בראשית המאה ה-20 והמשיך עם היווצרות ציבור מובחן של ציונים דתיים בתקופת היישוב. באותו שלב היה מקומה של הציונות הדתית שולי. החלוצים הציונים וצאצאיהם הצברים ביקשו להתנתק מהעבר הגלותי, ואילו הציונות הדתית ניסתה להחזיק את שני קצות החבל – דתיות (שנחשבה גלוטית) וגם ציונות. הציוני הדתי נחשב מי שלא חל בו השינוי הנדרש לדגם החדש; דימוי היהודי הרופס והמסכן שיוחס לחרדים דבק גם בו (ארן 2013; שגיא ושוורץ 2017; שלג 2019).

על המעבר מעמדה שולית זו לעמדת ה'קטר' המוביל את התנועה הציונית, אם כי בדרך מעוררת מחלוקת פוליטית, נכתב רבות (ארן שם; שגיא ושוורץ שם; שוורץ 2018; שלג שם). תהליכי השינוי החלו בשנות החמישים: חבורה של בוגרי תנועת הנוער בני עקיבא בחרה ללמוד בישיבת מרכז הרב אצל הרב צבי יהודה קוק. תלמידים אלה, לימים רבנים ומחנכים, משכו את הציונות הדתית לכיוון תורני יותר. אותם כוחות עולים בציונות הדתית ראו במלחמת ששת הימים – שישראל השתלטה בה על כל שטחי ארץ ישראל ההיסטורית שממערב לירדן – נס וגילוי רצון האל, והם פתחו במפעל ההתנחלות בשטחים שנכבשו (או שוחררו). הרוח החדשה של תלמידי הרב צבי יהודה קוק חוללה מפנה גם באידאולוגיה ובחיי היום-יום בציונות הדתית, ואלה באו לידי ביטוי בהקפדה רבה יותר על ההלכה, בייחוד בתחום הצניעות ובהליכה של צעירים רבים יותר ללמוד תורה בישיבות למשך שנים ארוכות יותר (שוורץ שם; שלג שם).

משלהי שנות השמונים שוורץ מזהה עוד שינוי בחברה הציונית דתית, שעברה 'מאחדות לריבוי' (שוורץ שם).¹ מצד אחד אפשר לזהות השפעות מערביות ליברליות – התחזקות הפמיניזם הדתי, פתיחות רבה יותר ללהט"ב ומעורבות גדולה יותר של צעירים בחיי הבליונות החילוניים. מצד אחר השפעתן של תורות חסידיות בישיבות ובמדרשות מתגברת, וגם הפעילות למען בניית בית המקדש, ותופעת 'נוער הגבעות' צומחת בהתנחלויות. בעקבות זאת חוקרים סבורים כי הפיצול בין האגפים בציונות הדתית כה נרחב שכבר אי אפשר לדבר עליה כחברה אחת (קפלן 2017) או שהיא נעשתה מסמן ריק שמתאר רק תהליך חברות משותף של בוגרי חברה זו אשר אינם חולקים עוד אידאולוגיה משותפת (כצמן 2022). להבדיל מחוקרים אלה, אני מכיר במגוון הרחב הקיים בתוך הציונות הדתית, אך סבור שכל עוד יש מוסדות ופרטים רבים הרואים בעצמם חלק מציבור זה ניתן להתייחס אליו בהכללה לתיאור תהליכים חברתיים.

למרות הקבלה ההולכת וגוברת של להט"ב בקרב הציבור הציוני דתי ושל עמדות ליברליות בסוגיות אחרות (קתה 2019; Avishai 2023), רבים בציבור זה ובקרב מנהיגיו מאמצים עמדות שמזוהות עם האגף הימני השמרני של החברה הישראלית, בשלל תחומים, מכלכלה דרך ערכי המשפחה.² אם כן, כיצד מגמות שונות אלו משתלבות? במחקר הזה אני מתחקה על צורת החשיבה המאפיינת רבים בציונות הדתית בזירה אחת של חיי היום-יום הדתיים, ואף שהיא איננה עונה על שאלה זו במלואה, היא מתארת דרך אחת שמשלבת בין אימוץ תפיסות חדשות לשמירה על עמדות שמרניות.

כמו דתות שמרניות אחרות, גם בציונות הדתית, ערכי משפחה שמוצגים כחלופה לליברליזם החילוני תופסים מקום חשוב באידאולוגיה הדתית בחמישים השנים האחרונות (Hardacre 1993). בתי כנסת ציונים דתיים מבוססים על השתתפות משפחתית, ולכן לא תמיד רווקים מבוגרים מוצאים שם את מקומם. להט"ב שיוצאים מהארון וגם גירושים ורווקות מתמשכת נחשבים בציבור זה אתגרים שיש להתמודד עמם, ולא תופעה שיש לברך עליה (אנגלברג 2020; Avisahi 2023).

להבדיל מלהט"ב דתיים שיצאו מהארון ומבקשים שהציבור הציוני דתי יכילם על אף שונותם, רוב הרווקים הדתיים מבקשים לצעוד במסלול ההטרונורמטיבי המקובל, אך אינם מצליחים למצוא את בחירי ליבם ולהקים עמם משפחה (אנגלברג שם). לפיכך רבים בחברה זו מתגייסים 'לפתור את הבעיה' שלהם. כך לדוגמה בשנת 2023 הוקם ארגון גג בשם 'באים בטוב'; זה מאגד כמה ארגונים ציוניים דתיים שפועלים, כל אחד בדרך שונה, כדי לסייע לרווקים למצוא את בני זוגם ולהדריך אותם בדרך עד ההחלטה להינשא. כתבה על המיזם החדש פורסמה במגזין דיוקן של העיתון מקור ראשון; כותרת המשנה בכתבה תיארה את המיזם כך 'המטרה: לשים סוף לתופעת הרווקות המאוחרת במגזר הדתי-לאומי'.³

אם כן, על אף כל השינויים שאעמוד עליהם במאמר זה בתוכן המסרים המועברים לרווקים דתיים בעשורים האחרונים, הדחיפות והרצון לחתן אותם הם מאפיינים יציבים שלא השתנו בשנים האלו. גם בחברה החילונית בישראל קיים לחץ על רווקים להתחתן, אך הלחץ מתחיל בגיל מאוחר יותר, והעניין נחשב בעיה פרטית של הרווק או הרווקה – אולי מקור לצער עבור משפחתו – אך לא בעיה שהציבור כולו צריך להתגייס כדי לפתור. כך לדוגמה בציבור החילוני לא יעלה על הדעת שבמצעה של מפלגה יוצהר כי השאת הרווקים היא אחת ממטרותיה, כמו שהצהירה מפלגת הציונות הדתית בראשות בצלאל סמוטריץ' בבחירות שהתקיימו בשנת 2021.

אינדיווידואליזציה דתית

חוקרים סבורים שתהליכי אינדיווידואליזציה היו מהגורמים המרכזיים שהביאו לחילון בעידן המודרני. החילון בא לידי ביטוי בתקופה שלאחר המהפכה התעשייתית באירופה

2 ראו גיליון 102 של כתב העת דעות, שיחוד לציבור בין הציונות הדתית לתפיסת עולם שמרנית.

3 כהנא 2023: 20-29.

בהסתמכות הולכת וגוברת על התבונה ועל המדע וערעור על אמתות מקובלות הנמסרות מדור לדור. במודרנה המאוחרת לעומת זאת, מהעשורים האחרונים של המאה ה-20, יש הסתמכות הולכת וגוברת על העצמי ועל רגשותיו בתור מצפן עבור הפרט ומוכנות רבה יותר לקבל אמונות בעל-טבעי (Taylor 1995). במונחים של ובר (Weber 1963) אפשר לקבוע שבמודרנה המאוחרת ה'קסם' שב לעולם המודרני על חשבון השכלתנות והפוזיטיביזם. כך פול הילאס מזהה את ההסתמכות על העצמי וקידוש העצמי כרכיבים מרכזיים של דתות העידן החדש (ניו אייג'):

היבט מרכזי של השיח הרווח בעידן החדש הינה התפיסה שהאדם הוא במהותו רוחני. לחוות את ה'עצמי' משמעו לחוות את 'אלוהים', 'האֵלָה', 'המקור', 'תודעת המשיח', 'הילד הפנימי', ו'דרך הלב' (Heelas 1999: 19; התרגום שלי).

ומכיוון שכך, מסביר הילאס, אין זה מפתיע שהמצפן המרכזי של המאמין התר אחר האמת הוא החוויה הפנימית שלו: 'אמת, עבור אלה הרואים עצמם כישויות רוחניות, חייבת להגיע מתוך חוויתו האישית של האדם' (שם: 21). גם רוברט בלה זיהה תהליכי אינדיוידואליזציה בחיי הדת והאמונה של אמריקנים (אף שהוא לא השתמש בביטוי 'אינדיוידואליזציה דתית'), וזו מתרחשת גם בדתות שאינן ניו-אייג'יות במלואן (Bellah et al. 1985).

אולריך בק סבור כי הדתיות שמתארים הילאס ובלה שונה מהותית מדתיות מסורתית. הוא מחלק את דתות העולם במודרנה המאוחרת (או השנייה; כך הוא כינה אותה) לשני סוגים: דת סמכותנית אשר מתבססת על מסורות שעברו מדור לדור ומאמיניה סבורים כי הם בלבד יודעים מה האמת, ומולה דת אינדיוידואליסטית של מאמינים אשר שואפים לרוחניות כללית ואינם מאמינים במסורת אחת בלעדית ובלבדית ובמסר אחד שהעביר אלוהים לעם או לבני דת מסוימים (Beck 2010). דומה לכך ההבחנה של הרווי-ל'ה בין דתיות 'קשיחה' פונדמנטליסטית לדתיות 'רכה' אשר מקושרת לתהליכי אינדיוידואליזציה ולמונח 'רוחניות' (Hervieu-Leger 2005). בנוגע לתהליכי אינדיוידואליזציה בספרה הדתית, גישתם של בק והרווי-ל'ה תואמת לעמדתה של דייוי, שמאפיינת את הדתיות האינדיוידואליסטית כדתיות ללא שייכות (Believing without Belonging) היא כותרת ספרה רב-ההשפעה), כלומר ללא מחויבות למסגרת דתית מסורתית (Davie 1990). גם משמעות הביטוי שרבים מזדהים עמו – רוחני, אבל לא דתי (spiritual, but not religious) – קרובה, של רוחניות אישית ללא מסגרת מסורתית וללא מדרג של סמכויות בדת (Fuller 2001).

מהאפיונים האלה של תהליכי אינדיוידואליזציה דתית עולה דימוי של דתיות אשר מאפיינת אנשים שמציבים את הבחירה האישית במקום גבוה. דמוגרפית, רובם מערביים ממעמד בינוני-גבוה. הם עשויים להשתתף בטקסים מסוגים שונים וללמוד מדתות שונות, אך כנראה יתרחקו ממסגרים דתיים שמרניים וממערכות של אמונות ומצוות מחייבות.

להבדיל מעמדה זו, המבחינה בחדות בין דתיות אינדיוידואליסטית ליברלית ובין דתיות קולקטיביסטית מסורתית, וות'נאו ולוהרמן מזהים כי יותר ויותר נוצרים אדוקים שמרניים מעדיפים כיום מערכת יחסים אישית עם האל (Luhmann 2012; Wuthnow 1996). דומה לכך הוא הזיהוי של פישר (Fischer 2022) פרסיקו (2019) ורוס (2014) המצביעים על

מבעים של אינדיווידואליזם גם בתוך האגפים האדוקים יותר של הציונות הדתית; אלה באים לידי ביטוי בין השאר בלימוד חסידות ובאימוץ פרקטיקת ההתבודדות. שרעבי מוצא ממדים של דתיות 'רכה', אינדיווידואליסטית, הבאה לידי ביטוי בעיצוב עצמאי ואישי של תהליך התשובה בקרב ישראלים חוזרים בתשובה (שרעבי 2014). במאמר הזה אעמוד על האופן שתהליכי אינדיווידואליזציה משפיעים על תפיסת העצמי של ציונים דתיים וכיצד תפיסה אינדיווידואליסטית זו משתלבת עם עמדה שמרנית בסוגיות של מגדר ומיניות, להבדיל מן המשתמע מהאופן שאולריך בק (Beck 2010) וגרייס דיווי (Davie 1990) מאפיינים את האינדיווידואליזציה הדתית.

מתודולוגיה

במאמר זה אני משווה בין ממצאי מחקרים שערכתי בעשור הראשון למילניום (אנגלברג 2011, 2020, להלן: המחקר הראשון) ובין ממצאי מחקר המשך שערכתי בראשית העשור השלישי (להלן: המחקר השני Engelberg 2023). אלה היו מחקרים אתנוגרפיים שבחנתי בהם את תופעת הרווקות המתמשכת בציונות הדתית מזוויות שונות. כמקובל במחקרים אתנוגרפיים, השתמשתי בשיטות מחקר איכותניות שונות. יש שלוש שיטות מרכזיות לאיסוף נתונים במחקר האיכותני: תצפיות, ראיונות וסקירת מסמכים (שקדי 2003). במחקרים האלה השתמשתי בכולן. במאמר הזה אני מבקש להתעמק במסרים המועברים לרווקים ציונים דתיים, ולכן הוא מבוסס על ניתוח טקסטים בכתב ובעל פה שדמויות סמכות מייצגות בהם לרווקים כיצד עליהם לנהוג כדי למצוא במהרה בני זוג ולהקים בית נאמן בישראל.

נוסף על כך, בעשור הראשון למילניום ערכתי מחקר עם נורית נוביס-דויטש; סקרנו בו ספרי הדרכה יהודיים אורתודוקסיים לנישואים, ובכללם ספרי חרדים וספרי ציונים דתיים. תוצאות מחקר זה פורסמו בכמה בימות (אנגלברג ונוביס-דויטש 2010; Novis-Deutsch 2012 and Engelberg); ואת ממצאי המחקר הבאתי גם בעבודת הדוקטור שלי (אנגלברג 2011) ובספרים שיצאו לאור על בסיס עבודה זו (אנגלברג 2020; Engelberg 2023). המחקר השני שערכתי עסק בציבור הציוני דתי בלבד, אך אזכיר מדי פעם בפעם את הממצאים בנוגע לחברה החרדית מהמחקר הראשון המשותף, ככל שאלה נזקקים על מנת להבין את מקורות הטיעונים של רבנים ציונים דתיים שעסקו בנושא זה.

אחד המאפיינים המרכזיים של תופעת הרווקות בציונות הדתית הוא המאמץ של גופים מאורגנים ואנשים פרטיים לסייע לרווקים ולרווקות למצוא בן זוג (אנגלברג 2020). כחלק מן המחקר השתתפתי בכינוסים שארגנו ומימנו מלכ"רים ציונים דתיים אשר מטרתם לסייע לרווקים למצוא בן זוג; האזנתי בהם להרצאות פנים אל פנים וגם להרצאות מקוונות. במחקר הראשון האזנתי ל-16 הרצאות שבאותן שנים עוד הוקלטו על גבי קסטות עם סלילים. נוסף על כך, במחקר המשותף שערכתי עם נורית נוביס-דויטש סקרנו את ספרי ההדרכה הציוניים הדתיים לנישואים (כאמור, לצד ספרי חרדים), שלרוב היה בהם פרק שעניינו רווקות וחפיזש זוגיות. בעשור השלישי למילניום השתנה אופן העברת המידע, וכעת הרצאות מקוונות הן הדרך הנפוצה לשם כך. במחקר השני האזנתי אפוא להרצאות

מוקלטות (16 במספר; כעת אפשר גם לצפות בדוברים בהרצאות שהועלו ליוטיוב) והגעתי לכינוסים שיועדו לרווקים ציונים דתיים ונישאו בהם הרצאות פנים אל פנים. תוך כדי צפייה בהרצאות והאזנה להן ערכתי סיכומים וחזרתי להקשיב להקלטות לפי הצורך. וכן כבכל מחקר אתנוגרפי אספתי כל ממצא ענייני שהגיע מהשטח. כך לדוגמה האזנתי להקלטות של מיכל פרינס, אף שאין היא משתתפת בכינוסים מהסוג הזה, ולהבדיל ממרצים שם איננה מתכוונת לספק לרווקות הדרכה כיצד לחפש ולמצוא בן זוג.

ההרצאות שנסקרו במדגם נבחרו על סמך שיקולים אחדים. המטרה הייתה לקבל מדגם הטרוגני וגם להאזין להרצאות שנראות מייצגות או אופייניות יותר ולכאלו שנייבו מסקנות, לפי כללי ה-*purposeful sampling* (Patton 2015). לשם כך במחקר הראשון נכנסתי לספריות של קלטות ולחנניות ספרים, ובמחקר השני גלשתי באתרים של מלכ"רים ציוניים דתיים, ובהם הרצאות שמיועדות לרווקים. בשני המקרים הקפדתי לדגום מרצים שונים, ולשם כך הסתייעתי גם בידע אשר צברתי בראיונות העומק שקיימתי (ורווקים הזכירו בהם מרצים מסוימים) ובתצפיות המשתתפות שקיימתי בכינוסים של רווקים דתיים.

כל הציטוטים המובאים במאמר מהמחקר הראשון הם מתוך ספרים או אתרים במרשתת שזמינים לציבור. הציטוטים המובאים במאמר מהמחקר השני נלקחו מתוך הרצאות שניתנו בשנים 2022-2024, עלו ליוטיוב וזמינות לציבור הרחב. החומרים נותחו בניתוח תמתי (Corbin and Strauss 1990). בניתוח החומרים זיהיתי כמה תמות חוזרות, ובעזרתן אפשר לבחון את השינויים שהתרחשו בשיח הייעוץ; מהן אתמקד כאן בשלוש תמות: (1) המשמעות והדרך שראוי לגשת לחיפוש בן הזוג; (2) היחס להבדלים בין המגדרים; (3) השינוי בשיח על מיניות.

תהליך החיפוש: ממשימה למסע

רבנים ודרשנים בעשור הראשון של המילניום הנחו רווקים דתיים אשר תרים אחר בן הזוג שעמו יקימו בית נאמן בישראל לשים בצד את רגשותיהם ולפעול בהיגיון. מרצים וכותבי ספרי הדרכה התעקשו שההתאהבות היא מקסם שווא. את העמדה הזאת ניסח לראשונה בדור שלאחר השואה הרב אליהו דסלר, ממנהיגי היהדות החרדית. מאבקו של הרב דסלר בשנות החמישים של המאה ה-20 היה לשכנע את בחורי הישיבות ואת הבחורות בסמינרים החרדיים להמשיך לקיים את מוסד השידוכים המסורתי גם לאחר שהיגרו למערב ולאפשר להורים ולמורים להחליט עבורם עם מי יפגשו ועם מי יתחתנו. הוא טען כי ממילא מה שחשוב הוא הנכונות לעבוד על הקשר, ולא ההתאהבות. אם יחפש בחור הישיבה בעצמו כלה, הוא עלול להתאהב באדם הלא נכון, שכן הוא פועל לא מתוך שיקול דעת, וההתאהבות עלולה 'לסנוור' אותו.⁴ לכן יש להותיר את המשימה הזאת להורים ולמורים (אנגלברג ונוביס-דויטש 2010).

4 כך תיאר זאת יהודה ליבוביץ בספרו *שידוכים וזיווגים: לאור השכל, הכתוב והקבלה: הדרכת התורה בפרוטרוט לבחירת הזיווג האמיתי*, שהיה פופולרי בזמנו בחברה החרדית. הספר יצא לאור בארצות הברית באנגלית ותורגם לעברית (1988: 23).

למעשה הרב דסלר וממשיכיו בעולם החרדי ניכסו תפיסות מערביות מסוימות ודחו אחרות. אילוז (2002) וסוידלר (2001) (Swidler) מזהים שני שיחים שמתקיימים בו בזמן בחברה המערבית: מצד אחד שיח האהבה הקסומה ממבט ראשון, שאיננו דורש מאמץ, ומצד אחר השיח הפסיכולוגי הממוקד בתקשורת ובעבודה רגשית. בספרי הדרכה לנישואים הפופולריים בחברה החרדית המחברים נוטים לנכס את שיח העבודה על הקשר ולהציגה כמאפיין של זוגיות יהודית; ומנגד, את שיח ההתאהבות הם מציגים כתופעה שלילית, לא רציונלית, אשר מאפיינת את התרבות החילונית, הנוהה אחר מקסם שווא (אנגלברג 2020; אנגלברג ונוביס־דויטש 2010).

במחקר שערכתי בעשור הראשון למילניום עם נורית נוביס־דויטש סקרנו ספרי הדרכה לנישואים במגזר החרדי ובמגזר הציוני דתי. הופתענו לגלות שאת טיעוניו של הרב דסלר אימצו גם רבנים ציונים דתיים, אף שבחברה הציונית דתית ההיכרות בין גברים לנשים חופשית יותר והיחס להתאהבות חיובי יותר מבחברה החרדית. באותם ספרי הדרכה ציונים דתיים נטען כי העיקר הוא העבודה על הזוגיות לאחר הנישואים, ולכן אין צורך בהתאהבות (אנגלברג ונוביס־דויטש 2010). דוגמה לעמדה זו אפשר למצוא בדברים שכתב הרב מאיר צוקרמן:

אהבה, אם כן, אינה התרגשות של התאהבות, אלא רגש שהולך ונבנה, ויש דרך לבנות באופן מכוון: הנתינה לאחר תוליד אהבה [...] במפגשים עם זוגות לפני נישואין אני שואל את בני הזוג: מה אתם מחפשים בזוגיות שלכם. התשובות שאני מקבל הן מסוג 'אני מחפש/ת חום, אהבה, תמיכה, כתף להישען עליה' וכו'. המכנה המשותף לכל התשובות הללו הוא הציפייה של כל אחד מבני הזוג לקבל משהו מהזוגיות, ואילו הראייה היהודית את הזוגיות הינה כי הזוגיות נוצרה לשם נתינה, והנתינה הזו מולידה בלב הנותן אהבה למקבל. זוהי האהבה האמתית, המשמעותית (צוקרמן 2002: 71).

דברים דומים כתב הרב אביזהר בספר ההדרכה לנישואים שהוא חיבר:

יש הנוטים לחשוב, שאהבתם לבן זוגם נוצרה בעקבות מתנות שקיבלו וכדו'. כותב הרב דסלר בספרו 'מכתב מאליהו', בקונטרס החסד: 'יותר משהנתינה באה בעקבות האהבה, האהבה באה בעקבות הנתינה' [...] הדוגמה הטובה ביותר לאהבה אמתית היא אהבת אם – לתינוקה. ככל שאמא מניקה ומעניקה לתינוקה – האהבה כלפיו גדלה. לכן חשוב תמיד לתת ולהעניק. ככל שמעניקים יותר, מרגישים בהתקשרות רגשית גדולה יותר לבן הזוג (הראל 2005: 245; ההדגשות במקור).

עמדה זו עושה מן הנישואים והזוגיות המוצלחת אתגר דתי ומוסרי – יש לוותר על הרצונות האישיים ולהתמקד בנתינה כדי שהנישואים יצליחו. כך האתגרים הרגשיים שחיי הזוגיות מציבים, נושא שמעסיק רבים במודרנה המאוחרת, מוכנסים למסגרת התייחסות דתית, ליקום מקודש (Eliade 1961; Novis-Deutsch 2020). המסקנה מעמדה זו היא שחיפוש בן זוג אינו אמור להימשך זמן רב, שכן ממילא הצלחת הנישואים תלויה רק בשאלה אם האדם ישקיע מאמץ בקשר לאחר הנישואים (אנגלברג ונוביס־דויטש 2010).

סימה בצרי כתבה את הספר שהוא כנראה ספר ההדרכה לנישואים הציוני דתי הראשון (1981). כותרתו **הנישואין משימה!** ואכן, רבים בציבור זה, בוודאי בעת כתיבת הספר, ראו בנישואים משימה. העידו על כך מרואיינות למחקר הראשון שסיפרו כי חברותיהן ראו בתהליך מציאת בן הזוג משימה (אנגלברג 2020). עפרה שלו ראינה זוגות דתיים צעירים שנישאו 'בזמן', כלומר בסוף העשור השני לחייהם ובשנות העשרים לחייהם, ומצאה '[כי] כמעט אף אחד מהמשתתפים לא העניק תשובה הקושרת את ההחלטה (להתחתן) באהבה או בהתאהבות בבן זוג' וכן כי הזוגות הציונים דתיים הצעירים שראינה רואים בנישואים עבודה וכי הרגשת מחויבות לחברה ולמשפחה הייתה גורם מרכזי בהחלטתם להינשא (שלו 2010: 106).

הממצאים מהמחקר השני מלמדים על שינויים דרמטיים בנוגע לממצאים שתיארתי למעלה. השינוי הראשון הוא בזהותם של מי שמנחים ומדריכים את הרווקים הציונים דתיים. עדיין רבנים מעורבים בכך, אך כעת יש הרבה יותר נשים, ורבים מהעוסקים בתחום מגיעים ממגוון מקצועות הטיפול, ובכלל זה אלה הדורשים הסמכה אקדמאית ואלה שאינם דורשים הסמכה כזו. השינוי השני הוא בתוכני ההדרכה והעצות. אביא כעת שתי דוגמאות להדרכות כאלה מן העשור השלישי למילניום ואחרי כן אשווה בין ממצאי המחקר הראשון ובין ממצאי המחקר השני.

ענהאל ועקיבא שמואלי התפרסמו כאשר השתתפו, כזוג נשוי, בתכנית הראליטי 'המרוץ למיליון' ששודרה בערוץ 13. לאחר התכנית נהייתה ענהאל שמואלי 'מנטורית ובעלת בלוג לזוגיות', כך הציג אותה מנחה הערב בהרצאה שהיא נשאה לפני רווקים דתיים.⁵ בהרצאתה סיפרה כיצד לפני שהכירה את בעלה פגשה גבר אחר והתאהבה בו ממבט ראשון. הוא היה גבר חלומותיה, גבר האלפא הישראלי הציוני דתי – לוחם בסירת, בעל קריירה מרשימה וחתיך. היא יצאה עמו כמה שנים, ובסופו של דבר הם נפרדו. אמו סברה שהם ממהרים מדי להינשא (הם היו בראשית שנות העשרים לחייהם), וענהאל סברה שהוא נתון יותר מדי להשפעת אמו וכן שהיא (ענהאל) מקטינה את עצמה כאשר היא לידו. לימים, לאחר הפרידה, היא פגשה את עקיבא, ובו היא דווקא לא התאהבה ממבט ראשון, אף שהיו ידידות ומשיכה. גם הקשר עמו נמשך כמה שנים, ובהן הוא התלבט, והיא כמעט נטשה עד שהוא 'הבין מה יש לו בידיים'.

המסרים העולים מהרצאתה של שמואלי שונים למדי ממסריהם של הרבנים והמדריכים שנסקרו במחקר הראשון. אמנם מבחינת הרבנים והמדריכים וגם מבחינת הנישואים הם מטרה עליונה, וכמו הטיעונים שנשמעו בזמנו, גם מדבריה של שמואלי עולה שהתאהבות עשויה להטעות, אך הקשרים שלה נמשכו שנים, ואילו הרבנים שהרצו בעשור הראשון למילניום התנגדו למשיכת קשרים והדגישו את המשימתיות והיעילות. אמנם שמואלי לא עודדה אחרות לנהוג כמותה בתחום זה, אך היא גם לא ביקרה את עצמה, והרי היא משמשת לרבים דמות לחיקוי. כמו הרבנים והמרצים של העשור הראשון למילניום, היא טוענת

שאהבה ממבט ראשון איננה העיקר אלא העבודה על הקשר. אך להבדיל מהנרטיבים של הרבנים לפני עשרים שנה, ניכר שבעיניה לתהליך ולחיפוש יש משמעות מרובה, ואין היא רואה בהם בזבוז זמן.

ענהאל חוזרת שוב ושוב על האמירה השגורה בפי רבים באגף הדתי ה'רוחניק' – שהקב"ה מדויק, ולכן התהליך שהוא העביר אותה היה מדויק. כוונתה שאלה היו תהליכים רגשיים-נפשיים נדרשים עבורה. היא הייתה חייבת להכיר את הבחור הראשון ולהתלבט בנוגע אליו לפני שתכיר את עקיבא, אשר גם עמו היה עליה לעבור תהליך. הדרך למציאת בן זוג נעשית חשוכה, וחשיבותה קשורה להתפתחות רגשית ולצמיחה רוחנית; שני המונחים פופולריים בשיח הניו-אייגי' (קלין-אורון ורוח מדבר 2010). גם מונחים אחרים שהמרצים מרבים להשתמש בהם משותפים לחוגים רחבים אשר משתתפים בשיח הרוחני בישראל. כך לדוגמה המונח 'זימון'. אחת מהרצאותיה של המאמנת האישית מיכל וולשטיין, המטפלת ברווקים וארגונים ציוניים דתיים מזמינים אותה מפעם לפעם להרצות לפניהם, עוסקת בהסברה כיצד עליהם לזמן את בני הזוג שלהם באמצעות דמיון שלהם ושל עצמם יחד בזוגיות.⁶ גם המילה 'אנגריות' חוזרת ונשמעת בהרצאות השונות.

כמה רווקים שרואיינו במחקר השני הציגו את הרב יעקב ורשבסקי בתור הרב האהוב עליהם. ורשבסקי הוא רב שמושפע מהסגנון של הרב שלמה קרליבך. במראה ובשפת גוף שלו ניכרות השפעות העידן החדש ותרבות השאנטי והוא אומר דברי תורה תוך כדי פריטה על גיטרה (כמו שנהג הרב קרליבך), רצוי בסביבה טבעית של חורש או מדבר מסביב למדורה. מסביבו צעירים ארוכי שיער ורוקים על מחצלות ומעשנים לצד צעירים בורגנים יותר. המסר המרכזי של ורשבסקי לרווקים הוא שאהבה היא מסע. ורשבסקי מעודד את השומעים להיות קשובים לעצמם, ללכת לא בעקבות תכתיבים חברתיים אלא בעקבות הלב (כותרת אחד מספריו היא **לב לומד אהבה**). בשיעור שלימד בט"ו באב הוא אמר: 'האדם צריך לגלות את המקום שבו הוא נמצא' כדי שיוכל למצוא את האהבה. 'האהבה היא עניין משמעותי [...] אהבה זה לא דבר שמגיע באופן טבעי, זה דבר שממש צריך ללמוד אותו, בבחינת לב לומד אהבה, זה משהו שאני זקוק ללמוד אותו לתרגל אותו ולהרחיב את המושג הזה בתוך הלב'.⁷ כלומר יש כאן מסע של חיפוש עצמי בדרך לזוגיות, והוא דורש עבודה עצמית רגשית. זהו תהליך לא פשוט, והוא עלול להימשך זמן מה.

דוגמאות אלה ממחישות את השינוי שחל בשדה ההדרכה והעצות לרווקים בציונות הדתית במשך השנים. מרצים ומדריכים שעבדו עם רווקים ציונים דתיים בעשור הראשון למילניום דחקו בהם להפסיק להיות בורגנים ולנהוג בשכלתנות כדי לזרזם למצוא כמה שיותר מהר בני זוג מתאימים. השיח החדש שהתפתח ממשיך לראות בנישואים מטרה אשר יש להגשימה. לצד זאת, המרצים והמדריכים הציונים דתיים של העשור השלישי למילניום מייחסים חשיבות רבה יותר למסע ולדרך. כעת החיפוש מתואר כתהליך רגשי-רוחני

6 מיכל וולשטיין, 'תרגול מעשי: איך למשוך אלי את שאהבה נפשי?', **כינוס עת לאהוב**, https://www.youtube.com/watch?v=d_SjjpmoT5w

7 <https://tinyurl.com/39u8a2ry>

הכרחי שהרווק חווה. המרצים מעודדים את הרווקים באמירה החוזרת שעליהם לסמוך על הקב"ה שיהיה מדויק ויפגיש אותם עם בן הזוג הנכון בזמן הנכון לאחר שעבר הרווק את כל הניסיונות הנדרשים.

מהציטוטים למעלה מובן כי שמואלי וורשבסקי אינם מאפיינים במדויק את הדרך או המסע שהרווק נדרש לעבור בטרם יפגוש את אהובת לבו (והרווקה – את אהוב לבו), והיא נותרת עמומה במקצת. היא יכולה להתייחס לתהליכים פסיכולוגיים של התפתחות אישית וגם לניסיונות דתיים שצריך לעמוד בהם, ואפילו לייסורים שנגזר על האדם להתייטר בהם בטרם ימצא את בת זוגו. העמימות הזאת מאפשרת לחבר בין שיח פסיכולוגי ובין שיח דתי. הרווק השומע את הדברים יכול לפרש אותם לפי המקום הרגשי שהוא מצוי בו באותו הרגע. כך או כך, הדרך נעשית חשובה, וזהו מסר מנחם עבור רווקים שיכולים לראות כעת ברווקותם תהליך רגש־רוחני הכרחי, ולא אובדן של זמן ושנים שהושחתו לריק.

מהותנות מגדרית

בהשפעת התנועה הפמיניסטית חלו בעשורים האחרונים שינויים רבים ביחסי המגדר בציונות הדתית במגוון תחומים, ולצד הישגיה של תנועה זו יש גם ראקציה; ובכל זאת, בתחומים רבים נחל הפמיניזם הדתי הישגים – למשל הסמכת נשים רבניות והתגייסות של יותר בנות דתיות לצבא (אנגלברג 2020; קהת 2019).

שדה ההדרכה וההנחיה לרווקים בציונות הדתית מתאפיין בריבוי מדריכים ומודרכים מן האגף האדוק יותר. יהיה לא נכון לתת לכולם תוויות של חרד"ל, שכן זו בוודאי איננה מתארת רבים מהמשתתפים, למעשה במאמר זה אני מצטרף לטענה של קפלן, המבקש לערער על גבולות ועל הגדרות שמנסות לסדר את החברה הציונית דתית בתבניות סוציולוגיות ברורות (קפלן 2017). למרות האמור למעלה בדבר הישגי הפמיניסטים, רבים בציונות הדתית, ובייחוד באגפים אדוקים, מתנגדים לאידאולוגיות פמיניסטיות שרווחות הן בציבור הכללי הן בקרב פמיניסטיות דתיות (פישר 2007). מהמחקר הנוכחי עולה שבשדה של הדרכת הרווקים והנחיותם בולטות עמדות שמרניות אשר מבקשות להציב חלופה לעמדה הפמיניסטית הליברלית הרווחת בציבור החילוני בישראל.

כמו בפרק הקודם, גם כאן אפתח בתיאור ממצאי המחקר הראשון. כאמור, במחקר זה מצאתי כי רבנים שהרצו לפני רווקים ורווקות בעשור הראשון למילניום טענו נגד חשיבות ההתאהבות כתנאי לנישואים, נגד ההיסחפות אחר הרגשות ובעד שמירה על שיקול דעת רציונלי הקובע כי מה שחשוב הוא העבודה המתרחשת לאחר הנישואים, כמו שתיארתי למעלה. עמדה זו של כותבים ציונים דתיים הסתמכה על האידאולוגיה של החרדים בתחום זה ושאהבה מכותבים חרדים (אנגלברג ונוביס־דויטש 2010). מנגד, אותם ספרים ורבנים פעלו להשבה של הקסם (כמובן הוובריאני) לנישואים באמצעות פיתוח תפיסות מהותניות בנוגע למגדר וקידומן. מחברי ספרי ההדרכה נקטו גישה פולמוסנית בנוגע לפמיניזם, וחזרו וטענו בעד שותפות זוגית ונגד שוויון בין גברים לנשים. הם הכירו

לקוראים את מאפייני המין האחר, וניסו כך לתת כלים בידי גברים ונשים צעירים להצליח בשימור הזוגיות. שיח זה נזכר ברבים מהספרים; ההבדלים בין המינים נחשבים בו טבעיים ונובעים ממהויות שונות של גברים ונשים (אנגלברג ונוביס־דויטש 2010, וראו גם: פישר 2007; קפלן 2007).

ממצאי המחקר השני מלמדים כי הססמה 'כן לשותפות, לא לשוויון בין המינים', שרווחה בעשור הראשון למילניום, התנגשה עם עמדות פמיניסטיות רווחות וניסתה להציב להן חלופה, לא חזרה בשיח הציוני דתי העכשווי; ובכל זאת, להבדיל מהתמה הקודמת שנידונה – תהליך חיפוש בן זוג – המסרים המועברים בתחום המגדר השתנו רק מעט ב־15 השנים האחרונות. אמנם הדוברים הציונים הדתיים שהרצו בעשור השלישי למילניום לפני רווקים מוותרים על שיח מהותני מלא. בכל פעם שהם מדברים על גבריות ונשיות הם טורחים לסייג שיש נשים עם תכונות 'גבריות' וגברים עם תכונות 'נשיות', ובכל זאת נותרה על כנה התפיסה הכללית בנוגע לגברים ונשים – כי הם הפכים שנמשכים ומשלימים. כך לדוגמה המאמן האישי יהונתן קליין מסביר בסרטון שצולם עם אשתו כי כדי להצליח להתחתן על הגבר להיות גבר. גבריות זו מאופיינת בחתירה קווית אל המטרה, להבדיל מן הנשיות, המאופיינת במעגליות. בין היתר, עליו להיות נכון לספוג את התגובות המוגזמות של אשתו במצבים שונים, להכיל אותה ולא להתרגש. אישה, הוא מסביר, מחפשת גבר שהיא יכולה לסמוך עליו ושלא יתפוגג בכל פעם שתגובתה הרגשית תהיה מוגזמת. היא יכולה להביע רגש מכיוון שהיא תגובתית במהותה, ואילו על הגבר לשמור על קור רוח. אמנם הוא מציין שמדובר במגדד רחב ויש גברים עם צדדים נשיים ולהפך, ובכל זאת ההבדל בין המינים נמצא במקד.⁸

גם בערב ייעוץ לזוגיות לרווקים דתיים שהתקיים בקיץ 2022 בבית בפלמ"ח בירושלים, טען אחד משלושת המרצים (רווק בעצמו, בן שלושים בערך) שכדי למצוא זוגיות נדרשות הבנת מהות הגבריות והנשיות וחזרה לגבריות ולנשיות אותנטיות. על בסיס תפיסות קבליות שמלמדות כי הגאולה תגיע כאשר יתאחדו הקב"ה והשכינה (המזוהה עם הצד הנקבי), הוא הסביר שהגאולה של הרווקים תצא מן הכוח לפועל בזכות החיבור בין היסוד הזכרי ובין היסוד הנקבי, שיש לו ממדים ארציים וקוסמיים. אמנם כיום, ציין הדובר, ניכרים חילופי תפקידים – האישה מאבדת מעדינותה, ויש גברים שיש להם גם צד נשי, ובכל זאת תבוא הגאולה מהחיבור הזה בלבד. נקל לראות כיצד גישה מעין זו חוגגת מיסטיקה הטרנסקסואלית. כמו שנטען בנוגע לספרי הדרכה בראשית המילניום (אנגלברג ונוביס־דויטש 2010), גם כיום, לפי תפיסה זו, האישה והגבר הם האחר הקסום זה עבור זה. גם המאמנת חדווה לוי, המרצה לפני רווקים, מצהירה שהיא נהנית מהשיגי הפמיניזם ולא הייתה רוצה לחזור מאה שנה אחורה, אך שוויון זכויות אין פירושו שוויון מהויות. 'אם אישה לא בא לה להיות נשית שמונים אחוז סיכוי שהיא התרחקה מהפנימיות שלה'. היא עוברת מכאן לפרט מהן המהויות המשלימות של נשים ושל גברים:

מה הן תכונות נקביות יותר? הדבר הראשון הוא יופי. יש ביופי צד שהוא השתקפות של הבורא. אסתטיקה זה לא דבר של מה בכך. דבר שני לאישה יש אינטואיציות, יש לה חיבור לעולם רוחני יותר, מחוברת יותר לקב"ה. יש לה מבט מעמיק יותר על המציאות, להסתכל על המציאות החשוכה ולראות גאולה. לראות מעבר למציאות זה משהו רוחני יותר, ולכן היא פטורה ממצוות עשה שהזמן גרמן. היא מחוברת באופן טבעי. לאישה יש אפשרות לבקש באופן מרומז. אישה יכולה להיות בסערת רגשות ודרמה. אישה פשוט נכנסת לפגיעות ומקום של סערת רגשות די בקלות. האישה מרוכזת במהות שלה בקשר הזוגי. מערכות יחסים זה הדבר הכי חשוב לנשים בעולם הזה. לאישה יש כמה חלונות פתוחים במוח, לגבר פחות. לאישה יש יכולת להבין חולשה, להתפנק. ואישה שמחוברת לטוב שלה היא זורחת וקורנת. האנרגייה הנשית היא של יופי פריחה וזריחה.⁹

בחלק אחר של ההרצאה היא הרחיבה בנושא מהות הגבריות ואפיוניה. רשימות כאלה של תכונות של נשים ותכונות של גברים נפוצו עוד במאה ה-18 באירופה, לאחר שהפסיקו לראות בנשים נחותות בלבד וניסו לאפיין את נקודות הייחוד שלהן לעומת גברים (Shields 2007). נוביס־דויטש מראה כי עמדות מהותניות בנוגע למגדר שעומדות ביסוד הרצון לאפיין גברים ונשים מאפיינות בעת הנוכחית גם דתות שמרניות אחרות שנאבקות נגד אידאולוגיות של שוויון מגדרי (Novis-Deutsch 2020). הן שואבות גם מספרות פסיכולוגית פופולרית שנפוצה בסוף המאה הקודמת, לדוגמה ספרו הידוע של ג'ון גריי **גברים ממאדים ונשים מנוגה** (1994), אשר לוי משתמשת בפרפרזה של כותרתו לכותרת להרצאה שלה. מובן שאפיוני מגדר כאלה מנוגדים לעמדה הפמיניסטית הרווחת כיום, הרואה בהבדלי המגדר הבניה תרבותית שרצוי לפרק (רוס 2008). המהותנות המגדרית של המרצים גם מחזקת את ההטרו־נורמטיביות של שיח הייעוץ לרווקים דתיים בכך שהיא מעצימה את חשיבות המפגש בין נשים לגברים, שלשיטתם מחולל תיקון קוסמי (Novis-Deutsch and Engelberg 2012). הקהל, ובו רווקים דתיים, מגיב לפעמים לעמדות ולתיאורים האלה. בכמה הזדמנויות במחקר השני ראיתי כיצד נשים מקהל המאזינות טוענות כלפי מרצים אלה שמדובר בהכללות ובסטראוטיפים מגדריים, המרצים ענו והתפתח דיון קצר.

לעומת עמדות אלה, בחוגים פמיניסטיים דתיים נשמעות עמדות קרובות יותר לשיח פמיניסטי עכשווי. הד"ר מיכל פרינס היא פעילה מרכזית בקידום השיח על מיניות בציבור הציוני דתי. בהסכת שלה היא ראינה גם רווקות; ונוסף על כך, תקופה מסוימת היא הציגה בכל שבוע דיוקן של רווקה או רווק בטור שכתבה עבור המגזין **מוצ"ש** של העיתון מקור ראשון. הקול שלה בוודאי נשמע ומשפיע בקרב רווקים דתיים, אף שלהבדיל ממרצות אחרות אשר סקרת כאן, אין היא עוסקת בהדרכה שיטתית – כיצד עליהם לפעול כדי למצוא בן זוג. המסרים המרכזיים שלה לרווקים הם בתחום התמיכה ברגש ובאמונה, והיא פונה גם לקהילות ציוניות דתיות בדרישה שיכילו ויקבלו רווקים כחברים שווים. גם בין

9 חדרוה לוי, 'נשים מנוגה גברים ממאדים', <https://tinyurl.com/235suj5s>.

המרצים העוסקים בייעוץ ישיר לרווקים ומוזמנים מטעם ארגונים ציוניים דתיים לדבר לפניהם, יש קולות שונים בתחום המגדר, כמו זו של שירת מלאך, שבין היתר מארחת בהסכת שלה נשים קרייריסטיות מוצלחות אשר תומכות בנוכחותן של נשים בעמדות כוח.¹⁰ אך ככל שעוסקים בהדרכה ישירה לרווקים, שיח המאפיינים העוסק בהבנת ההבדלים בין גברים לנשים הוא הבולט יותר.

שינוי בשיח על רווקות, מיניות וחטא

המאבק נגד אידאולוגיית החופש המיני המקודמת בחוגים ליברליים וחילוניים הוא מאפיין מרכזי של דתות שמרניות בעת המודרנית (Hardacre 1993). במאה ה־20 היהדות האורתודוקסית אף ביצרה את האיסור לקיים יחסי מין מחוץ לנישואים בעזרת איסור נגיעה. אמנם המונח 'איסור נגיעה' היה קיים ביהדות הפרה־מודרנית, אך הוא התייחס לאיסור המגע בין בעל לאשתו בזמן הנידה ומוקם במרחב הביתי המשפחתי. רבנים בוודאי לא תמכו גם אז במגע חופשי בין גברים לנשים, אך איננו שומעים על איסור נגיעה בהקשר של מגעים יום־יומיים בין גברים לנשים בחברות היהודיות לפני המאה ה־20. במאה ה־20, עם המעבר של קהילות יהודיות מסורתיות רבות לסביבה מודרנית ליברלית שמתקיימים בה יחסים חברתיים חופשיים בין גברים לנשים, נהיה איסור נגיעה איסור שאמור לנהל את מגעי היום־יום של היהודים האורתודוקסים עם בני המין האחר. איסור זה נעשה נורמה אורתודוקסית, אחד מ'שומרי הסף' המבחינים בין בני חברה זו לסביבתם החילונית ובין גברים אורתודוקסים לנשים בנות קהילתם.¹¹

אם נתמקד בציונות הדתית, אפשר לזהות שינויים מיוחדים לחברה זו במשך השנים כנורמות בתחום ההפרדה המגדרית ואיסורי המגע. בדור הראשון של תנועת בני עקיבא בישראל הייתה ההפרדה בין בנים לבנות מועטה יותר, כך לדוגמה רקדו מעגלים של בנים ובנות זה בתוך זה, ולפעמים זה עם זה (שוורץ 2018). מדובר בדור שגם בתנועת השומר הצעיר נשבעו לשמור על הטוהר המיני, ולפיכך ההימנעות מיחסי מין לפני הנישואים לא נחשבה מאפיין ציוני דתי בולט שמבדיל בין בני עקיבא לתנועות הנוער החילוניות. בעשורים שלאחר המהפך אשר התרחש בשנות השבעים (שתיארתי בסקירת הספרות למעלה) קיבלו הלכות צניעות תשומת לב רבה יותר, וגם המונח 'איסור נגיעה', שנולד כנראה ביהדות ארצות הברית, התקבל כנורמה מחייבת.

רבנים ומחנכים שנדרשו לסוגיית הרווקות המתמשכת והרצו בפני רווקים בעשור הראשון למילניום הניחו כמובן מאליו כי כל מגע גופני בין גברים לנשים שאינם נשואים

10 ראו לדוגמה את הפרק הראשון בהסכת של שירת מלאך 'עד האהבה', <https://tinyurl.com/yc3tey6n>.

11 הטענות ההיסטוריות בפסקה זו מבוססות על הסקירה שלי את ספרות השו"ת הראשונית המתאימה מראשית המאה ה־20.

ואינם קרובי משפחה מדרגה ראשונה אסור וכי עמדה זו ברורה ומובנת לקהל המאזינים. אמנם לא כל הרווקים הקפידו על כך בשנות רווקותם, אך עמדת ההנהגה הדתית הייתה ברורה, גם אם לא תמיד נאמרה בקול. כך אפשר להביא כדוגמה לעמדה זו של ההנהגה מאמר שפורסם באתר NRG יהדות, אתר פופולרי בציבור הציוני דתי באותן שנים, וקרא לנשים רווקות לשמור נגיעה. המחברת הזהירה את מי שאיננה שומרת נגיעה שהיא 'תאבד את החן שלה' ותתכער וכן שכל התנסות מינית בימי הרווקות עם גבר שהאישה איננה מתחנתת עמו נחקקת בזיכרונה 'לדיראון עולם' ו'מגיחה החוצה בדיקו כאשר את שקועה כל כולך בבית ובמשפחה'.¹²

בשנים שחלפו מאז התחוללה מעין מהפכה מינית בציונות הדתית בראשותה של הד"ר מיכל פרינס שהזכרתי למעלה, מאור קפלן ונשים וגברים אחרים מקדמים שיח חדש בנושא המיניות בציבור הציוני דתי.¹³ מהפכה זו מיעטה לעסוק במין לפני הנישואים, המוקדים שלה היו אחרים: היא בעיקר ניסתה לשפר את איכות חיי המין של זוגות דתיים. ההנחה הרווחת בשיח זה היא שבמשך שנים פעל החינוך הציוני דתי להרחקת האדם מגופו, ועקב כך בעיות רבות בין בני זוג בתחום הזה אינן נידונות (פרינס 2021). בו בזמן, גם המאבק נגד פגיעות מיניות צף לפני השטח. כיום יש ברשת קבוצות של דתיים ודתיות (בנפרד) שמשוחחים בהן על מיניות מתוך תפיסה שיש הרבה מה לתקן בתחום זה ושהדיבור מרפא. גם כיום אין היתר רבני הלכתי לרווקים לקיים יחסי מין מחוץ לנישואים. ובכל זאת, אפשר לזהות שינוי ביחס לנושא זה. למרות הפתיחות הגוברת והשיח המתרחב על מין בפורומים דתיים ציוניים שונים, מרצים מעטים בלבד מקבלים עליהם לדבר ישירות עם רווקים דתיים על משיכה מינית ואיסור נגיעה. אחת הדוברות היחידות העומדות לפני קהל של רווקים ורווקות, אוזנת את השור בקרניו, ומדברת ישירות על מין ועל איסור נגיעה היא הד"ר ציפי ריין, מטפלת מוסמכת למשפחות, לזוגות ובענייני מין ומרצה לפסיכולוגיה במכללת אורון (מוסד להשכלה גבוהה לנשים ציוניות דתיות אשר מזהה עם אגפים אדוקים יותר במגזר). ריין מצהירה מראש שאיננה פוסקת הלכה ואיננה מקבלת אחריות בתחום זה. דומה שהצהרה זו מאפשרת לה חופש רב יותר. הנה כמה קטעים מתוך הרצאה שנשאה לפני רווקים ציונים דתיים מבקשי זוגיות, כותרת ההרצאה 'מיניות, משיכה ושמירת נגיעה':

קודם, אני מרגישה, שככל שעובר הזמן ואנשים יותר זמן [נותרים] רווקים, הקושי בשמירת נגיעה הוא יותר גדול. אנשים שיוצאים זמן מסוים עם בחור או בחורה, מגיע רגע שאולי זה נעשה קשה לשמור נגיעה ואני לא רוצה להתעלם מהקושי הזה. מצד

¹² <https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/1/ART/964/178.html>

¹³ דוגמאות לשיח המתפתח בתחום זה אפשר לראות בסדרת ההסכמים של הד"ר מיכל פרינס 'בגוף ראשון: מיניות וגוף בחברה הדתית', <https://tinyurl.com/576jypju>, ובסדרת ההסכמים 'עד האהבה' של שירת מלאך, <https://tinyurl.com/4hbn94hr>. תיאור כללי של אותה "מהפכה מינית" שהציונות הדתית עוברת ראו במאמרה של אפרת קרסנר, "כולם מדברים יותר ויותר על מיניות": המהפך של החברה הדתית, <https://www.ynet.co.il/dating/sex/>, Ynet, 1.4.2021, article/5898414.

שני, אני חייבת להגיד שכאשר אנשים באים אלי ואומרים שממש קשה אני מה זה שמחה בשבילים! כי זה אומר שיש משיכה [...] לכל רגש יש הופעה גופנית. הגוף שלנו מדבר את הרגשות שלנו. לכן ככל שקשר הולך ומעמיק ומרגיש יותר רגש לאדם השני, אז הרבה פעמים הפן המיני גובר וקשה להחזיק את זה. ואני רוצה להגיד, נכון, זה באמת קשה, לא לכל דבר יש לי פתרונות, אבל אני רוצה לתת מקום לקושי [...] אני רוצה להגיד משהו לצד השני, שכאשר אנשים כן נופלים, אני פוגשת המון אנשים שבאים אלי לקליניקה אחרי חתונה והם משתפים אותי בכמה אשמה יש להם על זה שהם נפלו לפני החתונה ולא שמרו נגיעה וזה ממש פוגע להם אחר כך ביחסי מין שלהם. [...] אני רוצה להגיד שאני מאוד מאמינה שהקב"ה אוהב אותנו, זה לא אמירה פסיכולוגית פרופר, זו אמירה של ציפי. אני מדמינת אותו בתור אבא טוב. אני חושבת בכלל, זה משהו פסיכולוגי שאני אגיד עכשיו, שרגש אשמה יש בו משהו הרסני, כי רגש אשמה מורכב מכעס שמופנה פנימה. כעס שמופנה פנימה הוא כעס הרסני. [...] בואו נתייחס אל עצמנו בחמלה.

אני פוגשת זוגות שזה ממש פוגע אחר כך בזוגיות או במיניות שלהם אחר כך אחרי החתונה, כי הם כל הזמן חיים את האשמה הזו. אני רוצה לנקות את האשמה. ולהגיד אנחנו טובים, אנחנו משתדלים, אני אשתדל יותר בפעם הבאה. בואו נהיה בחמלה עצמית. כאילו, כן, אנחנו כל כך לפעמים שיפוטיים וביקורתיים כלפי עצמנו בכל כך הרבה תחומים בחיים [...] בואו שנייה ננשום.¹⁴

כאמור, ריין משמיעה קול אחד, המרצה היחידה שנתקלתי בה העוסקת בפירוש באיסור נגיעה בהרצאות הנישאות לפני רווקים בוגרים, אף ששמעתי דברים דומים אך קצרים יותר מפיו של רב שנהג לקיים מפגש שבועי בירושלים והגיעו אליו רווקים רבים. אם כן, לשינוי שהתרחש בתחום המיניות יש פחות ראיות מכפי שהיה לתמות הקודמות אשר נדונו. לראיות המעטות האלו המעידות על שינוי בשיח על המיניות בקרב מרצים ומרצות המדברים לפני רווקים ורווקות אפשר להוסיף ראיה, אם כי מוגבלת, על דרך ההיעדר: לפני עשרים שנה נשמעו במרחב הציבורי הצינוני דתי הטפות רבות מצד גורמי סמכות להימנע ממגע גופני עם בני המין האחר יותר משנשמעות היום, כמו זו שציטטתי למעלה. הדברים ניכרים גם בשינוי הכללי בשיח המיניות הצינוני דתי, שזוהה בתחומים אחרים, מחוץ לנושא הרווקות (פרינס 2021).

יש דמיון מסוים בין סגנון ההתנסחות של הד"ר ריין בנושא שמירת נגיעה ובין השיח הצינוני דתי העכשווי על אוננות בקרב גברים (הוצאת זרע לבטלה). אנגלנדר ושגיא (2013) מזהים שיח ציוני דתי חדש בנושא זה, שהחל עוד בעשור הראשון לשנות האלפיים. לפי שיח זה, הוצאת זרע לבטלה ממשיכה להיות מסומנת כחטא שיש לנסות להימנע ממנו, אך לא עוד כחטא נורא שאין עליו כפרה כמו שהוא תואר לדוגמה בספר **קיצור שולחן ערוך** לרבי שלמה גנצפריד, שבמשך שנים נחשב ביהדות החרדית וגם בציונות הדתית כספר המתאר תיאור תמציתי ומוסמך את הנדרש מכל יהודי דתי.

בעקבות מה שאנגלנדר ושגיא טוענים בנוגע לשיח החדש על הוצאת זרע לבטלה – שיש מטרה למנוע מבני הנוער לשקוע בדיכאון ועם זאת להמשיך להציב את ההימנעות מאוננות כרף גבוה אשר יש לשאוף אליו – אני טוען שבנוגע לאיסור נגיעה, אשר מי שהיו בני נוער בעשור הראשון לשנות האלפיים מתמודדים עמו כעת כרווקים 'מבוגרים', יש דינמיקה דומה. המטרה של השיח החדש בנושא איסור נגיעה למנוע מהרווקים שקיעה בדיכאון עקב ה'כישלון' שלהם, ועם זאת להמשיך להציב את שמירת הנגיעה כיעד ששואפים אליו. הקריאה המרכזית של העוסקים בנושא זה – ברוח שגם תואמת לרוחניות העידן החדש וגם לשיח הפסיכולוגי ופחות לדתיות האדוקה המסורתית – היא לחמלה עצמית, כמו שמשתקף בדבריה של ריין למעלה. אין היא מזהירה את הרווקים מאש הגיהנום המחכה למי שחוטא בתחום זה ואין היא מזהירה כי אי-שמירת נגיעה תביא להתבלות מוקדמת עבור נשים, כמו שהציעה הדוברת שהזכרתי למעלה בעשור הראשון למילניום. במקום זאת היא ממשיכה להציב את שמירת הנגיעה כיעד דתי אך קוראת לנכשלים בחטא זה לא לכעוס על עצמם יותר מדי ולאמץ עמדה של חמלה עצמית.

דיון

הדיון יעסוק בתרומת ממצאי המחקרים שתוארו כאן לשיח התאורטי בשני תחומים: חקר הציונות הדתית וחקר תהליכי אינדיווידואליזציה דתית. אפתח בציונות הדתית. למעלה תיארתי כיצד בספרות ההדרכה החרדית ליוצאים לשידוכים שנכתבה במחצית השנייה של המאה ה-20 שימשה הרציונליות טיעון מרכזי בעד שימור השליטה על השידוכים בידי הורים ורבנים מנוסים ושקולים ונגד מסירתה לידי הצעירים, שכן הם עלולים להסתנוור מן התאהבות. נוסף על כך, תיארתי כיצד בראשית המילניום אימצה גם ספרות ההדרכה הציונית דתית את הרציונליות כמענה לבעיית הרווקות המתמשכת. אף שבציבור זה הורים ורבנים מעורבים פחות בתהליך ההיכרות, ספרות ההדרכה הציונית דתית קראה למחפשים זוגיות לנהוג בשיקול דעת באמצעות בחירת שותף שנראה מתאים בלי לצפות להתאהבות (אנגלברג ונוביס-דויטש 2010; אנגלברג 2020). לרציונליות היסטוריה ארוכה בדתות המונותאיסטיות. ביהדות, הרמב"ם הוא אחד מנציגי הבולטים, אך לאחר המהפכה התעשייתית והמדעית החלה הרציונליות להיות מזוהה יותר עם החילוניות. לכן השימוש של בעלי סמכות דתיים בטיעונים בעד שיקול דעת ורציונליות במאבקם למען נישואים בגיל צעיר ראוי לציון. אולי אין היא כה מפתיעה למשמע טענות של סוציולוגים שלאהבה הרומנטית ממדים של קדושה והיבטים כאילו דתיים. אם האהבה הרומנטית מבטאת קדושה חילונית כפי שטענו אילוז (2002); ואלמוג (2004), הגיוני שגורמים דתיים פונדמנטליסטים יטענו בעד חשיבה רציונלית כדי להיאבק בה.

עשרים שנה מאוחר יותר המרצים והמרצות הציונים דתיים אינם קוראים עוד לרווקים לוותר על ההתאהבות ולהסתפק בבן זוג מתאים, במקום זאת הם מציעים ללוות אותם במסע למציאת אהבה וזוגיות. עדיין נישואים הם היעד הנכסף, אך כעת החיפוש משווק לא

כמשימה אלא כמסע שהאדם לומד בו על עצמו וחווה ניסיונות ומשברים. המסר לרווקים הוא שהם עוברים מסע בליווי הקב"ה, וכל מה שמתרחש בדרך 'מדויק', כלומר בדיוק מה שהיה צריך להתרחש, מבחינה פסיכולוגית או דתית-רוחנית, ולמעשה הערבוב בין התחומים הללו הוא היבט מרכזי של שיח זה. זהו מסר מנחם עבור רווקים שבינתיים טרם מצאו בן זוג. סגנון ההדרכה המוצע בעשור השלישי למילניום לרווקים ציונים דתיים תואם יותר את רוח המודרנה המאוחרת (Heelas 1999; Wuthnow 1998). בחברה הישראלית, כמו בחברות המערביות האחרות, תהליך חיפוש בן זוג מקבל תשומת לב רבה (אלמוג 2004). לדוגמה, משתתפים בתכניות ראלטי כמו 'חתונה ממבט ראשון' חוגגים ומנתחים אותו. דומה לכך הוא מה שעולה מניתוח השיח של היועצים לרווקים הציונים דתיים במחקר השני: שתהליך חיפוש בן זוג נהיה מסע לגילוי עצמי. לדברי ענהאל שמואלי והרב יעקב ורשבסקי, בן הזוג המתאים הוא זה 'הנכון לשורש נשמת', כזה שיסייע למחפש הזוגיות לערוך את 'התיקון' הנחוץ לו או לה. בשפה תרפויטית ולא דתית הכוונה לאדם שיהיה אפשר לצמוח עמו מבחינה רגשית. הדגש הגובר על תהליכים רגשיים, אפילו כאשר הם יכולים להביא לדחיית הקמת המשפחה, מעיד על תהליכי אינדיוידואליזציה בחברה הדתית המביאים לכך שהעולם הרגשי הפנימי נהיה חשוב יותר.

השאיפה לאוטנטיות, המתבטאת בחיפוש העצמי הכרוך במסע לזוגיות, משתלבת היטב עם התמה השנייה – שיח המהותנות המגדרית. על הנקודה הזאת כבר עמד שלמה פישר (2007). ההנחה בבסיס שיח זה היא כי לכל מגדר זהות אוטנטית פנימית אשר תואמת למינו, ומכיוון שכך המפגש בין שני המינים ההופכיים הוא בעל פוטנציאל להביא גאולה לאדם ולעולם. תפיסת הזכריות והנקביות כיסודות בסיסיים של הבריאה שצריכים להתאחד כדי להביא את הגאולה הוא רעיון שנמצא עוד בספרות הקבלה הקדומה, ועוד בימי הביניים היו מקובלים שראו ביחסי המין בין איש לאשתו ביטוי ארצי של הדרמה הרוחנית המתרחשת בעליונים (Biale 1997). ההוספה של שכבה פסיכולוגית לבסיס קבלי זה מתבקשת עבור מי שמבקש להנכיח וליישם תפיסות דתיות שמרניות עכשוויות שדוגלות בשימור הבדלים בין גברים לנשים בחיי היום-יום. זה מה שעושים המרצים השונים המתבססים על ספרו של גרין גברים ממאדים ונשים מנוגה וכן מחברים אחרים. תאוריות פסיכולוגיות פופולריות אלו מסוף המאה ה-20 נוגדות את הגישה הפמיניסטית הליברלית העכשווית, הנוטה לצמצם את האפיונים הייחודיים המיוחסים לגברים ונשים כחלק משיח השוויון והשאיפה לבטל את תפקידי המגדר, וכמובן נוגדת את הפמיניזם הרדיקלי (רוס 2008).

לבסוף, בתחום המיני, נראה שיש נסיגה מדרישה מחמירה כלפי רווקים דתיים להקפדה מוחלטת על ההלכות הנוגעות ליחסים מיניים בלי לוותר לגמרי על הרעיון העומד בבסיסם. בעבודת הדוקטור שכתבה ג'ני רוזנפלד היא ביקשה למצוא מוצא הלכתי שיאפשר מגע מיני לפני החתונה לרווקים (Rosenfeld 2008). מדריכים ויועצים דתיים עכשוויים יכלו לצעוד גם הם בכיוון זה, אך נראה שהם מעדיפים להימנע מהתרה רשמית של האיסור או אפילו מדיון באפשרות כזו. במקום זאת, הם מנסים להפחית מחומרת המעשה בלי לבטל את האיסור.

כאמור, עמדה זו מקבילה למה שתיארו אנגלנדר ושגיא כעמדה הרווחת יותר בקרב רבנים ציונים דתיים בנוגע לאוננות של גברים. במקום לתור אחר היתרים הלכתיים, רבנים אלה מנסים לעודד את החוטאים שלא להתייבש ולטענת אנגלנדר ושגיא מאמצים 'שיח פסטורי' נוצרי אשר ממשיך לראות במעשה חטא חמור, אך מאפשר לרבנים להעניק מחילה לחוטאים (אנגלנדר ושגיא 2013). בשני המקרים, בעניין איסור הוצאת זרע לבטלה שהם דנו בו ובעניין איסור נגיעה, יש ניסיון לשמור על תוקפם של המונחים 'קדושה' ו'טומאה' בנוגע למיניות גם במציאות שרבים בציבור שומרי המצוות 'חוטאים' בה. מטרה זו מושגת באמצעות הפחתה מחומרת החטא לצד עידוד מי ש'נפל' שלא להתייבש. אציע עוד הסבר, שאינו נזכר בדברי אנגלנדר ושגיא: ייתכן שאפשר לזהות כאן גם השפעה של שיח דתי מזרחי מתון ומכיל יותר, המאפיין כמה מבתי הכנסת והמשפחות המזרחיות, על המרחב הציוני דתי. זהו שיח שלהבדיל מהעמדה הרפורמית איננו מוותר על סמכות ההלכה ועל דרישותיה, אך מוכן להכיל רמות שונות של אדיקות במרחב הדתי ומעדיף גישה של ימין מחבקת משמאל דוחה (ידגר 2005; ליאון 2009).

מה אפשר ללמוד מכאן בנוגע לחברה הציונית דתית העכשווית? רוס (2014) פרסיקו (2019) ופישר (Fischer 2022) הצביעו על התחזקות הנאו-חסידות בציונות הדתית בעשורים האחרונים. פרסיקו תיאר את הנאו-חסידות כמבע היהודי-ישראלי המקומי למגמות כלל-עולמיות של אינדיוידואליזציה, ואפשר להניח שמכאן מקור כוחה, היותה תואמת לרוח הזמן. שדות ההשפעה של הנאו-חסידות שאיתרו רוס ופרסיקו הם זירת התפילות בבית הכנסת הציוני דתי, שההשפעה של המוזיקה והסגנון של רבי שלמה קרליבך ניכרת בהם והלימוד בשיבות אשר נוטות לכיוון הנאו-חסידות. פישר מזהה מה שהוא מכנה מפנה אינדיוידואליסטי בציונות הדתית משנות התשעים. את המקורות למגמה זו הוא נוטה לזהות יותר בתורת הרב קוק, שהושפעה מהרומנטיקה האירופית, ופחות בחסידות; והוא גם מזהה שדות רחבים יותר שהיצירתיות המאפיינת מפנה זה באה בהם לידי ביטוי, לדוגמה פתיחת יותר מגמות לאומנות בשיבות תיכוניות (ibid.: 269).

המחקר שתוצאותיו מובאות במאמר זה מוסיף לידע הקיים על הציונות הדתית, ובייחוד לממצאים שעלו ממחקריהם של רוס, פרסיקו ופישר אשר בחנו את השפעת הנאו-חסידות ואת 'המפנה האינדיוידואליסטי' בציונות הדתית, בכמה אופנים. ראשית, הוא מצביע על השפעות ישירות של רוחניות העידן החדש, תחום הטיפול החלופי והשיח הפסיכותרפויטי על תפיסת העולם הדתית של מאמינים רבים, גם ללא התיווך של הנאו-חסידות. השפעה זו מתבטאת בשימוש התדיר בביטויים כמו 'לזמן' ו'אנרגיות'. הנושא הראשון שנידון במאמר – המעבר מייעוץ המעודד חיפוש יעיל מהיר ורציונלי של בן זוג לייעוץ המדבר על החיפוש כמסע רוחני – מלמד על חיבור להלכי רוח ניו-אייג'ים ופסיכותרפויטים שרווחים בציבור הרחב. ניכרת אינטגרציה של תפיסות עכשוויות אלו לתוך עמדה דתית אשר רואה בחיי האדם מסע מתמשך אל הקב"ה. המרצות שלדעתן 'הכול מדויק' מבטאות את החיבור בין המסע הרוחני האינדיוידואלי לאמונה בהשגחה של הקב"ה. שנית, המחקר הנוכחי מחדש גם בכך שהוא מצביע על האינטגרציה בין עמדה רוחנית ניו-אייג'ית ובין עמדה שמרנית בתחום המגדר, שהדוברים רואים בה חלופה לעמדה הליברלית.

בהמשך לטענת שוורץ (2018) שהציונות הדתית עברה מאחדות לריבוי וכן לטענה המרחיקה לכת יותר של קפלן (2017) ושל כצמן (2022), שאי אפשר לדבר כלל על ציונות דתית אחת כיום, אני מנסה לתאר מגמה מרכזית ומשפיעה, לא לאפיין את כלל הציונות הדתית העכשווית, וטוען שהשילוב של שיח פסיכולוגי ורוחני עם עמדות מגדריות מהותניות מאפשר לאגפים שמרניים יותר בציונות הדתית להציב מה שהם רואים בו חלופה ראויה לעולם ההיכרויות ותפיסת הזוגיות החילונית ליברלית.

מלבד המסקנות הנוגעות לציונות הדתית ולעמדתה במלחמת התרבות הישראלית, במבט רחב יותר, ממצאי מחקר זה מספקים ראיה לקיומם של תהליכי אינדיווידואליזציה גם בדתות שמרניות, ומצטרפים לספרות הקיימת בנושא זה (פרסיקו 2021; Luhrmann 1998; Wuthnow 2012). היסטוריונים מזהים את המעבר מנישואים בשידוך לנישואים מבחירה במערב אירופה במאה ה־18 כציון דרך מרכזי בתהליכי האינדיווידואליזציה בחברה המערבית, שכן הדגש עובר מצורכי המשפחה לצורכי הפרט, ומעבר זה הוא צעד ראשון הכרחי בדרך מהמשפחה כמוסד חברתי תפקודי לזוגיות המודרנית (Stone 1979). אמנם ציונים דתיים נטשו מזמן את נישואי השידוך המסורתיים שאינם מבוססים על היכרות בין בני הזוג, אך התמה הראשונה שזוהתה במחקר – המעבר משיח רציונלי שדוחק ברווקים למצוא זוגיות ולהתמסד כמה שיותר מהר אל עבר שיח אשר רואה ברווקות מסע שמתחוללים בו תהליכים רגשיים, מבטאת צעד נוסף בכיוון זה: מהמשפחה כמוסד חברתי לזוגיות אישית, שהאושר של בני הזוג הוא הנמצא במוקדה. שרלין מכנה את התהליך במסגרתו הנישואין מפסיקים להיות מוסד חברתי כ־The deinstitutionalization of marriage (Cherlin 2004).

כאמור, אולריך בק תיאר שני סוגי דתיות שמאפיינים את המודרנה השנייה (כלומר המאוחרת) – פונדמנטליסטית מצד אחד ורוחנית אוניברסלית פלורליסטית מצד אחר (Beck 2010). דיכטומיה דומה אשר מבחינה בין שתי אפשרויות רחוקות ומנוגדות – דתיות פוסט־מודרנית אינדיווידואליסטית ומולה דתיות פונדמנטליסטית שהאדם חושש בה מבחירה חופשית ובוחר באמונה אשר מחייבת אותו לציית לבעלי הסמכות ופוטרת אותו מהצורך להחליט עבור עצמו אפשר למצוא גם בכתבי באומן (1998) והרווי־לז'ה (Hervieu-Leger 2005). עמדה דומה לזו של בק בנוגע לאינדיווידואליזציה דתית כמייצרת 'דתיות ללא שייכות' או זהות של 'רוחני ולא דתי' עולה גם מהאפיונים של דיווי (Davie 1990) ופולר (Fuller 2001), שתיארת למעלה בסקירת הספרות. על פי כל החוקרים האלה, תהליכי אינדיווידואליזציה מרחיקים את האדם המאמין משייכות לדתיות שמרנית ומקבלת עולה של סמכות דתית מסורתית ומקרבים אותו לתפיסת עולם שבמרכזה פלורליזם וקבלת האחר. לפי תפיסה זו, אין האמת מצויה בקרב בני דת מסוימת, היא מפחיתה בחשיבותם של טקסים דתיים, ואין היא מאמינה בקיומם של טקסטים בעלי סמכות מוחלטת שניתנו ישירות מהאל (Beck 2010).

לעומת גישות אלו, וכמו שעולה ממחקריהם של וות'נאו (Wuthnow 1996) ולוהרמן (Luhrmann 2012) וכמו הטענות של פרסיקו (2021) ושרעבי (2014), מחקר זה מצביע על

תהליכי אינדיווידואליזציה שמתרחשים גם בדת שמרנית אשר מבוססת על אמונה בהתגלות אלוהית ובמערכת מצוות מחייבת. וות'נאו ולוהרמן מצאו (כל אחד בנפרד) כי מאמינים נוצרים אדוקים בארצות הברית מפתחים עם האל מערכות יחסים אישיות אשר מדמות מערכות יחסים אנושיות יותר משהיה נהוג בעבר. מנגד, הם נוטים פחות לראות באל מלך ושופט. אפשר לאפיין את התהליכים המתוארים במחקרים אלה כמבטאים אינדיווידואליזציה בכך שהם מייחסים חשיבות רבה לחוויה הרגשית של המאמין היחיד, למסע הצמיחה הרוחני שעליה לעבור ולמערכת יחסים עם האל בתור גורם שמאפשר צמיחה רוחנית זו.

שרעבי בחן חוזרים בתשובה בישראל ומצא שרבים מהם עורכים 'סקר שוק' בתוך תהליך החזרה בתשובה, עוברים בין רבנים ובוחרים את הרב ואת 'סל התשובה' המועדף עליהם. כלומר הם אינם מאופיינים בקבלת מרות ובציות עיוור לסמכות רבנית. הוא הסיק על סמך ממצאים אלה כי להבדיל מטענת הרוויו'לז', אין פער מוחלט בין דתות 'קשיחות' לדתות 'רכות', ואפשר לזהות תהליכי אינדיווידואליזציה שמאפיינים דתות 'רכות' גם בתופעת החזרה בתשובה ליהדות החרדית, המוגדרת דת 'קשיחה' על פי הטקסונומיה של הרוויו'לז' (שרעבי 2014). ממצאי המחקר שלי מוסיפים על ממצאיו של שרעבי בכך שהם מאתרים את ההיבטים ה'רכים' של אינדיווידואליזציה בתוך המסרים הדתיים עצמם.

הבחנה אחרת של וות'נאו, בין דתיות של יישוב, כלומר של מנוחה ונחלה – dwelling, ובין דתיות של חיפוש ומסע רוחני seeking (Wuthnow 1998), מסייעת להבין את התמורות בסגנון הייעוץ המוצע לרווקים ציונים דתיים. בעבר הייתה מטרת היועצים והמדריכים הרוחניים להביא את הרווקים מהר ככל האפשר להקמת משפחה, כדי שזו תשמש 'מקלט בטוח' (Lasch 1977) מפני פיתוי החילון, כלומר דגש על dwelling. כיום המטרה היא לסייע לרווקים ולרווקות להינשא אך גם לעשות את החיפוש אחר בן או בת זוג (שממילא הולך ומתארך) למסע רוחני-פסיכולוגי.

בעבר, בעשורים הראשונים לקיומה של המדינה, היה המוקד של העשייה וההתפתחות של צעירי הציונות הדתית לאומי, והתמקד בקולקטיב. כך לדוגמה בשנות השמונים עוד לא נסעו צעירים ציונים דתיים לטיול הגדול לאחר הצבא גם כאשר זה נהיה נורמה מקובלת בציבור חילוני ממעמד בינוני גבוה (Noy and Cohen 2005). בשנים שחלפו מאז אימצו כמה מצעירי הציונות הדתית עמדות והתנהגויות שמאפייניות בוגרים צעירים בארצות המערב, ובהן הרצון לצבור חוויות ברווקות לפני ההתמסדות והקמת המשפחה, וזו אחת הסיבות לעלייה במספרי הרווקים (אנגלברג 2020). בעשור הראשון למילניום ניהלה ההנהגה הציונית דתית מלחמת מאסף בניסיון לשכנע רווקים רבים ככל האפשר להתחתן מוקדם ולוותר על חוויות אלו. לעומת זאת, השיח העכשווי של מדריכים ומרצים שפונים לרווקים ציונים דתיים ממוקד בדתיות של החיפוש העצמי הרוחני ה-seeking הנמצא בתוך החוויה של חיפוש בן זוג, ומעגן אותו בתוך תסריט החיים הציוני דתי. מסע זה יימשך כנראה גם לאחר החתונה, כאשר יתעוררו קשיים רגשיים חדשים שידרשו מענה פסיכולוגי-רוחני. יש כאן שילוב של שני סוגי הדתיות שתיאר וות'נאו וניסיון לתת מענה לצרכים רגשיים ורוחניים שונים אשר מתלכדים לנרטיב דתי אחד.

סיכום

במחקר זה השוויתי בין הייעוץ הניתן לרווקים ציונים דתיים מטעם גורמי סמכות בציבור זה בעשור הראשון ובעשור השלישי למילניום. בנוגע לתמה הראשונה שעלתה מהמחקר – חיפוש בן זוג – התגלה שינוי דרמטי. בעבר התמקד הייעוץ בניסיון להמעיט בחשיבות תהליך החיפוש ועידוד הרווק למהר לבחור חתן או כלה, כי העיקר זו העבודה הרגשית הנדרשת לאחר החתונה, ואילו כעת מושם דגש רב על החיפוש בתור מסע שיש בו היבטים של גילוי עצמי, והיועצים נמנעים מלצאת נגד רעיון האהבה הרומנטית. לעומת זאת, בנוגע לתמה השנייה שעלתה מהממצאים – השיח המגדרי המהותני – התגלו עקביות והמשכיות. מדריכים ויועצים רבים ממשיכים להאמין במהותנות מגדרית אשר מנוגדת לתפיסות פמיניסטיות עכשוויות. לבסוף, התמה השלישית עסקה ביחס למיניות אסורה לפני הנישואים. נראה כי בתחום זה יש הקלה מסוימת, ובכללה גישה סלחנית יותר כלפי מי ש'נפל' תוך כדי המשך שמירה על תקן הלכתי שאוסר כל מגע כזה.

בנוגע לחברה הציונית דתית הממצאים מלמדים על השפעת השיח הפסיכו-תרפויטי והשיח הרוחני הניו-אייג' על רבים הרואים בעצמם מורי דרך לאחרים בחברה זו. חיפוש הזוגיות משתנה ממשמה שצריך לנהל אותה ביעילות למסע אישי רוחני. לצד השפעות אלו קיימת התנגדות מתמשכת למסרים פמיניסטיים בנוגע לשוויון בין המינים והמשך קידום של עמדות הנוגדות את השיח הליברלי העכשווי בנוגע להבדלים בין המינים. במבט משווה אל תהליכי אינדיווידואליזציה בדתות אחרות עולה שאינדיווידואליזציה אישית אין פירושה בהכרח פלורליזם ויחסיות תרבותית. להבדיל ממה שעולה מטיעוניהם של אולריך בק (Beck 2010), זיגמונט באומן (Bauman 1998), והרוויו-ל'ז' (Hervieu-Leger 2005), דתיות אדוקה ושמירה על עמדות שמרניות אין פירושה בהכרח הימנעות מתהליכי אינדיווידואליזציה בשדות אחרים, ובייחוד בשדה היחסים האישיים ותפיסת העצמי.

רשימת המקורות

- אילוז, אווה, 2002. **האיטופיה הרומנטית בין אהבה לצרכנות**, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, חיפה.
- אלמוג, עוז, 2004. **פרידה משרוליק**, אוניברסיטת חיפה, חיפה.
- אנגלברג, ארי, 2011. 'הציונות הדתית ו"בעיית" הרווקות המתמשכת', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.
- _____, 2020. **רווקות מתמשכת בציונות הדתית: דתיות ואינדיבידואליזציה במדרגה המאוחרת**, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- אנגלברג, ארי ונורית נוביס-דויטש, 2010. 'הסרת הקסם מהאהבה הרומנטית והשבתו למשפחה: ספרי הדרכה דתיים לזוגיות בהתמודדות עם "אתגרי תרבות המערב"', **סוציולוגיה ישראלית**, יב, 1, עמ' 111-133.
- אנגלנדר, יקיר ואבי שגיא, 2013. **גוף ומיניות בשיח הציוני-דתי החדש**, מכון שלום הרטמן, ירושלים.

- ארן, גדעון, 2013. קוקיזם: שורשי גוש אמונים, תרבות המתנחלים, תיאולוגיה ציונית, משיחיות בזמננו, כרמל, ירושלים.
- בצרי, סימה, 1981. הנישואין – משימה! מדריך לחיי הנישואין, מכון הכתב, ירושלים.
- גריי, ג'ון, 1994. גברים ממאדים ונשים מנוגה (תרגמה שושנה ינקוביץ), אור עם, תל אביב.
- דעות, אוקטובר 2022. גיליון 102 – לאבדה לשמרה.
- הראל, אביזהר, 2005. בניין שלם: ספר הדרכה לחתנים וכלות, כולל הכוונה למדריכים, ברי-יוחאי, ירושלים.
- ידגר, יעקב, 2005. המסורת ביישראל: מודרניות ללא חילון, מכון הרטמן, ירושלים.
- כהנא, אילת, 5.5.2023. 'מבצע חתונה', מקור ראשון, מגזין דיוקן, עמ' 20-29.
- כצמן, חיים, 2022. 'ציונות דתית', מפתח: כתב עת לקסיקלי למחשבה פוליטית, 17, עמ' 175-195.
- ליאון, נסים, 2009. 'המסורתיות המזרחית כהד לקיום היהודי בארצות האסלאם', אקדמות, 23, עמ' 129-146.
- ליכוביץ, יהודה, 1988. שידוכים וזיווגים: לאור השכל, הכתוב והקבלה: הדרכת התורה בפרוטרוט לבחירת הזיווג האמיתי, פלדהיים, ירושלים.
- פישר, שלמה, 2007. 'כלי למשטור ולדיכוי', ארץ אחרת, 38, עמ' 78-81.
- פרינס, מיכל, 2021. פשוט לרצות: הדרכה לחיי אישות, הוצאה עצמית, [חמ"ד].
- פרסיקו, תומר, 2019. 'הגיע הזמן לשים דגש על הנפש: ההתעוררות הנאו-חסידית בציונות הדתית ומשמעותה', בתוך: 'יאר שלג (עורך), ממשגיח הכשרות לנהג הקטר? הציונות הדתית והחברה הישראלית, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים, עמ' 105-132.
- _____, 2021. אדם בצלם אלוהים, משכל, ראשון לציון.
- צוקרמן, מאיר, 2002. 'מה זאת אהבה?', בתוך: יהודית גורפיין (עורכת), בקרוב אצלך, מראות, ראש פינה, עמ' 70-72.
- קהת, חנה, 2019. 'השפעותיה של התנועה הפמניסטית הדתית בישראל: פנימה והחוצה', בתוך: 'יאר שלג (עורך), ממשגיח הכשרות לנהג הקטר? הציונות הדתית והחברה הישראלית, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים, עמ' 331-356.
- קליין-אורון, אדם ומריאנה רוח מדבר, 2010. 'חילוני להלכה, רליגיוזי למעשה: יחס הניו אייג' הישראלי להלכה', סוציולוגיה ישראלית, יב, 1, עמ' 57-80.
- קפלן, קימי, 2007. בסוד השיח החרדי, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים.
- _____, 2017. 'חקר החברה היהודית הדתית בישראל: הישגים, החמצות ואתגרים', מגמות, נא, 2, עמ' 207-250.
- רוס, ניחם, 2014. 'המתקפה על החסידות החדשה בישיבות הציוניות דתיות', בתוך: יעקב ידגר, גדעון כ"ץ ושלום רצבי (עורכים), מעבר להלכה: מסורתיות, חילוניות ותרבות העידן החדש בישראל (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא), עמ' 65-107.
- רוס, תמר, 2008. 'פמיניזם מהותי ויהדות – שני רעים שאינם מתפרדים?', בתוך: זהר מאור (עורך), שני המאורות: השוויון במשפחה מבט יהודי חדש, מכון בינה לעתים, אפרת, עמ' 189-203.
- שגיא, אבי ודב שוורץ, 2017. מראליזם למשיחיות: הציונות הדתית ומלחמת ששת הימים, כרמל, ירושלים.
- שוורץ, דב, 2018. מאחדות לריבוי: סיפורה של התודעה הציונית הדתית, מוסד ביאליק, ירושלים.

שלג, יאיר, 2019. 'מבוא', בתוך: יאיר שלג (עורך), *ממשגיח הכשרות לנהג הקטר? הציונות הדתית והחברה הישראלית*, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים, עמ' 15-22.

שלג, עפרה, 2010. 'המשמעות שמעניקים זוגות דתיים לאומיים לתקופת טרום-הנישואים, לתהליך המעבר לנישואים ולתקופת הנישואים הראשונה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.

שקדי, אשר, 2003. *מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תיאוריה ויישום*, רמות, תל אביב.

שרעבי, אסף, 2014. 'דתיות "רכה" ודתיות "קשיחה": המקרה של תנועת התשובה בישראל', בתוך: 'עקב ידגר, גדעון כ"ץ ושלום רצבי (עורכים), *מעבר להלכה: מסורתיות, חילוניות ותרבות העידן החדש בישראל (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא)*, עמ' 434-460.

- Ammerman, Nancy T., 2018. 'From Canopies to Conversations: The Continuing Significance of "Plausibility Structures"', in: Titus Hejlm (ed.), *Peter Berger and the Sociology of Religion: 50 Years after the Sacred Canopy*, Bloomsbury Academic, London and New York.
- Avishai, Orit, 2023. *Queer Judaism: LGBT Activism and the Remaking of Jewish Orthodoxy in Israel*, New York University Press, New York.
- Bauman, Zygmunt, 1998. 'Postmodern Religion', in: Paul Heelas (ed.), *Religion, Modernity and Postmodernity*, Blackwell, Oxford.
- Beck, Ulrich, 2010. *A God of One's Own: Religion's Capacity for Peace and Potential for Violence*, Polity, Cambridge.
- Bellah, Robert N., Richard Madsen, William M. Sullivan, Ann Swidler, and Steven M. Tipton, 1985. *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*, University of California Press, Berkeley.
- Biale, David, 1997. *Eros and the Jews: From Biblical Israel to Contemporary America*. University of California Press, Berkeley.
- Cherlin, Andrew J., 2004. 'The Deinstitutionalization of American Marriage', *Journal of Marriage and Family*, 66, 4, pp. 848-861.
- Corbin, Juliet and Anselm Strauss, 1990. 'Grounded Theory Research: Procedures, Canons, and Evaluative Criteria', *Qualitative Sociology*, 13, 1, pp. 3-21.
- Davie, Grace, 1990. 'Believing without Belonging: Is This the Future of Religion in Britain?', *Social Compass*, 37, 4, pp. 455-469.
- Eliade, Mircea. 1961. *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*, Harper, New York.
- Engelberg, Ari, 2023. *Singlehood and Religion: The Case of Israeli Religious Zionist Singles*, Lexington Books, Lanham, MD.
- Fischer, Shlomo, 2022. 'Religious Zionism – Romantic Religious Nationalism in Israel', in: Guy Ben-Porat et al. (eds.), *Routledge Handbook on Contemporary Israel*, Routledge, Oxfordshire, UK, pp. 258-273.
- Fuller, Robert C., 2001. *Spiritual, But Not Religious: Understanding Unchurched America*, Oxford University Press, Oxford.

- Hardacre, Helen. 1993. 'The Impact of Fundamentalism on Women, the Family and Interpersonal Relations', in: Martin Marty and R. Scott Appleby (eds.), *Fundamentalisms and Society*, University of Chicago Press, Chicago, pp. 129-150.
- Heelas, Paul, 1999. *The New Age Movement: The Celebration of the Self and the Sacralization of Modernity*, Blackwell, London.
- Hervieu-Leger, Danielle, 2005. 'Multiple Religious Modernities: A New Approach to Contemporary Religiosity', in: Eliezer Ben Refael and Yitzhak Sternberg (eds.), *Comparing Modernities: Pluralism vs. Homogeneity*, Brill, Leiden.
- Lasch, Christopher, 1977. *Haven in a Heartless World: The Family Besieged*, Basic Books, New York.
- Luhrmann, Tanya M., 2012. *When God Talks Back: Understanding the American Evangelical Relationship with God*, Knopf, New York.
- Novis-Deutsch, Nurit, 2020. 'God's Operating Manual: Marriage Theologies in Ultra-Orthodox and Evangelical Marital Guidebooks', *Journal of Family History*, 45, 2, pp. 191-206.
- Novis-Deutsch, Nurit and Ari Engelberg, 2012. 'Meaning Making Under the Sacred Canopy: The Role of Orthodox Jewish Marriage Guidebooks', *Interdisciplinary Journal of Research on Religion*, 8, pp. 3-31.
- Noy, Chaim and Eric Cohen, 2005. 'Introduction: Backpacking as a Rite of Passage in Israel', in: Chaim Noy and Eric Cohen (eds.), *Israeli Backpackers: From Tourism to Rite of Passage*, State University of New York Press, New York, pp. 1-44.
- Patton, Michael Q., 2015. *Qualitative Research & Evaluation Methods: Integrating Theory and Practice* (4th ed.), Sage, Thousand Oaks, CA.
- Rosenfeld, Jennie, 2008. 'Talmudic Re-Readings: Toward a Modern Orthodox Sexual Ethic', PhD. dissertation, City University of New York, New York.
- Shields, Stephanie A., 2007. 'Passionate Men, Emotional Women: Psychology Constructs Gender Difference in the Late 19th Century', *History of Psychology*, 10, 2, pp. 92-110.
- Stone, Lawrence, 1979. *The Family, Sex, and Marriage in England 1500-1800*, Harper and Row, New York.
- Swidler, Ann, 2001. *Talk of Love: How Culture Matters*, University of Chicago Press, Chicago.
- Taylor, Charles, 1989. *Sources of the Self: The Making of Modern Identity*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- _____, 1995. 'The Politics of Recognition', in: John Arthur and Amy Shapiro (eds.), *Campus Wars: Multiculturalism and the Politics of Difference*, Westview Press, Boulder, CO.
- Weber, Max, 1963 [1922]. *The Sociology of Religion* (trans. by Ephraim Fischhoff), Beacon, Boston.

- Wuthnow, Robert, 1996. *Sharing the Journey: Support Groups and America's New Quest for Community*, Free Press, New York.
- _____, 1998. *After Heaven: Spirituality in America since the 1950's*, University of California Press, Berkeley.

רבני ירושלים וקנאיה בפולמוס השמיטה בתרמ"ט

שירה פריד

תקציר

לקראת שנת תרמ"ט (1888-1889) התנהל פולמוס עז בשאלת השמירה על השמיטה במושבות החקלאיות החדשות בארץ ישראל. כדי שלא להשבית את העבודה במושבות, שמצבן הכלכלי לא היה מזהיר באותה עת, גיבשו רבני רוסיה היתר הלכתי לעבודה בשמיטה על בסיס מכירת הקרקע לנוכרי וקרוי היתר המכירה. את ההיתר אימצו תנועת חיבת ציון והברון רוטשילד, והם הורו למתיישבים לפעול לפיו, ואולם רבני ירושלים התנגדו להיתר, וכמה מושבות ביקשו לציית להוראותיהם ולשבות מעבודה בשמיטה.

חוקרים לא מעטים עסקו בפולמוס השמיטה, ורובם ראו בו ביטוי למתח ששרר בין האידאל הלאומי לאידאל הדתי בחיבת ציון. ההיסטוריונים התמקדו בעיקר בבחינת עמדותיהם של חובבי ציון בסוגיה ובהשפעת הפולמוס על היחסים בין האגף המשכילי לאגף המסורתי בתנועה. לעומת זאת, עמדותיהם של המתנגדים להיתר בארץ ישראל לא נחקרו לעומק, וההיסטוריונים הסתפקו בקביעתם של בני התקופה כי רבני ירושלים התנגדו להיתר בגלל עוינותם כלפי המושבות.

בחינה מדוקדקת של האירועים מעלה כי מקצת רבני ירושלים בלבד התנגדו להיתר; כי את ההתנגדות הפומבית להיתר הובילו קנאי ירושלים עם כמה מאנשי המושבות; וכן כי עמדתם של רבני ירושלים כלפי המושבות החדשות הייתה שונה ומורכבת יותר מזו שייחסו להם בני התקופה.

מילות מפתח: חיבת ציון, רבני ירושלים, שמיטה, תרמ"ט

רבות נכתב על פולמוס השמיטה בתרמ"ט.¹ רוב ההיסטוריונים שכתבו על אודותיו ראו בו ביטוי למתח ששרר בין האידאל הלאומי לאידאל הדתי של חיבת ציון ובין האגף המשכילי

* מאמר זה מבוסס על עבודת המוסמך שלי 'פולמוס השמיטה בתרמ"ט: ההתנגדות להיתר המכירה בארץ ישראל והשפעתה על הזיקה בין רבני ירושלים למושבות', שנכתבה בהנחייתו של פרופ' דימיטרי שומסקי באוניברסיטה העברית בירושלים. תודתי נתונה לו על ההנחיה ועל הערותיו המדויקות והמועילות.

1 יוסף שלמון, **דת וצינונות: עימותים ראשונים**, הספרייה הציונית, ירושלים תש"ן, עמ' 130-138; הנ"ל, 'פולמוס השמיטה: הדיון הרבני והפוליטי על היתר המכירה בתרמ"ט', **קתדרה**, 170 (טבת תשמ"ט),

לאגף המסורתי של התנועה. השאלה שעמדה על הפרק הייתה אם שני האידאלים האלה יכולים לדור בכפיפה אחת. רבני התנועה גיבשו את היתר המכירה, הוא התיר את עבודת האדמה בשנת השמיטה לאחר מכירתה ללא יהודי ונועד לאפשר את קיומו של יישוב לאומי חקלאי שיקומו בו כל מצוות התורה. ואולם לא הכול קיבלו את ההיתר ההלכתי הזה, וקמו לו מתנגדים באירופה וגם בקרב אנשי היישוב הישן בירושלים. רוב ההיסטוריונים, כמו בני התקופה, כינו את כל אנשי היישוב הישן שהתנגדו להיתר המכירה בשם 'רבני ירושלים', וקבעו שהתנגדותם להיתר נבעה מעוינות למפעלה של חובת ציון ומרצון להביא להרס המושבות. ואולם למעשה המתנגדים להיתר בירושלים לא השתייכו לקבוצה אחת אלא היו כמה גורמים שונים בעלי עמדות ומניעים שונים. המשותף לכולם היה ההתנגדות ההלכתית להיתר המכירה; אך בנוגע לעמדותיהם כלפי ההתיישבות החקלאית בארץ ישראל ולמידת השתתפותם בפעולות המחאה וההתנגדות הציבורית – היו ביניהם הבדלים של ממש.

התנגדותם של 'רבני ירושלים' להיתר המכירה בעיני בני התקופה וההיסטוריונים

בשנים תרמ"ד-תרמ"ח (1883-1888) פרסמו ראשי הכוללים בירושלים כרוזים שהם הביעו בהם את התנגדותם למושבות החדשות. הם נימקו את התנגדותם בחשש שמא יפגע גיוס התרומות למושבות בכספי החלוקה ובמורת רוחם מאי-שמירת המצוות במושבות.² חובבי ציון ראו בהתנגדותם של אנשי היישוב הישן להיתר המכירה בתרמ"ט המשך של התנגדות זו; בעיניהם היה זה צעד נוסף – חריף יותר – במאבקם של אנשי היישוב הישן במושבות, שנועד להביא לחורבן.

כמה מראשי חובת ציון טענו כי כל השנים ניסו רבני ירושלים לסכסך בין הברון רוטשילד למושבות כדי לגרום לברון להפסיק את תמיכתו בהן, וכך להביא לקריסתן. הסופר אברהם יעקב סלוצקי ייחס את המרד בזיכרון יעקב בראשותו של ד"ר גולדברג למזימה של רבני ירושלים.³ משה לייב ליליינבלום, מראשי חובת ציון, סבר כי כאשר

עמ' 63-80; אריה אדרעי, 'שורשי הפסיקה הציונית-הדתית: הרב קוק ופולמוס השמיטה', על דעת הקהל, ב' (2012), עמ' 838-839; אהוד לוז, מקבילים נפגשים: דת ולאומיות בתנועה הציונית במיזרח אירופה בראשיתה 1882-1904, עם עובד, תל אביב 1985, עמ' 108-113; שלום רצבי, 'פולמוס השמיטה וחיבורו הראשון של הרב קוק על הציונות', עיונים בתקומת ישראל, 8 (1998), עמ' 580-587; מנחם פרידמן, 'למשמעותו החברתית של פולמוס השמיטה (תרמ"ט-תר"ע)', שלם, א' (תשל"ד), עמ' 457-463, 468-473; אליעזר שביד, מולדת וארץ יעודה: ארץ ישראל בהגותו של עם ישראל, עם עובד, תל אביב 1979, עמ' 167-168; אשר כהן, 'היתר הלכתי בסבך עימות אידאולוגי: פולמוס השמיטה תשס"א בראי פולמוס השמיטה בראשית ההתיישבות היהודית', בתוך: אליעזר דון יחיא (עורך), בין מסורת לחידוש; מחקרים ביהדות, ציונות ומדינת ישראל; ספר זיכרון ליהושע קניאל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ה, עמ' 584-586.

2 ישראל קלויזנר, התנועה לציון ברוסיה, ב', הספרייה הציונית, ירושלים תשכ"ב, עמ' 65-67.

3 אברהם יעקב סלוצקי, 'אחרי הרעש (ג)', המליץ, ח' בכסלו תרמ"ט (12.11.1888), עמ' 1. על המרד ראו: קלויזנר, שם, עמ' 314-321.

נוכחו רבני ירושלים שהברון ממשיך לתמוך במושבות למרות ניסיונותיהם לסכסך בינו ובינו, הם המתנינו לשנת השמיטה, שהיא 'נחשול אחד' אשר 'יבלע' וישחית את הישוב עד היסוד'. הוא הוסיף כי בתרמ"ט אולי יצליח היישוב להחזיק מעמד למרות שביתתן של כמה מהמושבות, אך חזונה של תנועת חיבת ציון – ליישב אלפי משפחות בארץ ישראל – לא יוכל להתגשם אם לא יבוטל איסור העבודה בשמיטה: 'הישוב ואסור השמיטה אינם יכולים להתקיים כאחד'.⁴

מרדכי דיסקין מפתח תקווה התנגד לטענה כי רבני ירושלים הם שונאי היישוב. לדעתו, הרבנים התנגדו להיתר המכירה מנימוקים הלכתיים וכן משום שידעו כי השמיטה לא תביא להרס המושבות. לדבריו, הם טעו בשני עניינים: ראשית, היה עליהם להודיע לרבני רוסיה כי השמיטה אינה כרוכה בסכנת נפשות למתיישבים, ובכך היו מונעים אותם מלהסתמך על ההנחה השגויה הזאת ולגבש את היתר המכירה; שנית, התעלמותם מהמושבות גרמה למתיישבים לחשוב שהם שונאים אותם: 'היתכן? ישאלו [המתיישבים] כי לוא לא שנאו הרבנים בעיר הק' [דש] את המושבות מדוע לא יבאו אף פעם אחת לראות בעמל אחיהם מעבודתם את אדמת הק' [ודש], מחזה כזו אשר יהמו אליה רבבות ישראל'.⁵

רוב ההיסטוריונים לא ייחדו דיון של ממש לשאלה מדוע התנגדו רבני ירושלים להיתר המכירה. יוסף שלמון מסכים עם טענתם של בני התקופה וקובע: 'אין ספק שההנהגה האשכנזית בירושלים ניצלה את עניין השמיטה כדי לנגח את ההתיישבות החדשה בארץ ואת תנועת חיבת ציון, ואולי אף כדי לערער את אחיזתה בארץ'.⁶ יהושע קניאל סובר כי האשמתם של חובבי ציון את רבני ירושלים בניסיון למוטט את המושבות מופרזת, אך אינו מפרק אותה.⁷ לעומתם, מנחם פרידמן ואהוד לוז סוברים שהתנגדותם של רבני היישוב הישן להיתר המכירה נבעה בעיקרה מנימוקים דתיים. לדבריהם, מכיוון שרבני היישוב הישן ראו ביהודי ארץ ישראל עילית דתית שמקפידה על קיום המצוות יותר מאנשי הגולה, הם סברו שאין זה מן הנכון לחפש היתרים למצוות שתלויות בארץ. הם גם סברו כי מכיוון שאנשי המושבות מזלזלים בקיום המצוות, אין זה הזמן המתאים להקל בשמירת מצוות השמיטה.⁸

4 המליץ, א' בטבת תרמ"ט (5.12.1888), עמ' 2584-2588.

5 מרדכי דיסקין, דברי מרדכי, דפוס פרומקין, ירושלים תרמ"ט, עמ' כ"ה, ע"א-ע"ב.

6 שלמון, דת וציונות, עמ' 131-132.

7 יהושע קניאל, 'היישוב הישן וההתיישבות החדשה', בתוך: מרדכי אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה, א, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 279-280; הנ"ל, המשך ותמורה: היישוב הישן והיישוב החדש בתקופת העלייה הראשונה והשנייה, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 130-131.

8 פרידמן, 'למשעותו החברתית', עמ' 465-466; לוז, מקבילים נפגשים, עמ' 111.

עמדותיהם של רבני ירושלים כלפי המושבות החדשות

באותה העת היו בקהילה האשכנזית בירושלים שני רבנים חשובים: שמואל סלנט ומשה יהושע יהודה לייב (המהרי"ל) דיסקין. הרב סלנט (תקע"ו-תרס"ט, 1816-1909) עלה לירושלים מליטא בתר"א (1841), ובשנת תרל"ח (1878) הוא מונה לרבה האשכנזי של ירושלים.⁹ הרב סלנט עמד בראש בית הדין האשכנזי ושימש נשיא הוועד הכללי, ארגון גג לכוללים של הפרושים, שהיה אחראי בעיקר לכספי החלוקה.¹⁰ מנחם פרידמן סבור שכוחו של הרב סלנט נבע מאורח חייו הצנוע והסגפני, כי בזכותו הוא יכול לעמוד בראש הוועד הכללי בתקופה שרבו החשדות וההאשמות במעילה נגד ראשי הכוללים השונים; וכן היה הרב סלנט ידוע בפיקחותו, ולדעתו של פרידמן זו התבטאה בעיקר בהימנעותו מעימותים שהוא ידע כי לא יוכל לנצח בהם.¹¹

הרב דיסקין (תקע"ט-תרנ"ח, 1818-1898) עלה לירושלים מליטא בתרל"ז (1877). הוא לא נשא שום תפקיד רשמי בירושלים, אך הקים בית דין משלו ופרס את חסותו על כוללי הונגריה (אונגארן) וסובאלק-לומז'ה. הרב דיסקין לחם בקנאות נגד בתי הספר החדשים ('שקאלעס'), נגד לימוד שפות זרות ונגד תחיית השפה העברית.¹² לעומת זאת, הוא תמך בהקמת מושבות חקלאיות בארץ ישראל. הוא הורה לתלמידו יהושע זאב זיסנווין, שהתייעץ עמו בנושא, לרכוש אדמות בצפון הארץ כדי להקים עליהן מושבה. בשיחותיהם אמר הרב דיסקין כי ההתעוררות לעלייה לארץ ישראל באותה עת היא סימן לראשית הגאולה וכי יישוב הארץ וקיום המצוות התלויות בה הם זרז לביאת הגאולה. זיסנווין רכש את אדמת יסוד המעלה, ואחרי כן את אחוזת ארבל, אך לא עלה בידו להקים מושבה.¹³ הרב דיסקין פרס את חסותו על אגודת מייסדי היישוב של קבוצת הירקונים, שרכשה קרקעות בפתח תקווה ומרביתה נמנתה עם אנשי כולל אונגארן בירושלים. לפי תקנות האגודה, הקושאן יירשם על שמו של הרב דיסקין ו'כל התנהגות של החברה יהיה רק ע"פ פקודתו בכל דבר'.¹⁴ אנשי עקרון באו להתייעץ עמו כיצד לקיים את המצוות התלויות בארץ, והוא הורה להם איך לעשות זאת בלי להיפגע כלכלית.¹⁵ גם מרדכי דיסקין מפתח תקווה, שהיה

- 9 מרדכי אליאב, **ארץ ישראל ויישובה במאה הי"ט, 1777-1917**, כתר, ירושלים 1978, עמ' 154.
- 10 יוסף שלמון, 'היישוב האשכנזי העירוני בארץ ישראל, 1890-1903', בתוך: ישראל קולת (עורך), **תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה**, א, כתר, ירושלים תש"ן, עמ' 541, 546.
- 11 מנחם פרידמן, **חברה במשבר לגיטימציה - היישוב הישן האשכנזי 1900-1917**, מוסד ביאליק, ירושלים 2001, עמ' 94-95.
- 12 יוסף שלמון, 'איש מלחמה ר': משה יהושע לייב (מהרי"ל) דיסקין', בתוך: בנימין בראון ונסים ליאון (עורכים), **הגדולים: אישים שעיצבו את פני היהדות החרדית בישראל**, מאגנס והאוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשע"ז, עמ' 296-298, 302-303.
- 13 יהושע זאב זיסנווין, **ספר ציר נאמן**, י"ג לעווי, ירושלים תרנ"ט, עמ' ד ע"א-ע"ב, ס ע"ב. ראו גם: קלויזנר, **התנועה לציון ברוסיה**, ב, עמ' 146-148.
- 14 מרדכי אליאב, 'חבלי בראשית של פתח תקווה', **קתדרה**, 9 (תשרי תשל"ט), עמ' 21-23.
- 15 **המליץ**, א' בתמוז תרמ"ז (23.6.1887), עמ' 1361.

קרוב משפחתו, כתב כי הרב דיסקין עודד אותו להתיישב במושבה למרות מצבה הדחוק וכי בכל פעם שבא לבקר הוא 'דרש תמיד בשלום אכרי ישראל על הרי יהודה'.¹⁶ הגעתו של הרב דיסקין לירושלים תרמה מאוד להתפתחותה של תופעת הקנאות בעיר. לפי הגדרתו של מנחם פרידמן, קנאים הם אלה שאינם מתחשבים 'במיגבלות שהמציאות החברתית כופה על ההנהגה הדתית הממוסדת'. לעתים קרובות עמדותיהם הרעיוניות של הקנאים ושל הממסד הדתי כלפי 'הסוטים מן המסורת' זהות, אך הממסד נוקט גישה מאופקת מתוך שיקולים חברתיים שונים. הקנאים לעומת זאת מביעים את התנגדותם בפעולות שונות, ללא כל התחשבות בשיקולים אחרים. סביב הרב דיסקין התרכזה קבוצת קנאים שנמשכו לקנאותו, ואליהם הצטרפו אנשים שרצו להשפיע על הנעשה בעיר ממניעים שונים. אלה העמידו פנים שהם פועלים מתוך קנאות דתית, וכך החתימו אותו על חרמות וכרוזים שניסחו. החסות שפרס הרב דיסקין על הקנאים הקנתה להם חופש פעולה רב, בעיקר בשל חולשתה היחסית של ההנהגה האשכנזית בירושלים באותה העת. אף על פי שהקנאים קראו תיגר בפעולותיהם על ההנהגה הממוסדת וגרמו נזק כבד לתדמיתו של היישוב הישן כולו, ההנהגה התקשתה להיאבק בהם.¹⁷

עמדתו של הרב דיסקין בנוגע למושבות החדשות הייתה שונה מאוד מזו של הרב סלנט, כמו שאפשר להיווכח משיחותיהם עם איש חיבת ציון איסר רטנר בשנת תרמ"ז (1887). הרב דיסקין אמר לו שזהו 'רעיון יקר מאוד' והביע את תקווה כי למרות הטעויות שנעשו בהתחלה, המושבות של חובבי ציון יצליחו לשרוד ולהתפתח. הוא אף קרא לכל מי שיש בידו די כסף לקנות נחלה בארץ ישראל ולגור בה. כאשר שאל אותו רטנר מה יהיה בשנת השמיטה, הוא ענה: 'כאשר תבוא שנת השמיטה, אז נראה'. עם זאת, הרב דיסקין סירב לבקשתו של רטנר להעלות את דבריו על היישוב על הכתב כדי שהוא יוכל להראותם לאחרים כשיחזור לרוסיה. לעומתו, הרב סלנט אמר לרטנר כי רעיון היישוב הוא 'רעיון רוח' משום שהמתיישבים לא יצליחו לעולם להתפרנס בכוחות עצמם וכי הארץ יכולה לכלכל 50,000 משפחות בלבד; גם אם תוכל חיבת ציון לסייע למספר כזה של מתיישבים, הרי זו טיפה מן הים לעומת יהדות רוסיה כולה. הוא הוסיף: 'אחרי כל אלה, תבוא שנת השמיטה ותשבית את עמלם ואת מחשבתם יחד'. רטנר שאל אותו אם לא יימצא לכך פתרון הלכתי, אך הרב סלנט טען שאי אפשר לעשות זאת משום שהארץ חרבה בעוון חילול השמיטה, והוסיף: 'זה יתמוטט'.¹⁸

עמדתו של הרב סלנט כלפי המושבות השתנתה במידת-מה לאחר פגישתו עם הברון רוטשילד בעת ביקורו הראשון בארץ ישראל בשנת תרמ"ז (1887). משלחת רבנים בראשותו של הרב סלנט ביקרה את הברון במלונו, והרב סלנט הודה לו על תמיכתו במושבות ועל

16 דיסקין, דברי מרדכי, עמ' טו ע"ב.

17 דוד ילין, כתבי דוד ילין: בשבעה כרכים, א, הוועד להוצאת כתבי דוד ילין ע"י ר' מס, ירושלים תשל"ב, עמ' 208-212; מנחם פרידמן, חברה ודת: האורטודוקסיה הלא-ציונית בארץ-ישראל, תרע"ח-תרצ"ו, 1918-1936, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשל"ח, עמ' 18-22.

18 איסר רטנר, 'אל נא סופרים תרעו', המליץ, י"ג בשבט תרמ"ט (15.1.1889), עמ' 5; הצבי, י"ד באדר א' תרמ"ט (15.2.1889), עמ' נג.

שהוא מורה למתיישבים לקיים את המצוות. הברון השיב: 'אמנם כן רבי, זה חפצי ורצוני, כי כל יהודי ישמור דת קודש [...] אף המצוות התלויות בארץ עליהם לשמור, ועובר על פקודתי גרש יגרש מהמושבה אשר הוא שם'.¹⁹ הרב דיסקין לא הוזמן לפגוש את הברון, אך הוא שלח לו מכתב, ובו ביקש כי אנשי המושבות ישמרו את המצוות התלויות בארץ, ובכלל זה תרומות ומעשרות ושמיטה; הברון השיב לו כי בקשתו תתמלא.²⁰

הדיון בשאלת השמיטה

עוד באלול תרמ"ז (ספטמבר 1887) עלתה שאלת השמיטה לדיון על שולחנם של הרבנים הגבאים של חב"ת ציון – נפתלי צבי יהודה ברלין, שמואל מוהליבר ומרדכי אליאשברג – באספה בביתו של המשכיל המתון שמואל יוסף פין בוויילנה. עמדותיהם של שלושת הרבנים ייצגו את כל קשת העמדות האפשריות: הרב ברלין קבע שיש לקיים את השמיטה כהלכתה ולסמוך על הבטחת האל כי היבול בשנה השישית יספיק גם לשנה השביעית; הרב מוהליבר סבר כי ייתכן שיימצא היתר וייתכן שיהיה כדאי להשתמש בו; והרב אליאשברג חשב שאם יימצא היתר, יש להשתמש בו כדי שלא לסכן את כל מפעל ההתיישבות.²¹ האספה הסתיימה ללא הכרעה. הרבנים החליטו להפנות את השאלה לרבני ירושלים בגלל קרבתם למושבות וביקשו מפין, שהיה מקובל הן על המשכילים הן על הרבנים, לעשות זאת. פין תכנן לשטוח את השאלה 'לפני רבני ישראל בכלל'.²²

בינתיים ביקשו גם אנשי של הברון רוטשילד פתרון לשאלת השמיטה במושבות שהיו בחסותו. הם פנו לרב יהודה לובצקי, רבם של יהודי רוסיה ופולין בפריז, וזה השיב כי אינו יכול להכריע בשאלה כה קשה ולכן יעביר אותה לרב יצחק אלחנן ספקטור.²³ הרב ספקטור, רבה הראשי של קובנה, נחשב אז אחד הפוסקים החשובים ברוסיה ואף בעולם היהודי כולו. ואכן, במענה לבקשתו של הרב לובצקי הוא גיבש היתר לעבודה בשמיטה. כאשר ביקר אצלו הרב יהונתן אליאשברג (בנו של מרדכי אליאשברג) בכסלו תרמ"ח (דצמבר 1887) סיפר לו הרב ספקטור כי הוא גיבש היתר לעבודה בשמיטה, אך עוד לא הודיע על כך לאנשי הברון. הרב אליאשברג הפציר בו לשלוח להם את תשובתו, והוא הבטיח לו שיעשה זאת.²⁴

19 הצפירה, ג' בסיוון תרמ"ז (26.5.1887), עמ' 3-4; היום, י' בסיוון תרמ"ז (2.6.1887), עמ' 3.

20 זיסנוין, ספר ציר נאמן, עמ' סא.

21 יהודה אפל, בתוך ראשית התחייה: זכרונות וכתבים מימי 'חובבי ציון' ברוסיה, דפוס גוטנברג, תל אביב תרצ"ו, עמ' 279-284.

22 שמואל יוסף פין לליאון פינסקר, י"ג במרחשוון תרמ"ח (31.10.1887), בתוך: שולמית לסקוב ואלתר דרריאנוב, כתבים לתולדות חב"ת ציון וישוב ארץ ישראל, ה, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1982-1993, עמ' 397.

23 יהודה לובצקי, ספר איז תנאי בנשואין, דפוס קרינס קובלסקי, וילנא תר"ץ, עמ' 9. ככל הנראה אחד משני הרבנים האחרים היה הרב שמואל מוהליבר, לפי מכתבו של מיכאל ארלנגר לליאון פינסקר, 28.10.1888, בתוך: לסקוב ודרריאנוב, שם, ו, עמ' 254.

24 יהונתן אליאשברג ליחיאל מיכל פינס, י"ד בטבת תרמ"ח (29.12.1887), שם, ה, עמ' 500.

בדרכו חזרה לביתו ביקר הרב אליאשברג אצל פין בוויילנה וסיפר לו שהרב ספקטור מתיר לעבוד בשמיטה באמצעות מכירת הקרקע ללא יהודי, כמו מכירת חמץ. פין חשב כי בזאת הסתיים העניין וכתב לפינסקר, יושב ראש חב"ת ציון: 'ובזה תשובנה כל הסערות לדממה'. יתרה מזאת, הוא הוסיף כי הוא מעוניין לחפש היתר 'שלא דרך הערמה', אך הוא יתפנה לעסוק בכך בעתיד, ובינתיים אפשר להסתפק בהיתרו של הרב ספקטור.²⁵ ואולם פין טעה; הפרשה הייתה רחוקה מלהסתיים. לאחר שחזר הרב אליאשברג לביתו הוא קיבל מכתב מהרב ספקטור; הוא כתב לו כי לאחר שיצא מביתו בא אליי מזכירו יעקב ליפשיץ, מן המתנגדים לחיבת ציון, ואמר לו: 'רבני ירושלים יכעסו על זה'. הרב ספקטור הוסיף כי הוא מתכוון להודיע לרבני ירושלים על ההיתר שגיבש ולבקש את חוות דעתם.²⁶ ואכן, הרב ספקטור שלח לרבנים סלנט ודיסקין (בנפרד) מכתב ובו כתב כי המתירישים ביקשו ממנו לפסוק בעניין השמיטה הקרבה, והוא פסק כי אפשר להתיר את העבודה באמצעות מכירת הקרקע לנכרי למשך שנתיים.²⁷

אנשי הברון פריז החליטו להפנות את שאלת השמיטה לרב ספקטור, ואילו הפקידים יהודה וורמסר ואלפונס בלון הפנו את השאלה לרבני ירושלים, ככל הנראה ללא תיאום עם הממונים בפריז. הפקידים הגיעו בכסלו תרמ"ח (דצמבר 1887) לירושלים כדי לפגוש את הפחה והחליטו לנצל את ביקורם כדי לשאול את הרבנים סלנט ודיסקין על השמיטה. הרב סלנט הזכיר להם כי רוטשילד הבטיח לו שהמתיישבים ישמרו את מצוות התורה, ולכן ברור כי הברון מעוניין שהם יקיימו את מצוות השמיטה. הוא הוסיף כי אם תנוח האדמה שנה תמימה, היא תהיה פורייה יותר בשנים שאחרי כן וכי ממילא המתיישבים אינם מתפרנסים כעת מהתבואה שהם מגדלים, 'ולכן אין רע חלילה אם ישבתו הקולוניסטים בשנת השמיטה, ואם הנדיב לא יתמכם יותר מבכל השנים, יקמצו בהוצאותיהם בשנת השמיטה'. הפקידים שאלו אם מותר למכור את הקרקע לנכרי, כמו מכירת חמץ, והרב סלנט השיב להם כי הדבר אינו אפשרי משום שמכירת קרקע צריכה להיעשות בערכאות, והברון לא יהיה מעוניין בכך. אחרי כן הלכו הפקידים, באישורו של הרב סלנט, אל הרב דיסקין, אך הוא סירב להשיב להם ואמר כי רק אם יפנה אליו הברון בעצמו, הוא ישיב לו. אליעזר בן יהודה דיווח בעיתונו **הצבי** על הביקור וכתב כי הרב סלנט אסר את העבודה בשמיטה 'כמו לו היתה השאלה על דבר קל שבקלים, וכמו לולא היו חיי כמה מאות נפשות תלויים בזה וחרבן כל דבר הישוב חלילה'.²⁸

25 שמואל יוסף פין לליאון פינסקר, כ"ג בכסלו תרמ"ח (9.12.1887), שם, עמ' 467.

26 יהונתן אליאשברג ליחיאל מיכל פינס, י"ד בטבת תרמ"ח (29.12.1887), שם, עמ' 500.

27 יצחק אלחנן ספקטור לשמואל סלנט, כ"ב בכסלו תרמ"ח (8.12.1887). בתוך: שמואל סלנט, **ספר תורת רבינו שמואל סלאנט**, נ"א טוקצינסקי, ירושלים תשנ"ח, עמ' רעג-רעד. המכתב שנשלח לרב דיסקין אינו בידינו, אך סביר להניח שתוכנו היה דומה.

28 **הצבי**, ח' בטבת תרמ"ח (23.12.1887), עמ' יג; שם, ט"ו בטבת תרמ"ח (30.12.1887), עמ' יז; דיסקין, **דברי מרדכי**, טז ע"א-ע"ב.

במענה למכתב ששלח אליו הרב ספקטור חזר הרב סלנט על איסורו במכתב ארוך ומפורט. בתחילת המכתב העיר כי הרב ספקטור קיצר במכתבו וכי לא צירף את הקונטרס שהוא פירט בו את הדיון ההלכתי שקדם לפסיקתו. בהמשך הדברים הסביר הרב סלנט כי הוא מתנגד להיתר משני נימוקים הלכתיים עיקריים. הראשון נוגע למכירה עצמה – לדעתו גם מכירה לזמן קצוב בעייתית בגלל האיסור על מכירת קרקע בארץ ישראל לנכרים (איסור 'לא תִּחְנַם'). נוסף על כך, כדי שהמכירה תקבל תוקף עליה להיות רשמית, באמצעות השלטונות העות'מאניים (להבדיל ממכירת חמץ, שנעשית בבית דין יהודי), ואולם הברון רוטשילד והמתישבים לא יהיו מעוניינים בכך. הנימוק השני נוגע לעבודות – לדעתו, המכירה יכולה להתיר עבודה בקרקע בידי נכרים ולא בידי יהודים, אך המתישבים לא יהיו מעוניינים בעבודת נכרים משום שאין הם סומכים עליהם.²⁹ הוא הוסיף כי גם לפקיד הברון שבאו אליו כשבועיים קודם לכן הוא אמר שעל המושבות המתפרנסות מפלחה לשבות, ובראשון לציון המתפרנסת מכרמים יש להושיב תלמיד חכם שיורה אילו מלאכות מותר לבצע כדי לשמור על המצב הקיים ואילו אסור לבצע.³⁰ לעומת כל זאת, הרב דיסקין השיב על מכתבו של הרב ספקטור כי הוא סומך על פסיקתו, 'מסתמא כתורה יעשה'.³¹

היתר המכירה

כאשר נודע לפין כי הרב סלנט מתנגד להיתר וכי הרב ספקטור אינו רוצה לפעול בניגוד לדעתו, הוא ביקש מכמה רבנים לפעול כדי שההיתר לא ירד לטמיון.³² ואכן, הרב מוהליבר זימן את הרב ישראל יהושע טרונק מקוטנא, מחשובי פוסקי ההלכה בפולין, לביתו של הרב שמואל זנוויל קלפשיש, אב בית הדין בוורשה, ובכ"ח בשבט תרמ"ח (10 בפברואר 1888) חתמו שלושת הרבנים על נוסח היתר המכירה שנפתח כך:

בהיות כי קרובה שנת השמיטה [...] וזכינו בעזרתו ית' [ברך] שנתכוננו כמה כפרים הנק' [ראים] קאלאניות של יהודים המתפרנסים מעבודת האדמה, הן משדי תבואות

29 שמואל סלנט ליצחק אלחנן ספקטור, כ' בטבת תרמ"ח (4.1.1888), בתוך: הנ"ל, **שמואל סלאנט**, עמ' רעה.

30 שם, עמ' רעו. לכל הדעות מותר בשנת השמיטה לבצע מלאכות הנדרשות לשימור המצב הקיים ולמניעת נזק לעצים, 'לאוקמי אילנא' – לקיום האילנות, בלשון ההלכה. עיקרון זה מקל את השמירה על השמיטה בכרמים ובמטעים, לעומת השדות שנדרשת בהם זריעה בכל שנה מחדש.

31 דיסקין, **דברי מרדכי**, עמ' כה ע"ב. ד"ר גולדברג דיווח כי קרא את המכתב הזה בביתו של הרב ספקטור. **הצבי**, י"ד באדר א' תרמ"ט (15.2.1889), עמ' נג.

32 איסר בר וולף לשמואל יוסף פין, י"ד בשבט תרמ"ח (27.1.1888), בתוך: לסקוב ודרויאנוב, **כתבים**, ו, עמ' 68; שמואל יוסף פין לליאון פינסקר, כ"ח בשבט תרמ"ח (10.2.1888), שם, עמ' 83; אפל, **בתוך ראשית התחייה**, עמ' 287-288. פין דיווח לפינסקר על מאמציו אלה במכתב מיום כ"ח שבט, שהוא גם התאריך המצוין בהיתר. אם הרב מוהליבר נסע לוורשה בעקבות פנייתו של פין, יש להניח שהפנייה אליו הייתה שבועות אחדים קודם לכן והדיווח היה מאוחר.

והן ממטעי כרם, ואם נאסור עליהם לשדד את האדמה ולתקן את הכרמים, תשם הארץ ותיפוק מזה חורבן הקאלאניות חלילה, וכמה מאות נפשות ימוגו ברעב חלילה. ע"כ להצלת נפשות והצלת ישוב אה"ק [= ארץ הקודש], הצלת הגוף והצלת ממון, מצאנו היתר על שנה זו שנת תרמ"ט למכור בקיץ הבע"ל [= הבא עלינו לטובה] את השדות והכרמים וכל השייך לעבודת האדמה לנכרים.³³

לפי היתר שלושת הרבנים, הקרקעות יימכרו לנכרי בבית הדין בירושלים, ולאחר המכירה יהיה מותר לעבוד את האדמה 'בכל הצורך'. מי שיכול לשכור פועלים נכרים עדיף שיעשה זאת, אך מי שאינו יכול לעשות זאת יכול לבצע את העבודות בעצמו. את ההנחיות המדויקות אילו מלאכות מותר לבצע ואילו לא יקבלו המתיישבים חסרי האמצעים מבית הדין בירושלים. להיתר היו שני סייגים חשובים: הוא תקף לשמיטת תרמ"ט בלבד, והוא מותנה בהסכמתו של הרב ספקטור.³⁴

הקביעה כי המכירה תיעשה בבית הדין בירושלים משמעה קבלת עמדתו של הרב ספקטור, שלא כדעתו של הרב סלנט, שסבר כי על המכירה להתבצע בערכאות. יעקב בכרך, מזכירו של הרב מוהליבר, תמה על קביעה זו, שכן בראש בית הדין בירושלים עמד הרב סלנט, והוא בוודאי לא יבצע את המכירה המנוגדת לדעתו. כך גם בנוגע לסעיף הקובע כי בית הדין בירושלים ינחה את המתיישבים העניים אילו מלאכות מותר להם לבצע. הרבנים ענו לו: 'אנחנו תלינו כתיבת הנוסח בב"ד שבירושלם, רק כדי לחלק כבוד לירושלם עיר קדשנו'. הם קיוו כי העובדה שהותירו את ביצוע המכירה ואת הנחיית המתיישבים בידי בית הדין בירושלים תפיס את דעתו של הרב סלנט ותאפשר לו לסגת מהתנגדותו ולקבל את ההיתר, אך הם התייחסו גם לאפשרות השנייה – שהרב סלנט יתמיד בהתנגדותו – והוסיפו כי בכוונת מכוון הם לא ציינו לאיזה בית דין הם מתכוונים, האשכנזי או הספרדי, כדי שבמקרה כזה 'יראו נא האכרים, איזה ב"ד ייטיבו עמהם לכתוב להם הנוסח [של המכירה]', ואלי יפנו'. לכאורה היה על המתיישבים, שהיו יוצאי רוסיה ורומניה ונהגו מנהגי אשכנז, לציית להוראות בית הדין האשכנזי. כותבי ההיתר הסבירו כי כך נוהגים בעניינים שכבר נקבעו בהם מנהגי אשכנז או ספרד בגולה, אך מכיוון ששאלת השמיטה היא שאלה חדשה המתיישבים יכולים לבחור אם להישמע להוראות בית הדין האשכנזי או להוראות בית הדין הספרדי בעניינה.³⁵

בנושא בית הדין קיבלו הרבנים את עמדתו של הרב ספקטור, אך לא כן בשאלת העבודות: הרב ספקטור סבר שלאחר המכירה יוכלו המתיישבים לעבוד בשדות בעצמם, ואילו שלושת הרבנים סברו כי עדיף להעסיק פועלים נכרים. הם השתמשו בעיקרון ההלכתי המאפשר

33 שטר היתר מכירת השדות והכרמים בקולוניות בארץ ישראל לנכרים לשנת השמיטה תרמ"ט בלבד, ורשה, כ"ח בשבט תרמ"ח, אוסף אוטוגרפים קיבוציים Schwad 04 56, ארכיון הספרייה הלאומית, ירושלים (להלן: אס"ל). נדפס בתוך: לסקוב ודריאנוב, שם, עמ' 89-90.

34 שם.

35 יעקב בכרך, 'שנת שלומים לריב ציון', המליץ, ב' באב תרמ"ט (30.7.1889), עמ' 3.

ליהודי לבצע מלאכה אסורה באמצעות נכרי, אשר אחד הביטויים המוכרים ביותר שלו הוא גוי של שבת. במקרה זה נראה כי העסקת פועלים לא יהודים סותרת את העיקרון שדגלה בו חובת ציון – הקמת התיישבות חקלאית שיעבדו בה יהודים את האדמה, ואולם באותן שנים לא נחשבה העסקת פועלים לא יהודים סותרת את רעיון ההתיישבות, ובמושבות עבדו פועלים ערבים רבים. המתיישבים, שרובם היו חסרי ניסיון בעבודה חקלאית, נזקקו להדרכתם של הפלאחים המקומיים. בעונות השיא של נטיעות הסתיו והקציר והאסיף בקיץ, שנדרשה בהן תוספת של מאות ידיים עובדות לתקופה קצרה, גויסו פועלים ערבים בשיעור שאף היה כפול משיעורם של היהודים העובדים. הפועלים הועסקו הן ישירות על ידי הפקידות הן על ידי המתיישבים עצמם. ההתנגדות הרעיונית להעסקת פועלים נכרים ראשיתה בימי העלייה השנייה, שאנשיה נאבקו על כיבוש העבודה מידיהם של הפועלים הערבים.³⁶

לאחר שחתמו שלושת הרבנים על ההיתר שלח הרב מוהליבר את מזכירו לקבל את הסכמתו של הרב ספקטור. אך בכך, אשר חשש שמא ימנעו המתנגדים לחובת ציון, ובראשם יעקב ליפשיץ, מהרב ספקטור חתימה על ההיתר, נסע קודם כול לוולנה כדי להתייעץ עם פין כיצד להוציא מן הכוח אל הפועל את המשימה שהוטלה עליו. לבסוף נסע בכך לקובנה בערב, ככל הנראה כדי להסתיר את הגעתו, ולמחרת בבוקר חתם הרב ספקטור על ההיתר.³⁷

הרב ספקטור הסביר שלא רצה לחתום על ההיתר כאשר היה יחיד בדעתו, אך לאחר שקיבל את היתרם של שלושת הרבנים הוא מצטרף אליו, ואולם בנוסח ההיתר שעליו חתם הרב ספקטור יש שינוי בעל משמעות הן מההיתר הראשוני שלו הן מהיתר שלושת הרבנים. בתחילה הוא סבר שלאחר המכירה תותר עבודת יהודים ושלושת הרבנים סברו כי עדיף שהעבודה תתבצע בידי נכרים, ואילו כעת הוא ניסח זאת בהחלטיות: 'שהעבודה בשדות ובכרמים תהיה ע"י שאינם יהודים'. בכך הוא קיבל בעצם את עמדתו של הרב סלנט בנושא זה. בנוגע לעניינים, שהרבנים התירו להם לעבוד בעצמם, כתב הרב ספקטור כי נושא זה יוכרע בעתיד.³⁸ ביום שחתם הרב ספקטור על ההיתר הוא כתב לרב מוהליבר: 'יש לנו זמן בזה' לדון ולהכריע, ולא יהיו בזה ספיקות בפירוש הדבר'.³⁹ מיד לאחר החתימה על ההיתר הודיע הרב ספקטור על כך לאלה שביקשו ממנו את ההיתר מלכתחילה – אנשיו של הברון רוטשילד.⁴⁰

36 רן אהרנסון, **הבארון והמושבות: ההתיישבות היהודית בארץ ישראל בראשיתה 1882-1890**, יד יצחק בן צבי, ירושלים 1990, עמ' 166-168.

37 אפל, **בתוך ראשית התחייה**, עמ' 290.

38 שם, עמ' 290-292. וכן בתוך: לסקוב ודרויאנוב, **כתבים**, ו, עמ' 90-91.

39 יצחק אלחנן ספקטור לשמואל מוהליבר, ג' באדר תרמ"ח (15.2.1888), אוסף אברהם שבדרון Schwad 01 15 189, אס"ל.

40 יצחק אלחנן ספקטור לצדוק כהן ולמיכאל ארלנגר, ד' באדר תרמ"ח (16.2.1888), אוסף תעודות לתולדות חובת ציון והעלייה הראשונה V 966 02 70, שם.

בעיתונות היהודית של חובבי ציון התקבלה הבשורה על מתן ההיתר בשמחה ובחגיגות רבה,⁴¹ ואולם היו בקרב חובבי ציון כאלה שעיינו בנוסח ההיתר המדויק והבינו כי לא זה ההיתר שהם ייחלו לו. יהודה אפל, מזכירו של פין, כתב: 'כאשר פרש [פין] את הגליון והעיף עין בו, כמעט שחשכו עיניו, כי במקום שיתר הרבנים התירו ע"י מכירה לנכרי, דרש הגרא"ס [= הגאון רבי אלחנן ספקטור] עבודה ע"י נכרי'.⁴² גם המשורר יהודה לייב גורדון (יל"ג) שלח לליליינבלום מכתב, ובו התרעם על ההיתר. הוא ציטט מכתב שקיבל מבן יהודה,⁴³ שכתב כי הרב ספקטור שינה את דעתו בעקבות התנגדותו של הרב סלנט:

ר' שמואל סלאנט הוא ראש שונאי ציון ויען כי דבריו נשמעים באוזני כמה רבנים בחוץ לארץ, ע"כ עלינו לקשור המלחמה עליו בתבונה ודעת. עליכם לדעת כי הרב מקובנו [הרב ספקטור] היה נכון לכתוב היתר גמור [...] ורק דברי ר' שמואל סלאנט שאיים עליו מאד וכתב שאם יתירו השמטה תהי פרצה גדולה בחומת הדת וכל השו"ע [= השולחן ערוך] יהיה למרמס להקולוניסטים וכאלה וכאלה, על כן משך הרב מקובנו את ידו מזה. ע"כ עליכם למהר לכתוב להרבנים בעלי בריתנו, כי יראו לטכס עצה בדבר להטות את הרב מקובנא לבלתי שמוע לקול ר' שמואל, אשר משנאתו לישוב א"י [= ארץ ישראל] הוא מדבר כל דבריו.⁴⁴

יל"ג הוסיף כי מהמכתב התברר לו שהרב ספקטור 'אוחז את החבל בשני ראשיו, ושם מחנק לנפש הקולוניסטים', והוא קרא לליליינבלום להיאבק בהיתר הזה. ליליינבלום השיב לו כי לא כדאי לצאת למלחמה גלויה, אלא עדיף לפעול בשקט להשגת היתר מרב אחר: 'ולנו אחת מי יהיו המתירים, אם הרשכב"ה [= הרבן של כל בני הגולה] מק. [מקובנה] או רב מפורסם אחר, כי הרשכב"ה אינו מופלא שבסנהדרין, וכל הרבנים שוים לנו, ואין כח האחד גרוע מחבירו'.⁴⁵ יל"ג פנה גם לפין, אך הוא ניסה להרגיע את הרוחות וטען: 'החכם בן יהודה רואה צל הרים כהרים'.⁴⁶ למרות התנגדויות אלה ואחרות קיבלה התנועה את היתר המכירה והורתה למתיישבים לפעול על פיו.⁴⁷

בד בבד עם הפעולות שנעשו באירופה פעל בן יהודה נמרצות להשגת הסכמתם של הרבנים הספרדים בירושלים. באותה העת היה הרב מאיר רפאל פאניז'ל ה'חכם באשי', אך

41 המליץ, ט' באדר תרמ"ח (21.2.1888), עמ' 4; הצבי, ד' בניסן תרמ"ח (16.3.1888), תוספת לגיליון (ללא מספרי עמודים).

42 אפל, בתוך ראשית התחייה, עמ' 290.

43 יל"ג כתב שקיבל מכתב מירושלים, ללא ציון שם הכותב, אך פין כתב שהיה זה בן יהודה (להלן הערה 46).

44 יהודה לייב גורדון למשה לייב ליליינבלום, י"ד בניסן תרמ"ח (26.3.1888), בתוך: משה יהודה ליב ליליינבלום, דרך לעבור גולים, אחיאסף, ורשה תרנ"ט, עמ' 116.

45 שם, עמ' 116-117.

46 שמואל יוסף פין לליאון פינסקר, כ"ח בניסן תרמ"ח (9.4.1888), בתוך: לסקוב ודרויאנוב, כתבים, ו, עמ' 112-113.

47 שלמון, דת וציונות, עמ' 137.

בשל זקנתו וחולשתו היה חתנו הרב יעקב שאול אלישר, אב בית הדין הספרדי בירושלים, בעל הסמכות העיקרי.⁴⁸ הרב אלישר סירב להתערב בסוגיה ואמר כי יחווה את דעתו רק אם יפנו אליו פקיד הברון. כדי להשיג את המבוקש הורה בן יהודה לחניכו דוד יודילוביץ' להחתים את פקיד הברון וורמסר על מכתב שהוא ניסח לרב אלישר, וכך קיבל הרב אלישר את הרושם שפקיד הברון פנה אליו.⁴⁹ הרב אלישר כתב כי מכיוון שאדמות המושבות נחשבות מוחכרות מהסולטאן העות'מאני (אדמות מירי), אפשר למכור אותן לנכרי ואחרי כן לעבוד בשדות כרגיל, מלבד דונם אחד שלא יעבדו בו כדי שלא תשתכח מצוות השמיטה. הרב פאניז'ל הסכים לדבריו של הרב אלישר, וההיתר פורסם בתוספת מיוחדת לעיתון **הצבי** כמה ימים לפני פסח תרמ"ח (מארס 1888).⁵⁰

ההתנגדות להיתר: הכרוז הראשון

בפסח תרמ"ח (1888) היו בורות המים בירושלים ריקים, ובעיר נפוצה שמועה כי הבצורת היא עונש משמים על היתר המכירה.⁵¹ לאחר החג פנו שלושה ממקורביו של הרב דיסקין – הרבנים ישראל יעקב סג"ל, יעקב לייב לעזוי וחיים זוננפלד – לרב סלנט וביקשו ממנו לפרסם כרוז בדבר האיסור לעבוד בשמיטה, שכן לדעתם יגרום הדבר לארובות השמים להיפתח. הרב סלנט סירב ואמר כי ראשית, אין נעשים על כוונות שלא הביאו למעשים, ולכן לא ייתכן שהבצורת היא עונש על ההיתר; שנית, לדעתו אין לפרסם איסור פומבי לדבר שהתירו הרבנים הספרדים, שכן הדבר ירבה מחלוקת בין העדות; ושלישית, אין הוא מעוניין לפרסם את האיסור לפני ששמע את דעתו של הרב דיסקין. המקורבים פנו לרב דיסקין, והוא חזר על דבריו כי יחווה את דעתו בעניין רק אם יפנה אליו הברון רוטשילד. השלושה חזרו לרב סלנט ואמרו לו כי לדעתם נגרם 'חלול ה' נורא [...] האפיקורוס שמואל מוהילוביץ' פסק בניגוד לעמדתו'.⁵²

בתוך כך הגיעו כמה מאנשי פתח תקווה לביתו של הרב דיסקין, שהיה כאמור הסמכות ההלכתית הקובעת עבורם על פי תקנות אגודת מייסדי היישוב, והפצירו בו להעלות על הכתב את התנגדותו להיתר. לבסוף הוא הבטיח להם שיעשה כן, אך לא ציין אם כוונתו לכרוז גלוי או למכתב שישלח לרב ספקטור. כשיצאו מביתו פגשו אנשי פתח תקווה את שלושת המקורבים, הלכו עִמָם אל הרב סלנט וביקשו ממנו שיפרסם את האיסור. הרב

48 אלימלך וסטריך, 'בית הדין הרשמי בירושלים בשנים 1841-1921: הרכבו החברתי ומעמדו בקרב קהילות יהודיות', *Jewish Law Annual*, 19 (2011), עמ' 240.

49 יוסף לנג, **דבר עברית: חיי אליעזר בן יהודה**, א, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2008, עמ' 151.

50 **הצבי**, י"א בניסן תרמ"ח (23.3.1888), תוספת לעיתון (ללא מספרי עמודים).

51 **הצפירה**, ח' באייר תרמ"ח (19.4.1888), עמ' 3.

52 דוד יודילוביץ' **לאליעזר בן יהודה**, ללא תאריך, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), A192/233/1, עמ' 228. מובא בתוך: בועז הוטר, **ובשנה השביעית: שנת השמיטה בהתיישבות החקלאית היהודית בארץ ישראל**, א, מכון הר ברכה, הר ברכה 2018, עמ' 479-484.

סלנט חזר על סירובו ואמר שהכרזת האיסור 'לא תועיל מאומה רק להרבות מחלוקת בישראל'. הוא הוסיף שההיתר לא יוכל לצאת מן הכוח לפועל כי הברון לא ירצה למכור את אדמותיו משום שהדבר מנוגד לעצם מפעלו, וכן מטעמים אחרים שאין ברצונו לגלותם. הוא שאל את אנשי פתח תקווה מדוע נחוץ להם פרסום האיסור, הלא הם יכולים לשבות מעבודתם גם אם היתר המכירה יצא לפועל, והם השיבו כי אם במושבות אחרות יעבדו 'יביטו עליהם כעל עצלים', אך אם יצא איסור מאת רבני ירושלים, הם ימשיכו לקבל תמיכה מהברון.⁵³

מקורבי הרב דיסקין ואנשי פתח תקווה חזרו לביתו של הרב ודנו בהיתר. הם השמיצו את היתר המכירה ואת שלושת הרבנים: 'החסרת ירושלים רבנים וגאונים וחכמים ובתי דינים? הברושלים אין יכולים לעיין בדין תורה? עזי פנים אלה! וכן: 'ואחד המתלהבים צעק במר נפשו על האספה הנ"ל: האומרים בני השפחה (לאמר רבני חו"ל) לרשת את בני הגבירה (רבני ירושלים)?'. ואולם גם האספה בביתו של הרב דיסקין לא הביאה לתוצאות המקוות – האיסור הוכרז בעל פה בלבד.⁵⁴

משנכחו קנאי ירושלים כי הרבנים אינם מעוניינים לפרסם את האיסור הם החליטו לפנות לברון רוטשילד בעצמם ולהודיע לו כי רבני ירושלים מתנגדים להיתר המכירה. בכך הם מילאו את בקשתם של אנשי פתח תקווה, שהיו מעוניינים ליידע את הברון כי הם שובתים בגלל איסורם של רבני ירושלים. שליחת המכתב הייתה צעד קיצוני שפגע לא רק בכבודו של רוטשילד אלא גם בכבודם של הרבנים סלנט ודיסקין, שקנאי ירושלים עקפו את סמכותם. הם פעלו מאחורי גבם וללא קבלת רשותם משום שידעו כי הרבנים לא יסכימו לכך. לאחר שנעשה הצעד הזה לא נותרה ברירה לרבנים אלא לשלוח בעצמם מכתבים לרוטשילד כדי לצמצם את הפגיעה בכבודו. למרות הסכסוך ביניהם, הפעם נעשתה הפעולה בהסכמה משותפת, ושני המכתבים נכתבו באותו יום.⁵⁵

הרב דיסקין ציין בתחילת מכתבו כי הוא מעז לפנות לברון בעקבות מכתבם של רבני ירושלים, והרב סלנט כתב בסוף מכתבו כי שמח כאשר ראה כי גם רבני ירושלים האחרים, ובראשם הרב דיסקין, פנו לברון בעניין השמיטה. למעשה זוהי התנצלות מכוונת בפני הברון על עזות פניהם של כותבי המכתב הקודם. הרב סלנט אף הדגיש כי הוא כתב את מכתבו לאחר שכתב הרב דיסקין את מכתבו שלו.⁵⁶

53 דוד יודילוביץ' למיכאל ארלנגר, א' באייר תרמ"ח (12.4.1888), אצ"מ, A192/233/1, עמ' 231. מובא בתוך: הוטרר, שם, עמ' 484-485, הערה 36. מאז תרמ"ז החל הברון לתמוך בפתח תקווה. ראו: אהרנסון, **הבארון והמושבות**, עמ' 92-93.

54 **הצפירה**, ח' באייר תרמ"ח (19.4.1888), עמ' 3.

55 מכתבם של קנאי ירושלים אל הברון רוטשילד אינו מצוי בידניו, אולם הוא מוזכר במכתביהם של הרבנים סלנט ודיסקין.

56 **הושע לייב דיסקין לברון רוטשילד**, י"ד באייר תרמ"ח (25.4.1888), בתוך: לסקוב ודריאנוב, **כתבים**, 1, עמ' 122-123; **שמואל סלנט לברון רוטשילד**, י"ד באייר תרמ"ח (25.4.1888), בתוך: הנ"ל, **שמואל סלאנט**, עמ' רעז-רעט.

מכתבו של הרב דיסקין היה קצר; הוא כתב כי כאשר באו פקידי הברון לשאול אותו בעניין השמיטה הוא השיב להם: 'לא יקחני לבי לתקוע עצמי בהלכה זו', אך היה עליהם להבין כי אין זה לכבודו של הברון 'לחפש היתרים בארבע פינות עולם'. הוא הבטיח לרוטשילד כי אם ישמור את השמיטה, 'ירום כבודו ונשא עוד' וכי הברכה המובטחת בתורה לשומרי השביעית 'תמצא קן לה גם בפאריז'.⁵⁷

הרב סלנט הזכיר במכתבו לברון את שיחתם מן השנה שלפני כן, שאז הוא ביקש כי המתישבים ישמרו את המצוות, ובייחוד את המצוות התלויות בארץ כמו מעשרות ושמיטה, והברון הבטיח לו כי כך יהיה. לכן לאחר שהשיב לפקידיו שאין להתיר את העבודה בשדות בשמיטה הוא התפלא לשמוע כי הם מחפשים 'רבנים מקצות הארץ' שיתירו להם זאת, שלא כדעתו, וכי כאשר סיפר לו וורמסר על היתר המכירה 'השבתי כי לא אוכל להאמין אשר יתרצה הבאראן להשתמש בתחבולת המכירה'. במקום זאת ביקש הרב סלנט מהברון: 'וואל נא כבוד הבאראן לצוות על עושי רצונו, לקחת להם איש תלמיד חכם, אשר יבחרו בו רבני ירושלים, אשר ישב עמם בתוך הקולוניות ויורם ככל הלכות השמיטה'.⁵⁸

על אף מורת רוחם של הרבנים סלנט ודיסקין ממכתבם של הקנאים לברון, לא הפסיקו הקנאים את פעילותם נגד ההיתר. בכ' באייר תרמ"ח (1 במאי 1888) הם פרסמו כרוז התנגדות חריף להיתר המכירה, שנשא את הכותרת 'זוה דבר השמיטה'. הרבנים דיסקין וסלנט לא חתמו על הכרוז, למרות כל מאמציהם; שמותיהם צוינו רק במשפט שציינו הכותבים כי הם התאספו בהסכמתם. עם 16 החותמים נמנו הרבנים סג"ל, לעווי וזוננפלד, שפנו לרב סלנט חודש קודם לכן וביקשו ממנו לפרסם את האיסור.⁵⁹

כותבי הכרוז גינו את החיפוש אחרי היתר ואת התחבולות שנועדו לבטל את מצוות השמיטה. לדעתם, חובבי ציון הטעו את הרבנים ברוסיה בטענם כי השמירה על מצוות השמיטה תביא להתמוטטות המושבות ולחרפת רעב בקרב המתישבים. הכותבים הכריזו כי אין לסמוך על ההיתר וכי אין לעבוד את האדמה בשמיטה, גם לא בעבודת נכרים:

אנו מכריזין איסור מוחלט שלא לעבוד עבודת אדמה בשביעית לא בעצמו ולא ע"י נכרים ושלא להניח מדרס כף רגל לבטל שביתת הארץ הן בחרישה הן בזריעה מכל עבודת האדמה כמאה"כ [= כמאמר הכתוב] ושביתה הארץ שבת לה' ולשמור שנת השבע שנת השמטה בכללותה ופרטיה בלא הוראת שום היתר בעולם כלל, הלה' תגמלו זאת אחרי אשר זכיתם לקנות אחוזת נחלה באה"ק ובידכם לקיים מצות התלויות בארץ. ובטוחים אנחנו כי כל איש הירא וחרד לדבר ה' יקבל את דברינו הנאמנים, ומי הוא אשר ישא לשוא נפשו לחפש אחרי היתרים בתחבולות לבטל מצות התלויות בארץ.⁶⁰

57 יהושע לייב דיסקין לברון רוטשילד, "יד באייר תרמ"ח (25.4.1888), בתוך: לסקוב ודרויאנוב, כתבים, 1, עמ' 122-123.

58 שמואל סלנט לברון רוטשילד, "יד באייר תרמ"ח (25.4.1888), בתוך: הנ"ל, שמואל סלאנט, עמ' רעז-רעט.

59 אליעזר אליהו ולנשטין, קונטרס דבר השמטה, דפוס זכרון שלמה לעחי, ירושלים תרמ"ט, עמ' י.

60 שם, עמ' ה-ח.

כותבי הכרוז שלחו אותו לרבנים ברוסיה, ובהם הרב ספקטור, וזה כתב לרב מוהליבר כי קיבל מכתבים מרבני ירושלים 'הצועקים עלי בקולי קולות' וטוענים שהשמיטה אינה סכנת נפשות למושבות ושובבי ציון שיקרו כאשר אמרו לו כן. הוא הוסיף כי הדבר הסב לו עוגמת נפש רבה.⁶¹

נוסף על הכרוז האמור כתבו קנאי ירושלים שני מכתבים אחרים, האחד לאנשי פתח תקווה והאחר לרבה של המושבה הרב אהרן אורלנסקי, ובהם הזהירו אותם שלא לקבל את היתר המכירה.⁶² למעשה מדובר במכתב שביקשו אנשי פתח תקווה מהרבנים סלנט ודיסקין כדי שתהיה להם גושפנקה רשמית לשבות, כאמור לעיל, אך מכיוון שסירבו הללו לכתבו – עשו זאת הקנאים בעצמם.

המכירה

מחאתם של קנאי ירושלים לא נשאה פרי, ובאייר תרמ"ח (אפריל 1888) הגיעו מזיכרון יעקב לירושלים בשליחותו של הברון רוטשילד הפקיד וורמסר והרופא ד"ר אליקים גולדברג. הם ביקשו מהרב סלנט לבצע את המכירה בבית דינו, אך הוא סירב וחזר על דבריו כי כדי להתיר את עבודת האדמה נדרשת מכירה בערכאות.⁶³

אף שה'חכם באשי' היה הרב הרשמי מטעם השלטונות העות'מאניים, מהמחצית השנייה של המאה ה-19 הלך ונחלש כוחו. היישוב הישן האשכנזי היה מעוניין לקבל מעמד עצמאי בפני השלטונות, ואנשיו פנו לבית הדין הספרדי רק כאשר היה מדובר בסכסוכים בין החסידים לפרושים או בין הכוללים האשכנזיים. במקרים אלה חששו המתדיינים כי מניעים מסוימים עלולים להשפיע על פסיקת בית הדין האשכנזי, ולכן העדיפו להתדיין בבית הדין הספרדי. הדיינים הספרדים כמובן לא ששו לפסוק במקרים אלה משום שלא רצו לנקוט עמדה בסכסוכים הפנימיים בקהילה האשכנזית. גם אנשי המושבות לא הכירו בסמכותו של בית הדין הספרדי.⁶⁴ אם כן, הפנייה לרבנים הספרדים ולבית הדין הספרדי בעניין השמיטה

61 יצחק אלחנן ספקטור לשמואל מוהליבר, ד' בסיוון תרמ"ח (14.5.1888), אוסף אברהם שברון Schwad 01 15 189, אס"ל.

62 קנאי ירושלים לאנשי פתח תקווה, כ' באייר תרמ"ח (1.5.1888), כתב יד ירושלים, אוסף ישראל מוהלמן 104 (לפנים), מסמך ד (הספרייה הלאומית, מכון לתצלומי כתבי יד עבריים, סרט 31622), נדפס באורייתא, יט (תשס"ג), עמ' שזו-שנח; רבני ירושלים לאהרן אורלנסקי, כ"ב באייר תרמ"ח (3.5.1888), אוסף אברהם שברון Schwad 01 21 245, אס"ל, נדפס בתוך: יהודה בויאר, קובץ גנזי שביעית: קיצור הלכות שביעית, כולל עוללות אפרים על שם רבי אפרים פישל סופר, ירושלם תש"ס, עמ' רלח.

63 הצבי, ט"ז באייר תרמ"ט (27.4.1888), עמ' סט.

64 שלמון, 'היישוב האשכנזי העירוני בארץ-ישראל', עמ' 547; יעקב ברנאי, 'מעמדה של "הרבנות הכוללת" בירושלים בתקופה העות'מאנית', קתדרה, 13 (תשרי תש"ם), עמ' 67-68. עמדתו של אלימלך וסטרין שונה בתכלית: לדעתו, בכך שהרבנים המתירים אפשרו למתיישבים האשכנזים לעקוף את סמכותו של בית הדין האשכנזי ולהסתמך על היתר המכירה שבוצע בבית הדין הספרדי

נעשתה בדיעבד, עקב התנגדותו של הרב סלנט להיתר המכירה. רבני ההיתר השאירו את האפשרות להיעזר בבית הדין הספרדי פתוחה מכיוון שידעו כי קרוב לוודאי שהרב סלנט, העומד בראש בית הדין האשכנזי, יסרב לבצע את המכירה. ואכן, לאחר סירובו של הרב סלנט לבקשתו של וורמסר לבצע את המכירה בבית דינו, הוא פנה לרב אלישר ושאל אותו כיצד אפשר לבצעה. הרב אלישר כתב כי אכן מלכתחילה יש למכור את הקרקע בערכאות הממשלה, אך מכיוון שדבר זה אינו אפשרי, המכירה יכולה להתבצע על ידי המורשה (הוֹנְפִיל) העות'מאני, שיקבל ייפוי כוח ממנו שהקרקעות רשומות על שמו. במעמד המכירה יהיו נוכחים 'ד' או ה' ישמעאלים' שיחתמו על שטר המכירה וכן יחתום ה'חכם באשי' – הרב פאניז'ל.⁶⁵ אנשיו של הברון בפריו ייפיו את כוחו של נסים בכר, מנהל בית הספר כי"ח בירושלים, למכור את האדמות שנרשמו על שמו. דוד ילין, שהיה מורה בבית הספר ונתין עות'מאני, מונה לווכיל, והוא מכר את האדמות בתחילת חודש תמוז תרמ"ח (יוני 1888) לג'ורג' לה-סודרי, מזכירו האישי של הברון.⁶⁶ כך התגברו אנשי הברון על המכשול שהציב בפניהם הרב סלנט בסירובו לבצע את המכירה. הרב סלנט הבין כי תכניתו החלופית לשנת השמיטה שהוא הציג לברון נדחתה, והיתר המכירה היה לעובדה קיימת. לאחר מכירת הקרקעות הודיעו אנשי הברון לאנשי המושבות כי האדמות נמכרו לפי הוראת הרבנים, כי עליהם לעבוד לפי היתר המכירה וכי מי שישבות לא יקבל תמיכה.⁶⁷ גם חובבי ציון הורו לאנשי המושבות שבתמיכתם כי עליהם לעבוד לפי ההיתר.⁶⁸

ההתנגדות להיתר: הכרוז 'קול מהיכל'

למרות הוראתו החד-משמעית של רוטשילד בנוגע להיתר המכירה התנגדו תושבי עקרון (מזכרת בתיה) ומקצת תושבי פתח תקווה להיתר ורצו לשבות בשמיטה.⁶⁹ בתחילת שנת תרמ"ט הגיעו לירושלים כמה מתושבי עקרון כדי להיוועץ בשאלה ממה יתפרנסו אם יעשו כן. הרב סלנט אמר להם כי הוא מתנגד לקיבוץ נדבות בחוץ-לארץ משום שהדבר יפגע בכבודו של הברון רוטשילד.⁷⁰ קנאי ירושלים לעומת זאת השיבו להם כי אם הם יחתמו על

מתבטא 'מעמדו הגבוה של בית הדין הספרדי בעולם היהודי כולו'. ראו: וסטרין, 'בית הדין הרשמי', עמ' 257-258.

65 יעקב שאול אלישר ליהודה וורמסר, ו' באייר תרמ"ח (15.4.1888), **הצבי**, ט"ז באייר תרמ"ח (27.4.1888), עמ' סט.

66 משה אריאל פוס, 'שטר היתר המכירה תרמ"ט', **קובץ חצי גבורים**, י (ניסן תשע"ז), עמ' א'פה-א'פח. **המליץ**, ט' בתמוז תרמ"ח (18.6.1888), עמ' 3.

67 משה לייב ליליינבלום למנחם אוסישקין, ה' באלול תרמ"ח (12.8.1888), בתוך: לסקוב ודרויאנוב, **כתבים**, ו, עמ' 195; **הצבי**, י"ז באלול תרמ"ח (24.8.1888), עמ' קכב.

69 גם מנהל המושבה גדרה יחיאל מיכל פינס התנגד להיתר. סיפור התנגדותם של אנשי המושבות האלו להיתר המכירה ראו לדיון נפרד.

70 **הבצלת**, כ"ח במרחשוון תר"ן (22.11.1889), עמ' לה.

מכתב שלפיו הפקידות מכריחה אותם לעבוד בשמיטה והם מעדיפים למות ולא לעבור על האיסור, הם יפרסמו קול קורא לאיסוף תרומות עבורם.⁷¹ ואכן, הקנאים, ובראשם הרב עקיבא יוסף שלזינגר, הקימו את ועד השמיטה כדי לתמוך במתיישבים השומרים את השמיטה 'בלי שום היתר ותחבולה'.⁷² יריית הפתיחה לגיוס התרומות הייתה פרסום הכרוז 'קול מהיכל', שנפתח בקביעה: 'אחינו הקולוניסטים הישרים החרדים לדבר ד' קיבלו עליהם את איסורם של רבני ירושלים על העבודה בשמיטה. מכיוון שעוד לא פורסם איסור זה הם פרסמו אותו באותו עמוד בעיתון: 'לזאת מודיעים אנחנו לאחינו יושבי הקאלאניות [...] כי אין שום היתר לחרוש ולזרוע לקצור ולנטוע הן ע"י עצמו הן ע"י נכרי'. על מודעת האיסור היו חתומים הרבנים דיסקין וסלנט.⁷³

כותבי הכרוז טענו כי הם נחלצים לעזרת המתיישבים:

הן לא בידם טובם, תלויים הם בדעת האדמיניסטרציה [הפקידים] אשר הוקמו עליהם, והמה אם יכרתו אוכל מפי הקולוניסטים להסב את לב השר הנדיב לחדול לתת למו תמיכה כאשר לא יעבדו בשביעית (וכאשר הקשבנו רב קשב מהקולוניסטי'ם) הבוכים על נפשותם) יש לחוש פן יאלצו חלילה למרות חוק ומשפט כי יאכף עליהם פיהם וטפיהם ועולליהם ידרשו ללחם, ורובם המה עניים מרודים ואין למו בלתי שמלתם לעורם.⁷⁴

הכותבים האשימו את פקידי הברון כי הם שכנעו אותו לא לתמוך במתיישבים שלא יעבדו בשמיטה, ולכן קיים חשש כי המתיישבים יאלצו להפר את איסור הרבנים כדי שלא לגווע מרעב. במענה לפנייתם של רבים מהמתיישבים לכותבי הכרוז, הם פונים ליהודי הגולה ומבקשים מהם לתרום לקרן התמיכה שהקימו ולשלוח את התרומות לכתובותיהם של הרבנים דיסקין וסלנט.⁷⁵

על הכרוז חתמו שלושים אנשים, ובהם כל אותם אנשים שחתמו על הכרוז 'זוה דבר השמיטה' מאייר תרמ"ח (מאי 1888), ובראשם הרבנים סג"ל, לעווי, הורוויץ, שלזינגר וזוננפלד. החותמים האחרים היו ממקורבי הרב דיסקין וראשי כוללים מהוועד הכללי, ובהם הרב מנדל מונשטר, שהיה 'המיוחד בנאמני ביתו' של הרב דיסקין ומנהל בית היתומים שייסד.⁷⁶ אחרון החותמים היה בנימין שטמפפר, אביו של יהושע, ממייסדי פתח תקווה.

- 71 משה לייב ליליינבלום, 'לפנים מן הקלעים', המליץ, י"א באדר א' תרמ"ט (12.2.1889), עמ' 3.
- 72 שלזינגר, שאלות ותשובות רבי עקיבא יוסף, [חמו"ל], ירושלים תשס"ט, עמ' שד. על אישיותו הייחודית של הרב שלזינגר ראו: אלטר יעקב שחראי, רבי עקיבא יוסף שלזינגר, מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ב; יוסף שלמון, 'ר' עקיבא יוסף שלזינגר – מבשר הציונות ומבשר החרדיות', קתדרה, 73 (תשרי תשנ"ה), עמ' 101-116.
- 73 חבצלת, כ"א במרחשוון תרמ"ט (26.10.1888), עמ' מד.
- 74 שם.
- 75 שם, עמ' מד-מו.
- 76 ילין, כתבי דוד ילין, עמ' 213.

הכרוז נחתם בד' במרחשוון תרמ"ט (9 באוקטובר 1888) ופורסם רק כשלושה שבועות אחרי כן. מכיוון שהאיסור של הרבנים דיסקין וסלנט פורסם כאסמכתה לכרוז, נראה כי מחברי הכרוז חיברו אותו תחילה בעצמם ואחרי כן עמלו עד שהשיגו את הסכמתם של הרבנים לפרסם את האיסור בשמם. עמדתו של הרב סלנט נגד היתר המכירה הייתה ידועה, והייתה זו הפעם הראשונה שהצטרף הרב דיסקין לאיסור. אליעזר בן יהודה, יריבו המובהק של הרב דיסקין בסוגיית בתי הספר החדשים, כתב כי עליו להודות שהרב דיסקין אינו מהמתנגדים למושבות וכי עד אז הוא לא התבטא נגד ההיתר. לדעתו של בן יהודה, מקורביו של הרב דיסקין ואשתו הם ששכנעו אותו לחתום על האיסור; יתרה מזאת, 'היודעים מה לפני ולפנים' טוענים שהם לקחו את החותמת שלו בלי ידיעתו.⁷⁷

הרבנים סלנט ודיסקין חתמו על מודעת האיסור ההלכתי, אך לא על הכרוז משום שוועד השמיטה הוקם בלי לבקש את הסכמתם. העיתונאי דוד בוימגרטרן, מקורבו של הרב סלנט, כתב: 'שמענו מפיו פעמים מספר, כי לא נחה דעתו מועד השמטה שכוננו נגד רצונו וחפצו', והוא סירב לחתום על מכתבי ההתרמה ששלחו אנשי הוועד לחוץ-לארץ.⁷⁸ עם זאת, התנגדותו של הרב סלנט לוועד ולגיוס תרומות בחוץ-לארץ פורסמה בעיתונים רק לאחר שנת השמיטה.

מנחם פרידמן מסביר כי אף שפעילותם של הקנאים מכוונת כלפי הגורמים הפועלים שלא כמסורת, למעשה היא מאתגרת את ההנהגה הרבנית הממוסדת, הנחשבת בעיני הקנאים מתונה מדי. בסופו של דבר, ההנהגה היא זו שלחובתה נזקפות פעולותיהם של הקנאים משום שהיא נחשבת אחראית לכל מה שקורה בחברה האורתודוקסית.⁷⁹ בדינמיקה בין הקנאים להנהגה, אף שהקנאים נוקטים פעולות שאינן מוסכמות על דעתה של ההנהגה הרבנית, הרבנים אינם יכולים להתנגד בפומבי לפעולות אלה מכיוון שהן נעשות לשם הגנה על ערכי הדת והמסורת. כך הקנאים מאלצים כביכול את הרבנים להכשיר את פעולותיהם ואף לתמוך בהן בדיעבד.

גם במקרה זה נמנעו הרבנים סלנט ודיסקין מלפרסם ברבים את התנגדותם ההלכתית להיתר המכירה, סביר להניח משום שהיו מודעים להשלכות אשר היו עלולות להיות לכך על עתיד ההתיישבות החקלאית בארץ ישראל. הקנאים לעומתם לא התחשבו בשיקולים אלה והקימו את ועד השמיטה, למרות התנגדותו של הרב סלנט, שנאמרה במפורש לעקרונים. ואולם לאחר הקמת הוועד לא יכלו הרבנים סלנט ודיסקין להתנגד לו בפומבי, שהרי הוא נועד לתמוך במתיישבים השובתים מתוך ציות לפסק ההלכה שלהם עצמם.

77 **הצבי**, י"ד באדר א תרמ"ט (15.2.1889), עמ' נג.

78 **המגיד**, י"ט בכסלו תר"ן (12.12.1889), עמ' 382.

79 Menachem Friedman, 'Religious Zealotry in Israeli Society', in: Solomon Poll and Ernest Krausz (eds.), *On Ethnic and Religious Diversity in Israel*, Institute for the Study of Ethnic and Religious Groups, Bar-Ilan University, Ramat Gan 1995, pp. 96-97

ההתנגדות להיתר: ועד השמיטה

הקמת ועד השמיטה עוררה זעם רב בקרב חובבי ציון, ורבים ראו בו פגיעה בכבודו של הברון רוטשילד. מרדכי לובמן מראשון לציון כתב לליליינבלום כי כשקרא את הכרוז 'הצטננו דמי בקרבי והייתי נדהם ממראה עיני, חוצפה גלויה כזאת נגד האחד המיוחד, אשר כל כבוד בית ישראל נשען עליו'.⁸⁰ גם אנשי הברון זעמו לנוכח ההאשמה כי הם מאלצים את המתישבים להפר את מצוות השמיטה ולעבוד בשדות. הם פרסמו הודעה בעיתונות, והבהירו בה כי הם פועלים לפי היתר המכירה של רבני רוסיה, אשר אין חולק על סמכותם ההלכתית:

ומה יש להם הצדקה בירושלים לזעוק ולהרים קול תרועה ולהניא לבות האכרים כאלו חפץ הנדיב הוא לעקור מצות התורה ח"ו, והלא הוא הוציא כמה רבבות למען יטע בתוך המושבות תורה ומצות וי"ש [= ויראת שמים] להם ולבניהם אחריהם, ואם ימצאו רבנים אחרים אשר יחלוקו על הוראות הגאונים האלו [הרב ספקטור ושלושת הרבנים], אין אנו אחראין להם ולא מפיהם אנחנו חיים, כי כבר פקיע שמימו [נודע שמם ברבים] דגאוני רוסיא אשר לא יזיד איש לאמר כי המה אינם בני סמכא. ומדברים כאלה לא יצא כ"א מחלוקת ופירוד הלבבות, והלא אין טוב לישראל כ"א השלום.⁸¹

חובבי ציון ראו בקריאה לגיוס תרומות עבור המתישבים ניגוד גמור לרעיון הפרודוקטיביזציה של היישוב החדש בארץ ישראל ואת השתלטותה של אידאולוגיית החלוקה על המושבות. אלכסנדר צדרבוים, עורך המליץ, טען כי ועד השמיטה עלול להביא את הקץ על המושבות – המתישבים יתגלו להתפרנס מן הצדקה, וגם לאחר שנת השמיטה הם לא יחזרו לעבודתם ויהיו כאנשי ירושלים המתפרנסים מכספי החלוקה. ואולם אם הם יעשו זאת, הוא רמז, הם יחלפו באחרים ויישוב ארץ ישראל יימשך. הוא קרא לרבני רוסיה לא לשתוק על הזלזול בכבודם, ובייחוד בכבודו של הרב ספקטור, ולפרסם מחאה בעיתונים.⁸² גם בן יהודה כתב בעיתונו הציבי כי השאלה שעמדה על הפרק הייתה 'מה יכריע הכף, חיי הבושה של החלוקה או חיי כבוד של עבודת האדמה בארץ הקדש'.⁸³

הרב מרדכי אליאשבג האשים את אנשי היישוב הישן כי מטרתם בייסוד ועד השמיטה היא להרוס את היישוב החדש. הוא טען כי יש סתירה בדבריהם: הם התנגדו לחיבת ציון בטענה שהכספים אשר הם אוספים ממעטים את סכומי החלוקה עד כדי כך שעניי היישוב הישן מתים מרעב, ואילו עכשיו הם מציעים להקצות מאותם כספים מועטים כדי לכלכל את בני המושבות השובתים. נוסף על כך, הם טענו כי קיום השמיטה לא יסכן את המתישבים,

80 מרדכי לובמן למשה לייב ליליינבלום, ב' בכסלו תרמ"ט (6.11.1888), בתוך: לסקוב ודריאנוב, **כתבים**, ו, עמ' 256.

81 ההודעה נשאה את התאריך כ"ה בכסלו תרמ"ט (29.11.1888), שמות הכותבים לא הובאו בה. היא פורסמה בעיתונים המגיד, ב' בטבת תרמ"ט (6.12.1888), עמ' 372-373; המליץ, ב' בטבת תרמ"ט (6.12.1888), עמ' 2600-2601; הציבי, ב' בשבט תרמ"ט (4.1.1889), עמ' מ.

82 אלכסנדר צדרבוים, 'תתא גבר' (התחתון גובר), המליץ, כ"ג בכסלו תרמ"ט (27.11.1888), עמ' 2511.

83 הציבי, כ"ה בטבת תר"ן (17.1.1890), עמ' יג.

ולכן התנגדו להיתר המכירה המתבסס על ההנחה כי מדובר בפיקוח נפש, ואולם כעת הם מודים כי המתיישבים נתונים בסכנת רעב אם לא יקבלו צדקה. לדבריו, כוונתם 'הרעה היא לגרום הריסות עד היסוד, וזוהי יגיעו בעלי החלוקה למטרותם, להכחיד בנין הישוב מן הארץ ולא ישארו שורש וענף'. הוא קרא למתיישבים לא לקבל את כספי הצדקה שוועד השמיטה אוסף למענם.⁸⁴

הכרוז 'קול מהיכל' נשלח לרבני קהילות בחוץ-לארץ, והם גייסו כספים בקהילותיהם. בתחילת ניסן תרמ"ט (אפריל 1889) אול הכסף בקופת ועד השמיטה, ושוב פורסם קול קורא לתרומות.⁸⁵ באמצע אב תרמ"ט (אוגוסט 1889) שוב ניסה הוועד לגייס כספים בחוץ-לארץ ופרסם ידיעה קצרה בעיתון *Der Israelit*, שזעקה: 'עקרון גוועת ברעב'.⁸⁶

מדוח ההוצאות וההכנסות של הוועד עולה כי בסך הכול נאספו 11,333 פרנק, סכום לא גדול שלא יכול לספק את צורכי המתיישבים השובתים.⁸⁷ לשם השוואה, חיבת ציון הצליחה לגייס 25,000 פרנק בשמונת החודשים הראשונים של שנת תרמ"ט.⁸⁸ הרוב המוחלט של כספי הוועד (90 אחוזים) הגיע לאנשי עקרון ונועד לקניית מזון למתיישבים ותבן לבהמות. 700 פרנק הגיעו לאנשי פתח תקווה.⁸⁹

בשנת תרמ"ט הגיעו אנשי פתח תקווה לפשרה עם הפקידות, ולפיה הם עבדו בעבודות שהתירו להם הרב סלנט ורב המושבה אורלנסקי וקיבלו על כך תשלום מאת הפקידים.⁹⁰ לעומתם, אנשי עקרון התמידו בשביתתם כל שנת השמיטה, ורק במרחשוון תר"ן (נובמבר 1889) הסכים רוטשילד לסלוח להם ולסיים את הסכסוך. פקיד הברון אלפונס בלוח סר לביתו של הרב סלנט וביקש ממנו להשכין שלום בין הצדדים, והרב סלנט 'שמח מאד כי אנה ה' דבר גדול ונכבד כזה לידו'.⁹¹ לאחר חתימת הסכם סיום הסכסוך בין העקרונים לפקידות הברון הודיע ועד השמיטה על הפסקת פעילותו.⁹²

שמיטת תרנ"ו

בשנת תרנ"א (1891) מינה רוטשילד את הרב נפתלי הרץ הלוי (וידנבוים), שנשלח על ידי הרבנים סלנט ודיסקין לשמש רבה האשכנזי של יפו בשנת תרמ"ז (1887), רב מושבות

84 מרדכי אליאשברג, 'מכתב גלוי שני', המליץ, ט"ז בטבת תרמ"ט (20.12.1888), עמ' 2728-2729.

85 הבצלת, ט' באייר תרמ"ט (10.5.1889), עמ' רנב-רנג.

86 המליץ, ג' באלול תרמ"ט (30.8.1889), עמ' 2.

87 הבצלת, כ"ט באדר תר"ן (21.3.1890), עמ' קעד-קעו.

88 לילינבלום, דרך לעבור גולים, עמ' 137.

89 הבצלת, כ"ט באדר תר"ן (21.3.1890), עמ' קעו.

90 דיסקין, דברי מרדכי, עמ' כא-כב.

91 המגיד, י"ט בכסלו תר"ן (12.12.1889), עמ' 381-382; המליץ, כ"ב בכסלו תר"ן (15.12.1889), עמ' 1.

92 הבצלת, י"ח בטבת תר"ן (10.1.1890), עמ' פט.

יהודה ונותן ההכשר ליין המיוצר בראשון לציון.⁹³ מתוקף תפקידו זה הוא גיבש בתחילת שנת תרנ"ה (סוף 1894) היתר לעבודה בכרמים בשנת השמיטה, שהיה מבוסס על מכירת הגפנים עצמן לנכרי כדי שיעקור אותן ('על מנת לקוץ' בלשון המשנה והתלמוד). כמו הרב סלנט, הרב הלוי סבר שאין למכור את הקרקעות עצמן לנכרי, אך מכירת העצים מותרת. כך בטלו גם שתי ההתנגדויות ההלכתיות להיתר: מכיוון שמוכרים את הגפנים בלבד אין צורך לעשות זאת בערכאות, ואין בכך משום איסור 'לא תִּחַנֵּם', אם כי ההערמה בהיתר כזה כמובן בולטת יותר. הרב הלוי קיבל את הסכמתם של הרבנים סלנט ודיסקין להיתר. הרב דיסקין התנה את הסכמתו להיתר בהסכמתו של הברון רוטשילד; ואכן, הברון רוטשילד הסכים להצעה וחתם על שטר המכירה.⁹⁴

ואולם חובבי ציון לא היו מרוצים מהיתרו של הרב הלוי, שלפיו היה מותר לעבוד בכרמים אך אסור לחרוש ולזרוע בשדות הפלחה. עם זאת, הם נזהרו לא לעשות שוב מעניין השמיטה פולמוס סוער בין חבית ציון לרבני היישוב הישן, כמו שהיה בשמיטה שלפני כן. יהושע אייזנשטט-ברזילי, מזכיר הוועד הפועל ביפו, הציע לפקיד הברון לפנות לרב אלישר ולרבני התנועה ברוסיה לקבלת היתר, אך הצעתו נדחתה, שכן 'בהפקידות יש עתה אחדים ההולכים יד ביד דוקא עם רבני האשכנזים'.⁹⁵

גם בין קנאי ירושלים היו כאלה שלא היו מרוצים מההיתר, והרבנים עקיבא יוסף שלזינגר וטוביה רוזנטל פרסמו את דעתם כי אסור יהיה למכור את היין שיוצר מענבי השמיטה בחוץ-לארץ. בחודש אדר תרנ"ה (מארס 1895) הודיע הרב דיסקין לרב הלוי שיש לאסור את מכירת היין בחוץ-לארץ, ככל הנראה בהשפעתם של הקנאים.⁹⁶ איסור זה עשה את היתרו של הרב הלוי חסר תועלת משום שזו הייתה בעצם מטרת מתן ההכשר ליין.⁹⁷ הרב הלוי נסע לירושלים ושוחח בעניין עם רבניה, אך לא הצליח להשיג היתר למכירת היין בחוץ-לארץ, שכן למרות הסכמתו של הרב סלנט לכך, דבק הרב דיסקין באיסורו.⁹⁸

93 **הצבי**, כ"ג בתמוז תרמ"ז (15.7.1887); שם, כ"ח בשבט תרנ"א (6.2.1891); **הבצל**, כ"ב בתמוז תרנ"א (28.7.1891); בן ציון יאדלר, **בטוב ירושלים: זכרונות מחיי ירושלים וגדוליה במאה האחרונה**, נצח, בני ברק תשכ"ז, עמ' רי, שנ-שנא.

94 אצ"מ 20/A25, עמ' 372, 398-401; שם, 21/A25, עמ' 19-20. מובא בתוך: הוטרר, **ובשנה השביעית**, ב, עמ' 107-108.

95 יהושע אייזנשטט-ברזילי למנחם אושישקין, תחילת ניסן תרנ"ה (מארס 1895), אצ"מ, 21/A25, עמ' 80, 81-95, 96. מובא בתוך: הוטרר, שם, עמ' 349.

96 בועז הוטרר, 'הרב טוביה רוזנטל ומאבקו בהיתרי רבני ירושלים', **ירחון האוצר**, צד (תשפ"ד), עמ' תי-תיב.

97 יהושע אייזנשטט-ברזילי לזלמן אפשטיין, י"א באדר תרנ"ה (7.3.1895), אצ"מ, 13/A25. מובא בתוך: יהושע קניאל, 'היחסים בין הישוב הישן והישוב החדש: בתקופת העליה הראשונה והשנייה (1882-1914)', ב, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשל"ח, עמ' 220.

98 אצ"מ, 21/A25, עמ' 80-81. מובא בתוך: הוטרר, **ובשנה השביעית**, ב, עמ' 119; **המגיד**, כ"ח בסיוון תרנ"ה (20.6.1895), עמ' 187.

באותו זמן ביקר בארץ אליהו שייד, הממונה הראשי על מושבות הברון רוטשילד בארץ ישראל, ואייזנשטט-ברזילי ביקש וקיבל ממנו אישור לבקש היתר מהרבנים אלישר וספקטור אם הרב הלוי לא יצליח לפתור את בעיית המסחר ביין.⁹⁹ בניסן תרנ"ה (אפריל 1895) החל אייזנשטט-ברזילי במאמציו להשגת היתר מהרבנים מוהליבר, ספקטור או אלישר. במכתב לרב מוהליבר הביע אייזנשטט-ברזילי התנצלות לא מפורשת על שהוא פונה אליו רק עכשיו וכתב כי המתיישבים רצו לפנות אליו בתחילה משום שעניינם 'נשואות אליך', אבל 'מצב הדברים מראה כי אם הם ידרשו ההלכה מגאוני חו"ל יגרמו אך ריב ומצה'.¹⁰⁰ הרב מוהליבר פנה קודם כול לרב ספקטור, והוא חידש את היתרו מהשמיטה הקודמת, שלפיו מלאכות דאורייתא (ובהן חרישה וזריעה) יבוצעו בידי נכרים, ויהודים יבצעו מלאכות דרבנן. הרב מוהליבר ביקש מהרב ספקטור להרחיב את היתרו כדי שיהודים יוכלו לבצע גם מלאכות דאורייתא, אך הוא סירב. רבנים אחרים שתמכו בהיתר המכירה בתרמ"ט סירבו לעשות זאת הפעם, ואף לא אחד מהם הסכים להתיר יותר מהרב ספקטור. לבסוף פרסם הרב מוהליבר את היתרו, שלפיו יהודים יכולים לבצע את כל המלאכות, אך מי שידו משגת ישכור פועלים יהודים עניים לביצוע מלאכות דאורייתא.¹⁰¹ גם הרב אלישר חידש את היתרו משנת תרמ"ט שלפיו מותר ליהודים לבצע את כל המלאכות.¹⁰²

בידי חובבי ציון היו אפוא שני היתרים – של הרב מוהליבר ושל הרב אלישר – שאפשרו להמשיך את העבודה בשדות כרגיל. הוועד האודסאי הורה לאיכרים לפעול לפי היתרים אלה והודיע כי מי שלא יפעל כך לא יקבל תמיכה.¹⁰³ כדי ליהנות משני העולמות מכר הוועד הפועל ביפו את העצים של גדרה ורחובות לפי היתרו של הרב הלוי, ואת האדמות – בבית הדין הספרדי בירושלים.¹⁰⁴ סלוצקי כתב לאייזנשטט-ברזילי: 'עשו קנאי ירושלים מה שיעשו, עלינו לנצח בשאלה זו ויהי מה, אם יסכימו רבנים אחדים מארצנו להיתר העבודה, לא נירא מאסורם של רבני ירושלים והחופ"ק דיפו [הרב הלוי], ועל הקולוניסטים לעבוד'.¹⁰⁵

הרבנים סלנט ודיסקין זעמו על התערבותו של הרב ספקטור וכתבו לו מפורשות: 'בל יורה עוד הוראתו באה"ק יען שכולם מסכימים כהוראות הגאב"ד דיפו [הרב הלוי]', אך

99 אצ"מ, A25/20, עמ' 19. מובא בתוך: הוטרר, שם, עמ' 115.

100 יהושע אייזנשטט-ברזילי לשמואל מוהליבר, ד' בניסן תרנ"ה (29.3.1895), אצ"מ, A25/21, עמ' 111. מובא בתוך: הוטרר, שם, עמ' 353.

101 יצחק ניסנבוים ליהושע אייזנשטט-ברזילי, כ"ב בסיוון תרנ"ה (14.6.1895), בתוך: הנ"ל, **אגרות הרב ניסנבוים (תרנ"א-תש"א)**, דפוס אחוה, ירושלים תשט"ז, עמ' 32-33; הנ"ל למנחם אוסישקין, ו' בתמוז תרנ"ה (28.6.1895), שם, עמ' 35; הנ"ל למנחם אוסישקין, י"ט בתמוז תרנ"ה (11.7.1895), שם, עמ' 36.

102 אצ"מ, A25/21, עמ' 337. מובא בתוך: הוטרר, **ובשנה השביעית**, ב, עמ' 129.

103 יהושע אייזנשטט-ברזילי לשמואל מוהליבר, א' באלול תרנ"ה (21.8.1895), אצ"מ, A25/22, עמ' 15-19. מובא בתוך: הוטרר, שם, עמ' 389-390.

104 אצ"מ, A25/21, עמ' 482. מובא בתוך: הוטרר, שם, עמ' 151.

105 אברהם יעקב סלוצקי ליהושע אייזנשטט-ברזילי, ה' בסיוון תרנ"ה (28.5.1895), אצ"מ, A25/61-25.

הרב ספקטור ענה קצרות כי לא חידש דבר בהיתרו ורק האריך את תוקפו לשנה זו.¹⁰⁶ להבדיל מתרמ"ח, הפעם היו רבני ירושלים בעמדת כוח משום שהברון הפקיד בידיהם את ההחלטה בעניין השמיטה, ולכן הם לא היססו להודיע לרב ספקטור כי אל לו להתערב בענייני המושבות בארץ ישראל.

בסוף סיוון (יוני 1895), בד בבד עם חתימתם של הרבנים ספקטור ומוהליבר על היתריהם, הסיר הרב דיסקין את האיסור שהטיל על מכירת היין בחוץ-לארץ.¹⁰⁷ לדעתו של אייזנשטט-ברזילי, הרב סלנט הוא ששכנע את הרב דיסקין לבטל את התנגדותו: 'כפי שהדיפלומטיא היא רוח החיה בכל מעשי סאלאנט וכו' בודאי יתאמצו עתה להקל בכל האפשר וכנראה פעלו על הרב מבריסק שלא יתנגד'.¹⁰⁸ ייתכן כי לאחר שהבינו רבני ירושלים שאם לא יאפשרו את המסחר ביין, לא יתקבל ההיתר שלהם, ובמקומו יפעלו המתירישים לפי היתריהם של רבני רוסיה, החליט הרב דיסקין להסיר את התנגדותו לכך.¹⁰⁹ גם בשנת השמיטה תרנ"ו המשיכו חובבי ציון לבקש מפקדי הברון לאפשר להם לעבוד לפי היתרים מקילים יותר (היתרי הרבנים ספקטור או מוהליבר), אך הם סירבו לכך בהוראת שייד והברון. שייד נימק זאת כך: 'טובת המושבות דורשת כי לא יריבו עם רבני אה"ק [= ארץ הקודש]'.¹¹⁰

יחסי הכוחות במשולש חובבי ציון-הברון רוטשילד-רבני ירושלים השתנו מאוד בשנים שבין תרמ"ט לתרנ"ו. בתרמ"ט היה הכוח בידיהם של הברון וחובבי ציון, שפעלו להשגת היתר המכירה ולהנחלתו למתיישבים, ואילו רבני ירושלים שהתנגדו להיתר היו בעמדת חולשה והיו נתונים להתקפות והאשמות כי הם 'שונאי היישוב' המנסים להביא לחורבנו. בשמיטת תרנ"ו לעומת זאת התהפכו היוצרות; הברון רוטשילד הפקיד את הסמכות לגבש את ההיתר בידי הרב הלוי, שהיה בא כוחם של רבני ירושלים, וכדי לבקש היתר מרבני רוסיה היו צריכים חובבי ציון לקבל את רשותו של הברון.

גם בסגנון פעילותם של רבני ירושלים וקנאיה חל שינוי בשמיטת תרנ"ו. כשהסמכות לגיבוש ההיתר הייתה נתונה בידי הרבנים הם הבינו כי כדי לשמור עליה עליהם להתגמש ולאפשר פשרות הלכתיות. הקנאים לא יכלו לצאת בגלוי נגד ההיתר שזכה לתמיכתו של רבם הרב דיסקין, וגם ניסיונם להתנגד לחלק ממנו לא עלה יפה.

106 יוסף צבי הלוי, **ספר הוראות שעה**, [חמו"ל], ירושלים תרס"ט, עמ' קכד-קכה.

107 **מחזיקי הדת**, ו' בתמוז תרנ"ה (28.6.1895), עמ' 7.

108 **אצ"מ**, A25/21, עמ' 226-227. הרב דיסקין היה ידוע בכינוי הרב מבריסק, על שם מקום רבנותו האחרון בליטא לפני עלייתו ארצה.

109 גישתו זו שונה בתכלית מן הנרטיב החרדי, הרואה בו את אחד המתנגדים התקיפים להיתר המכירה. ראו בהרחבה: משה אריאל פוס, 'היתר המכירה תרנ"ו ומשמעותו לזמננו', **ירחון האוצר**, לו (תש"ף), עמ' קצג, הערה ו. גם בקרב ההיסטוריונים יש שראו בחתימתו על 'קול מהיכל' בתחילת תרמ"ט סימן לשינוי דעתו והתנגדותו להיתר. ראו למשל: שלמון, 'איש מלחמה', עמ' 311.

110 **יהושע אייזנשטט-ברזילי** ליצחק ניסנבוים, י"ד בטבת תרנ"ו (31.12.1895), **אצ"מ**, A25/22, עמ' 350-355. מובא בתוך: הוטרר, **ובשנה השביעית**, ב, עמ' 459, הערה 24.

סיכום

בשמיטת תרמ"ט התגלע פולמוס עז ונוקב בין התומכים בהיתר המכירה למתנגדים לו, באירופה ובארץ ישראל. בני התקופה תיארו את המתנגדים להיתר בירושלים במונח הכוללני 'רבני ירושלים', ולא ציינו את שמותיהם של הרבנים שהתכוונו אליהם, אולי כדי להימנע מפגיעה בהם. בעקבותיהם עשו כך גם ההיסטוריונים שעסקו בפולמוס השמיטה, ולא ציינו למי בדיוק הם מתכוונים בדבריהם. נוסף על כך, הם לא הבחינו בין התנגדות הלכתית להיתר המכירה ובין נקיטת פעולות ציבוריות כמו פרסום איסור העבודה ברבים, השמצת התומכים בהיתר והברון רוטשילד בעיתונים והקמת ועד השמיטה. בני התקופה וההיסטוריונים ראו בהתנגדות להיתר המשך ישיר להתנגדותם של אנשי היישוב הישן למושבות החדשות והאשימו אותם בניסיון להרוס את מפעל ההתיישבות.

ואולם בחינת האירועים מראה כי פני הדברים היו שונים. למעשה, הרב דיסקין תמך במושבות ולא היה שותף למכתבים שפרסמו אנשי היישוב הישן נגד אנשי המושבות בשנים שלפני שמיטת תרמ"ט. הרב סלנט, שחתם על רובם, שינה את עמדתו בנוגע למושבות לאחר שהבטיח לו הברון רוטשילד בעת ביקורו בארץ ישראל כי הוא יקפיד על שמירת המצוות במושבות. גם בנוגע להיתר היו עמדותיהם של הרבנים שונות: הרב סלנט התנגד להצעתו של הרב ספקטור להתיר את העבודה בשמיטה באמצעות מכירת הקרקעות, ואילו הרב דיסקין סמך על דעתו של הרב ספקטור. כאשר ביקשו ממנו מקורביו הקנאים לפרסם התנגדות הלכתית להיתר, הוא התחמק. ברור שאילו הוא התנגד להיתר הוא לא היה חושש להביע את דעתו, כמו שלא חשש לעשות זאת בנושאים אחרים שהוא יצא בהם בתקיפות נגד מגמות החידוש, ובפרט נגד בתי הספר החדשים. גם הרב סלנט סירב לפרסם את האיסור ברבים, כדי לא לעורר מחלוקת וכדי לא לפגוע במושבות ובברון רוטשילד.

אלה שעשו מן ההתנגדות ההלכתית מאבק ציבורי בלי להתחשב בהשלכותיו היו קנאי ירושלים, שהקימו את ועד השמיטה ופרסמו כרוז שפגע ברוטשילד וברבני רוסיה אשר תמכו בהיתר. רבני ירושלים נאלצו לפרסם את האיסור על העבודה בשמיטה כאסמכתה להקמת ועד השמיטה, אף שדעתם לא הייתה נוחה ממנו.

כאמור, המתנגדים להיתר המכירה בירושלים לא השתייכו לקבוצה אחידה. ההבדלים בין מנהיגות רבנית לקבוצת קנאים והדינמיקה ביניהן, כמו שמשקפים מאירועי פולמוס השמיטה בתרמ"ט, אינם ייחודיים לפולמוס זה ובאים לידי ביטוי גם במקרים אחרים. אלה חורגים מתחומו של מחקר זה.

חברה

ועדת יורטנר והניסיון הכושל להקים את אוניברסיטת הגליל בצפת, 1971

אורי כהן

תקציר

מאמר זה עוסק בניסיון להקים בחסות אוניברסיטת בר-אילן את 'אוניברסיטת הגליל' בצפת בתחילת שנות השבעים של המאה הקודמת. האוניברסיטה החדשה במזרח הגליל הייתה אמורה לשמש אבן שואבת לפיתוח מואץ באזור, כמו אוניברסיטת הנגב בבאר שבע, שהוקמה שנים אחדות קודם לכן. אציג במאמר את השחקנים האקדמיים והמקומיים שדחפו את רעיון אוניברסיטת הגליל ואת מטרותיהם; כיצד ראו את מימוש יעדי האוניברסיטה החדשה לצד קהלי היעד שלה שאמורים היו להיות סטודנטים שיגיעו מאזור הצפון לצד צעירים שאמורים היו לעלות לארץ מקהילות יהודיות בעולם. הסגל האקדמי אמור היה להגיע בעיקרו מאוניברסיטת בר-אילן. אציג את דיוני ועדה בראשות הפרופ' יהושע יורטנר, שבחנה את הנושא מטעם המועצה להשכלה גבוהה (מל"ג) והחליטה שהיא תקבל עליה את הקמת האוניברסיטה בצפת, ולא תטיל את המשימה על אוניברסיטת בר-אילן. בו בזמן החליטה ממשלת ישראל ב-1972 שלא יוקמו מוסדות אקדמיים חדשים. במדיניות זו אימצה הממשלה את עמדת האוניברסיטה העברית בירושלים, שעיקרה היה מעבר מפיתוח אקדמי מואץ, שאפיין את שני העשורים הראשונים, למדיניות של הסתגרות וחשש מפתיחת אוניברסיטאות מחקר חדשות. מדיניות זו עתידה ללוות את ישראל כחמישה עשורים.

מילות מפתח: אוניברסיטת בר-אילן, אוניברסיטת הגליל בצפת, יגאל אלון, יהושע יורטנר, המועצה להשכלה גבוהה

מבוא

ב-28 בפברואר 1971 פורסמה בעיתון **הצופה** ידיעה שכותרתה 'אוניברסיטה תוקם בצפת'. נמסר כי הרב הפרופ' יוסף חיים לוקשטיין, נגיד אוניברסיטת בר-אילן, הכריז על כוונתו להקים את אוניברסיטת הגליל בשיתוף עיריית צפת והמועצות המקומיות בגליל. בטקס ההכרזה נכחו הפרופ' אהרן הראל-פיש רקטור האוניברסיטה, הד"ר טוביה בר-אילן מנהל שלוחות אוניברסיטת בר-אילן וראשי רשויות מקומיות ואזורים בגליל.¹ היה בכך ביטוי

1 'אוניברסיטה תוקם בצפת', **הצופה**, 28.2.1971.

המשך למדיניותו של יגאל אלון, שר החינוך והתרבות אשר כיהן אז גם כיושב ראש המועצה להשכלה גבוהה (המל"ג), מדיניות שהוא הציג בנחרצות כשנה קודם לכן, במארכ 1970. בפגישה עם ראשי המוסדות להשכלה הגבוהה תבע אלון 'פתיחת אוניברסיטאות חדשות'. מטרתו הייתה קידום צעירים והרחבת הנגישות שלהם להשכלה גבוהה בספר. באותה ישיבה הציג הפרופ' יעקב כ"ץ, רקטור האוניברסיטה העברית בירושלים, המוסד האקדמי המוביל בישראל אז, עמדה שונה בתכלית, מסתגרת, שלפיה: 'עתיד ההשכלה הגבוהה תלוי בשמירה על הרמה יותר מאשר על מספרים. לא כל בוגר בית ספר תיכון חייב ללמוד באוניברסיטה. אין לעשות פיתוח של תארים'. נוסף על כך קבע כ"ץ כי בשנות החמישים והשישים התפתחה ההשכלה התפתחות מהירה, ומסקנתו הייתה: 'יש צורך בתקופת רגיעה והתבססות', כלומר הוא התנגד להקמת אוניברסיטאות מחקר חדשות.²

ברקע הדברים עמדו הנתונים שהיו ידועים לשר ולחברי המל"ג, פרי דוח של ועדת הפרופ' שניאור ליפסון ממכון ויצמן למדע אשר מינתה המל"ג בראשית 1970 כדי לבדוק את נחיצותה של הקמת אוניברסיטה פתוחה בישראל: ליותר ממחצית האוכלוסייה בישראל, מזרחים וערבים, הייתה נגישות מצומצמת ביותר – עד אפסית – ללימודי תעודה והסמכה אקדמיים באוניברסיטאות.³ מצב קשה זה היה קיים גם לאחר פתיחת ארבע אוניברסיטאות מחקר חדשות בתקופת המדינה – בר-אילן (1955), תל אביב (1956), חיפה (1963) ובן-גוריון בנגב (1969). אלו נוספו למוסדות האקדמיים שהוקמו טרום עצמאותה של המדינה – הטכניון (1924), האוניברסיטה העברית בירושלים (1925), ומכון ויצמן למדע (1934).

בראשית שנות השבעים התנהלו האוניברסיטאות על בסיס הנחיה של המל"ג שלא יקבלו לשורותיהן סטודנטים שאינם בעלי תעודות בגרות. אולם לאוניברסיטאות הייתה היכולת, כשחפצו בכך, לבנות מסלולים יחודיים שעקפו הנחיה זו. בפועל יועדו מסלולים אלה לשלוש קבוצות אוכלוסייה עיקריות: קציני צה"ל, בני קיבוצים ומזרחים שהוגדרו כטעוני טיפוח. עבור קציני צה"ל הוקמה תכנית לתואר ראשון שפעלה באוניברסיטת תל אביב, אליה התקבלו הקצינים ישירות תוך כדי ויתור על הדרישה להצגת תעודת בגרות. ההחרגה שניתנה לקציני צה"ל נוסחה בידי היועץ המשפטי של אוניברסיטת תל אביב בזו הלשון:

האישור של ההסכם עם שלטונות הצבא, לגבי הויתור על הצגת תעודות בגרות של הקצינים, שילמדו בקורסים של פו"מ [פיקוד ומטה] ויהיו זכאים להמשיך לימודיהם האקדמיים באוניברסיטה לאחר שחרורם מהצבא, הוא ויתור לאנשי הצבא בלבד, לפי התנאים שנקבעו בהסכם עם הצבא ואינו משמש בשום פנים תקדים לגבי סטודנטים אחרים הרוצים להתקבל לאוניברסיטה, בתנאים, כרגיל וכמקובל.⁴

2 פרוטוקול שכתרתו 'מפגש בביתו של שר החינוך והתרבות בירושלים ביום 8 במארכ 1970', 18.3.1970, ארכיון האוניברסיטה העברית בירושלים (להלן: א"ע), תיק 1926 – נשיא אוניברסיטאות 1971-1970.

3 אורי כהן, "להקנות השכלה גבוהה לישראל השנייה" שניאור ליפסון והקמת האוניברסיטה הפתוחה בישראל, 1970-1977, עיונים, 31 (2019), עמ' 59-7.

4 פרוטוקול ישיבת הוועד המנהל של אוניברסיטת תל אביב, 25.7.1969, ארכיון אוניברסיטת תל אביב (להלן: א"ת).

עבור בני קיבוצים ללא תעודת בגרות הוקמו באוניברסיטה העברית ובאוניברסיטת תל אביב מכינות קדם-אקדמיות שיועדו להם בלבד. גם עבור מזרחים המוגדרים טעוני טיפוח הוקמו מכינות קדם-אקדמיות, אשר החלו את פעולתן בשנת 1963, אולם הן לא הצליחו לעמוד ביעדיהן. עשור לאחר מכן, ביוני 1973, הגיש הד"ר פנחס בלומנטל, מנהל המחלקה למכינות קדם-אקדמיות במשרד החינוך למנכ"ל משרד החינוך והתרבות אלעד פלד, דוח פנימי שקבע שמכינה זו 'אינה מקטינה את הפער בין חלקי היישוב המבוססים ובין האוכלוסייה של טעוני הטיפוח, אלא להיפך מנציחה את הפער ואף מרחיבה אותו'.⁵

לעומת המזרחים המוגדרים טעוני טיפוח, שתי קבוצות האוכלוסייה האחרות שזכו להעדפה במסגרת הקבלה לאוניברסיטה היו אוכלוסיות חזקות יחסית ובשתיהן מספרם של האשכנזים היה דומיננטי או מוחלט. בני הקיבוצים היו ממוקמים בעשירון השמיני בדירוג הסוציו-אקונומי לאחר שבשנות השישים שגשגו מבחינה כלכלית.⁶ ההרכב האתני של הקצונה בצה"ל בשנות השישים היה ברובו המוחלט הומוגני. מדוח של אגף כוח אדם בצה"ל עולה התמונה הזו: 'הרכב דרגות קצונה: (1) קצונות צה"ל מורכבת ברובה מילידי הארץ וילידי מערב ומזרח אירופה; (2) היחס בין מספר הקצינים מילידי הארץ והמערב ובין הקצינים מילידי המזרח הוא כ-1:16; (3) לעומת זאת בדרגות הזוטרות, סג"מ, סגן, היחס הוא 1:11 [...] אחוז מסיימי קורס טייס בהצלחה מבין יוצאי ארצות המזרח הוא אפסי'.⁷ אם כן, בעשורים הראשונים למדינה מוסדו באוניברסיטאות תהליכי קבלה בדרגות ברניים בין קבוצות אוכלוסייה שונות, כשבפועל תרם הדבר להרחבת הפער בין אשכנזים למזרחים במדינת ישראל.

אוניברסיטת הגליל שהייתה אמורה לקום בפריפריה הצפונית, בצפת, בראשית שנות השבעים של המאה ה-20, הייתה אמורה להיות אבן שואבת לפיתוח עירוני וכלכלי מואץ באזור זה, כמו התהליך שהתרחש בבאר שבע עם הקמת האוניברסיטה.⁸ ואולם, הניסיון

- 5 'המכינות הקדם-אקדמיות', דו"ח של פנחס בלומנטל לאלעד פלד, מנכ"ל משרד החינוך, 15.6.1973, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), ג-2/6811, עמ' 603.
- 6 בהקשר זה ראו: טל אלמליח, **אנשי האתמול: הקיבוץ הארצי-השומר הצעיר ומפ"ם, 1956-1977**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות והאוניברסיטה הפתוחה, קריית שדה בוקר 2018, עמ' 199. גם הפרופ' חיים ברקאי מהאוניברסיטה העברית בירושלים נקב בנתון זה בריאיון שהתפרסם במוסף התעשייה הקיבוצית, **על המשמר**, 23.1.1976; ראו גם שמעון שור, **התפתחויות בכלכלת ישראל והשפעתן על הקיבוץ**, המחלקה להשכלה - הקיבוץ הארצי, תל אביב 1975, עמ' 2-3, 103.
- 7 'סיכויי קידום של חיילים יוצאי ארצות מוצא שונות, המכללה לביטחון לאומי, מחזור ב' 1964/65', דוח מטכ"ל/אכ"א/ארגון, ארכיון צה"ל, 530/1967, תיק 1319, עמ' 3.
- 8 היישובים היהודיים היו מחולקים לשתי קבוצות - יישובים ותיקים ויישובים חדשים - לפי מועד אכלוסם: לפני הקמת המדינה (15.5.1948) או לאחר הקמתה. עם היישובים ה'חדשים' נמנו יישובים שהיו עירוניים עוד בשנים הראשונות לאחר הקמת המדינה ואוכלוסייתם גדלה בעקבות קליטת העולים החדשים (כגון צפת, טבריה, נהריה). **השנתון הסטטיסטי לישראל**, 1970, עמ' 20.
- 9 יהודה גרדוס ויצחק נבו (עורכים), **מדע ורוח בנגב: אוניברסיטת בן-גוריון ותולדותיה בראי המחקר**, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע תשע"ד; זאב הדרי והילה טל, **פרקים בתולדות האוניברסיטה**, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 1984.

להקימה עורר מאבק בין שתי תפיסות: אחת קבעה שאוניברסיטת חיפה עונה על הצורך להנגיש השכלה גבוהה לתושבי מזרח הגליל ולתושבי נפת יזרעאל, הן בשל קרבתם הגאוגרפית הן בשל קיומה של תחבורה ציבורית, ובכך היא מייטרת את הקמת האוניברסיטה בצפת; האחרת קבעה שיש להמשיך במגמת ההתרחבות ולפתוח אוניברסיטאות חדשות להגדלת נגישות תושבי הספר הגאוגרפי והחברתי. תפיסה זו, המצדדת בהתרחבות, רווחה במערכת הפוליטית בהנהגת יגאל אלון בראשית שנות השבעים. בינואר 1970 העלה אלון בדיונים פנימיים במשרד החינוך את הרעיון של הקמת 'אוניברסיטה קיבוצית על-טריטוריאלית שיהיה לה סנאט וסגל הוראה אקדמי' אשר מרכזו יהיה בבית ברל; זו החלה לפעול כמכללה בנובמבר 1970.¹⁰ האוניברסיטה הקיבוצית הזאת אמורה הייתה לפעול כמוסד גג לכל המכללות האזוריות בהתיישבות, והסטודנטים ישלימו את לימודיהם לתואר הראשון לאחר לימודי הבסיס במכללות האזוריות.¹¹

בחינת פיזור אוכלוסייתה של ישראל בשנת 1969 חשובה להערכת נחיצותן של אוניברסיטאות באזור הספר שלה. בדצמבר 1969 היו בנפת באר שבע, ששם נפתחה אוניברסיטה לאזור הנגב, 180,400 תושבים. צירוף של אוכלוסיית נפת צפת (55,300) נפת כינרת (49,000) ונפת יזרעאל (162,700) ב־1970 הסתכם ב־267,000 תושבים, זאת ללא נפת חיפה ועכו.¹² היוזמה להקים אוניברסיטה חדשה ולמקמה בצפת לא הייתה של המל"ג אלא של אוניברסיטת בר-אילן, שקידמה מדיניות פיתוח של מוסדות אקדמיים ברחבי הארץ בחסותה. קמפוסים אלה היו אמורים להתקדם בחסות אוניברסיטת האם, ולאחר תקופת התבססות – להיות מוסדות עצמאיים.¹³

הדיונים על הקמת אוניברסיטה בגליל התקיימו בוועדה שהקימה המועצה להשכלה גבוהה לדיון בתכניתה של אוניברסיטת בר-אילן להקים קמפוס אוניברסיטאי בצפת. בראש הוועדה עמד הפרופ' יהושע יורטנר, מן הבכירים בממסד האקדמי בארץ. יורטנר, פרופ' לכימיה, כיהן אז כסגן נשיא אוניברסיטת תל אביב, ולימים היה לסגן נשיא האקדמיה הישראלית למדעים (1986-1980) ולנשיא האקדמיה (1986-1995). הוא גם כיהן כיועץ

10 סיכום פגישה בין שר החינוך יגאל אלון לסגנו אהרן ידלין, 12.1.1970, א"מ, פ-3036/4. ארכיון אישי – אלעד פלד מנכ"ל המשרד.

11 יצחק גרינברג, אקדמיה ותנועה פוליטית – מכללת בית ברל 1970-1990, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2021, עמ' 48-15.

12 מספר התושבים במחוז הצפון – ובכללו נפות צפת, כינרת, יזרעאל ועכו – היה 447,300 תושבים. במחוז הדרום – ובכללו נפת באר שבע ונפת אשקלון – היו 320,000 תושבים. הבדל בולט בין שני המחוזות היה במספר התושבים הלא יהודים. במחוז הדרום היו 27,500 תושבים לא יהודים, כלומר 8.5 אחוזים מתושבי המחוז ואילו במחוז הצפון – 202,700 תושבים לא יהודים, כלומר 45 אחוזים מתושביו. השנתון הסטטיסטי לישראל, 1970, עמ' 26, 27.

13 דגם הקמת אוניברסיטה חדשה בחסות אוניברסיטת אָם התקיים בהקמת אוניברסיטת חיפה, שהייתה בחסות אקדמית מלאה של האוניברסיטה העברית בירושלים ובאחריות מנהלית של עיריית חיפה. אא"ע, תיק מל"ג, 1971; נדב היידקר, 'חבלי הלידה של אוניברסיטת חיפה', עיונים, 40 (2024), עמ' 123-157.

מדעי שלושה ראשי ממשלה: ליצחק שמיר, לשמעון פרס וליצחק רבין.¹⁴ על סמך פעילות זו אפשר לכנות את הפרופ' יורטנר אסטרטג מדעי, כלומר דמות מרכזית בעיצוב הזירה האקדמית המקומית, אשר תיאם בינה ובין הזירה הפוליטית.¹⁵

סגן ראש הממשלה ושר החינוך והתרבות יגאל אלון מינה את ועדת יורטנר ב־14 באפריל 1971.¹⁶ בכתב המינוי הוגדרו תפקידיה ומטרותיה של הוועדה כך: 'לבדוק אם יש צורך במוסד אוניברסיטאי בגליל; מה תחזית הביקוש למוסד כזה; מה הסיכויים להשיג סגל אקדמי קבוע; מה יהיה טיבו וייחודו; אילו פקולטות וחוגים יהיו בו; מה המשמעות הכספית בעשר השנים הראשונות של הקמת מוסד כזה'.¹⁷ הוועדה הגישה את מסקנותיה ליגאל אלון ב־25 ביולי 1971.¹⁸

עולה השאלה מדוע ועדת יורטנר חשובה לדיון החברתי-היסטורי על התפתחות דמותה של ההשכלה הגבוהה בישראל?¹⁹ ראשית, ועדה זו הייתה חשובה בעיצוב מדיניות הפיתוח במזרח הגליל בכלל ובצפת בפרט, אזורים שחוו כבר אז הגירה שלילית, אשר משמעותה שקיעה מתמשכת, כלכלית ותרבותית. הגאוגרף, הפרופ' אלישע אפרת, הגדיר את מצבה של צפת בשנת 1976 'נסיגה מתמדת כעיר'. להבנתו, העורף החקלאי, המתבסס על מושבי עולים ועל קיבוצים קטנים, אינו יכול לסייע בחיזוק מעמדה של צפת. בשל הריחוק של צפת, וכמוה טבריה וקריית שמונה, ממרכז הפעילות הכלכלית שבמרכז הארץ, ובהיעדר תנופת פיתוח וכוח משיכה, הייתה ידה על התחתונה בתחרות עם ערי החוף הגדולות, חיפה ותל אביב.²⁰ ועדה ממשלתית מראשית שנות השבעים שבדקה את הנושא קבעה: 'בולט חוסר היציבות באזור ו' (אזור הצפון) ובעיקר ההגירה מאזור הצפון מצביעים על

14 אייזיק רמבה, 'מדור: המדענים הצעירים של ישראל', "הכוכב העולה" של אוניברסיטת תל-אביב, **מעריב**, 29.11.1968.

15 משה ליסק ואורי כהן, 'האסטרטגים המדעיים בתקופת הממלכתיות: יחסי הגומלין בין הקהילה האקדמית למוקדי כוח פוליטיים', **עיונים בתקומת ישראל**, 20 (2010), עמ' 1-27.

16 חברי הוועדה: יהושע יורטנר, יושב ראש; משה אבידור, המנהל הכללי של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים; ארנון גפני, ראש אגף התקציבים במשרד האוצר; שלמה דרך, מהוצאת הספרים הקיבוץ המאוחד; שלמה פוקס, מנהל בית הספר לחינוך של האוניברסיטה העברית; אשר פרס - הפקולטה לפיזיקה בטכניון בחיפה; ואבנר שאקי, סגן שר החינוך והתרבות.

17 הוועדה מטעם המועצה להשכלה גבוהה לדיון בתכנית אוניברסיטת בר-אילן להקמת קמפוס אוניברסיטאי בצפת, 25.7.1971, א"מ, גל-18813/38 (מס' תיק מקורי, 282/6).

18 שם.

19 יוסף בן-דוד, 'אוניברסיטאות בישראל: דילמות של גידול, גיוון וניהול', בתוך: וולטר אקרמן, אריק כרמון ודוד צוקר (עורכים), **חינוך בחברה מתהווה: המערכת הישראלית**, א. הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים, תל אביב וירושלים 1985, עמ' 527-562; עמי וולנסקי, **אקדמיה בסביבה משתנה: מדיניות ההשכלה הגבוהה של ישראל 1952-2004**, הקיבוץ המאוחד ומוסד שמואל נאמן, תל אביב 2005; אורי כהן, **ההר והגבעה: האוניברסיטה העברית בירושלים בתקופת טרונס העצמאות וראשית המדינה**, עם עובד והמכון לחקר הציונות וישראל ע"ש חיים ויצמן, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2006; **הנ"ל**, **אקדמיה בתל-אביב: צמיחתה של אוניברסיטה**, מאגנס, ירושלים 2014.

20 אלישע אפרת, **ערים ועיור בישראל**, אחיאסף, תל אביב 1976, עמ' 105-119. הציטוט על צפת מעמ' 110.

כוח המשיכה המועט של אזורים אלה הן מבחינה כלכלית וחברתית. מאזן הגירה שלילי כזה מערער גם את היציבות הפנימית של האוכלוסייה היהודית באזור גם משום ששיעור הפיריון של היהודים נמוך מן האוכלוסייה הערבית המצויה באזור.²¹

יש להוסיף שאחד מגורמי השקיעה של הגליל היה היעדר מרכז עירוני צומח ותוסס המספק אפשרויות תעסוקה לקבוצות מגוונות. אלכסנדר ברלר קבע במחקרו על הערים החדשות (ערי פיתוח) בישראל, שפורסם ב-1970: 'קיומה של עיר בקבוצת גודל 3 (מעל ל-50,000 נפש) בדרום והעדרה בצפון אינם עניין של עיר אחת פחות או יותר, אלא עובדה קריטית. סף הגודל של 50,000 נפש הינו סף איכותי: אזור שנעדר ממנו ריכוז בסדר גודל כזה יהיה תמיד תלוי במרכז גדול שמחוצה לו. כלומר, יחסר לו הבסיס הראשוני לשלימות עירונית עצמאית'.²² חיסרון זה היה ידוע למחליטים במשרדי הממשלה, והיה ברור כי נדרשים מהלכים לחיזוק המוקד העירוני בצפת שעל אף מיקומה בלב הגליל, לא זוהתה כבירת הצפון; כך גם לא חיפה, שמרבית מתושבי האזור לא ראו בה בירתם בשל מיקומה מחוץ לגליל, ובכך הייתה פגיעה קשה בגיבוש האזור כולו. חולשת הגליל הייתה ידועה עוד בשנות השבעים, ובלשונו של אלכסנדר ברלר נדרשה 'נקיטת אמצעים יוזמים לפיתוח מואץ'. הקמת אוניברסיטה חדשה בצפת בשנות השבעים הייתה אמורה להיות גורם רב-השפעה בפיתוח המרכז העירוני הנדרש במזרח הגליל.

הדמוגרף, הפרופ' סרג'ו דלה-פרגולה, חקר את אוכלוסיית ישראל בשנים 1966-1976 והצביע על הצמיחה הדמוגרפית שהתחוללה בפרק זמן זה: בסוף שנת 1966 חיו בישראל 2,657,400, ובסוף 1976 - 3,575,400. זה היה גידול של 918,000, כ-35 אחוזים. לאחר מלחמת ששת הימים התפתח גל עלייה גדול של 334,000 איש, ולדבריו 'גל ההגירה לישראל אחרי מלחמת 1967 היה משמעותי בעיקר בגלל הרכבו. אחוז ניכר ממנו היו יוצאי מדינות מערב אירופה ואמריקה, וגם עולים מברית המועצות'. פריצת דרך משמעותית בעלייה לארץ מברית המועצות הייתה ב-1971, שאז עלו קרוב ל-13,000 איש, ובכל אחת מהשנים 1972 ו-1973 עלו יותר מ-30,000. על אף נתונים מעודדים אלה, התברר כי לפי תפוסת האוכלוסייה בהגירה הפנימית, המפסיד הגדול היה מחוז הצפון; אמנם התיישבו בו 86,066 איש, אך עזבו אותו 120,642, כלומר גרעו מן המחוז 34,576 תושבים.²³

ועדת יורטנר השפיעה על שדה האקדמיה בישראל למשך עשרות שנים קדימה משום שבהחלטותיה הכריעה בין שתי מגמות סותרות: מצד אחד הגדלה והרחבה של מפת האקדמיה בישראל על ידי הקמת מוסדות אקדמיים חדשים - מגמה שדחפו אוניברסיטת בר-אילן ושר החינוך והתרבות, או העמקת ההשקעה במוסדות הקיימים ובלימה של

21 הוועדה מטעם המועצה להשכלה גבוהה לדיון בתכנית אוניברסיטת בר-אילן להקמת קמפוס אוניברסיטאי בצפת, 25.7.1971, א"מ, גל-18813/38.

22 אלכסנדר ברלר, ערים חדשות בישראל, ההוצאה האוניברסיטאית בישראל, ירושלים 1970, עמ' 34-35.

23 סרג'ו דלה-פרגולה, 'אוכלוסיית ישראל בעשור השלישי: מגמות והקשרים' בתוך: אביבה חלמיש ועופר שיף (עורכים), ישראל 67-77: המשכיות ומפנה (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2017), עמ' 185-220.

הקמת אוניברסיטאות חדשות – תפיסה שביטא רקטור האוניברסיטה העברית, הפרופ' יעקב כ"ץ, ובאה לידי ביטוי, הלכה למעשה, במדיניותה בנוגע לאוניברסיטת תל אביב והאוניברסיטה הפתוחה. במאבק ארוך שנים חסמה האוניברסיטה העברית את הקמת אוניברסיטת תל אביב כמוסד מחקר עצמאי וכחלק מכך היא טיפחה אותה כמוסד אקדמי חלש מחקרית הנמצא בחסותה.²⁴ הדגם של אוניברסיטת חסות היה דגם שהאוניברסיטה העברית בירושלים כבר אימצה בקידום אוניברסיטת חיפה, שהיא ניהלה אותה בראשיתה.

הרקע להקמת ועדת יורטנר

בתום שני עשורים לקיומה של מדינת ישראל, בשלטונה של תנועת העבודה, התקבע מצב שהדור השני, המזרחי והערבי, היה כמעט חסר כל סיכוי להתקבל ללימודים לתארים אקדמיים.²⁵ סיכום ברור וחד של המצב הזה נתנה ועדת מומחים בין לאומית שבחנה את הצורך בהקמת האוניברסיטה הפתוחה. היא קבעה בקשר לסוגיית הנגישות האתנית לאקדמיה ב־1972 כך:

הסוקר את אלה המגיעים אל הדרגות הגבוהות של החינוך בישראל, תוך ניתוח הרקע התרבותי שלהם, יעמוד מיד על העניין החשוב ביותר העומד בפני מערכת החינוך: כיצד לכוונה באופן ששיעור גבוה יותר של ישראלים שמוצאם מארצות אפריקה, מהמזרח התיכון ואסיה יסיימו את לימודיהם בהצלחה. הפער בין ההישגים הלימודיים של יוצאי ארצות אירופה ובניהם מכאן, לבין יוצאי ארצות המזרח והערבים מכאן גדול כל כך, עד שיכול אדם לטעון, כי מוסדות החינוך הקיימים בישראל נועדו, כביכול, לסכל את סיכוייה של מחצית האוכלוסייה.²⁶

היו שראו בהיעדרם של יוצאי ארצות המזרח והערבים מהאקדמיה בישראל מקור לסכנה ליציבות החברתית בה, שעלולה להוביל לזעזועים קשים. אחד הקולות הבולטים לכך היה הפרופ' שניאור ליפסון ממכון ויצמן למדע, מיוזמי האוניברסיטה הפתוחה וממקימה, שהיה בראשית שנות השבעים יושב ראש ועדה של המל"ג אשר נועדה לסקור את מצב החינוך העל־תיכוני – למעט החינוך האוניברסיטאי – וכן להציע עקרונות לביסוס פיתוחו בעתיד.²⁷

24 נחום גרוס, מדיניות האוניברסיטה העברית לשמירת מעמדה הבלעדי: שלוחות בתל־אביב (1970-1959), המכון לחקר כלכלי בישראל ע"ש מוריס פאלק, ירושלים 2008; כהן, ההר והגבעה, עמ' 201-229; הנ"ל, אקדמיה בתל־אביב.

25 אפרים יער, 'זמות פרטית כמסלול לניעות סוציו־כלכלית: היבט נוסף על הריבוד העדתי בישראל', מגמות: כתב עת רב־תחומי במדעי החברה, כט, 4 (ספטמבר 1986), עמ' 393-412.

26 וילבור שראם (יושב ראש), דויד הוקרידג' והארולד האו, 'אוניברסיטה לכל' בישראל, דוח ליד הנדיב, מוגש על ידי ועדת חקירה, 15.9.1972, עמ' 21.

27 ראו דין וחשבון הוועדה לחינוך על־תיכון, משרד החינוך והתרבות, המועצה להשכלה גבוהה, דצמבר 1971.

בדצמבר 1972 טען הפרופ' ליפסון בריאיון לעיתון דבר: 'שיעור בעלי תעודת הבגרות בין האשכנזים הוא 375 מתוך אלף ובין עדות המזרח - 55 מתוך אלף. דבר זה מעיד על בעיה חמורה העלולה לזעזע את חברתנו'.²⁸

המזרחים היו כ-48 אחוזים מקרב האוכלוסייה היהודית בארץ ונעדרו כמעט מהאוניברסיטאות. לסוגיה זו התלוו השלכות סוציולוגיות מכריעות.²⁹ במצב זה לא התקיים בסיס להתפתחות מעמד בינוני מזרחי, וממילא גם לא לחברת הסמכה (Credential Society) אקדמית-פרופסיונלית, שבמדינות מודרניות מפותחות הייתה לאחר מלחמת העולם השנייה גורם ניעות מעמדי מרכזי.³⁰ סוגיית היעדרות הניעות האקדמית למזרחים לא נותרה עניין של חינוך בלבד אלא הייתה לסוגיה בעלת השלכות פוליטיות.³¹ חוקרים חלוקים בהסבר התופעה. הפרופ' יונתן שפירא מאוניברסיטת תל אביב ראה בהיעדר המזרחים מהאקדמיה עדות לנחיתות תרבותית של המזרחים מול האשכנזים, המסבירה את נטיותיהם הפוליטיות לאמץ דפוסים כמו פשיסטיים.³² לעומתו, הד"ר שלמה סבירסקי טען כי התקיימה מדיניות הסללה של המזרחים באמצעות מערכת החינוך. לדבריו, נוצרו שני מעמדות לעומתיים והתגבשה חלוקת עבודה עדתית, שלפיה השליטה על ההון ועל תגמוליו מרוכזת בידי האוכלוסייה האשכנזית, ואילו מהאוכלוסייה המזרחית נשללה שליטה זו.³³ על כל פנים, קיימת הסכמה רחבה בין הסוציולוגים שעסקו בנושא בשנות השבעים כי התקיימה עד אז בישראל חברת 'שסעים חופפים' מובהקת, כלומר התקיים קשר ברור בין מוצא עדתי למעמד חברתי ולהשכלה אקדמית. המעמדות הגבוהים ובעלי ההכשרה הפרופסיונלית-אקדמית היו אשכנזים, יוצאי אירופה, ואת רוב מקצועות הפרולטריון והמעמד הבינוני הנמוך, שלא נדרשו בהם תעודות הסמכה אקדמיות, איישו המזרחים, יוצאי המזרח התיכון וצפון אפריקה.

- 28 רעיה נבו, 'לקראת אוניברסיטה פתוחה בישראל', דבר, 18.12.1972.
- 29 לוח ב/17: האוכלוסייה היהודית, לפי יבשת לידה, תקופת עלייה, מין וגיל (1961-1969), השנתון הסטטיסטי לישראל, 1970, עמ' 46; מקבלי תעודת בגרות בשנת תשכ"ט (1968-1969): בסך הכול: 10,347; ישראל - 918; אסיה ואפריקה - 1,503; אירופה ואמריקה: 7,413; לא ידוע - 513. מקור: לוח יט/24: התלמידים הזכאים לתעודת בגרות, לפי מין וסוג בית הספר, שם, עמ' 564.
- 30 על חברת ההסמכה ראו: Randall Collins, *The Credential Society: An Historical Sociology of Education and Stratification*, Academic Press, New York 1979.
- 31 אורי כהן ונסים ליאון, 'לשאלת המעמד הבינוני-המזרחי בישראל', אלפיים, 32 (2008), עמ' 83-101; הנ"ל, מרכז תנועת חרות והמזרחים, 1977-1965: משותפות אדנותית לשותפות תחרותית (מחקר מדיניות 88), המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2011.
- 32 יונתן שפירא, 'לשלוטון בחרתנו: דרכה של תנועת החרות, הסבר סוציולוגי פוליטי, עם עובד, תל אביב 1989; הנ"ל, 'חברה בשבי הפוליטיקאים, ספרית פועלים, תל אביב 1996. ביקורת על תפיסתו של שפירא ראו בתוך: אורי כהן ושמאל הירש, 'דמות המזרחים בכתביו של יונתן שפירא', אלפיים, 24 (2003), עמ' 171-190.
- 33 שלמה סבירסקי, לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל, ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות, מחברות למחקר ולביקורת, חיפה 1981; הנ"ל, החינוך בישראל מחוז המסלולים הנפרדים, ברירות, תל אביב 1990.

המסלול המרכזי להתפתחותו וללכידותו המואצת של המעמד הבינוני האשכנזי התקיים דרך נגישות לתעודות השכלה אקדמיות. לאוניברסיטאות – העברית בירושלים, בר־אילן, תל אביב, בן-גוריון בנגב וחיפה, נוסף על הטכניון ועל מכון ויצמן – הייתה שליטה מוחלטת על מתן תוארי ההסמכה הפרופסיונליים והמחקריים.³⁴ מנגד, הנתונים העידו על המצב הקשה של מחצית מן האוכלוסייה בארץ, המזרחים והערבים. נתונים אלה היו ברורים למחליטים בממשלה ובאוניברסיטאות, אולם מדיניותם התיישרה עם התפיסה המסתגרת של האוניברסיטה העברית בירושלים, שלפיה ישראל מיצתה את כושר ההתפתחות של אוניברסיטאות מחקר חדשות. הקמה של אוניברסיטה חדשה נחשבה סכנה. הדברים הגיעו לידי כך שהנהלת האוניברסיטה העברית בירושלים ראתה בעצם הקמת האוניברסיטה הפתוחה בשנת 1976 – מוסד אקדמי קטן שפעל על פי דגם של מכללה ונועד לסייע לנגישות מזרחים, ערבים ותושבי הפריפריה – איום של ממש על מעמדה, וראשיה פעלו בתקיפות להצר את צעדיה, תוך כדי ניסיונות ממשיים לחסום את סיכוייהם האקדמיים של בוגריה.³⁵ נוסף לתפיסת ההסתגרות של האוניברסיטה העברית בירושלים התקיימה מערכת ריבוד ואינטרסים בין אוניברסיטאות המחקר שהיו להן תפיסות שונות בנוגע לנגישות לתואר אקדמי, ליחסי מרכז-פריפריה, להגדרת המונח 'מצוינות אקדמית' ולתקצוב פעולתן. מצד אחד עמדו אוניברסיטאות העילית – האוניברסיטה העברית בירושלים, הטכניון, מכון ויצמן ואוניברסיטת תל אביב; ומהצד האחר עמדו האוניברסיטאות הייעודיות, המכוונות לאוכלוסיות מיוחדות או פריפריאליות גאוגרפית – אוניברסיטת בר־אילן, אוניברסיטת חיפה ואוניברסיטת הנגב, היא אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.³⁶

חודשי פעילותה של ועדת יורטנר עמדו בסימן התרחבות הביטויים הפוליטיים והציבוריים של השסע העדתי בין אשכנזים למזרחים. במוקד ניצבה פעילות תנועת הפנתרים השחורים, שהוקמה בינואר 1971. צעירים משכונות עוני בירושלים פתחו בפעולות מחאה על רקע קיפוח ואפליה לרעה של מזרחים, ביקרו בחריפות את התעלמות הממסד מבעיות חברתיות קשות וקבעו את מטרותם: להילחם לשינוי עתידם ולסיוע בחינוך למזרחים; מעשי המחאה התפשטו לכל רחבי הארץ,³⁷ וב-13 באפריל 1971 פגשה ראש

34 לוח יט/25: התלמידים ומקבלי התארים במוסדות האקדמיים (תש"ט עד תש"ל: 1948-1949 עד 1969-1970), השנתון הסטטיסטי לישראל, 1970, עמ' 565.

35 כהן, 'להקנות השכלה גבוהה לישראל השנייה'.

36 אברהם יוגב, 'ריבוד האוניברסיטאות בישראל והשלכותיו על מדיניות החינוך הגבוה', סוציולוגיה ישראלית, ב' (2000), עמ' 481-498.

37 מנחם הופנונג, מחאה וחמאה: השפעת הפגנות הפנתרים השחורים על הקצאות לצורכי חברה ורווחה, נבו, שריגים 2006; סמי שלום שטרית, המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאטרנטיבה 1948-2003, עם עובד, תל אביב 2004; דבורה ברנשטיין, 'הפנתרים השחורים: קונפליקט ומחאה בחברה הישראלית', מגמות: כתב עת רב-תחומי במדעי החברה, כה' 1 (ספטמבר 1979), עמ' 65-80; הנ"ל, 'הפנתרים השחורים כתנועת מחאה: קריאת תגר למדינה ולסדרה', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), העשור השלישי: תשכ"ח-תשל"ח, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2008, עמ' 103-114.

הממשלה גולדה מאיר, עם חברי ממשלה נוספים, ובהם שר החינוך יגאל אלון, את מנהיגי הפנתרים השחורים בלשכתה. בהמשך אותו שבוע התקיים חג המימונה בצל הפגנות סוערות של תנועת הפנתרים השחורים. ב־18 במאי 1971, 12 יום לאחר הישיבה הראשונה של ועדת יורטנר, שהתקיימה ב־6 במאי, הגיע מאבק הפנתרים השחורים לשיא בהפגנה של אלפי משתתפים בכיכר ציון בירושלים. המפגינים מחו על הקיפוח העדתי ונרשמו עימותים קשים עם המשטרה, ובכללם השלכת אבנים ובקבוקי תבערה לעבר השוטרים.³⁸ נקודה אחרת שעולה מן הדיון בסוגיית הנגישות להשכלה גבוהה למזרחים היא כי בניתוח הסיבות להתפוררות תנועת העבודה במהפך 1977 ולמיצוי תפקידה ההיסטורי בתור מפלגה הגמונית יש חוקרים שמדגישים את עוניים של מהגרים יוצאי המזרחים בישראל ואת שכפולו בדור השני. במסגרת זו מדגישים את פעילות המוסד לביטוח לאומי ואת תשלומי ההעברה החד־צדדיים שלו, שנועדו לסייע למזרחים לצאת ממעגל העוני הקשה.³⁹ בפועל, הרוב המוחלט של המזרחים לא היו עניים שנוזקו לתמיכת הביטוח הלאומי, אולם חסימת הניעות שלהם בדרך ליצירתו של מעמד בינוני מזרחי – באמצעות הגבלת הנגישות שלהם ללימודים אקדמיים ולקבלת תעודות הסמכה מן האוניברסיטאות – הייתה קריטית ובעלת חשיבות ארוכת טווח. ועדת יהושע יורטנר והמל"ג יכלו להיות מכשיר רב־חשיבות בחיזוק הנגישות של קבוצות מודרות להשכלה גבוהה באמצעות פתיחתה של אוניברסיטת מחקר חדשה בגליל.

הצורך במרכז עירוני בגליל

אוניברסיטאות המחקר בישראל הוקמו במרכזים עירוניים שהיו אמורים לתת שירותים ולתמוך בקיום האוניברסיטה. הקמת אוניברסיטה חדשה בגליל, עירונית בצבינה, הייתה אמורה לתרום לשינוי יחסי מרכז וספר בארץ, שהיו לנושא עדתי מרכזי מאז הקמת המדינה, אז הופנו רבים מהעולים החדשים, מרביתם יוצאי צפון אפריקה ואסיה, למעברות וליישובים המרוחקים מאזור המרכז.⁴⁰ כך נוצרו עיירות פיתוח וערים נחשלות רבות שהתאפיינו לרוב באוכלוסיית עולים עם קשיי הסתגלות, ללא שפה, ללא מעמד וללא הנהגה מוסמכת.⁴¹ הפניית אוכלוסיית העולים לספר הארץ, שהתאפיין בתשתית מפגרת, תעסוקת דחק, מערכת חינוך נחשלת וללא מוסדות תרבות, העמיקה את הבדלי המעמדות החריפים, שכן

38 'ועדת הפנים תכנס לדיון מיוחד בהפגנות הפנתרים – 37 מתפרעים עדיין במעצר', דבר, 20.5.1971.

39 דני גוטוויין, 'ההיגיון המעמדי של "המהפך הארוך", 1973-1977', בתוך: אביבה חלמיש ועופר שיף (עורכים), **ישראל 67-77: המשכיות ומפנה (עיונים בתקומת ישראל)**, סדרת נושא, 2017), עמ' 21-57.

40 עוזיאל שמלץ, 'העלייה ההמונית מאסיה ומצפון אפריקה: היבטים דמוגרפיים', **פעמים**, 39 (תשמ"ט), עמ' 15-63; ירון צור, 'הבעיה העדתית בדיוני הנהלת הסוכנות בשלהי תקופת העלייה ההמונית', **ישראל**, 2 (2002), עמ' 81-106.

41 זאב צחור, 'יחסי מרכז ופריפריה', בתוך: שרה ומאיר אהרוני (עורכים), **ישראל 2000**, מקסם, כפר סבא 2000, עמ' 85-99.

קבוצה זו מלכתחילה הייתה חלשה יותר ומשכילה פחות בהשוואה לאוכלוסייה החזקה שהתגוררה במרכז הארץ.⁴²

אחת הסוגיות הקשורות לעניינה של הקמת אוניברסיטה בגליל, שמרכז פעילותה בעיר צפת, עולה מתוך דוחות שהכין האגף לתפקידים מיוחדים שפעל במשרד לקליטת העלייה והוצגו לפני ועדת יורטנר.⁴³ מדוחות אלה עולה שבשני העשורים הראשונים למדינה התחוללה בארץ תמורה באוכלוסייה שאין לה תקדים בארץ אחרת. זו באה לביטוי הן בשיעור גידול האוכלוסייה, הן בשינוי מכריע בפיזור האוכלוסייה בתוך המדינה. שתי מגמות עיקריות הטביעו את חותמן על התמורות בחלוקה בין האזורים: הראשונה, גידול דמוגרפי מהיר בחלקן של ערי החוף, מנהריה ועד לאשקלון; השנייה, התחזקות השפעת המטרופולין רב-העוצמה שהתפתח בתל אביב ובמחוז המרכז.

תהליך העיור המואץ שהתרחש בישראל הביא לריכוז של כחמש שישיות מכלל האוכלוסייה בערים; שלושה רבעים ממנה בכרכים וברצף עירוני שהלך והתאחד לעיר ענקית סביב תל אביב, יותר ממחציתו ברצועת חוף צרה תחומה על ידי שני כרכים – תל אביב וחיפה. יותר משליש מהאוכלוסייה היה מרוכז באגד ערים מסיבי אחד שהיה מבחינות רבות בראשית שנות השבעים עיר אחת. המתכננים קבעו ב־1971:

כשמנסים לאתר את כיווני ההתפרדות האפשריים בולטת התופעה שמוקדים עירוניים בכוח קיימים בדרום והם נעדרים בצפון. צפונה של הארץ זקוק לגרעין עירוני גדול. במשימה זו יש מעגל קסמים שכן החישובים של בעלי יכולת אינטלקטואלית הוא תנאי ליצירת מציאות יוצרת עיר, אולם, כדי למשוך אנשים כאלה יש להציע להם תנאים נאותים. יציאה ממעגל קסמים זה אפשרית ע"י פעולה מכרעת של תכנון אזורי בצורה תמריצים לפעולה זו.⁴⁴

המתכננים ידעו כיצד לצאת ממעגל קסמים זה בספר שבדרום הארץ, ולצורך כך הוקמה אוניברסיטת הנגב בבאר שבע. הקמת אוניברסיטה עירונית, ובאמצעותה לנסות לפתור את בעיית ההגירה השלילית, הייתה תמריץ ידוע, וכאמור הוא יושם בדרום. האפשרות לקדם פתרון דומה לבעיית החוסר במרכז עירוני גדול וחזק במזרח הגליל, הובאה אם כן לפתחה של ועדת יורטנר. תופעה זו מעידה על כוח משיכה מועט כלכלית וחברתית וכן על יציבות פנימית רעועה של הערים באזור זה.⁴⁵ נמצא שאוכלוסיית ערי הפיתוח מעידה 'שורב ילידי

42 דבורה הכהן, עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1994; משה ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים: כישלוננו של כור ההיתוך, מוסד ביאליק, ירושלים 1999.

43 הוועדה מטעם המועצה להשכלה גבוהה לדיון בתכנית אוניברסיטת בר-אילן להקמת קמפוס אוניברסיטאי בצפת, 25.7.1971, א"מ, גל-18813/38.

44 נספח ד: סקירה על 'מאזן הגירה שלילי' מהגליל, מתוך: 'פרויקט הגליל המזרחי – קליטת מדענים, מומחים, טכנאים ובעלי מקצוע עולים (אזור פיתוח א)', המשרד לקליטת העלייה – האגף לתפקידים מיוחדים, 29.6.1971, שם.

45 שם.

חוץ־לארץ בקרב אוכלוסיית הערים החדשות [ערי הפיתוח], הם יוצאי ארצות מעוטות פיתוח מובהקות באסיה או באפריקה, בעוד שבערים הוותיקות הרוב המכריע הם יוצאי ארצות אירופאיות.⁴⁶ לעובדה זו נודעה חשיבות רבה בהתפתחותן של ערי הפיתוח בצפון שהיו ערים 'מזרחיות'.

התפלגות ילידי חוץ־לארץ בערי הפיתוח לפי ארצות המוצא, 1967 (באחוזים)⁴⁷

כלל ילידי חוץ־לארץ	ארצות אסיה-אפריקה	ארצות אירופה-אמריקה
כלל האוכלוסייה	48.0	52.0
יהודית בארץ		
טבריה	81.4	18.6
צפת	57.1	42.9
חצור	94.4	5.6
קריית שמונה	83.6	16.4
בית שאן	87.2	12.8

מקורות התמיכה לאוניברסיטת הגליל בצפת

כאמור, ב־28 בפברואר 1971 פורסמה בעיתון **הצפפה** כתבה שכותרתה 'אוניברסיטה תוקם בצפת', ונגיד אוניברסיטת בר־אילן הכריז על הכוונה להקמת אוניברסיטת הגליל ביוזמת עיריית צפת והמועצות המקומיות בגליל לצד אוניברסיטת בר־אילן.⁴⁸ ראש עיריית צפת מאיר מִיָּכָר (מִיִּיבֶּרַג), מפקד העיר צפת במלחמת העצמאות, הסביר שהקמת אוניברסיטה בצפת תפתור חלק ניכר מבעיות העיר, שאינה משופעת תעשייה. האוניברסיטה תפתח את שעריה לסטודנטים מהגליל שעד אותה העת נכפה עליהם להגיע למרכז הארץ לצורך רכישת השכלה גבוהה, כלומר הם לא ייאלצו לעזוב. בין הקבוצות שביקש ראש העירייה לגייס לאוניברסיטה בתחומו היו סטודנטים יהודים מחוץ־לארץ שהגיעו לארץ למטרה זו. להערכתו, יהיה זול לממן את שהותם ואת לימודיהם באוניברסיטת הגליל בצפת יותר מאשר במקומות אחרים בארץ.⁴⁹

לברכות על הקמת האוניברסיטה החדשה הצטרף ז'אקי ג'ובראן, ראש מועצת גוש חלב, בשם היישובים הערביים שסטודנטים שלהם למדו בשלוחת בר־אילן בצפת. הד"ר דב כהן, יושב ראש אגודת שוחרי האוניברסיטה בצפת, הביע רצון שבאוניברסיטה החדשה ייקלטו צעירים מחוץ־לארץ שישתקעו בישראל. הרב דוד דיין, רב העיר הספרדי של צפת, הביע

46 ברלר, **ערים חדשות בישראל**, עמ' 65.

47 שם, עמ' 73.

48 'אוניברסיטה תוקם בצפת', **הצפפה**, 28.2.1971.

49 שם.

תמיכה בהקמת האוניברסיטה והוסיף משאלה שתוקם באוניברסיטה הגלילית קתדרה מיוחדת לחקר הקבלה ברוח ישראל.⁵⁰

בשלוחת אוניברסיטת בר-אילן בצפת למדו באותה העת 120 סטודנטים, מהם 20 מהמגזר הערבי. מחצית הסטודנטים היו מורים מצפת והאזור, והאחרים – בעלי מקצועות חופשיים. ב-1971 לימדו 12 ממורי אוניברסיטת בר-אילן 25 קורסים בשלוחה בצפת. הד"ר טוביה בר-אילן, מנהל השלוחות, הביע תקווה כי היישובים שברדיוס של 50 קילומטרים מצפת יירתמו לסייע להקמת האוניברסיטה בבירת הגליל. הפרופ' לוקשטיין, נגיד אוניברסיטת בר-אילן, קבע שבתוך שנתיים ימים תחדל שלוחת צפת להיות שלוחה ותהיה אוניברסיטה בזכות עצמה שתעניק תארים אקדמיים ככל האוניברסיטאות בישראל: 'אני מכריז בזה רשמית, כי האוניברסיטה שתוקם בצפת בחסות "בר-אילן" תהיה אוניברסיטה מלאה'. האופטימיות של לוקשטיין התבססה על ההבנה שיהודים אמידים בארצות הברית מעוניינים להעניק תרומות להקמת האוניברסיטה הגלילית; אמנם צפת היא עיר קטנה, אבל לדעתו מצויה במקום מתאים להקמת אוניברסיטה, כמקובל במדינות שונות בחוץ-לארץ.⁵¹ מִיכָר צִיין כי בראשית פעילותו בעיר סבר שאפשר להפריח את צפת באמצעות תיעוש מואץ. אולם המציאות הוכיחה שאין המשקיעים להוטים להשקיע בצפת הרחוקה אלא מעדיפים לעשות זאת במקומות קרובים למרכז הארץ. בשל כך זנח מִיכָר את רעיון התיעוש ופעל לעשות את צפת עיר חוכמה ומדע. ראש העירייה הסביר כי הוא יודע שמבחינת מספר תושבי הגליל באותה התקופה אין הצדקה להקמת אוניברסיטה בצפת, 'אבל יש לזכור שהאוניברסיטה שתוקם בצפת תשרת לא רק את צפת ותושבי האזור – אוניברסיטה זו תשרת גם את מאות הצעירים היהודים מחוץ-לארץ המשתוקקים ללמוד בישראל, אך נדחים מחוסר אפשרויות קליטה באוניברסיטאות הקיימות'. נמסר כי יגאל אלון הבטיח לסייע בהקמת אוניברסיטת הגליל בצפת וכי מִיכָר ונציגים מאוניברסיטת בר-אילן תכננו סיור בקהילות יהודיות מחוץ לישראל לאיסוף תרומות עבור הקמפוס האוניברסיטאי בצפת, העתיד להיבנות על הר כנען.

ב-24 בינואר 1971, כחודש ימים לפני פרסום הידיעה בעיתון הַצִּפָּה על הקמת אוניברסיטת הגליל בצפת, שלח הפרופ' אהרן הראל-פיש, רקטור אוניברסיטת בר-אילן, מכתב ליגאל אלון, שר החינוך והתרבות ויושב ראש המל"ג, שכותרתו: 'תוכנית להקים קמפוס אוניברסיטאי בצפת'. ברקע עמדה פעילות שלוחת אוניברסיטת בר-אילן בצפת שנוסדה בשנת הלימודים תשכ"ט והציעה עשרה קורסים בתחומים שונים. נרשמו אליהם 125 סטודנטים מכל רחבי הגליל. בשנה השלישית לפעילות השלוחה היא קיבלה צביון אוניברסיטאי יותר, שכן רוב הסטודנטים בשלב זה היו בעלי תעודת בגרות, להבדיל מסטודנטים בשלבים הראשונים, אשר רובם היו סטודנטים שלא מן המניין. הסטודנטים למדו תכנית סדירה שנועדה להכשירם לקראת תואר בוגר אוניברסיטה ונלמדו קורסים

50 שם.

51 שם.

להתמחות לצד קורסים כלליים יותר, קורסי חובה וקורסים להתמחות מקבילים לאלה שנלמדו בחוגים באוניברסיטת האם ברמת גן.⁵²

רקטור אוניברסיטת בר-אילן קבע שעל סמך פעילות השלוחה בשלוש השנים האחרונות, 'אין שום ספק שניתן להעמיק ולהרחיב את פעולת אוניברסיטת בר-אילן בצפת, ולפתח שם מכון אוניברסיטאי לכל דבר. אוניברסיטת בר-אילן מציעה, אפוא, להקים בצפת קמפוס אוניברסיטאי שבו אפשר יהיה למלא את כל הדרישות של התואר הראשון בתשעה חוגים'.⁵³ לצד החוגים יפעלו חוגים משולבים, ומלבד המרצים מאוניברסיטת בר-אילן אשר יעבדו בצפת במשרה חלקית, כמו שהיה נהוג בשלוחה, יתמנו מרצים חדשים למשרות מלאות, והם יתבקשו לקבוע את מגוריהם בצפת.

הרקטור המליץ על הקמת מעונות שיתאכסנו בהם כ-400 סטודנטים מהארץ ומחוץ-לארץ. הוא קבע שמספר המועמדים הפונים לאוניברסיטת בר-אילן בכל שנה רק מאזור ניו יורק עולה פי שלושה על מספר המקומות הפנויים במעונות ברמת גן. תכניתו הייתה שהקמת קמפוס בצפת תפתור חלקית את הבעיה של קליטת סטודנטים יהודים מחוץ-לארץ. מלבד המעונות, בשלב הראשון יוקם בניין, ובו יתנהלו הלימודים בכל החוגים. יהיו בו ספרייה, מסעדה ומשרדי המנהלה. לפי האומדן שקבע, ההשקעה הראשונה תהיה כ-2-3 מיליון דולר. הראל-פיש קבע שאפשר לגייס סכום מסוים משוחרי אוניברסיטת בר-אילן בחוץ-לארץ, אולם להגשמת הרעיון תידרש השתתפות ניכרת מצד הממשלה. אין הכוונה בשלב הראשון לפתח בצפת לימודים במדעי הטבע ואף לא לימודים לתואר שני (תהליכים אלה יוכלו להתקיים בשלבים מאוחרים יותר), ולכן אפשר לצפות שהתקציב השוטף יהיה נמוך יחסית בחמש השנים הראשונות של המוסד. מכתב זה היה פנייה רשמית לממשלה ולשר החינוך, האחראי למל"ג, לפעול למימוש התכנית, ולאחר הינתן האישור ייגשו רשויות אוניברסיטת בר-אילן לעבודה יסודית ומפורטת יותר של התכנית. על כל פנים, הפרופ' הראל-פיש קבע:

אין צורך להאריך את הדיבור על המשמעות הלאומית של הקמת מוסד להשכלה גבוהה בגליל העליון, וביחוד בצפת, עיר המקובלים. אנו מחזירים בזה את העטרה ליושנה. יש בתוכנית המוצעת משום אתגר אינטלקטואלי ורוחני מהמדרגה הראשונה ואין לנו ספק שיימצאו בקרבנו, תוך שיתוף פעולה מלא עם אנשי צפת עצמה, הרוח החלוצית והמשאבים האקדמיים להגשמת המשימה הגדולה הזאת.⁵⁴

52 מכתב הפרופ' אהרן הראל-פיש, רקטור אוניברסיטת בר-אילן, לשר החינוך יגאל אלון, 24.1.1971, א"מ, גל-18813/38, עמ' 315-317.

53 החוגים המיועדים לתואר ראשון באוניברסיטת צפת היו: (1) תנ"ך; (2) פסיכולוגיה; (3) ספרות; (4) חינוך; (5) היסטוריה; (6) אנגלית; (7) מדעי המדינה; (8) תלמוד; (9) כלכלה.

54 הוועדה מטעם המועצה להשכלה גבוהה לדיון בתכנית אוניברסיטת בר-אילן להקמת קמפוס אוניברסיטאי בצפת, 25.7.1971, א"מ, גל-18813/38, עמ' 317.

ב־13 באפריל 1971, זמן קצר לאחר שכתב הראל־פיש את מכתבו, התקיים דיון בהשתתפות שר החינוך והתרבות יגאל אלון, הפרופ' יהושע יורטנר סגן נשיא אוניברסיטת תל אביב, שמואל בנדור מזכיר המל"ג ואברהם בן יעקב, מזכיר ועדת יורטנר בנוגע לשלבים ולעמדות בדבר קידום המיזם האקדמי. נקבע שיש לבקר בצפת בבית החולים הישן וכן במלכ"ן – מוסד לטיפול בעולים נחשלים בעיר ובטבריה; להיפגש עם ראשי העיריות ועם ראשי המועצות המקומיות; לקבל מידע עדכני מאוניברסיטת בר־אילן על השלוחה בצפת ולהיפגש עם הנהלתה; להיפגש עם נציגי מכללות שפעלו בגליל; הודגש ששר החינוך הביע תמיכה בפתיחת אוניברסיטה בצפת במדעי הרוח, במדעי החינוך ובמדעי החברה. נקבע שיש לערוך סקר בנוגע לאוכלוסיית הלומדים בגליל; לקבוע חסות אקדמית; לקבוע מי יחליט בעתיד על גיוס הסגל האקדמי: המל"ג או אוניברסיטת בר־אילן או גוף אחר.⁵⁵

ב־7 במאי 1971 ביקש יורטנר את אישור יגאל אלון לדחות בחודש ימים את הגשת הדוח הסופי של הוועדה מאחר שבישיבתה הראשונה הועלו בעיות, ואלו דורשות סקר ממצה; לא יהיה אפשר לבצעו ולהשלימו בתוך חודש ימים, ובשל חשיבותו יש לאפשר לוועדה לבצע את עבודתה ביסודיות ויש לאשר את ההארכה בזמן.⁵⁶ לאחר ימים אחדים אישר יגאל אלון את הבקשה לדחיית מועד הגשת המסקנות בגלל הצורך לבצע סקר פוטנציאל הלומדים.⁵⁷

על משמעות סקר פוטנציאל הלומדים בגליל

לסקר הפוטנציאל הלומדים יש חשיבות מרכזית להבנת התהליך שהביא בסופו של דבר לכך שלא הוקמה האוניברסיטה בצפת. אילו מינו שרי החינוך זלמן ארן או יגאל אלון, בתוקף תפקידם כיושבי ראש המל"ג, ועדה שתערוך סקר במחצית השנייה של שנות השישים בנוגע לפוטנציאל הלומדים לאוניברסיטה בבאר שבע וביישובים בסביבתה הקרובה הייתה מסקנת הסקר פשוטה וברורה: אין צורך בהקמת אוניברסיטה חדשה בנגב על בסיס הכוחות המצויים בבאר שבע ובסביבתה. אילו שמע על כוונה כזו הפרופ' חיים חנני מהטכניון, האיש שקידם בכל כוחותיו את הקמת האוניברסיטה החדשה וגם היה הרקטור הראשון של אוניברסיטת הנגב, הוא היה מבין שמדובר בניסיון לחסום את הקמת המוסד האקדמי שהוא ביקש להקים בדרום הארץ.⁵⁸

55 'סיכום הישיבה שהתקיימה ביום 13.4.1971, שם, עמ' 313.

56 הפרופ' יהושע יורטנר ליגאל אלון, 7.5.1971, שם, עמ' 311.

57 שמואל בנדור ליורטנר בעניין 'ועדת יורטנר', 16.5.1971, שם, עמ' 309.

58 מסופרת אנקדוטה על הדיונים בין לוי אשכול, ראש הממשלה אז, שאמר לפרופ' חנני כי הוא מציע שבמקום הקמת אוניברסיטת באר שבע הוא יממן באמצעות הממשלה שירות אוטובוסים חינם ויומי לכל הסטודנטים מבאר שבע שיגיעו ללמוד באוניברסיטת תל אביב, וכך יקבלו חינוך אקדמי טוב. חנני השיב כי הוא מציע שירות מוטסים חינם לכל הסטודנטים של תל אביב לניו יורק שילמדו בה ולא בעירם, וגם כך יקבלו חינוך אקדמי טוב. אשכול השתכנע בצורך ותמך בהקמת אוניברסיטת הנגב.

המסקנה בנוגע לסקר פוטנציאל הסטודנטים באוניברסיטת הנגב ב־1969 תקפה גם בנוגע למוסד האקדמי החשוב ביותר – האוניברסיטה העברית בירושלים, שפתחה את שעריה בשנת 1925. לו נערך סקר פוטנציאל לומדים בירושלים וסביבתה במחצית הראשונה של שנות העשרים של המאה ה־20, בתקופה שקדמה להקמת האוניברסיטה העברית, בידי היזמים האקדמיים שעודדו את הקמתה – הד"ר חיים וייצמן, נשיא האוניברסיטה והד"ר יהודה לייב מאגנס, קנצלר (נגיד) האוניברסיטה – הם היו מקבלים תוצאות ברורות: אין ציבור סטודנטים פוטנציאלי ואין צורך להקים את האוניברסיטה העברית בירושלים.

מסקנה דומה הייתה ככל הנראה נגזרת גם מסקר פוטנציאל הלומדים בקרב תושבי רחובות והסביבה העתירה פרדסים, אילו בו היו תולים את הצורך בהקמת מכון דניאל זיו בשנת 1934 ברחובות, לימים מכון ויצמן למדע. האם היה צורך להקים במושבה הכפרית רחובות מכון מחקר מדעי? מכון ויצמן, כידוע, נעשה מכון מוביל ברמה עולמית, דוגמת מכוני המחקר של אגודת קייזר וילהלם, לימים מכוני מקס פלאנק. התשובה על כך בשנות השלושים הייתה: לא. ובכל זאת מתוצאות המעשה המהפכני הציוני של חיים וייצמן והד"ר דוד ארנסט ברגמן, המנהל המדעי של מכון דניאל זיו, מובן שהיה צורך והכרח לעשות זאת.⁵⁹

אוניברסיטה או מוסד מחקר עיליתני נבנים לא רק על בסיס ביקוש מלמטה אלא על בסיס ההבנה של אנשי חזון דוגמת וייצמן ומאגנס, חנני וברגמן, שהייתה פשוטה: אוניברסיטת מחקר ומכון מחקר הם היוצרים ביקוש. המוסדות האקדמיים מעוררים את הסביבה שהם פועלים בה ונהיים לפיד שמנחה את הציבור. זו גם הייתה הנחת היסוד של ראשי אוניברסיטת בר־אילן והנהגת העיר צפת במאמציהם להקמת אוניברסיטת הגליל בצפת.

ועדת יהושע יורטנר ייחסה חשיבות ודחיפות לסקר שנועד לבחון אם באוכלוסיית צפת ובסביבתה, בקרב תלמידי תיכון ובקרב מבוגרים, יש ציבור סטודנטים פוטנציאלי שילמד באוניברסיטת הגליל.⁶⁰ סוגיית מפתח זו נשענה על ההיגיון מארגן הנשען על היצע וביקוש, כלומר, שאיפה לבדוק את הביקוש המקומי ולהציבו במוקד הדיונים. ועדת יורטנר לא שעתה להצעות מומחים בתחום המחקר החברתי־סטטיסטי אשר הסבירו בפירוט מדוע האופן שוועדת יורטנר מבקשת לבחון את פוטנציאל הלומדים באוניברסיטה שגוי מיסודו ויוביל, כמו שהתבטא אחד המומחים אשר פנתה אליהם הוועדה, למצב הזה: 'התועלת שהמזמין יפיק מעבודה זו קטנה לעומת הוצאה נדרשת גדולה'.⁶¹

59 אורי כהן, מעבדה, מכון מחקר, עיר מדע: ממכון זיו למכון ויצמן – 1934–1949, מוסד ביאליק, ירושלים 2016.

60 ארנון גפני, הממונה על התקציבים אל הפרופ' יורטנר, יושב ראש הוועדה בעניין אוניברסיטה בצפת, 17.4.1971: 'קבלתי את סיכום הישיבה הראשונה שקיימנו ביום 6.5.71. כזכור לך התקיים בוועדה דיון ער בעניין הצורך בבדיקת סך פוטנציאל הסטודנטים הצפוי, והשלכותיו על הנושא בו אנו דנים. סוכם שחומר כזה מן הראוי שיהיה לנגד עיני הוועדה, בבואם להחליט בדבר הקמת קמפוס אוניברסיטאי בצפת', הוועדה מטעם המועצה להשכלה גבוהה לדיון בתכנית אוניברסיטת בר־אילן להקמת קמפוס אוניברסיטאי בצפת, 25.7.1971, א"מ, גל-18813/38, עמ' 248.

61 שם, עמ' 296.

נוסף על כך, אם נשווה בין אוכלוסיית הנגב ובין אוכלוסיית הגליל, נמצא שבשנת 1969, מועד הקמת אוניברסיטת הנגב, התגוררו במחוז הצפון סביב אוניברסיטת הגליל המתוכננת 447,300 איש; במחוז הדרום סביב האוניברסיטה בבאר שבע התגוררו באותה עת 320,000 איש.⁶² נתון אחר שעמד לפני ועדת יורטנר היה הצמיחה במספר הסטודנטים במדינה משנת 1948, שהיו בה 1,635 סטודנטים, ל-1969-1970, שאז היו 37,343 סטודנטים, כלומר צמיחה של כמעט פי 23 בתוך שני עשורים. ההנחה שהחברה בישראל מיצתה את כושר הגידול באוכלוסייה או לחליפין את הצורך בצמיחה אקדמית הייתה לא סבירה, מן הטעם שיותר מ-50 אחוזים מהאוכלוסייה בישראל – מזרחים וערבים – לא השתתפו בצמיחה האקדמית שהייתה נגישה, כאמור, אך ורק לבני המעמד הבינוני האשכנזי. מה גם שאוניברסיטה בגליל הייתה מאפשרת נגישות אקדמית מיטבית לתושבי הפריפריה המזרחים והערבים בצפון ומאפשרת את צמיחת האזור כולו.⁶³

מתברר שפרנסי העיר צפת, ובהם מאיר מיבר ראש העירייה, קבעו שלדעתם מבחינת מספר תושבי הגליל באותה תקופה אין הצדקה להקמת אוניברסיטה בצפת, אולם הם ראו באוניברסיטה את המכשיר החשוב לפיתוח האזור 'למעלה למטה'.⁶⁴ ועדת יורטנר הזמינה שלושה גורמים לקבלת הצעות לעריכת הסקר וקיבלה שתי תשובות.⁶⁵ הראשונה הייתה של נסים ברוך, מנהל ייעוץ ומחקר – חברה לייעוץ ולמחקר כלכלי וחברתי.⁶⁶ ברוך קבע כי שיטת החקירה שהציעה הוועדה יקרה וספק אם תאפשר הערכות סבירות בנוגע למספר הסטודנטים שיבקשו ללמוד באוניברסיטה בגליל. הוא הדגיש שיהיה צורך לאמוד באומדנים גסים את הביקוש באזור הגליל ללימודים גבוהים ולהעריך את השפעת אומדנו על הקמת אוניברסיטה במקום על הגדלת מספר הלימודים בשלוחה של אוניברסיטת בראיילן בצפת, אולם קבע שכדי להגיע לאומדנים מבוססים בדרך שהוצעה:

דרושה עבודה יסודית, הכנה מורכבת של שאלון וניתוחים יסודיים של התשובות. בזמן הקצר הנדרש לגמר ביצוע העבודה דבר זה לא יתבצע, אם בכלל הוא ניתן לביצוע. יש להשלים עם העובדה שניתן יהיה לעשות בשלב זה אומדן גס ביותר של הביקוש

62 הנתונים מתוך לוח ב/4: האוכלוסייה, לפי מחוז, נפה וקבוצת אוכלוסייה, השנתון הסטטיסטי לישראל, 1970, עמ' 26.

63 הנתונים מתוך: לוח יט/25: התלמידים ומקבלי התארים במסדות האקדמיים (תש"ט עד תש"ל): 1948-1949 עד 1969-1970, השנתון הסטטיסטי לישראל, 1970, עמ' 565.

64 'אוניברסיטה בגליל תחזיר לצפת כתר תורה ומדע', מעריב, 31.3.1971.

65 מכתב שמואל בנדור אל הגברת צ' שניידרמן, חשבת המשרד בנושא סקר – תחזית הביקוש להשכלה על-תיכונית בגליל העליון, הוועדה מטעם המועצה להשכלה גבוהה לדיון בתכנית אוניברסיטת בראיילן להקמת קמפוס אוניברסיטאי בצפת, 25.7.1971, א"מ, גל-38/18813, עמ' 306.

66 נסים ברוך ערך מחקרים מרכזיים עבור משרד האוצר על תחזיות הנגישות להשכלה גבוהה והיה חבר בוועדת הדר' ישראל כ"ץ, מנכ"ל המוסד לביטוח לאומי, שהוקמה בתחילת שנת 1971: 'ועדת ראש הממשלה לילדים ובני נוער במצוקה'. הפרופ' אברהם דורון, סקירת התפתחות ספי הכנסת מינימום במערכת הבטוחה הכנסה הישראלית, יולי 2003, <https://law.acri.org.il/he/wp-content/uploads/2011/03/hit888appendix2.pdf> (אוחזר ב-25.8.2024).

אשר יבטא סדר גודל בלבד. דבר זה ניתן להשיג בדרכים פחות נרחבות וללא הזדקקות לסקרי שדה מקיפים כפי שנידרש. מסקנתנו היא שבמקרה ונידרש לעמוד בתנאים כמפורט לעיל לא נהיה מוכנים לעשות זאת מאחר ולפי הערכתנו התועלת שהמזמין פיק מעבודה זו קטנה לעומת הוצאה נדרשת גדולה.⁶⁷

בנוגע לבחינת סקר הפוטנציאל של ועדת יורטנר על אוכלוסיית הסטודנטים הלומדים קבע נסים ברוך שחקירת העדפות של סטודנטים אלה 'חסרת כל תכלית'. להבנתו, כדי לחקור משתנה של העדפות יש לחקור את ההבדלים בתנאים. לפיכך הוא קבע כי אפשר להסיק ללא כל בדיקה שאם יהיו התנאים שווים, יעדיפו הסטודנטים ללמוד קרוב לאזור מגוריהם. אם לא יהיו התנאים שווים, ייאלץ הסקר להיכנס למחקר של סוגי התנאים וכדומה. מחקר כזה מורכב, ארוך וכמעט חסר תועלת ולא יענה על הדרישה לקבל נתונים מספריים בתוך חודש וחצי בנוגע לביקוש לחינוך גבוה באזור הגליל. בשל כך הוא הציע לאתר את מספר הסטודנטים תושבי אזור הגליל הלומדים כיום, אם ועדת יורטנר מבקשת זאת, אולם 'מוצע לא לחקור אותם בכלל'. עוד נקבע בחברת ייעוץ ומחקר זו כי אוכלוסיית המבוגרים באזור הגליל היא האוכלוסייה המעניינת ביותר לבחינת הביקוש להשכלה גבוהה מאחר שהיא עשויה להיות עתודת הסטודנטים המידית, אולם בה בעת נקבע: 'אוכלוסייה זו היא הקשה ביותר לאיתור. חקירת אוכלוסייה זו בצורה רצינית אינה ניתנת לביצוע, לפי הערכתנו, בחודש וחצי'.⁶⁸

ההצעה השנייה לעריכת סקר הפוטנציאל הייתה של הסטטיסטיקאי דב שנער; הוא התחייב לערוך סקר שיקף את תלמידי כיתות י"א-י"ב בבתי הספר באזור ואת תלמידי המכללות בתל חי ובעמק הירדן.⁶⁹ כ-50 כיתות. נוסף על כך ייערכו כ-150 ראיונות עם מבוגרים שאינם לומדים בגילים 20 עד 35 מהיישובים העירוניים: טבריה, צפת, חצור, קריית שמונה וסביבותיהם, על פי מדגם סטטיסטי מייצג וכ-75 ראיונות בטלפון עם חברי קיבוצים באזור. הסקר לא יכלול מפקד וריאיון של סטודנטים מהאזור אשר לומדים במוסדות אקדמיים.⁷⁰

67 הוועדה מטעם המועצה להשכלה גבוהה לדיון בתכנית אוניברסיטת בר-אילן להקמת קמפוס אוניברסיטאי בצפת, 25.7.1971, א"מ, גל-18813/38, עמ' 296.

68 שם.

69 מכללת תל חי נוסדה בשנת 1957 על ידי בית ספר להשכלת מבוגרים של המועצה האזורית גליל עליון והאולפן לאומניות בתל חי. המועצה האזורית גליל עליון פעלה להקמת מרכז השתלמות ללימודים גבוהים שיעניק הכשרה מקצועית לאו דווקא אקדמית. בשנת 1969 היה המרכז להשתלמות בתל חי למכללת תל חי, מכללה אזורית אקדמית בחסות אוניברסיטת תל אביב.

המכללה האזורית עמק הירדן נוסדה ב-1965 על ידי המועצה האזורית והיא פועלת כמוסד לימודים על-תיכוניים לתושבי סובב כנרת ועמק הירדן. הלימודים בה נערכים בשעות אחר הצהריים והערב, כלומר מאפשרים לסטודנטים ללמוד בה בד בבד לעבודתם. בין השאר מציעה המכללה תכנית למורים להשלמת תואר ראשון. המכללה פועלת בחסות של אוניברסיטת בר-אילן.

70 מכתב דב שנער לפרופ' יורטנר, 19.5.1971, א"מ, גל-18813/38, עמ' 288-292.

מסקנות הוועדה והמלצותיה ומשמעותן

ועדת יורטנר הגישה את מסקנותיה ליגאל אלון, סגן ראש הממשלה ושר החינוך והתרבות, בסוף יולי 1971, שלושה חודשים וחצי לאחר שהחלה את פעילותה. בדיוני הוועדה עלתה התנגדות לשילוב סטודנטים יהודים מחוץ לארץ, בעיקר מארצות הברית. בראש המתנגדים עמד הד"ר משה אבידור, מנכ"ל משרד החינוך – בתחילה בראשות השר בן-ציון דינור ומסוף 1954 עד 1960 בראשות השר זלמן ארן.⁷¹ אבידור התנגד בתקיפות לתוכנית לבסס את אוניברסיטת צפת על סטודנטים מחוץ לארץ מאחר שלדעתו בכך 'היא תחדל מלהיות אוניברסיטה ישראלית'.⁷² ובמסקנות הוועדה נקבע: 'נראה לוועדה, כי קיימת התנגדות מצד אנשים מוסמכים להקמת אוניברסיטה המבוססת על תלמידי חו"ל' (עמ' 12). טענה זו מוזרה מאחר שהאוניברסיטה המיועדת תפעל בצפת, תממן אותה ממשלת ישראל, המרצים יהיו ישראלים מאוניברסיטת בר-אילן, תכנית הלימודים תהיה ישראלית ובשפה העברית. ועל אף כל אלה הסתייג משה אבידור מהקמת קמפוס בצפת בגלל חשש (שהוא הציג לפני חברי הוועדה) מפני הגעתם של מאות רבות של סטודנטים יהודים מרחבי העולם ללמוד בגליל. לטענה זו נוסף נדבך: משיכה של מאות סטודנטים יהודים מהעולם לצפת ודאי נחשבה אז בעיני כול משימה ציונית חשובה ביותר.

מנתוני דוח הוועדה עלה, ראשית, שאוכלוסיית מזרח הגליל התחלקה לשלושה אזורים: נפת צפת – 55,000 איש מהם 4,000 בני מיעוטים; נפת כינרת – 49,000 איש, מהם 11,000 בני מיעוטים; ורמת הגולן – 600 איש. לפיכך מדובר באוכלוסייה של 104,600 איש. שנית, בשנת הלימודים תש"ל (1969-1970) היה מספר הסטודנטים בגליל המזרחי 1,099 איש, ואחוז הסטודנטים במוסדות ההשכלה הגבוהה מכלל האוכלוסייה של האזור היה 1.1 אחוזים. זה היה שיעור נמוך מהאחוז הארצי, שהיה כ-1.7 אחוזים.

מתוך 1,099 הסטודנטים באוניברסיטאות מהגליל למדו כמחציתם לימודי הנדסה, טבע ורפואה. בד בבד נמצא כי במכללת עמק הירדן, במסלול המוכר על ידי אוניברסיטת בר-אילן – 200 סטודנטים; במכללת תל חי שפעלה סמוך לקיבוץ כפר גלעדי, במסלול המוכר על ידי אוניברסיטת תל אביב והפקולטה לחקלאות של האוניברסיטה העברית בירושלים – 200 סטודנטים; תלמידי השיעורים האוניברסיטאיים בצפת של אוניברסיטת בר-אילן, בלימודי ערב – 130 סטודנטים, כלומר סך של 530 סטודנטים למדו לימודים אקדמיים בגליל המזרחי.

הוועדה קבעה שקבוצת היעד המרכזית של האוניברסיטה החדשה בצפת הייתה 'תלמידי ביה"ס התיכון באזור מהווים פוטנציאל ללומדים לטווח רחוק' (עמ' 6), וציינה כי על בסיס

71 אבידור היה מחברי ועדה ציבורית בראשות משה שרת, ראש ממשלה ושר החוץ בשנות החמישים, שבשנת 1960 החליטה על הקמתה של אוניברסיטה בתל אביב כאוניברסיטה עצמאית, שאינה נתונה לחסות האוניברסיטה העברית בירושלים. כהן, **אקדמיה בתל-אביב**, עמ' 119-216.

72 הוועדה מטעם המועצה להשכלה גבוהה לדיון בתכנית אוניברסיטת בר-אילן להקמת קמפוס אוניברסיטאי בצפת, 25.7.1971, א"מ, גל-18813/38, עמ' 196.

הנתונים שנאספו על ידה כי מספר בעלי תעודת הבגרות בסוף 1971 היה כ־300. צפוי היה להיות גידול בשלוש השנים שאחרי כן, וכך בשנת 1974 היה אמור מספר בוגרי התיכון להגיע ל־800-900. בשל כך הייתה הערכה סבירה של פוטנציאל התלמידים מבני אזור הגליל לאוניברסיטה בצפת לטווח רחוק כ־400 ב־1974. פוטנציאל זה היה אמור להיות ממומש רק בשנת 1978, עקב השירות בצה"ל. כעתודה אפשרית של סטודנטים לטווח קצר הוגדרו מבוגרים בטווח הגילים 20-40 ותלמידי מכללות שהשכלתם מאפשרת להם המשיך לימודים. נראה כי כ־500 איש מן המבוגרים באזור יכלו להיחשב פוטנציאל לטווח קצר. על סמך נתונים אלה נקבע בדוח המסכם של ועדת יורטנר הפוטנציאל של סטודנטים לשנת תשל"ג ללימודי רוח, חברה וחינוך:

- א. 30 אחוזים של הסטודנטים האפשריים מקרב אוכלוסיית המבוגרים – 150.
 - ב. תלמידי המכללות האזוריות שירצו לעבור ללימודים במוסד אוניברסיטאי (הערכת הוועדה הייתה של כ־25 אחוזים ממספרם כיום) – 100.
 - ג. תלמידי השיעורים האוניברסיטאיים של אוניברסיטת בר־אילן בצפת – 100.
- אנשי צבא – 20.

בסך הכול 370

לטווח הארוך, משנת 1978, כך העריכה הוועדה, יפנו חצי מכלל בוגרי התיכון באזור ללימודים אוניברסיטאיים, לפי ההתפלגות אז בין לימודי טבע, רפואה וטכנולוגיה, כ־200 איש, ובין לימודי חברה, רוח וחינוך, כ־200 איש. המספר המשוער של תלמידים מקומיים לתואר ראשון במקצועות חברה רוח וחינוך היה אמור להיות בשנת תשל"ג כ־400, ומאותה שנה – כ־600. בהנחה שלתלמידים הללו יתווספו 30 אחוזים תלמידי חוץ־לארץ, יהיה מספר הסטודנטים הכולל בשנת תשל"ח כ־800 – 'הערכה זאת מהווה לדעת הוועדה חסם עליון' (עמ' 10).

עניין חשוב שעלה בדיוני הוועדה על הקמת מוסד אוניברסיטאי בצפת היה הצמיחה בשיעור הסטודנטים עם הקמת אוניברסיטת הנגב בבאר שבע. בנגב התחולל שינוי דרמטי, ובתוך זמן קצר בנוגע לגידול שיעור הלומדים בחינוך הגבוה. לפי סקר שנערך ביוזמת אגף התקציבים של משרד האוצר, שיעור הלומדים באקדמיה ל־1,000 תושבים במחוז הדרום עלה מ־1.6 אחוזים ב־1965 ל־5.4 אחוזים ב־1970, כלומר צמיחה מרשימה של 3.8 אחוזים באזור זה. אם מתעלמים מנתוני המגמה הכללית בארץ ומתמקדים רק בנגב, עולה ששיעורי צמיחת ההשכלה הגבוהה גדלו מ־0.7 אחוזים ל־2.4 אחוזים. חברי הוועדה היו תמימי דעים: 'יש להניח שאחת הסיבות לגידול זה הייתה פתיחת אוניברסיטת הנגב בבאר־שבע' (עמ' 12). פירוש הדבר כי אסור שחישוב הצרכים אשר אוניברסיטה בצפת עשויה לענות עליהם יהיה סטטי, כלומר אסור שיתבסס על תמונת מצב עכשווית. פתיחת אוניברסיטה בצפת יכולה להוביל לגידול ניכר במספר הסטודנטים בגליל בזכות נגישות החדשה ללימודים אקדמיים.

העובדה שהוועדה יכלה להעריך פוטנציאל של מספר סטודנטים על בסיס הגידול בנגב, ובכך להגיע לתחזית של מספר הסטודנטים בגליל, לא עלתה לדיון של חברי הוועדה. אילו

דובר על שיעור גידול דומה לנתוני הגידול בנגב היה מספר הסטודנטים עולה מיד מ־370 ל־1,258 סטודנטים; ואם לכך מוסיפים אפשרות של קליטת עוד 300 סטודנטים יהודים מחוץ־לארץ, מגיעים ל־1,687 סטודנטים. דבר זה היה פותר את בעיית 'הישראליות' של האוניברסיטה בצפת. יתר על כן, על פי נתוני הוועדה עצמה, פוטנציאל הלומדים ב־1978 היה עתיד להיות כ־800 סטודנטים מהאזור, ולפיכך אילו היה אפשר לנתח את מספר הסטודנטים האפשריים על פי מה שהתרחש באזור הדרום מדובר ב־2,672 סטודנטים פוטנציאליים, נוסף על 300 הסטודנטים היהודים, כלומר היינו מגיעים ל־2,972. נדמה שנתונים אלה היו אמורים להשפיע על מסקנות הוועדה, בלי צורך להישען על הסקר שערך דב שנער לבקשת חבריה; אלא שהיה צריך לאמץ את ההנחה אשר כבר אוששה בבאר שבע ובאזור הנגב, שפתיחת אוניברסיטה חדשה מובילה לגידול של ממש במספר הסטודנטים באזור. כך או כך, אף שלא נדרשה הוועדה לניתוח סביר זה, היא המליצה להקים אוניברסיטה בצפת.

ההמלצה הראשונה של ועדת יורטנר הייתה כי הקמת אוניברסיטה חדשה בצפת מחייבת את התפתחותה למוסד עצמאי שאיננו חלק מאוניברסיטה אחרת, כלומר במקום הסתמכות על הגורם האקדמי המעוניין שגם הציב את היסודות – אוניברסיטת בר־אילן. ועדת יורטנר הציעה שנותנות החסות לתקופה פורמטיבית של מספר שנים תהינה האוניברסיטה העברית בירושלים, מתנגדת תקיפה להתרחבות מספר מוסדות ההשכלה הגבוהה, אוניברסיטת תל אביב ואוניברסיטת בר־אילן. בכך התנתה הוועדה את המיזם בהסכמתם של מתנגדים לו. ההמלצה השנייה הייתה שאין להקים מוסד אוניברסיטאי בגליל על בסיס סטודנטים יהודים מחוץ־לארץ. לדעת הוועדה, אין מספר הסטודנטים מחוץ־לארץ צריך לעלות על 30 אחוזים מכלל אוכלוסיית הסטודנטים בכל אוניברסיטה בארץ. גם זו הייתה מכה שהנחיתה ועדת יורטנר על המיזם האקדמי בצפת.

הוועדה המליצה להקים אוניברסיטה בגליל וקבעה שהעלאת הרמה התרבותית של האזור, פתרון בעיית העדרה של השכלה גבוהה למעוטי יכולת והשיקולים הכלליים של פיתוח הגליל ורמת הגולן הם נימוקים חשובים בזכות הקמת מוסד אוניברסיטאי באזור זה בעתיד, וכך 'הוועדה סבורה שאם תוקם אוניברסיטה בגליל, הרי צפת מתאימה למיקומה' (עמ' 16). לבסוף היא ציינה במסקנותיה כי היא סבורה שבשל הבעיות הכרוכות הבעיות הכרוכות במספר הנרשמים הפוטנציאלי ללימודים בשנים הקרובות והקשיים בגיוס סגל אקדמי מתאים אין להקים אוניברסיטה עד שנת 1975 לפחות. אולם צורכי האזור מחייבים הקמת מסגרת ללימודים אוניברסיטאיים באזור זה לאלתר.

בשלוש השנים הראשונות לקיומו של מוסד החינוך – 1973 עד 1975 – יועברו בו קורסים במסלול לתואר ראשון ואילו את השנה השלישית להשלמת התואר ילמדו הסטודנטים באחד המוסדות האקדמיים של נותני החסות. נושאי הלימודים יכללו את מדעי הרוח, החברה והחינוך, ונוסף על כך נקבע שאין לתכנן לעתיד הקרוב מערך הוראה אוניברסיטאי בתחומים שמחייבים השקעות גדולות, כגון רפואה, מדעי הטבע וטכנולוגיה.

האפשרות שתינתן לאוניברסיטה החדשה חסות של כמה מוסדות אקדמיים מוכרים לא נבדקה על ידי אוניברסיטת תל אביב או האוניברסיטה העברית בירושלים. על אף חיפוש שערכתי, לא מצאתי פנייה של ועדת יורטנר או של המל"ג למוסדות המנהלים את

האוניברסיטה העברית בירושלים – ועדת הקבע, הוועדה המתמדת או סנט האוניברסיטה – בשנים 1971-1972 בעניין שיתוף פעולה להקמת אוניברסיטת הגליל בצפת.

בשלב זה היו פני הדברים אלה:

- א. הנהלת אוניברסיטת בר-אילן ביקשה לקבל עליה את הקמת אוניברסיטה בצפת.
- ב. אוניברסיטת בר-אילן הציגה תכנית סדורה, ובכללה גיוס סטודנטים מחוץ-לארץ שהיה אפשר להעלותם לישראל וכן אחריות אקדמית להבאתם של מרצים ראויים לצפת.
- ג. ועדת יורטנר פסלה את האפשרות שאוניברסיטת בר-אילן תהיה נותנת החסות האקדמית הראשית כך גם את תכנית הפעולה שהציעה וקבעה כי אסור להסתמך על סטודנטים מחוץ-לארץ. בכך ירדה מאוד המוטיבציה של בר-אילן להשתתף במיזם.
- ד. החלופה שהציעה ועדת יורטנר הייתה ליווי של ירושלים ותל אביב כמוסדות אקדמיים לצד בר-אילן.
- ה. הוועדה לא זימנה את הנציגים של תל אביב וירושלים לבדיקה אם לדעתם ראוי להקים אוניברסיטה בצפת או לבחון אם הן מעוניינות ללוות את ההקמה. זו עובדה חשובה מאוד, שכן כמו שראינו, רקטור האוניברסיטה העברית בירושלים הפרופ' יעקב כ"ץ התנגד ב-1970 לכך בתוקף. סביר כי ועדת יורטנר לא הניחה שהאוניברסיטה העברית בירושלים תתמוך בהקמה, כשם שתמכה למשל בהקמת אוניברסיטאות בחיפה ובבאר שבע.
- ו. לא התקיימו דיונים באוניברסיטאות של תל אביב וירושלים על האפשרות למתן חסות לאוניברסיטה בצפת.

צירוף עובדות אלו הטיל צל על הקמתה של האוניברסיטה בצפת. אמנם הוועדה המליצה להקימה, אולם פגעה בתנאים להגשמת המלצה זו, ולמעשה הציבה תנאים שהקשו רבות על כך.

דוח ועדת יורטנר הוגש למל"ג, וזו דנה, על פיו בבקשת אוניברסיטת בר-אילן לאשר את תכניתה להקים קמפוס אוניברסיטאי בצפת. ב-7 באפריל 1972 מסר שמואל בנדור, מזכיר המל"ג, את החלטתה לפרופ' מנחם צבי קדרי, רקטור אוניברסיטת בר-אילן. נקבע בה כך:

המועצה הגיעה למסקנה שיש מקום למוסד ללימודים אוניברסיטאיים בגליל אך כמוסד עצמאי ללא כל זיקה למוסד אחר להשכלה גבוהה. המועצה החליטה על פתיחת מוסד כזה בתשל"ד. ועדה של המועצה תתכנן את המוסד, תקבע את מקומו ותלווה אותו עד אשר יוכל לעמוד ברשות עצמו.⁷³

פירוש הדבר היה נטרול אוניברסיטת בר-אילן והעברת סמכויות הקמתה של האוניברסיטה החדשה למל"ג, במידה רבה יותר מנטרולה בדוח יורטנר. ועדת יורטנר המליצה ששלוש אוניברסיטאות יקבלו אחריות להקמה של אוניברסיטת הגליל, כנותנות חסות, ואילו המל"ג קבעה שוועדה מטעמה תתכנן את ההקמה ותלווה את האוניברסיטה החדשה.

73 מכתב שמואל בנדור, מזכיר המל"ג, לפרופ' מ"צ קדרי, רקטור אוניברסיטת בר-אילן, 7.4.1972, אא"ע, תיק המל"ג, 1972-1973.

דחיקתה של בר־אילן הובילה את הפרופ' קדרי לנסות לגייס את יושב ראש ועדת ראשי המוסדות האקדמיים (לימים ור"ה, ועד ראשי האוניברסיטאות), הפרופ' אלכסנדר גולדברג מהטכניון, כדי לשנות את רוע הגזירה. לדעת הרקטור של בר־אילן הייתה בהחלטת המל"ג משום נטילת יוזמה בתחומים שלא נועדו לה בחוק המל"ג.⁷⁴ תגובת הוועדה של ראשי המוסדות האקדמיים הייתה תמיכה בעמדת המל"ג: 'ברור הוא כי המצב הקיים, לפיו מתפתחים המוסדות להשכלה גבוהה בצורה בלתי מבוקרת, אינו יכול להימשך. עדיף שפיתוח המוסדות להשכלה גבוהה יתוכנן במשותף ע"י האוניברסיטאות מאשר ע"י גוף מבחוץ'.⁷⁵ מוזר הדבר כיצד הייתה אוניברסיטת בר־אילן ל'גוף מבחוץ'. ברור אפוא כי לא היה סיכוי שקדרי יקבל סיוע מגולדברג; זמן־מה אחרי כן החליף אותו נשיא האוניברסיטה העברית בירושלים אברהם הרמן.

ההחלטה של המל"ג צמצמה מאוד את האפשרות המעשית שתוקם אוניברסיטה בצפת, שכן ועדת יורטנר התנתה אותה במעורבות של גורם שהתנגד לה נמרצות – האוניברסיטה העברית בירושלים, ועתה הופקד המיזם בידי גוף כמו המל"ג שלא היה אמון על הקמת אוניברסיטה והיה נתון להשפעת האוניברסיטה העברית בירושלים.

יוזמת בר־אילן סוכלה סופית ב־2 ביולי 1972, שאז החליטה הממשלה: 'שר החינוך והתרבות יודיע למועצה להשכלה גבוהה כי עד סוף שנת תשל"ג לא תאושר הקמתם של אוניברסיטאות חדשות, בתי־ספר אקדמיים, פקולטות ויחידות אקדמיות בעלות משמעות כספית'.⁷⁶ מעריב דיווח שהחלטה זו אישרה 'סיכומים שנתקבלו בפגישת שר החינוך והתרבות עם ועדת ראשי המוסדות להשכלה גבוהה', אשר הייתה בעידוד השר לגוף מרכזי בעיצוב מדיניות ההשכלה האקדמית בארץ.⁷⁷

הפרופ' אלכסנדר גולדברג קבע עם הקמת ועדת ראשי האוניברסיטאות: 'רעיון הפגישות בין ראשי המוסדות להשכלה גבוהה, נוצר על מנת להביא לתאום הפעולות העשויות לעניין את כל המוסדות; באפשרותו של גוף זה לא רק לקבוע מדיניות כללית, אלא את מדיניות ההשכלה הגבוהה כולה, במדינה'.⁷⁸ ואכן, ההקמה של אוניברסיטת הגליל בצפת נדחתה על דעתם של ראשי המוסדות להשכלה גבוהה. בקבוצה זו נמצא בין ראשי האוניברסיטאות גם הפרופ' יהושע יורטנר, שהיה נציג אוניברסיטת תל אביב.⁷⁹

74 הפרופ' מ"צ קדרי, רקטור, לפרופ' א' אלכסנדר, 26.4.1972, שם.

75 'ועדת ראשי המוסדות להשכלה גבוהה' – הצעת החלטה של ראשי המוסדות להשכלה גבוהה לתקופת הביניים (של כשנתיים) עד להפעלת ועדת ההקצבות לאוניברסיטאות', ללא תאריך, אולם מתוך המסמך עולה שהצעה זו דנה בתקציבי 1972 ו־1973, שם.

76 החלטת הממשלה בכותרת 'המצב הכספי של המוסדות להשכלה גבוהה', א"מ, ישיבת הממשלה, 2.7.1972.

77 'הממשלה לא תאשר הקמת מוסדות אקדמיים עד סוף שנת תשל"ג', מעריב, 3.7.1972.

78 מכתב של הפרופ' אלכסנדר גולדברג, נשיא הטכניון, לאברהם הרמן, נשיא האוניברסיטה העברית בירושלים, 2.8.1970, א"ע, תיק 1926 – נשיאי אוניברסיטאות 1970-1971.

79 מכתב של הפרופ' יורטנר לנשיאי מוסדות ההשכלה הגבוהה בישראל, 10.4.1970, שם.

בכמה פגישות בין מאי ליולי 1972 עסקה הממשלה במשבר הגירעונות באוניברסיטאות שנדמה כי היה גורם מרכזי לאי־הקמת אוניברסיטת הגליל בצפת.⁸⁰ בפגישות האלה לא העלה יגאל אלון, לדיון ולו פעם אחת את האפשרות להקמת אוניברסיטת הגליל. לעומת זאת, העלו בדיון כמה שרים נקודות שהבהירו עד כמה כשלה הממשלה בפעולתה לכוון את האוניברסיטאות לצורכי המדינה. מהדיווח של אלון לממשלה עלה שזלמן ארן כשר החינוך, בשנים 1955-1960 וכן 1963-1969, סירב ביוזעין ובמוצהר לטפל בענייני האוניברסיטאות בתקציבן ובפיתוחן האקדמי. לפיכך התנהלו האוניברסיטאות מול שר האוצר פנחס ספיר. שר החינוך שכיהן לא פחות מ־11 שנים מתוך 22 השנים הראשונות של המדינה טיפל בענייני המל"ג בלבד, אולם גם שם דווח לממשלה:

[יגאל אלון:] המועצה להשכלה גבוהה הייתה מתכנסת לעיתים רחוקות ולא מיצתה אפילו את מחצית סמכויותיה. בעצם היא הסתפקה בסמכות אחת ממספר סמכויות שהיו לה, היינו להכיר בפקולטות שונות במוסדות חדשים או להציע לממשלה לתת הכרה מלאה לאוניברסיטאות שהגיעו לכלל בגרות. התוצאה הייתה, שהוא [זלמן ארן] לא טיפל במערכת זו לא מבחינה תקציבית ולא מבחינת ניסיון להשפיע על התפתחות המוסדות להשכלה גבוהה.⁸¹

עוד עלה כי גם בנושאים הבסיסיים בהתנהלות האוניברסיטאות הן לא סיפקו נתונים או לחלופין סיפקו נתונים לא אמינים, לא ללשכה המרכזית לסטטיסטיקה ומתוך כך למקבלי ההחלטות בממשלה, בנוגע למספרי הסטודנטים הלומדים בהן:

[יגאל אלון:] בארץ אין אנו מצליחים לקבל עד היום מהאוניברסיטאות מספרים מדויקים על אוכלוסיית הסטודנטים. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה הייתה צריכה להגיש איזה דין וחשבון כמה סטודנטים לא נתקבלו לאוניברסיטאות. העיתונות זועקת על כך שרבים הסטודנטים שאינם מתקבלים לאוניברסיטאות. זה שנה וחצי ביקשתי לעשות מחקר בעניין זה ולא הצלחתי, כי לא כל האוניברסיטאות משתפות פעולה עם הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, וישנן אוניברסיטאות שהלשכה המרכזית לסטטיסטיקה אינה סומכת כל כך על הדיוק של מספריהן.⁸²

פנחס ספיר סיכם את יחסי האוניברסיטאות והממשלה וטען שראשי האוניברסיטאות מנהלים מדיניות עצמאית הכוללת מידע לא אמין לצד התנהלות שאינה מתייחסת ברצינות לממשלה: 'דבר אחד צריך להיות ברור, שאי אפשר להתל בנו. אינני אומר

80 (א) ישיבת ממשלה, 28.5.1972, סעיף 623: המצב הכספי של האוניברסיטאות, עמ' 93-121; (ב) ישיבת ממשלה, 4.6.1972, סעיף 660: המצב הכספי של האוניברסיטאות, עמ' 40-81; (ג) ישיבת ממשלה, 2.7.1972, סעיף 744: המצב הכספי של האוניברסיטאות (סיכום דיון), עמ' 17-55, א"מ.

81 שם, הציטוט מעמ' 18.

82 ישיבת ממשלה, 28.5.1972, סעיף 623: המצב הכספי של האוניברסיטאות, עמ' 106.

שאתה [יגאל אלון] מהתל בנו, אבל אין הם יכולים להתל בנו'.⁸³ ספיר כיוון לכך שבימים שהממשלה התמודדה עם סגירת הגירעונות באוניברסיטאות דרש הסגל האקדמי תוספת שכר של יותר מ-100 אחוזים. מאחר שאת עלות פעילותן השוטפת של האוניברסיטאות מימנה המדינה בכלל זה את התביעה לתוספת שכר המשמעותית. המסקנה הייתה כי הסיכומים של ראשי האוניברסיטאות עם שר החינוך והממשלה על כך שהאוניברסיטאות יפעלו במסגרת התקציבית שנקבעה להן ולא יחרגו ממנה באמצעות יצירת גירעונות – לא יישמרו. למעשה טען שר האוצר, האוניברסיטאות עמדו בפני גירעונות ענקיים חדשים. [ספיר:] לא הרגשתי עד היום שהנשיאים או הנהלות האוניברסיטאות מתקוממים נגד תוספות כאלה'.⁸⁴ מסקנתו הייתה כי האוניברסיטאות הן המנהלות את הממשלה – 'אני שואל: מהם בעצם הסידורים האלה שאנחנו עושים עם האוניברסיטאות? נתנו להם ספר צ'קים של הממשלה, והם ממלאים אותם בלנקו כפי שהם רוצים וכפי שחבר עסקנים או חבר פרופסורים או חבר נאמנים מחליט'.⁸⁵ ספיר דיווח לחברי ממשלה כי התקציב השוטף של האוניברסיטאות, לא כולל תקציב הפיתוח, בשנת 1971-1972 הגיע לכדי 435 מיליון ל"י (לירות ישראליות), וכי הממשלה השתתפה ב-256 מיליון ל"י, שהיו 59 אחוזים מתקציבן. שכר הלימוד באוניברסיטאות היה 41 מיליון ל"י, דהיינו פחות מ-10 אחוזים.

נתוני האוצר הללו מבהירים עד כמה שולית הייתה ההשפעה הכספית של הקמת אוניברסיטת הגליל בצפת אילו זו הובאה לדיון בממשלה. כאמור, אוניברסיטת הגליל הייתה אמורה להתמקד בתחומים חינוך, חברה ורוח, שאינם מחייבים השקעה כספית גדולה, ודובר בהשקעה נמוכה של 5 מיליון ל"י בפתיחת האוניברסיטה, שהיו 3.4 אחוזים מתקציב שהקצתה הממשלה לאוניברסיטאות ו-1.15 אחוזים מכלל התקציב של האוניברסיטאות בארץ.⁸⁶ הממשלה 'לא תרשה לחופש האקדמי האמיתי להתגלגל לאנרכיה משקית וכספית. לא יתכן שהאוניברסיטאות תהיינה אחראיות לסעיף ההוצאות, ושר האוצר יהיה אחראי לסעיף ההכנסות'.⁸⁷ לפיכך הציע יגאל אלון הקמת ועדת הקצבות שבראשה יעמדו אנשי אקדמיה. הוא קבע כי רק להם תהא הסמכות לחלק את כספי הממשלה בין האוניברסיטאות: 'מוכרח להיות מוסד [ועדת ההקצבות] שבראשו יעמדו אנשים רציניים המתמנים על ידי המועצה להשכלה גבוהה, הבודקים כל עניין לגופו ואחרי כן מעבירים זאת לממשלה. אני חושב זאת לשינוי מהפכני בענייני ההשכלה הגבוהה, הן מבחינת התכנון והפיתוח והן מבחינת חלוקת הכספים'.⁸⁸

ברור ונחרץ בדבריו היה שר החקלאות והפיתוח חיים גבתי; הוא סבר כי ההסכם שגיבש יגאל אלון על הפסקת הפיתוח המוסדי באוניברסיטאות ופיקוח על הגירעונות היה חסר

83 ישיבת ממשלה, 4.6.1972, סעיף 660: המצב הכספי של האוניברסיטאות, עמ' 47.

84 שם, עמ' 48.

85 שם, עמ' 50.

86 ישיבת ממשלה, 28.5.1972, סעיף 623: המצב הכספי של האוניברסיטאות, עמ' 97-98.

87 שם, עמ' 102.

88 שם, עמ' 96.

משמעות, וקבע: 'כל זמן שההגדרה מה זה חסכון תהיה בידי האוניברסיטאות. לא נגיע לחסכונו'.⁸⁹ רוב התקציב של האוניברסיטאות בא מן הממשלה, ולכן הוא קבע גם:

זהו הזמן שהממשלה תאמר כי היא רוצה שתהיה לה דעה הרבה יותר גדולה כיצד מתנהלים העניינים באוניברסיטאות, מאשר הייתה לה עד כה. אני כולי מתקומם נגד הנוסחה המקודשת של אוטונומיה לאוניברסיטאות (רה"מ הגב' ג. מאיר: חופש אקדמי). חופש אקדמי – זהו דבר שאיש אינו מבין ואיש אינו יודע את פירושו. זוהי איזו פרה קדושה שמזמן הגיעה העת לשחוט אותה. אין לי שום דבר נגד חופש אקדמי של האוניברסיטאות ונגד אוטונומיה שלהן, אם לאוניברסיטאות יש מקורות קיום ואין הן סמוכות אל שולחן הממשלה. אך אם הן סמוכות אל שולחןנו, אני חושב שצריך להיות הכוח וצריכה להיות הרשות בידי הממשלה, לבדוק כיצד מתנהלים העניינים שם. וכאשר אני אומר לבדוק כיצד מתנהלים העניינים באוניברסיטאות, אני מתכוון רק לסגירת פקולטות, אלא לשאלה האם חוגים, מחלקות ופקולטות קיימים, אכן הכרחי לקיימם, בהיקף כזה, באיזו כזו ובהוצאות כאלה, כדי לשמור על אותה רמה.⁹⁰

במקום הסיכום שאליו דחף אלון, שעל פיו 'ייעשו מאמצים להגיע לחסכון משמעותי' על פי החלטת ועדת ההקצבות, קרא חיים גבתי לממשלה לפרט מהן אפשרויות החיסכון בתקציב האוניברסיטאות. במקום ועדה אשר יהיה בה רוב קבוע לבכירים מהאקדמיה, דרש גבתי מינוי צוותים מטעם הממשלה שיבדקו מה נעשה בכל יחידה, חוג ופקולטה. לטענה שהממשלה אינה מסוגלת לבדוק מה קורה באוניברסיטאות בגלל היעדר מומחיות ענה גבתי כי הממשלה גילתה יכולת לבדוק דברים מסובכים לא פחות ממה שמתרחש באוניברסיטאות ואינה צריכה להירתע מלעשות זאת גם שם.

אין לשלול אפוא את ההנחה כי החלטת הממשלה מיולי 1972 שלא להקים את אוניברסיטת הגליל בצפת היא תוצאה של הצלחת ועד ראשי המוסדות האקדמיים לשכנע את חברי הממשלה, ואינה רק תולדה של אילוץ תקציבי. ייתכן שגם שיקולים בני הזמן בנוגע לתקציבים הניעו את הממשלה בקבלת ההחלטה אך ברור שדוח ועדת יורטנר והחלטת המל"ג חודשים אחדים לפני כן – צמצום מעורבותה של אוניברסיטת בר-אילן לטובת מעורבותה של מתנגדת למיזם כמו האוניברסיטה העברית בירושלים; צמצום ההערכות על פוטנציאל המועמדים; ולבסוף בהפקדת המיזם בידי המל"ג – הניחו את המסד לה. ההחלטה להקפיא את קידום הרעיון של הקמת אוניברסיטה בצפת ושימור המצב הקיים משמעה היה אפוא אימוץ עמדת האוניברסיטה העברית בירושלים, במילותיו של הרקטור שלה, הפרופ' יעקב כ"ץ: 'לא כל בוגר בית ספר תיכון חייב ללמוד באוניברסיטה'.

89 ישיבת ממשלה, 4.6.1972, סעיף 660: המצב הכספי של האוניברסיטאות, עמ' 64.

90 שם.

סיכום

הגאוגרף אלישע אפרת קבע באמצע שנות השבעים שמצבה של צפת נמצא בירידה בולטת ובשקיעה כללית שאינה מאפשרת לה התמודדות עם ערי החוף המשגשגות. אף על פי כן הוא הפגין אופטימיות, וקבע כי 'כל אלה היו ניתנים להתגברות אילו היו לה גורמי משיכה יוצאי־דופן אשר היו מצדיקים את מאמצי העיור'.⁹¹ דוגמה לגורם משיכה יוצא דופן כזה הייתה הקמת אוניברסיטת הנגב בבאר שבע, שהביאה לעלייה של ממש בנגישות לאקדמיה בנגב. הקמת אוניברסיטה בצפת הייתה אפוא מימוש חזון של טיפוח אקדמי 'מלמעלה למטה' של הפריפריה בצפון שנמצאה בדעיכה דמוגרפית, חברתית ותרבותית.

השתלשלות האירועים כפי שתוארה במאמר זה מעידה שהניסיון להקים אוניברסיטה בצפת כשל בשל צירוף של מספר תנאים: ראשית, דוח ועדת יורטנר קרא לדחיקת מעורבות אוניברסיטת בר־אילן מצד אחד, ולניסיון לשלב גורמים שהתנגדו להקמת אוניברסיטה חדשה, כמו האוניברסיטה העברית בירושלים, מצד אחר; שנית, באותו דוח הוטל ספק באפשרות להביא סטודנטים יהודים מארצות הברית לגליל והובא בו חישוב הממעיט במספר הסטודנטים הפוטנציאליים שיבקשו ללמוד באוניברסיטה החדשה; שלישית, המל"ג קיבלה עליה את הקמתה של אוניברסיטה חדשה, אולם בלי לוודא כי יש אוניברסיטה ותיקה שתיתן חסות למיזם החדש; רביעית, התנגדותם של חברי ועד ראשי המוסדות להשכלה גבוהה, לימים ועד ראשי האוניברסיטאות, להקמת אוניברסיטה חדשה; וחמישית, תמיכתו של שר החינוך והתרבות בעמדת ועד ראשי המוסדות להשכלה גבוהה והאוניברסיטה העברית בירושלים, שהייתה מנוגדת לעמדתו המקורית שתמכה בהקמת אוניברסיטת מחקר חדשה. לסוגיות אלו היה חלק חשוב בתהליך סיכול המיזם להקמת אוניברסיטה בצפת, לא פחות משיקולי תקציב, אשר הניעו גם הם את הממשלה בהחלטתה נגד ההקמה ביולי 1972.

'ילדים בסדר גמור'?

אלימות ומחאת בני נוער במדינת ישראל הצעירה

עודד היילברונר

תקציר

המאמר עוסק בדפוסי המרידה, העבריינות והאלימות של בני נוער בישראל הצעירה, בעיקר באזור המרכז ובשכונות המעמד הבינוני. התופעה הייתה חלק מדפוסי התנגדות של בני נוער וצעירים ברחבי העולם בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה. בחלקו הראשון של המאמר אעסוק באפיון של חבורות נוער ובהתנגדותן לתרבות ההורים בתחומים הציבוריים (השכונה) והפרטיים (הבית הבורגני) בהקשר של דפוסי חיים עירוניים חדשים שהתפתחו בישראל. בחלקו השני אעמוד על הפשיעה ועל העבריינות בקרב בני הנוער ובתגובות תרבות ההורים, שהתאפיינה בפניקה מוסרית. בסיכום המאמר אעלה כמה מחשבות על הסיבות לכך שמרד הצעירים העולמי של סוף שנות השישים פסח על ישראל, למרות גרעיני ההתנגדות שנבטו בה לפני מלחמת ששת הימים.

מילות מפתח: אלימות, בני נוער, דפוסי עיור, התנגדות, ישראל הצעירה, מעמד בינוני

'ילדה טובה לא הולכת לשותות קוקה לבד בלילה,
כי הזאב הקטן יאכל אותה –
האממממ. הוא יושב תמיד בחברת גורים אחרים'.
'גברברי הקולה', העולם הזה, 3.10.1962

במחצית הראשונה של שנות השישים התאפיינה התנהגותם של בני נוער ישראלים ממוצא אירופי, בעיקר בשכונות המעמד הבינוני בתל אביב, בביטויים של מרידה, עבריינות ואלימות. זה היה חלק מתופעה עולמית שבבסיסה התנגדות לתרבות ההורים ותגובה לדפוסי חיים עירוניים ולדפוסי צריכה חדשים. בעולם התפתחו דפוסי מרידה אלה בקרב

* כותרת המאמר מהדהדת את כותרת ספרה של חנה יבלונקה **ילדים בסדר גמור: ביוגרפיה דורית של ילידי הארץ 1948-1955**, משכל, תל אביב 2018, שלדעתי מוצגת בו תמונה אידיאלית מדי ומטעה משהו של גיבורי המאמר שלפנינו. נוסף על כך, כותרת המאמר ותוכנו מתכתבים עם שירה המפורסם של להקת המי (The Who), 'ילדים בסדר גמור' ('The Kids Are Alright') משנת 1966, שעוסק בנער ביישן שחברתו מעדיפה על פניו את נערי חבורות המודס האנגליות, האופנתיות והפרועות.

הצעירים למרד ולתסיסה הפוליטית של סוף שנות השישים, ואילו בני גילם הישראלים התגייסו לשירות הצבאי, ואחריו העדיפו לדאוג להשכלתם ולעתידם הכלכלי.¹ הצייתנות למדינה ולמוסדותיה נראית מתמיהה ממבט ראשון. בשנים 1965-1966 סערה המדינה בסדרת מחאות, הפגנות ואלימות נוער. צעירי השכבות הנמוכות יצאו לרחובות ערי הפיתוח וחצרות המפעלים במחאה על האפליה לרעה, על הקיפוח ועל הקשיים הכלכליים שהחמירו בצל מדיניות המיתון של אותן שנים, ואת המדינה הציף גל שביתות. באוניברסיטה העברית בירושלים יזמו הסטודנטים את אחת ההפגנות הגדולות ביותר שידעה המדינה עד אז, נגד ביקור ראש ממשלת גרמניה לשעבר קונרד אדנאואר. צעירי הליגה נגד כפייה דתית נאבקו באלימות בחוקים לשמירת השבת, ואחרים הפגינו נגד הממשל הצבאי (כידוע, הוא בוטל בשנת 1966). ערב מלחמת ששת הימים נראה כי מדינת ישראל עומדת על מפתנו של שינוי עמוק, שבעיקר צעירים מקדמים אותו.² אחד ממוקדי התסיסה היה לא צפוי. בעשור השני לקיומה של ישראל התארגנו בני נוער רבים מהמעמד הבינוני (רובם יוצאי אירופה) במרחב הציבורי השכונתי, ששימש מסגרת לגילויי מרדנות, אלימות ועבריינות נגד הממסד, המדינה, מערכת החינוך, מערכת אכיפת החוק וכמובן ההורים (להלן: תרבות ההורים). מחאתם הייתה חלק מתופעה כלל-עולמית של תרבות צעירים, מחאה ואף אלימות שכוונו נגד התרבות השלטת – תרבות ההורים – בעידן שאחרי מלחמת העולם השנייה.³ תופעה זו לא זכתה לבוא לידי ביטוי בכתיבה ההיסטורית והסוציולוגית על אותה תקופה בישראל, שמדגישה את גילויי ההתנהגות לפי המוסכמות בקרב נוער מהמעמד הבינוני, להבדיל מהעיסוק הנרחב באפליה לרעה, במחאה ובאלימות של חבורות רחוב של נוער מזרחי בשנות השישים ובתחילת שנות השבעים.⁴ אולם להבדיל מארצות אחרות, ששם בסוף שנות השישים היו

- 1 דוגמה טובה לבני נוער כאלו היא חבורת 'בלוז לחופש הגדול' שאעסוק בה בסיום המאמר. תמונת מצב על הסטודנטים הישראלים באותן שנים ראו בתוך: רנה שפירא, חוה עצינוני-הלוי, מי אתה הסטודנט הישראלי, עם עובד, תל אביב 1973. ראו גם: מנחם מאוטנר, 'גלי צה"ל או ההאחדה של הרוק והמוות', פלילים, ט (תשס"א), עמ' 51-11.
- 2 עודד היילברונר, 'הוויקטוריאנים הישראלים: פחדים ואי-נחת בקרב מעמד הביניים בעשור השני', עיונים בתקומת ישראל, 28 (2017), עמ' 128-168. בסדרת הרצאות בסמינר מיוחד שעסק באלימות ובמחאה של צעירים נשמעו דעות פסימיות על עתיד המדינה. ראו: אלימות בישראל. הרצאות ודיונים שהושמעו בסמינריון, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשכ"ז; עודד רון, "'אינצידנט לא סימפטי': שיטור מהומות אתניות בישראל (1960-1970)", משטרה והיסטוריה, 4 (תשפ"ג), עמ' 81-115; Brayn K. Roby, *The Mizrahi Era of Rebellion: Israel's Forgotten*; 2015, Syracuse University Press, New York *Civil Rights Struggle, 1948-1966*.
- 3 על הנסיבות שישראל חוותה בהן תהליכים דומים לאלה שבמערב והשימוש במונח 'לאחר-מלחמה' עבור אותה תקופה במערב ובישראל, ראו עודד היילברונר, 'לקראת היסטוריה גלובלית של ישראל הצעירה', ציון, פו (תשפ"א), עמ' 593-630.
- 4 על אלימות בני נוער מזרחים שהתאגדו בחבורות רחוב ראו: שלמה גיורא שוהם, משה אדד וגיורא רהב, קרימינולוגיה, מהדורה שישית מורחבת ומתוקנת, שוקן, תל אביב 2017; M. Amir and M. Hovav, 'Juvenile Delinquency in Israel', *Psychiatry*, 14, 2 (1976), pp. 161-172; Mimi

בני הנוער המורדים לסטודנטים זועמים,⁵ תועלה בישראל מחאת הנוער מהמעמד הבינוני לפסים לאומיים: הנערים המורדים נשבו באתוס הלאומי, התגייסו לצבא בשנים 1970-1967 והשתתפו בסדרת המלחמות שבין 1967 ל-1973.

אני מתמקד במאמר בדפוס המרידה, העבריינות והאלימות של נוער זה עד 1967, בעשור השני לקיום המדינה, בעיקר באזור המרכז ובשכונות המעמד הבינוני של תל אביב. לאחר סקירת ההיבטים העולמיים של התופעה, אעסוק בחלק ראשון באפיון של חברות נוער ובהתנגדותן לתרבות ההורים בהקשר של דפוס חיים עירוניים חדשים. בחלק השני אעסוק בפשיעה ובעבריינות בקרבם ובתגובת תרבות ההורים, שהתאפיינה בפניקה מוסרית. בסיכום המאמר אעלה כמה מחשבות על הסיבות לכך שמרד הצעירים של סוף שנות השישים פסח על ישראל.

הקדמה – עידן החברות

במחצית הראשונה של שנות השישים פורסמה בעיתונים היומיים הישראליים ובעיתוני נוער סדרת פרסומות לבירה מאלט בכותרת האחידה 'החבר'ה קוראים לזה בירה שחורה'. המשקה הלא אלכוהולי שווק בבקבוקים דומים לאלה של בירה אלכוהולית של אותו מותג. הוא הוצג כמשקה אמצע הדרך בין משקאות מוגזים קלים אשר מיועדים לנוער, כמו גוון וטמפו, ובין משקאות משכרים כמו בירה ויין. שלא כמו אספרסו, אשר שווק באותן שנים לצעירים כמשקה עיליתני-סטודנטיאלי, שווקה 'הבירה השחורה' לחבר'ה – הנערים הפרועים בשכונה, וסדרת המודעות ניסתה לשקף את תרבותו של קהל היעד. יש להניח כמובן שמעצבי המודעות עצמם היו בוגרים.⁶

Ajzenstadt, 'Crime, Social Control, and the Process of Social Classification: Juvenile Delinquency/Justice Discourse in Israel, 1948-1970', *Social Problems*, 49, 4 (2002), pp. 585-604. על מחאת צעירים מעדות המזרח בתחילת שנות השבעים ראו: Deborah Bernstein, 'The Black Panthers – Conflict and Protest in Israeli Society', *Youth and Society*, 16, 2 (1984), pp. 66-84.

5 הספרות בתחום רבה ומגוונת. ראו: Mona Hadler and Kalliopi Minioudaki (eds.), *Pop Art and Beyond Gender, Race, and Class in the Global Sixties*, Routledge, London and New York 2023; Tamara Chaplin and Jadwiga Pieper (eds.), *The Global 1960s: Convention, Contest, and Counterculture*, Routledge, New York 2023; James McAdams (ed.), *Global 1968: Cultural Revolutions in Europe and Latin America*, Notre Dame University Press, Notre Dame 2013. סקירת ספרות מקפת על שנות השישים, בדגש על רוח 1968, ראו בתוך: עודד היילברונר, '68', אלפים ועוד. כתב עת רב תחומי לעיון, הגות וספרות, 3 (2021), עמ' 232-254.

6 לא מצאתי פרטים על יוצרי 'חבורת בירה שחורה'. המודעות פורסמו בעיקר בעיתוני נוער, ושמם של המעצבים והמאיירים לא הוזכר. ב-1967 הפסיקו הפרסומות להתפרסם בעיתוני נוער כמו מעריב לנוער והארץ שלנו. לא ברור לי מדוע.

בכל הפרסומות הוצגו החבר'ה ש'קוראים לזה בירה שחורה' כחבורה שכונתית של נערים עירוניים בני 10-16, בעלי חזות מערבית, שלעתים הצטרפו אליהן נערות. בפרסומות אחת הוצגו החבר'ה מסביב למדורה, סמל תנועת הנוער, אך הם שתו 'בירה שחורה', ולא קפה בפנג'אן או תה. באחת הפרסומות הוצגו נערות שיכורות. בפרסומת אחרת רקדו החבר'ה על מכונת (סמל מעמד), בלבוש אופנתי, הבנים בתסרוקת אלביס פרסלי או ג'יימס דין, והבנות בתסרוקת מרילין מונרו או בריז'יט ברדו. מודעה אחרת הציגה את החבר'ה כשחקני כדורגל בשכונה, השותים את הבירה ישר מהבקבוק. פרסומת אחת הציגה אותם כ'חיפושיות השכונה' – להקת קצב (לפי המונח המקובל אז) עם תספורות מתאימות. הפרסומת בייביסיטר בזול ובאחריות' הציגה נער משקה תינוק בבירה. לבסוף בכותרת 'לא צריכים בנות' הם מוצגים בלבוש אופנתי צוחקים ומחווים תנועות יד מגוונות לעבר בנות 'חנוניות' בתלבושת אחידה. הפרסומות הציגו את המשקה כקריאת תיגר על ציפיות הממסד מהנוער: הן הזמינו את החבר'ה להתפרע, להשתכר, ללבוש לבוש אופנתי, להעמיד פני להקת קצב, ואף לבגוד באמונם של מבוגרים שהפקידו בידיהם את היקר מכול – תינוק. כל זאת באמצעות שתייה של משקה לא אלקוהולי שממותג כמשקה אלקוהולי.

פרסומת לבירה מאלט, 'לא צריכים בנות', מעריב לנוער, 18.8.1965

**ה"חברה"
קוראים לזה
בירה שחורה**

מאלט
למוראל גבוה,
למצב רוח מרומם -
בכל הנסיבות, בכל זמן

**אין טוב מכוס מאלט מקציפה
עם לביבות חנוכה!**

בחורף - אין הכרח לשחות את המאלט מן המקור
מיוצר מחומרים טבעיים בלבד

• ללא אסנצים • ללא צבעי מאכל

פרסומת לבירה מאלט, 'בייבי-סיטר בזול ובאחריות', **מעריב לנוער**, 20.10.1964

חבורת נוער אחרת הזוכה ב'שיר השכונה', שכתב חיים חפר ונכלל בתכנית השנייה של להקת התרנגולים. גם כאן, כמו בסדרת מודעות הפרסומת ל'בירה שחורה', ניסו יוצרים בוגרים לשקף תרבות נוער. בחבורת 'שיר השכונה' היו נערים (בנים בלבד), ממוצא אירופי לפי שמותיהם (מנדל, צבינגי, פושקש, צ'וץ, אהרל'ה, עוזי, ג'ים, אודי, שמעון רודי ועוד שמות משפחה 'אשכנזיים'). הם הפגינו את גבריותם הצעירה בקרבות רחוב עם חבורות נערים אחרות במגרש השכונתי; בלעג לבנות המתבגרות מינית ('מלפנים היא מתפתחת, היא לובשת כבר את זה' [הכוונה לחזייה]), שכמה מהן חברות בתנועת נוער, מתחילות לבטא את המיניות שלהן ומתבגרות רגשית ('מקצרת חצאית [...] אוהבת את גיורא המדריך'); ובבזו ואלימות לכל הסובב אותה ('אנחנו נפוצץ את השכונה'). המחקר העוסק במוזיקה פופולרית מיטיב לעמוד על הקשר בין תוכני שירים כמבטאים מצבים חברתיים

ותרבותיים, כך אפילו בשיר שמוצגת ישראל הבורגנית והעירונית אשר בני הדור הצעיר רוצים לשנותה.⁷ ניתוח השיר שכתב חיים חפר מציג, כנראה בהשפעת הספר **מחנים** של פרנץ מולנר (Molnár), את קולו של מנהיג חבורת נערים אשר שש אלי קרב מול חבורה יריבה שהשתלטה על מגרש המשחקים שלהם. השיר מעלה כמה תופעות. כאמור, כל נערי השכונה ממשפחות אירופיות ואינם לומדים סדיר בבתי ספר תיכון, ואם הם נוכחים בשיעור, הם עוסקים בגנבת קלמרים ומחברות ובהעתקות במבחנים. חפר הדגיש את ההיבטים המיניים של חיי החבורה, את האלימות הכבושה בתרבות חיי הפנאי שלהם, את ההתנגדות להוריהם, את הלבוש המודרני של נערות, את המסיבות ה'סלוניות' שהפריעו את מנוחת השכנים בשכונה, ויותר מכול – את האלימות שפשתה בקרב 'בני הטובים',⁸ והרצון לשנות סדרי יסוד בשכונת מגורים בורגנית ושקטה ('אנחנו נפוצץ את השכונה').

השיר עורר אהדה בקרב בני נוער וכעס ופחד – פניקה – בעיני המבוגרים. 'את תוצאות ההאזנה לשיר אפשר לראות בהתפרעויות בשכונת התקווה [...] לא לשם כך עליתי לארץ הקודש לפני 35 שנה', מחה מרדכי משלר מקיבוץ אמירים. טענות על הקשר בין השיר להתפרעויות הובאו גם בביטאון אגודת ישראל המודיע. הסערה הציבורית שפרצה סביב השיר הביאה לכך שהשיר נאסר לשידור לכמה חודשים, מיד אחרי שנבחר לשיר השנה במצעד הפזמונים העברי בשנת תשכ"ג, בשל ההתייחסויות האלימות והרמיזות המיניות שהיו בו.⁹

בישראל בעלת האוריינטציה המערבית (כשנות השישים בעיקר תרבות בריטית ותרבות צרפתית) היו חבורות הנוער חלק מתופעה רחבה יותר של תרבות הבייבי בומרס בתקופה שלאחר המלחמה בארצות המערב,¹⁰ אשר נקראו על שם גל הילודה לאחר תום מלחמת העולם השנייה. הוריהם עברו את המשבר הכלכלי משנת 1929 ואילך, את שנות המתח

7 המאמר הקלאסי בתחום, 'The Voice', הוא של הסוציולוג סימון פריט, ראו: Simon Frith, *Performing Rites: Evaluating Popular Music*, Oxford University Press, Oxford 1996, pp. 183-202.

8 על הביטוי 'בני טובים' ומשמעותו ראו בהמשך הדברים, בדיון על היחס אליהם במשטרה ובתקשורת.

9 **המודיע**, 19.10.1965; מכתבו של מרדכי משלר מ-28.10.1965 מופקד בארכיון המדינה (להלן: א"מ), גל-6857/7-תלונות אחרות ראו: מכתביהם של א' רמק ודוד שמש, 23.10.1965, שם, גל-6857/10-תשובתה של יהודית דורון, הממונה על קשרי הציבור ברשות השידור, 3.12.1965, שם, גל-6857/8- 'שיר השכונה', מילים: חיים חפר, לחן: סשה ארגוב. את מילות השיר אפשר למצוא באתר הישראלי המקוון שירונט, והוא נכלל בתכניתה השנייה של להקת התרנגולים משנת 1963.

<https://shironet.mako.co.il/artist?type=lyrics&lang=1&wrkid=2989&prfid=352&lang=1> כל הפרטים מן המרשתת אוזחורו ב-19.8.2024.

10 על המונח 'לאחר מלחמה' עבור אותה תקופה במערב ובישראל ראו: היילברונר, 'לקראת היסטוריה גלובלית'; והנ"ל, 'צרימה: תרבויות משנה, מוזיקה ומחאת צעירים ישראלים: מתרבות החברה הסלונית של שנות החמישים ועד תרבות הפזמונים של שנות התשעים', בתוך: מיכאל וולפה, גדעון כ"ץ וטוביה פרילינג (עורכים), **מוזיקה בישראל (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2014)**, עמ' 50-81.

הצבאי ואי-השקט הפוליטי בשנות השלושים ואת המלחמה על כל היבטיה הטרגיים. בני הנוער עצמם (פרט לאמריקנים) סבלו בילדותם מהצנע והמחסור שלאחר המלחמה ונהנו מאוחר יותר מעידן השפע הכלכלי. רובם גדלו בחברה השמרנית של שנות החמישים ובצ'לה של פצצת האטום וחוו את ההמצאות הטכנולוגיות ואת שינויי התרבות שליוו את העשורים שלאחר המלחמה. השינויים בייצור ובצריכת תרבות פופולרית התבטאו עבורם במעבר 'מתרבות עבור צעירים, לתרבות של צעירים',¹¹ שהתאפיינה במרד בתרבות ההורים השלטת, בתרבות פנאי ייחודית, באופנות ייחודיות, בעיסוק בתרבות פופולרית, במין, ואף באלומות ובעבריינות.¹² המודס (Mods) או הטדי בויס (Teddy Boys) האנגלים למשל, שמהם באו מעריצי להקת המי, להקת האבנים המתגלגלות וסגנון ה-Northern Soul, היו תת-תרבות של נוער, בדרך כלל נערים מהמעמד הבינוני-נמוך, שסיימו את הלימודים בבית הספר בני 16 ויצאו לעבוד במגזר השירותים או במקצועות טכניים. הם התאפיינו בצריכה מוגברת של מוצרים שמיועדים לצעירים כמו בגדים אופנתיים, תקליטים וקטנועים. היטיב לבטא את מופעי תרבויות הנוער בני אותה תקופה הסוציולוג פיל כהן: 'פתרון פשרה [דמיוני] לשני צרכים סותרים: הצורך ליצור ולבטא אוטונומיה ושוני מההורים ומתרבותם, והצורך לשמור על הביטחון [...] והזהדות ההורית התומכים בהם'.¹³ מקצתם עסקו בפשיעה זעירה, וקטטות ו אלימות היו למוקד של עניין תקשורתי וזעזוע, או פניקה מוסרית בלשון הסוציולוגים באנגלייה של שנות השישים. גם בישראל של אותה תקופה התאפיין הדיון בתרבות נוער של המעמד הבינוני ('בני טובים') בפניקה מוסרית, אשר התבססה על ציפיות שנכזבו, להבדיל מעיסוק בתרבות נוער ובאלימות של נערים מן המעמדות הנמוכים, שתויגו כמועדים לפורענות.¹⁴

11 Oded Heilbrunner, 'From a Culture for Youth to a Culture of Youth: Recent Trends in the Historiography of Western Youth Cultures', *Contemporary European History*, 17, 4 (2008), pp. 575-591

12 James Marten, על היסטוריונים שכותבים על תרבות צעירים והיבטים המרכזיים בה ראו: 'Introduction: A Kaleidoscope of Youth Cultures', in: Idem (ed.), *The Oxford Handbook of the History of Youth Culture* (online edition, Oxford Academic, 14.4.2021), pp. 1-37

13 Phil Cohen, *Rethinking the Youth Question: Education, Labour and Cultural Studies*, Duke University Press, Durham, NC 1999, p. 58

14 המונח 'פניקה מוסרית' נדון בחלק השני של המאמר; הספרות בנושא רבה. ראו: Stanley Cohen, *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*, Palgrave, London 1978; Bill Osgerby, 'Brighton Rocked: Mods, Rockers, and Social Change During the Early 1960s', in: Pamela Thurschwell (ed.), *Quadrophenia and Mod(ern) Culture*, Bloomsbury, London 2020, pp. 13-34; Stuart Hall et al. (eds.), *Policing the Crisis: Mugging, the State and Law and Order*, Routledge, London 1978; Idem (eds.), *Resistance Through Rituals: Youth Subcultures in Post-War Britain*, Routledge, London 1976; דיק הבריג', *תת-תרבות פאנק: משמעותו של סגנון* (תרגמה מאנגלית רונה כהן), רסלינג, תל אביב 2008; היילברונר, 'צרימה'; מאיר חזן, 'מפא" ופולמוס "דור האספרסו"', קתרדרה, 181 (טבת תשפ"ג), עמ' 210-229.

חבורות הנוער השכונתיות מהמעמד הבינוני, ובעיקר גילויי המחאה והאלימות בקרבן, לא זכו לתשומת לב מספקת במחקר. גם המחקר על גילויי מחאה ואלימות בקרב נוער מזרחי מהשכבות הנמוכות אינו מספק, ועוסק בעיקר בסבל שחוו בגלל אפליה לרעה, גזענות ודעות קדומות ובדפוסי העבריינות שרווחו בקרבם, בין היתר כתגובה לגזענות.¹⁵ מחקרים שעוסקים בנוער מהמעמד הבינוני נוטים להציג אותם כ'ילדים בסדר גמור', כמו כותרת ספרה של חנה יבלונקה – ממשיכי דרכם של מקביליהם בתקופת המנדט וראשית המדינה, המתבטאת בפעילות בתנועות הנוער. יבלונקה למשל פוטר את תרבות הפנאי של הצעירים בשנות השישים כ'גילוי עוצמת מתיקותם של החיים והנעורים',¹⁶ אולם מקורות רבים בני התקופה מערערים על תמונה אידיאלית זו ומציגים את חבורות הנוער השכונתיות בתור ביטוי של תרבות צעירים מורדת ואף אלימה, הקוראת תיגר על תרבות ההורים השלטת ועל ערכיה.

אמנם בחבורות הנוער השכונתיות היו גם נערות, אך הן היו בעיקרן חבורות של נערים, ביטוי של גבריות במרחב הציבורי, בארץ ובארצות אחרות. ככלל, נערות היו שותפות לתרבות הצעירים של התקופה ולגילויי מחאה מסוימים, שבכמה מהם אעסוק בהמשך הדברים: באופנה, בתרבות פופולרית, ובמידה מסוימת גם במיניות (אך לא בגילויי אלימות, לא במידה דומה לנערים לפחות), אך מקומן בתרבות הצעירים חורג ממאמר זה. לפיכך בהקשר של חבורות נוער בהתייחסות לנוער ולנערים הכוונה גם לנערות, אלא אם כן מצוין אחרת.

15 מימי איזנשטדט סיכמה לאחרונה את הנושא של עבריינות נוער מזרחי בעשורים הראשונים של מדינת ישראל. ראו: 'היחס לעבריינות נוער בישראל כחלק מתהליכי הגיבוש של מרכז ושוליים חברתיים במדינה', קריאות ישראליות: כתב עת רב תחומי במדעי החברה והרוח, 1 (ינואר 2022), עמ' 97-103. ראו גם: רון, 'אינצידנט לא סימפטי'; Roby, *The Mizrahi Era of Rebellion*.

16 יבלונקה, 'ילדים בסדר גמור', עמ' 189, 220; המחקר העדכני והחשוב ביותר בנושא הוא של שאול פז, פנינו אל השמש העולה: חניכי תנועות הנוער החלוציות ובוגריהן בני הדור השני, 1948-1967, מוסד ביאליק, ירושלים, 2016; עוז אלמוג, הצבר – דיוקן, עם עובד, תל אביב 1997; היילברונר, 'צרימה'. על חששה של 'תרבות ההורים' מהתנהגות הנוער ראו: חזן, 'מפא"י ופולמוס "דור האספרסו"; יונה הדרי, משיח רכוב על טנק: המחשבה הציבורית בישראל בין מבצע סיני למלחמת יום הכיפורים 1955-1975, מכון שלום הרטמן, ירושלים 2005. גם מחקרים על דפוסי הקריאה של מתבגרים מדגישים את התרבות השלטת: חמי שיינבלט, 'נוף ילדות קצת אחר: ספרות נוער פופולארית בישראל 1958-1965', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2009; רימה שיכמנטר, חבר מנייר – עיתונות ילדים ישראלית בעשור הראשון למדינה, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ויד יצחק בן-צבי, ירושלים 2014; ליאת מירב, 'עיתון הילדים "דבר לילדים" ככלי חינוכי ערכי בעשור הראשון למדינה במבט משווה לעיתונות הילדים של העשור האחרון', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2013; טל שחר, 'ייצוגה של החברה הסלובית בעיתונים שפנו לנוער בישראל בשנות החמישים. מקרה מבחן: אנחנו – עיתון הנוער המתבגר, העולם הזה ורימון', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2014. אזכורים של גילויי מחאה באותה תקופה מובאים במאמרם של טל אלמליח וענת קדרון העוסק במחאת צעירים בעשור השלישי, אולם אין הם מבדילים בין צעירים לבני נוער ומתייחסים בעיקר לתגובת הממסד. ראו: טל אלמליח וענת קדרון, 'בין תרבות לפוליטיקה: מחאת צעירים בישראל', בתוך: אביבה חלמיש ועופר שיף (עורכים), ישראל 67-77: המשכיות ומפנה (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2017), עמ' 78-101.

רוב המקורות למאמר מייצגים את תרבות ההורים. מקצתם דוחות של מוסדות ממשלתיים וגופים רשמיים שפיקחו על התנהגות בני הנוער, כמו המשטרה ומערכת המשפט. גם עיתוני התקופה ייצגו בעיקר עמדות ממסדיות, פרט לשבועון העולם הזה, שנחשב אנטי-ממסדי וביקורתי במונחי התקופה. דעות ממסדיות, אך לעתים מנקודת מבט 'בועטת' ומרדנית קמעה, ביטאו נערים בעיתוני הנוער ממוסדים שהיו בבעלות העיתונים היומיים (מעריב לנוער) ובעיתוני בתי הספר. עיתוני בתי הספר פורסמו בבתי ספר תיכון שלמדו בהם בעיקר בני נוער ממשפחות ממוצא אירופי. מובן כי תהליך הכתיבה, ההפקה והפרסום התקיים במערך אילוצים חברתי ומוסדי, בפיקוח המורים והמנהלים, וכי עיתונים אלה שימשו מעין חלון ראווה של מוסדותיהם. נוסף על כך, סביר כי הכותבים והעורכים – נערים בעצמם – התאימו את הגיגיהם לציפיות המוסד, אולם במקרים רבים גילו הכותבים עצמאות מחשבתית ואי-נחת מתרבות ההורים. מערכת עיתון חוות הנוער הציוני אף התגאתה בעצמאותה: 'מנהל החווה זאב שיקלר יצא לסיור באירופה ובעת שחוברת זו הובאה לדפס הוא טרם חזר. עם שובו יקבל לידי חוברת מוכנה ואנו מקווים שהיא תשמש בשבילו הוכחה לעצמאות פעולותינו'.¹⁷

חלק ראשון

התנגדות, חבורות הנוער והעירוניות החדשה

חבורות נוער היו מאפיין בולט בחיי צעירים ישראלים עוד שנים לפני הקמת מדינת ישראל,¹⁸ אך השפעתן ונוכחותן הבולטת בקרב בני נוער במרחב הציבורי הלכו וגדלו אחריה, בהשפעת מגמות תרבותיות וחברתיות. לחבורות היה מקום בולט בתרבות הפופולרית, מקורית ומיובאת, שצרכו נערים בישראל: ספרי חבורות כמו סדרות הספרים של אניד בלייטון (השְׁבִיעִיָּה הַסּוּדִית, החמישייה הסודית, חבורת הבלשים והכלב), סדרת חֲסִמָּה הישראלית של יגאל מוסינזון, הספורטאים הצעירים, הימאים, הבלשים הצעירים של אבנר כרמלי (שם העט של הסופר שרגא גפני), שְׁמוֹנֶה פְּעֻקֹּת אָחָד, של ימימה אבידור-טשרנוביץ, שעובד לסרט ולמשחק קופסה, ולבוגרים יותר – מַחְנֵים של פרנץ מולנר (במקור הנערים מרחוב פאל), שמתאר מאבק אלים בין שתי חבורות נוער במגרש עירוני במסווה של מלחמה פטריוטית. בעיתוני הנוער היה אפשר לקרוא על מאבקי חבורות

17 'דבר המערכת', חוותנו: בטאון קהילת הילדים חוות הנוער הציוני על שם ישראל גולדשטיין, 1 (כסלו תשכ"ג). מרבית החבורות לא ראו אור באופן סדיר: מקצתן מספר פעמים בשנה, אחרות בכל חודש, ואחרות לא ראו אור תקופה ארוכה. לא תמיד היה אפשר לזהות את תאריך הפרסום, וגם כשזה פורסם בראש הגיליון, צוין לעתים בעמודים הפנימיים תאריך אחר. לא מצאתי מידע על מערכות העיתונים, על המורים או על מדיניות המוסד בנוגע לכתבי העת.

18 תמי רוז, ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל-אביב המנדטורית, עם עובד, תל אביב 2009; רחל אלבוים-דרור, "הוא הולך ובא, מקרבנו הוא בא העברי החדש": על תרבות הנוער של העליות הראשונות, אלפיים, 12 (1996), עמ' 100-127.

נוער בריטיות (טדי בויס, מודס ורוקס);¹⁹ הסרט **אולי תרדו שם** עסק בחבורת ילדים תל-אביבית, והמחזמר **קזבלו** עסק בחבורת צעירים יפואית; סרטי ג'יימס דין ומרלון ברנדו עסקו בחבורות אופנוענים אמריקניות; המחזמר והסרט **סיפור הפרברים** עסקו בחבורות נוער עברייני בשכונות הפועלים של ניו יורק.

בין השאר, אפשר לראות בחבורות הנערים המורדות דיאלוג בין בני נוער לדפוסי עירוניות ולדפוסי מגורים חדשים. התופעה הייתה פופולרית ביותר בעידן שלאחר המלחמה.²⁰ בכל ערי אירופה שנהרסו בזמן המלחמה או תוכננו מחדש לאחר עשרות שנים של הזנחה מסוף המאה ה-19 ניתנה תשומת לב לרווחת המשפחות, ומשנות החמישים – לרווחת ילדיהם. מדרכות, פארקים, גני שעשועים לילדים, מרחבים מוגנים מפני תחבורה, מועדוני נוער, מקומות בילוי ושטחים ציבוריים שיכלו התושבים להתגודד בהם, לשחק ולהחליף חוויות ודעות. פעילות הנוער בשטחים הציבוריים השכונתיים הייתה התגודדות, חיזור, השמעת מוזיקה קולנית, קטטות שכונתיות (כמתואר ב'שיר השכונה') ופגיעה בתשתיות ציבוריות.²¹ גם בישראל, בכל אחת מן השכונות החדשות של המעמד הבינוני (בעיקר במרכז הארץ), היה גן ציבורי, פארק או רחבה שהתגודדו בהם תושבי השכונה, ולעת ערב – חבורות בני נוער מן השכונה ומשכונות סמוכות. העיתונאי אליהו עמיקם תאר בסוף שנות החמישים את המעבר ממשחקים שכונתיים חינוכיים באוויר הצח, בשנים שלאחר הקמת המדינה, לשכונה החדשה, שהתקיימו בה משחקים אסורים בחסות החשכה.²² עם העלייה ברמת החיים הלכו ונפתחו בקצב מהיר אתרי בילוי שכונתיים ועירוניים: בתי קפה, גלידריות, בתי קולנוע ואתרי שעשועים בחוף הים, כגון הטיר, אזור המועדונים ומשחקי המזל שליד בניין האופרה בתל אביב.²³ המרחבים השכונתיים ומקומות הבילוי שימשו למפגשים רומנטיים, מיניים, ואף למעשי עבריינות ואונס. במרחבים הציבוריים התחוללו גם מאבקי שליטה בין החבורות, כגון זה שמתואר ב'שיר השכונה': 'כאשר נשמעות שריקות בבית הקולנוע ברמת אביב נשמעת קריאת נגד "שייך מוניס להיות בשקט". פעמים רבות היו השריקות

19 מעריב לנוער, 2.2.1965; שם, 23.7.1965.

20 Gillian Mitchell, *Adult Responses to Popular Music and Intergenerational Relations in Britain, 1955-1975*, Anthem Press, London 2019; Richard F. Kuisel, 'The End of Americanization? or Reinventing a Research Field for Historians of Europe', *The Journal of Modern History*, 92 (September 2020), pp. 602-634.

21 Jörn Düwel and Nils Gutschow (eds.), *A Blessing in Disguise: War and Town Planning in Europe 1940-1945*, Dom Publishers, Helsinki 2013.

22 'פיטון פלייס ברמת גן', הוא והיא: שבועון מצולם לאשה ולחברה, 3 (1965). בנושא השכונה תל גנים; נעמי גליקשטיין, תנאי הדיור ושאיפותיהם של 'זוגות צעירים' ביישובים עירוניים בישראל, משרד השיכון, ירושלים 1966; אליהו עמיקם, 'שלבי גידול של הצבר. ממשחקי "השכונה" באוויר הצח – אל משחקים אסורים במחשכים', ידיעות אחרונות, 7 ימים, 20.12.1957.

23 אילה הירש, 'תגובות הדיירים מפעל החסכון לבנין רמת אביב', שיכון ובנייה, משרד השיכון, המחלקה למחקר לייעוץ כלכלי ומחקר חברתי, ירושלים 1962; ראובן כהנא וסולמית הוכברג, רקע חברתי, דפוסי מגורים ועמדות ביחס למגורים, הטכניון, חיפה ינואר 1967.

לקטטות בין בני נוער מדרום העיר לאלה שבאו מצפונה. במועדוני ריקודים (שנקראו אז דיסקוטקים) היה אפשר להבחין, לצד הריקוד בקבוצה או בזוגות, בריקוד של יחידים.²⁴ בכבישי המרחבים העירוניים החדשים רכבו בני הנוער על קטנועים או נהגו במכונית ההורים, ללא רשותם וללא רישיון.

תופעה משפחתית חדשה בתחום הפרטי, בבתי משפחות המעמד הבינוני הייתה החדרים הנפרדים לבני נוער בבית הורים. המרחב הפרטי החדש קושט לפי טעמים בפוסטרים של כוכבי רוק וסרטים, ובו נוצרו דפוסי קריאה ודפוסי מיניות חדשים – עד כדי יחסי מין. בזכות המצאת הטרנזיסטור, מכשיר הרדיו הזול והנייד ששחרר אותם מן התלות במכשיר הרדיו של ההורים, נשמעה מהחדרים מוזיקה חדשה; זו הפריעה להורים והייתה לזירת מאבק. הכינוי החדש אז 'דור הטרנזיסטור', לצד הכינוי 'דור האספרסו', מעיד על חשיבותה של ההמצאה החדשה.²⁵

מיפוי עירוני של התארגנויות בני נוער בידי בני התקופה

הסוציולוגית דפנה יזרעאלי מיפתה – בסקר שערכה עבור עיריית תל אביב על פעילות הנוער בעיר – חברות מן המעמד הבינוני, לצד חברות נוער משכונות העוני:²⁶ 'חבורת "צברה" בת 45 חברות וחברים, רובם גרו באזור קולנוע מוגרבי והיו חברים במועדון הנוער של מפא"י. כולם ילידי הארץ או יוצאי אירופה, מצב כלכלי נוח יחסית של ההורים, בני הנוער גם עובדים וגם לומדים, עיקר עיסוקם מסיבות בבתים פרטיים בעיקר בסופ"ש, הרוב היו חברים בתנועות נוער ועזבו מתוך שעמום. דרישותיהם מן העירייה פטיפון ותאורה לריקודים, ומקום פיקניקים'. 'חבורת "הוד שביט" בצפון ת"א, רמה אינטלקטואלית גבוהה יחסית, כולם לומדים בתיכון, רובם היו חברים בתנועות נוער ורצו להרגיש חופשיים, שתי החבורות נמצאת במשבר ונראה כי יתפרקו'. "'חבורת ניו-יורק" מצפון ת"א, משפחות מבוססות עם אמביציות לגבי ילדיהם. הם נפגשים בבית קפה בשם זה. הפעילות הראשונית היתה בעיקר בבתי ההורים, ההורים השגיחו וזה עורר התנגדות. רוב החברים אפטיים ולא מגלים רצון ליזום ולפעול'. "'חבורת הפלאטרס" בת 35 חברים, רובם ילידי הארץ או גרמניה. מתגוררים בצפון תל אביב או ברמת החייל. עיקר פעילותם במסיבת סופ"ש, אך גם ספורט, דרמה, שירה ומדע. 20 מתוכם היו בתנועות נוער ועזבו מתוך שעמום'. 'חבורת "פאר" בת 33 חברים. הרוב ילידי הארץ או אירופה. גרים בצפון תל אביב וברמת חן. רובם עדיין

24 יריב נאמן, 'איפה החזון? בדיסקוטק...', **מעריב לנוער**, 27.12.1966.

25 איסר בן כנען, 'דור תשכ"ז', שם, 25.7.1967, עמ' 21. על האזנה למוזיקת פופ, ובפרט לרדיו רמאללה, ראו להלן, הערה 28. גיליאן מיטשל עוסקת בקשר בין הופעת החדרים הנפרדים לבני נוער בריטים במעמד הבינוני, היכולת להשמיע מוזיקה ומתחים בין-דוריים, וטוענת שהורים ממעמד הפועלים היו סובלנים יותר לטעמים של ילדיהם במוזיקה, ראו: Mitchell, *Adult Responses to Popular Music*.

26 דפנה יזרעאלי, **חבורות נוער: סקר שנערך מטעם עיריית תל-אביב על פעולות בקרב חבורות הנוער** (ערך ועידב אריה קרייזלר), משרד החינוך, מחלקת הנוער, ירושלים תשכ"ז, עמ' 14-37.

'ילדים בסדר גמור?' אלימות ומחאת בני נוער במדינת ישראל הצעירה

לומדים. חלקם מעוניינים בטיולים, ספורט, אמנות. כ־19 היו חברים בתנועת נוער ועזבו מתוך שעמום'.
כך סיכמה יזרעאלי:

כל חבורה שכזו היא מזיגה של נוער לומד ונוער עובד. החבורות הנן חברויות בידוריות המחפשות בילויים, התרגשות והנאה ולא מטרות אידיאולוגיות. אין הן מחפשות חוויות קבוצתיות אשר יעוררו בהם הבנה ונאמנות לדמוקרטיה, חוויות לימודיות שישיעו על כושרם של הנערים למלא חובות משפחתיות ולחברה, לעורר רגשות לאומיים ונאמנות למולדת. בילוי, הנאה והתנגדות להורים הנם עיקר עיסוקן.

'התנגדות בעזרת טקסים': סגנונה של 'תרבות עולה'

החבורות שסקרה יזרעאלי משקפות את תרבות הצעירים של שנות השישים ואת המתח בינה ובין תרבות ההורים הממסדית: יזרעאלי, כביכול חוקרת שאמורה לספק תמונה מקצועית אובייקטיבית לגורמי המקצוע העירוניים, שיקפה את ציפיות הממסד מן הנוער: שהם יכלו במסגרות ממסדיות, כגון תנועת נוער, ושחוויות הנעורים יהיו בעלות ערך דידקטי ויכינו אותם למילוי התפקידים אשר תרבות ההורים מיעדת להם: 'יעוררו בהם הבנה ונאמנות לדמוקרטיה', 'רגשות לאומיים ונאמנות למולדת' וכן ישירו אותם 'למלא חובות משפחתיות ולחברה'. לעומת זאת, הצעירים עזבו בהמוניהם את תנועות הנוער, התגודדו בבתי קפה, קראו לחבורותיהם על שם להקות פופ לועזיות ('הפלאטרס') ורצו לבלות במסיבות ריקודים. אפילו הציפייה המשתמעת של יזרעאלי שהנוער יגלה יוזמה בהתארגנות החברתית לצורכי בילוי נכזבה: הם 'מגלים אפתיה', ושתי חבורות 'נמצאות במשבר ונראה כי יתפרקו'. כל זאת למרות כל המשאבים שהושקעו בהם: לעומת בני נוער מזרחיים מהמעמדות הנמוכים, הם באים מ'משפחות מבוססות עם אמצעים לגבי ילדיהם וכמה מהם אף מפגינים 'רמה אינטלקטואלית גבוהה יחסית'.

כמו בתרבויות נוער אחרות באותה תקופה, יחסן של חבורות הנוער הישראליות לתרבות ההורים התאפיין ב'התנגדות באמצעות טקסים' (resistance through rituals).²⁷ את המונח טבעו בשנות השבעים קבוצת חוקרים באוניברסיטת בירמינגהם עבור התנגדות שמתבטאת במחוות גוף, באופני ביטוי, בייצוגים תרבותיים ובאלימות. בסדרת הפרסומות (ראו בנספח) ל'בירה שחורה' הציגה חבורת נערים ונערות מחוות כמו שליחת היד קדימה בתנועת איום או תנועה מגונה, השקיית תינוק בבירה, נערות שיכורות שותות מבקבוק, נגינה כ'חיפושיות הקצב' שהיו כזכור אז בקרב תרבות ההורים, ומחוות זלזול בכנות שלבשו תלבושת אחידה. נוסף על כך אימצו בני נוער דפוסי התנהגות מתחום התרבות והמוזיקה

Stuart Hall and Tony Jefferson (eds.), *Resistance Through Rituals: Youth Subcultures* 27
in *Post-war Britain*, Routledge, London 1976; על המונח ומורשתו ראו: עודד היילברונר,
"התנגדות באמצעות טקסים": היסטוריה ועיון ביקורתי בתרבות מחאה פופולרית',
<https://pigumim.org.il/resistance-through-rituals/>, 6.7.2021.

הפופולרית בני הזמן. ב'טקסי התנגדות' אחרים הייתה אופנה שונה מן הנורמות של תרבות ההורים: ג'נס צמוד, שֵׁצֶר משוח בשמן; הפרת הנורמות הקשורות להתנהגות במרחב הציבורי; נשיאת טרנזיסטור רועש בפומבי, שריקות וגלגול בקבוקים בבתי קולנוע, שריקה לנערות ברחוב. דפוס התנגדות אחר היה צריכת תרבות לא נורמטיבית: סרטים ארוטיים או מערבוניים זולים שהוקרנו בבתי קולנוע, כגון קולנוע מרכז וקולנוע דן במרכז תל אביב ובדרומה; קריאת ספרות 'זולה' וספרוני סטאלאגים – סיפורים פורנוגרפיים שעלילתם מתרחשת במחנות שבויים ומחנות ריכוז נאציים ושברו בעת ובעונה אחת את הטאבו על העיסוק במין ואת הטאבו על העיסוק בשואה. בני הנוער התבודדו עם חבריהם וחברותיהם והתחצפו להוריהם, שניסו להפעיל את סמכותם המידרדרת.

ביטוי חשוב אחר של התנגדות היה האזנה למוזיקה פופולרית, בעיקר רוק'נרול, שהייתה קשורה להפגנת מיניות ולהתנהגות פרועה בציבור: הן בהתייחסויות המיניות המפורשות בשירים, הן בדמותם של אליילי הרוק כסמלי מין, הן בהתנהגות הפרועה של הקהל. מסיבות הריקודים ה'סלוניים' בבתי פרטיים ובמועדונים, נסכו על מיניות. האזנה למוזיקה פופולרית לוועזית הייתה חטא לאומי כפול: ערעור על בלעדיותה של העברית, ולעתים האזנה לתחנה ששידרה ממדינת אויב: חלק גדול מהמוזיקה הפופולרית נשמעה מרדיו רמאללה הירדני, שהתחרה בהצלחה בגל הקל.²⁸

מאפיין חשוב אחר להתנגדות היה העניין המופגן במיניות, שנע מהטרדות מיניות מצד הבנים, הבלטת המיניות בלבוש ובהופעה של בנות ('לבוש פרובוקטיבי') עד יחסי מין בגיל צעיר.²⁹ בנים מהמעמד הבינוני נהגו לעתים לצרוך מין בתשלום: סדרת כתבות אחת תיארה בני נוער שמאסו ביחסים עם בנות השכונה ופנו לזונות של דרום תל אביב.³⁰ תלמיד י"ב פרסם בעלון התלמידים מונולוג דמיוני של אִם שבתה עומדת לצאת בערב לבלילוי. המונולוג מבטא את הפניקה המוסרית של דור ההורים לנוכח המיניות של הצעירים, ובעיקר של הצעירות:

לפחות תלבשי סוודר [...] תשתקי [...] חוצפנית [...] ילדת רחוב [...] רצוי שתלבשי מכנסים פחות הדוקות [...] תחליפי מהר חולצה. כזה מחשוף? [...] הכל בחוץ [...] את בחורה מופקרת? [...] כל עשר דקות את מול המראה, מסתרת [...] החיפושיות וקליף הם הקדושים החדשים [...] מי זה הגבר החדש שבא לקחת אותך היום? מה הוא שורק שם? את לא כלבה [...] קשה לאינטליגנט שלך לעלות במדרגות [...] תסגרי את הלוע. את לא יותר הבת שלי. תלכי אל אמא אחת [...] קר בחוץ, סוודר, ותזהרי בכביש.³¹

28 לפי סקר האזנה לרדיו של רשות השידור, 22.9.1965, א"מ, גל-6858/12.

29 ישראל אברהמי (כיתה י"ב), 'צער גידול בנות', המעורר: בטאון תלמידי בית הספר העירוני י"ח ברנר פתח תקוה (שבט תשכ"ו), עמ' 31-32.

30 'הכנופיות', העולם הזה, 12.1.1966, עמ' 18-19; צבי לביא, 'החוקרים יצאו אל כנופיות הנוער', מעריב, 2.7.1965.

31 אברהמי, 'צער גידול בנות'.

אובדן סמכות ההורים מתבטא כאן באובדן היכולת לפקח על המיניות של הנערות. לבושה של הנערה מבטא מיניות, ולכן הוא טקס של התנגדות לתרבות ההורים: זו מתייגת נערה בלבוש כזה כ'מופקרת' – מוכנה לקשר מיני שלא כמו הנורמות של תרבות ההורים. ההתנגדות באמצעות לבוש היא טקסית ואינה מחייבת קשר מיני של ממש. טקס אחר של התנגדות הוא שהנער מחכה לנערה בחוץ ואינו נכנס לביתה – צעד זה היה מכפיף את הקשר (סמלית לפחות) לפיקוח ההורים.

מדור ייעוץ פסיכולוגי בשבועון **לאשה** ביטא את החשש של תרבות ההורים מקשרים של נערות עם צעירים בוגרים, ואף מיחסים לסביים: 'את צעירה חמת מזוג [...] את משחקת משחקים מסוכנים לבת 14.5 עם בחור המבוגר ממך ב-4 שנים. מסוכנים יותר הם המשחקים שאת מנהלת עם שכנתך. הם מעידים על נטיות מסולפות שיפריעו לך מאד בעתיד'.³² התגובה להתנהגות מינית של נערות הייתה לעתים יחס שיפוטי גם מצד בני גילן: תלמיד תיכון כתב על נערה שהייתה חברה בצופים: "'רצתה למרוד [...] והלכה למסיבות ויצאה עם כמה בחורים" אך אחרי שהחברה החלו לכנות אותה "פרפרית" החליטה לחזור למוטב, "לפני כל הבלבול הפתאומי והמשונה הזה".³³

כמו נערים, גם נערות מהמעמד הבינוני צרכו ספרות פורנוגרפית, ודווקא הן תיארו חוויות ארוטיות, מדומיינות או מציאותיות, בשכונה, ברחוב, בחצר בית הספר או במכונית, לצד הטרדות מיניות יום יומיות. כך כתבה אלמונית בביטאון תלמידי בית הספר הריאלי בחיפה:

מורה בבית הספר, נשוי. אינטליגנטי וחריף. נפגשנו בביתו. אשתו בבית. הוא התעניין בי, שאל ושאל עוד ועוד שאלות עלי. ענית, לא יכולתי לסרב. בואי נצא החוצה [...] לרחוב, יצאנו זה בצד זה. בחנתי את מראהו. גבוה, בלורית שחורה לראשו, ומשקפים כהים לעיניו. אפו רחב ופיו המדבר מגלה שיניים בולטות [...] אצבעות ארוכות ורחבות [...] פחדתי. אהוד לחץ את ידי, החזיק בה דקות מספר ונפרדנו [...] אני מקווה שתבוא הזדמנות שניה מהר.

טקס ההתנגדות כאן הוא אהבה אסורה למורה, שנשארת פנטזיה, אבל מתפרסמת בעלון בית הספר. תלמידה אחרת באותו בית ספר תיארה את תשוקתה לתלמיד שמינית: 'הוא גבוה ויפה [...] הוא אכזר – עיניו ירוקות וקרות. שפתיו דקות ומבטו קפוא [...] הוא אוהב להראות מפחיד אך אין הוא כזה [...] עם כל הרוך והאכזריות שבו, כמיהה וקרירות [...] עיניו. אז למה הוא בשמינית ולא איתי בכיתה'.³⁴

32 'משחקים מסוכנים', **לאשה**, 9.11.1965.

33 רפי אונגר, 'פרפרית', הדים, **בטאון תלמידי גמנסיה הרצליה**, ד (תשכ"ג), עמ' 19.

34 [תלמידה], 'אהוד', ניבנו: **עלון תלמידי ביה"ס הריאלי – הכתות התיכוניות בית בירם** (פברואר 1967); [אלמונית], 'הוא', שם. על מין וחזיון בקרב בני נוער שנהגו במכוניות גנובות ראו: 'מחוויותיו של משקיף תנועה', **ברכב: ירחון מצויר לתחבורה**, 86 (פברואר 1963), עמ' 36. על הטרדות מיניות באוטובוס ראו: 'כאשר אשה נוסעת לבדה', **דרך צלחה: עלון תחבורה ציבורית**, 29.1.1962, עמ' 2. על

כך התפתחה בישראל של העשור השני 'תרבות צעירים עולה' (emergent culture); את המונח טבע ריימונד ויליאמס. עד אז השתלב הנוער הישראלי בתרבות השלטת, המגויסת-החלוצית, ששמרה על מעמדה בעשור הראשון למרות שחיקה מסוימת בערכיה והתנגדות של חלק קטן מהנוער הישראלי (כגון החברה ה'סלובית'³⁵). מסוף העשור, עם התגברות ההשפעה המערבית-הצרכנית,³⁶ החלה לבלוט 'תרבות משנה' עירונית של בני נוער וצעירים ממעמד בינוני: תרבות צרכנית יותר, נהנתנית יותר, פוריטנית פחות ואף עבריינית.³⁷ למרות ההתנגדות לתרבות ההורים השתלבו בני הנוער במציאות הבורגנית של משפחותיהם מהמעמד הבינוני-הבורגני. הסלון הבורגני של אבא ואימא שימש את החברה ה'סלובית' בתור זירת התנגדות: על הפתפון הונחו תקליטי רוק/נרול, ארון המשקאות שימש לשתייה לשכרה. הבן גנב את המכונית של אבא כדי להוכיח את גבריותו בנסיעה מהירה בכביש החוף, בהתרסה נגד האב ונגד החוק.³⁸

שליטת תרבות ההורים התבטאה ביחסם של נערי החבורות לעולם הפוליטיקה, האידאולוגיה, החלוציות וההגשמה, שנע מאדישות עד לעג. עיתון הנוער במחנה גדנ"ע דיווח ב-1965 בזעזוע על מסיבה שנערכה ביום השואה. 'אנחנו צריכים להתפרק מהמקס הקודר בבית הספר', טענו הרוקדים, ומנגד 'נשמע קול ככי עצור'.³⁹ לעתים אף העזו לגלות תמיכה במעשים שחרגו מהקונסנזוס הפוליטי והתגובה להם הייתה גינוי נרחב בציבור, כמו טיסתו ההפגנתית של אייבי נתן למצרים של נאצר.⁴⁰ כמה נערים ניסו 'להסביר' להורים כי הלעג לציונות מבטא פורקן מהמתח ומהדרישות של תרבות ההורים: 'מה בעצם מביא אותנו למעשים אלו הקרויים בלשון רבים פרשות [עבריינות]? [...] מדוע זה קורה בארצנו הכה

קריאת ספרות 'סטאלגים' ראו את דבריה של דליה ג', **מעריב לנוער**, 22.6.1966; אמנון בירב, 'האם אתה אוהב את שמחון', **מעריב לנוער**, 23.7.1963; עודד היילברונר, 'פניקה מוסרית וצריכת ספרות פורנוגרפית בישראל בשנות השישים', **עיונים**, 31 (2019), עמ' 60-103.

35 היילברונר, 'צרימה'; אלמוג, **הצבר** - דיוקן; ענת הלמן, **בגדי הארץ החדשה: מדינת ישראל הצעירה בראי הלבוש והאופנה**, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2012; הנ"ל, **דגניה פינת הוליבוד: תרבות צריכה ופנאי בראשית המדינה**, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2020; אורית רוזין, **חובת האהבה הקשה: יחיד וקולקטיב בישראל בשנות החמישים**, עם עובד, תל אביב 2008.

36 חמי שיינבלט, "'לתפוס את אמריקה': תהליכי אמריקניזציה בחברה הישראלית 1958-1967", עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2017.

37 על הביטוי 'תרבות משנה' ומשמעותו ראו: היילברונר, 'הקדמה', בתוך: **הבדיג', תתי-תרבות: פאנק, עמ' 7-30**.

38 על תרבויות משנה של צעירים בריטים ממעמד פועלים שהתנגדו, אף ששילבו תכנים של תרבויות ההורים, ראו: Chris McDonald, *Bloomsbury Handbook of Popular Music*, Bloomsbury, London 2023, pp. 412-421, esp. p. 419. גנבת מכוניות לצורך תרבות 'החֶרְקָה', כלומר נהיגה מהירה ומסוכנת, הייתה מקובלת בעיקר בקרב צעירים מזרחים, למשל בשכונת התקווה, לעיני צופים נלהבים, ובהם אף נוער משכונות המעמד הבינוני שבצפון העיר.

39 'אנחנו צריכים להתפר', **במחנה גדנ"ע**, 2 (מאי 1965).

40 נתן נתניהו, 'האם פעולותיו של אייבי נתן ראויות לשבח או גנאי?', **דרך אגב: בטאון הכתות התיכוניות באחוזה**, 3 (תמוז תשכ"ו), עמ' 24.

עניה אשר מספר תושביה כה מועט? [...] ואולי התשובה היא בפורקן כלשהו. מדוע פורקן? אולי הוא דרוש לאנשים החיים במתח בלתי פוסק [...] ואולי הוא נובע מן העייפות שלהם לתת ולהקריב'.⁴¹ תלמיד הגימנסיה הרצליה יוסי ביילין הסביר להורים: 'בלי הרף מושמעים באוזנינו [...] שכל דבר נשגב, ראשוני וגדול היה כבר לפנינו [...] אינני לועג, אבל דברים אלה מרפים את הידיים [...] משום שנדמה לפעמים שכבר הכל נעשה לפנינו ובשביילנו ולעולם לא נוכל להגיע לדרגתם של ראשונים [...] הם מייאשים ומביאים לאוזלת יד'.⁴²

אולם לצד תרבות הנוער החדשה, העולה, עוד התקיימו 'שאריות תרבות' (residual culture): ערכי החברה החלוצית-היישובית שהיו מרכיב מרכזי בישראל של שנות החמישים לא נעלמו לחלוטין והמשיכו להתקיים גם בתרבות חבורות בני הנוער.⁴³ בעיתוני בתי ספר תיכון באמצע שנות השישים עוד פורסמו דעות, כגון 'תלבושת החקי והחולצה הכחולה הקימו לנו את המדינה [...] אל תתבטלו בפני הוי אמריקאי-אנגלי, הוי זר ולא מתאים' או 'האזנה לשירים בלועזית בגל הקל מסוכנת'.⁴⁴ בביטאונים בתי הספר פורסמו תיאורים דרמטיים של הלבטים שאפפו השתתפות במסיבות 'סלוניות':

בודד עמד ברחוב, כשחולצתו דבוקה אל גופו [...] מבעד לדלת הבית הפתוחה שמע את צליליו הסואנים של הפטיפון הגועש. רוק, רוק, רוק אנד רול, וצעדי רגלים טופפות, מקפצות בתזזית, בשיגעון, ורעם ושאון, וצחקוקי נערות [...] מזדחלים לנשמתו, עד שנדמה עליו כי עוד רגע יחנק. הוא חש גועל נפש ובחילה איומה [...] אין לי מה לעשות כאן [...] מבעד לחלון הפתוח ראה את יוסקה, זה שהיה 'השרוף' שבתנועת נוער [...] אותו יוסקה בחולצה שחורה, מכנסי גינס, סגריה בפה, חיוך שחצני מתפתל אנה ואנה [...] תכנס, למה אתה עומד בחוץ? אבל יש לו בחינה וחוף מזה הוא לא יכנס לאותו בית מתועב. אך בטרם הספיק לומר את דבריו, מצא עצמו במרכז החדר [...] צוחק, צועק, נסחף בזרם.⁴⁵

תנועות הנוער סבלו מירידה במספר החברים, ובכל זאת המשיכו למשוך בני נוער, אך רבים עזבו כשהגיעה השעה 'להגשים' ולהצטרף לגרעין התיישבותי לקראת הגיוס לצבא.⁴⁶ רבים

41 אליעזר ר' (כיתה ח, א), 'פרשות עליך ישראל', משעולים: עיתון תלמידי בית החינוך ע"ש ארלוזורוב, ירושלים (פסח תשכ"ג), עמ' 35-36.

42 יוסי ביילין (עורך ראשי), 'דבר המערכת - לפרידה', הדים: בטאון תלמידי גימנסיה הרצליה, 3 (סיוון תשכ"ו).

43 על הביטויים 'תרבות דומיננטית', 'תרבות עולה' ו'תרבות שארית' בכתביו של ריימונד ויליאמס ראו: Raymond Williams, *Marxism and Literature*, Polity Press, Oxford 1977, chap. 8.

44 יוסי בן ארצי, '... זו דעתי', דרך אגב: עתון תלמידי ביה"ס הריאלי העברי בחיפה, הכתות התיכוניות - אחוזה (פורים תשכ"ה), עמ' 29-30; [אנונימי], 'יום עיון: יש לבטל את הגל הקל כי השפעתו מזיקה!', ניבנו: עלון הכתות התיכוניות בהדר, 3 (תשכ"ה), עמ' 11-14.

45 עופרה גיל, 'לבטים', ניב התלמיד - עירוני א חיפה, 2 (תשכ"ב), עמ' 10-11.

46 ניסיונות טיפול בנוער במרחב הפתוח, משרד החינוך והתרבות, המחלקה לחינוך, ירושלים 1963, עמ' 16. הנתונים על השתייכות לתנועות נוער סובלים מאי-דיוקים ומסתירות: שיעור בני הנוער בגילים

שילבו פעילות בתנועות נוער ובחבורות 'סלוניות', ואף נערות דתיות השתתפו במסיבות 'סלוניות'. הדו־ערכיות בדפוסי הפעילות של תנועות הנוער התבטאה בשמיעת שירי הביטלס בפספון בקן התנועה,⁴⁷ בצפייה בסרטים אמריקניים, בקריאת ספרי סטאלאגים ובאי־הקפדה על מדי התנועה. סופר על נערה, חברה בתנועת נוער, שאהבה את שירי מלחמת השחרור, 'בעלי התוכן המדבר אל הלב ובעלי מנגינות יפות', אך נשאה עמה קופסה ובה תקליטי אלביס פרסלי. לדעת חיים אדלר ויוחנן פרס, תנועות הנוער והחברה ה'סלונית' חלקו מערכת ערכים משותפת, וההבדל בינם היה רק בדגשים.⁴⁸ היחס לביטלס יכול לשמש אבן בוחן לממדי ההתנהגות לפי המוסכמות וההתנגדות לתרבות ההורים: היו שרחשו איבה ללהקה ולכל מה שייצגה בשנות השישים, היו שהעריצו וחיקו אותה, חיצונית לפחות. אחרים גינו מרכיבים מסוימים בהתנהגות ובמוזיקה של הלהקה והעריכו אחרים.⁴⁹ היו בחבורות נערים ששאפו לעשות דברים רציניים יותר: 'אנו רוצים לעשות "ערב אפריקה", להעמיק בלימוד התרבות האפריקאית [...] ומעוניינים בחומרים ובחבורות מהרדיו שעוסקים בתחומים אלו'.⁵⁰ אחרים שאפו להשכלה, אבל לא בצורת ההגשה המשעממת של תרבות ההורים:

למה אני לא הולך למועדון? אף צעיר לא יבקר בו. דחילק. תן לי כורסא נוחה, ופטיפון עם תקליטים טובים, ועיתונות טובה ומגוונת (לא רק 'דבר' ו'אומר') וקצת אטמוספירה [...] מה אני רוצה? תן לי חוג לארכיאולוגיה למשל או לחידושי מדע או להתפתחות הטכניקה, ותן לי אותם ככה, כמו שצריך ולא מפי מרצה שמדבר במליצות של סבא שלי.⁵¹

אחד הביטויים הבולטים לסגנונה הספִי (לימינלי) של התקופה היה פסטיבל הריקודים בקיבוץ דליה, שבמשך כמה ימים חוללו בו אוהדי אלביס ויפה ירקוני, חברי השומר

18-10 שהשתייכו לתנועת נוער לפרק זמן מסוים נע, לפי מקורות שונים, בין 30 ל-40 אחוזים. הירידה הורגשה בעיקר בערים הגדולות. ראו: 'החברות בתנועות נוער: לקט סטטיסטי', מגמות: כתב עת רב־תחומי במדעי החברה, יא, 2 (ינואר 1961), עמ' 191-194; ר' כהנא, 'לקט סטטיסטי', המבנה החברתי של ישראל, ירושלים תשכ"ו, עמ' 50; פז, פנינו אל השמש העולה, עמ' 12.

47 שושנה מילך, 'מסיבה', משלנו, בטאון תלמידי ביה"ס הריאלי העברי חיפה. הכתות התיכוניות, 1 (תשכ"ב); מכתבה של רוחמה שטראוס לרדיו, 3.2.1964, א"מ, גל-6/6857; עודד היילברונר, 'תרבות בני נוער עירוניים והתקבלות הביטלס בקרבם בישראל של שנות השישים', קריאות ישראליות: כתב עת רב תחומי במדעי החברה והרוח, 4 (2023), עמ' 171-196.

48 חיים אדלר ויוחנן פרס, 'תנועת הנוער וה"חברה הסלונית" – ניתוח השוואתי של דפוסי תרבות נוער בישראל', בתוך: אייזנשטדט ואחרים (עורכים), חינוך וחברה בישראל, מקראה, אקדמון, ירושלים 1968, עמ' 377; ראובן כהנא, נעורים והקוד הבלתי־פורמלי. תנועות נוער במאה העשרים ומקורות הנעורים הפוסט־מודרניים, מוסד ביאליק, ירושלים 2007, עמ' 87-95; 'שדות ירוקים בראש המצעד! מדוע נמשכים בני נוער אחר פזמונים לועזיים', מעריב לנוער, 3.1.1966.

49 היילברונר, 'תרבות בני נוער עירוניים והתקבלות הביטלס'.

50 נער בשם 'ע' בלייברג כותב בשם חבורת נערים לרדיו, 20.12.1964, א"מ, גל-10/6857.

51 'דני והמועדון', חיפה העובדת: שבועון מועצת פועלי חיפה, 6.2.1967.

ילדים בסדר גמור? אלימות ומחאת בני נוער במדינת ישראל הצעירה

הצעיר ופוקדי המסיבות ה'סלוניות', לובשי הג'ינס ובגדי החאקי לצלילי שירי רועים ושירי ההתיישבות העובדת:

נוסעים לדליה. נוסעים התל-אביביים עם תיקי משרד מלאי כריכים ובסוודרים עבים. נוסעים חברי קיבוץ כפר סאלד במטפחות צוואר, חולצות לבנות ומכנסים כחולות. נוסעים ירושלמים עם פנים חיוורות [...] רפתנים מיגור, גננות ממשמר העמק ותלמידי מוסד מבית-אלפא [...] הכל נהדר, הכל יפה, מצעד מחולות של אלף ארבע-מאות רגלים. 'יופי' לוחשת נערה בת 16 לחברה בן ה-17. 'נהדר!' צווחים מהשורה מאתיים חברי עין-השופט [...] את המכונה, הגדול והטוב בריקודי הערב, מכוננים בכישרון רב פועלי חולון. על הריקודים מנצח יואב אשריאל. והמכונה מכונה של ממש. איון, פלדה וברזל. 'יופי' צווח האצטדיון, 'עוד הפעם' זועקים התל-אביבים, הירושלמים, אנשי הגליל ותושבי באר-שבע. 'עוד הפעעעם!' ⁵²

בשנות השבעים הבשילה מתוך תהליכים סותרים אלה, בצעד דיאלקטי, זהות תרבותית צעירה חדשה.

חלק שני

עבריינות ופשיעה והתגובה אליהם

דפוסי העבריינות בקרב חברות עירוניות

תרבות חברות נוער מהמעמד הבינוני התאפיינה לעתים באלימות ובעבריינות – תופעה זו הייתה עולמית באותם עשורים, על רקע עליית תרבות הצריכה של המעמד הבינוני המערבי ותפיסות חדשות של חופש והתנגדות לתרבות ההורים. ⁵³ העיתונות בישראל עסקה רבות בעבריינות 'בני טובים' (בנות היו מיעוט זעום), ובכללה קטטות בתחום הציבורי, הפרות סדר, גנבת מכוניות, תקיפות מיניות, גנבה ושוד מבתי עסק ומאנשים פרטיים. סביב המעשים התפתחו מיתוסים, הגזמות ופניקה מוסרית.

מחקרה של דפנה יורעאלי על חברות הנוער בתל אביב, שהצגתי למעלה, עסק בעיקר בפעילות פנאי חוקית, ואילו בדוח של משטרת תל אביב תוארה הפעילות העבריינית של הנוער. הדוח נכתב ב-1964 לבקשת האינטרפול, שהזמין דוחות כאלה ממשטרות ברחבי העולם כדי להילחם בתופעת האלימות בקרב בני נוער, שהייתה כלל-עולמית. בדוח מופו חברות הנוער וכנופיות הפשע בעיר, הן בשכונות העוני הן בשכונות המעמד הבינוני –

52 אורי אבנרי, 'לרגליים הידד', העולם הזה, 16.7.1958, עמ' 7.

53 אן ס' מקגילי, 'שיטור והתנגשות הגבריות', עיוני משפט, לט (2016), עמ' 497-544; ביטאון מק"י השווה בין אלימות חברות נוער ממעמד בינוני בישראל לחברות דומות באירופה. ראו: 'אלימות פושה', זו הדרך: בטאון המפלגה הקומוניסטית הישראלית, 21.10.1965. המונח 'בני טובים' והשימוש בו נידונים להלן.

צפון תל אביב, רמת גן וגבעתיים, ושימשו בו בדרך כלל שמות החבורות בפי הנערים.⁵⁴ מדובר בבני נוער בני 15-18 משני המינים שנהגו לבלות במסיבות בבתי פרטיים ובחצרות, בשכונת מגוריהם או בשכונות אחרות: 'קבוצת רסלר' – קפה רסלר-מילנו. 50 נערות ונערים, המעסיקים עצמם בדברי רכילות, במשחקי מזל ובהפרעות לעוברים ושבים וגרימת נזק. 'קבוצת גן הרונקול'. הנערים ברובם מבתי עובדים ממשפחות מעמד בינוני. עוסקים בגניבת אופניים וגרימת נזק. 'בקבוצת "לינקולן"', הנערים מבתי אמידים. עוסקים בגניבת אופניים וחלקיהם ובהפרעות לדיירי הרחוב. בדוח הוזכר אירוע שנתנו בו 'מכות רצח' לאחד מחברי הקבוצה. 'קבוצת אורליאנס'. נערות שאף משתתפות במסיבות [...] מקימים רעש, צעקות ושבירת ספסלים. 'קבוצת קק'ל-רסקו. 40-50 נערים ונערות [...] מסיבות עם נערות. נוצרים זוגות [...] הקמת רעש, פריצות לרכב וגנבת קטנועים. 'קבוצת הירקון-פרישמן. בחבורה בין 40-50 נערים ונערות. הקמת רעש [...] משחקי קלפים [...] אין פעילות פלילית פרט לנער שגנב קטנוע.

המשטרה עקבה גם אחר חבורות ששוטטו ברחובות. באזור רמת גן, 'אין כנופיות או חבורות מאורגנות [...] אך יש מסיבות בדירות פרטיות ונשפיות למיניהן [...] גניבת מכוניות של נערים מבוגרים'. ברמת גן, בפינת הרחובות ירושלים והרוא"ה, 'חבורת נערים בגיל 16-18, עורכים נשפים בבתי פרטיים [...] משחקי מזל [...] הפחדת עוברים ושבים בגן הציבורי [...] גניבת כסף מדירה'.

לדברי חוקרי מפלג הנוער, מקומות המפגש של עבריינים שלמדו בבתי ספר תיכון בתל אביב היו בסביבות רחוב שינקין, גן מאיר, גן הכובשים, אזור גלידת 'מונטנה' בצפון תל אביב ואזור המועדונים ומשחקי המזל שליד בניין האופרה, סמוך לשפת הים.⁵⁵ בעיתונים תיארו נערים שהביעו את 'חיבתם' לטכנולוגיות חדשות, למכוניות ולטלפונים ציבוריים באמצעות חבלה או גנבה. 'במכונית פורד חדשה וגנובה נצפו 3 נערים רעולי פנים החובשים כובעי טמבל נוסעים במהירות ברח' וויצמן'; 'בני טובים הם אלו שבעיקר הורסים טלפונים ציבוריים'. בביטאון החרדי-מזרחי הירושלמי קול סיני תוארה גנבת מכונית ביום העצמאות בידי חמישה 'בני טובים'. בעל המכונית, אמריקני בשם דן, מצא את מכוניתו הרוסה: 'דירטי, וורי דירטי', הוא מלמל, 'אתלונג למשטרה', והחמישה הועמדו לדין 'בפני שופט אבה'. העולם הזה כתב על כנופיה של בני 16-17 שגנבה מכוניות וג'פים באזור תל אביב. 'הנאשמים יוסף שמיר ויואב בן יוסף, בנים למשפחות טובות, עומדים להתגייס לנח"ל. משפחה ישראלית למופת. יחד עמם עוד חמישה בנים לפני גיוס'. לדברי העיתונאי יוסי ינאי, 'בין צעירי שיח מונים לצהלה מתנהלים קרבות דמים ממש כאשר שני הצדדים

54 מאיר חובב, 'קבוצות נוער עברייניות באזור תל אביב', ירחון משטרת ישראל (דצמבר 1964), עמ' 29-25. חובב מספק במאמרו הקצר פרטים על חבורות נוער ממעמד בינוני, ואת עיקר דבריו מייחד לנוער המזרחי. בדוח עצמו, תיאור ארוך ומפורט של פעילות כל החבורות. ראו: א"מ, 6.4.1964, ל-243/15.

55 ראו למשל: 'אברברי הקולה', העולם הזה, 3.10.1962, עמ' 6.

משתמשים באבנים ובולי עץ.⁵⁶ האלימות הופנתה גם כלפי אלה שמנעו מהנערים בילויים: בעלת בית שנערכה בו מסיבה סירבה להכניס קבוצה של בנים ובנות משום שלא הכירה אותם ולא היה מקום. כנקמה הם 'הוציאו את הפעמון והשאירו במקומו שני חוטי חשמל מזדקרים'.⁵⁷

קשה להעריך את מספרם של העבריינים שהיו 'בני טובים'. יש להבדיל תחילה בין תקופות שונות בעשור השני של המדינה. לקראת אמצע שנות השישים ירד מספרם של העבריינים שהיו 'בני טובים' לעומת השנים שלפני כן. ידועים המקרים מן העיתונות הוויקטוריאנית בסוף המאה ה-19 שניפחו מספרים של עבריינות צעירים מסיבות כלכליות. לכן יש להתייחס בעירבון מוגבל למספרים שפרסמו העיתונים הישראליים, ובעיקר העולם הזה, אשר עסק בנושא באובססיות באותן שנים, שכן הוא היה סקסי ותרם למכירת העיתון. לפי המחקרים שהצגתי למעלה היו בכל חבורה כמה עשרות בני נוער, מיעוטם בנות. במחקר שערכו בתחילת שנות השישים הקרימינולוגים שלמה גיורא ומהיר חובב הם סקרו תיקים של 1,550 'בני טובים' שהסתבכו בפלילים. קצינת המבחן ד' ורדי ציינה עשרות מקרים של בני נוער ממשפחות ממוצא אירופי שהסתבכו בפלילים במחוז תל אביב.⁵⁸

ככלל העולם, גם בישראל אהבו העיתונאים לתאר בהגזמה עברות מין, פגיעה בנערות, אורגיות ואף אונס, על אחת כמה וכמה כאלה שלוו בתרבות צריכה אמריקנית קלוקלת, כמו שמוטו המאמר המוצג בפתיחתו מתאר ('ילדה טובה לא הולכת לשתות קוקה [קולה] לבד בלילה, כי הזאב הקטן יאכל אותה' – האממממ, הוא יושב תמיד בחברת גורים אחרים). הנערים מצפון תל אביב תוארו כמחפשים זונות בשכונות המצוקה או ברחוב בן יהודה, קשר מיני בין נערות לבחורים מבוגרים, הטרדה מינית, 'שליחת ידיים' ואף אלימות קשה בינם ובין עצמם.⁵⁹ חוקר מפלג הנוער א' מילוא סיכם את חומרת המעשים במילים האלה:

- 56 גבעותון: בטאון לאינפורמציה, בידור ופרסום – בטאון לגבעתיים והסביבה, 4.12.1964; 'עבריינות נוער' (שיחה עם מר מאיר חובב, קצין עבריינות נוער במשטרה), יובל, בטאון תלמידי בית הספר התיכון החדש (יוני 1965), עמ' 34-35; 'הטלפון הציבורי', דואר, 6 (ספטמבר 1962), עמ' 24; 'חמישה בני טובים – הילולת בני צמרת', קול סיני, 29 (ניסן תשכ"ד), עמ' 203-205; 'תעלולי בני הטובים ועונשם', העולם הזה, 1.1.1958; יוסי ינאי, 'המצפון השקט', מבט חדש – שבועון מדיני, 10.11.1965.
- 57 חיה קלין, 'אם תשאלו אותי', הדים: בטאון תלמידי הגמנסיה העברית הרצליה, 2 (איו"ר תשכ"ה), עמ' 20.
- 58 שלמה גיורא ומהיר חובב, "בני טובים": עבריינות בני המעמד הבינוני והגבוה בישראל, הפרקליט, יט, ג-ד (1963), עמ' 275-287. מחוז תל אביב, 13.4.1959, א"מ, גל-8/61063.
- 59 במכתב ששלחה לאורי אבנרי הקוראת רחל וילנציק, צעירה מרחוב פנקס בתל אביב, והתפרסם במדור 'קורא יקר', נזכרים תרבות צריכה, מוזיקה קלוקלת, אלימות קשה ומיניות. הכותבת הייתה עדה לאירוע דקירה מול מועדון הקוקי. 'הבנות כמעט כולן בתסרוקות מחומצנות של בריגיט ברדו. החצאיות קצרות-קצרות, נפוחות מעל התחתונות המעומללות ומגולות רגליים בהחלט לא מושלמות [...] הנערים לעומתן היו ממש יפיפים. גבוהי קומה, רחבי כתפיים. כמעט כולם מנסים לחקות את ג'יימס דין או אלביס פרסלי, למרות שהנערים שלנו הרבה יותר יפים ונראים בריאים מהם [...] לפתע נפרדו שניים מן החבורה וממש לנגד עיני הפשיל נער חמוד להפליא את חולצתו

'חומרתה של העבריינות אצל חבורות יוצאי אירופה לעתים קשה יותר מאשר אצל יוצאי אסיה אפריקה למרות שאלו האחרונים חלקם במעשי עבריינות גדול יותר'. לא ברור מדבריו מה קשה יותר – האלימות או עצם התרחשותה בידי 'בני טובים'.⁶⁰

פניקה מוסרית⁶¹

עבריינות נוער, בעיקר ממוצא אירופי, הרבתה להעסיק ועדות ציבוריות, אנשי חינוך, סוציולוגים, עיתונאים ופוליטיקאים.⁶² מצעירים ממוצא מזרחי לא ציפה הממסד להתנהגות אחרת. במחקרה של דפנה יזרעאלי שהזכרתי למעלה, רוב החבורות שנסקרו היו של נוער מזרחי שעסקו באלימות ובפשע. הם נחשבו אלימים מיסודם עקב נחיתותם בחברה או כי זה היה [ה]אמצעי היחיד שנשאר להם בכלל' בשל העליונות של יוצאי אירופה. 'נוכל לצפות לשכיחות יחסית גבוהה של אלימות בקבוצות אלו', קבעה הסוציולוגית יהודית שובל, 'עברייני מהמעמד הבינוני או הגבוה [...] לא יעורר התעניינות רצינית מצד האחרים לשמירת החוק'. בכתבה על השחתת רכוש ציבורי בידי 'בני טובים' פורסמה דווקא תמונה של נער בעל חזות מזרחית זורק אבנים על מנורות רחוב.⁶³ היו שהביעו חרטה על האדישות לעבריינות נוער מזרחי: כל עוד 'זרמה העבריינות באפיק הנורמלי', נכתב בביטאון מפא"י,

ושאל את חבר, "מה יש לי בגב" ומה שראו עיני רודף אותי ממש כל העת. גבו היה שסוע. מתוך החתך העמוק שטף דם בזרם חזק. הנער השני החוויר ובקול בהול קרא: הוא באמת חתך אותך [...] עמדתו להקיא את ארוחת חג המולד שלי באמצע הרחוב, 'העולם הזה', 27.1.1960. ראו גם: שלמה גבעולי, 'חבורת נערי דיזנגוף', 'עולם האשה', 8.1.1963; צבי לביא, 'החוקרים יצאו אל כנופיות הנוער', 'מעריב', 2.7.1965; 'אלימות בצפון העיר', 'העולם הזה', 5.1.1966.

א' מילוא, 'הקשר בין עבריינות למנה שיכלית', 7.2.1960, א"מ, גל-61053/7.

הפנייה לספרות בנושא בהערה 14.

חזן, 'מפא"י ופולמוס "דור האספרסו"'', הדרי, 'משיח רכוב על טנק'.

מעריב לנוער, 20.7.1961; יהודית שובל, 'האלימות כסטיה חברתית', עבריינות וחברה, 2 (ספטמבר 1967), עמ' 14; אורי ראפ, 'האלימות וויסותה מנקודת ראות פונקציונאלית של הקונפליקט בחברה', שם, עמ' 15-21; שוהם וחובב, 'בני טובים'. על דימויי צעירים מזרחים ראו: עמוס נוי, 'כשהמזרחים היו מודרנה: ייצוגים לא אוריינטליסטיים של מזרחים בישראל בשנות החמישים והשישים', בתוך: אביעד מורנו ואחרים (עורכים), ההיסטוריה הארוכה של המזרחים: כיוונים חדשים בחקר יהודי ארצות האסלאם, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2021, עמ' 127-144; עודד היילברונר, 'המבט המפלה: גזענות ובידול חברתי בין אשכנזים למזרחים בישראל הצעירה', ישראל, 26 (אביב תש"פ), עמ' 143-172. מחקרים רבים וענפים על אלימות צעירים מעדות המזרח פורסמו במשך התקופה ומפורסמים גם כיום. ראו: שוהם, אדר ורהב, קרימינולוגיה; יעל חסין, 'עבריינות נוער בישראל: מצוקה אובייקטיבית ומצוקה סובייקטיבית בקרב העולים מארצות האיסלם לישראל', מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית, 2 (ינואר 1992), עמ' 62-73; הנ"ל, 'הקשר בין ארצות המוצא לעבריינות נוער בישראל 1948-1977', עבריינות וסטייה חברתית (1985), עמ' 79-99; גיורא רהב, 'גורמים אקולוגיים ופרטניים בעבריינות נוער בארץ', מגמות: כתב עת רב-תחומי במדעי החברה, כה, 2 (דצמבר 1979), עמ' 267-272; קרל פרנקשטיין, נוער בשולי החברה, אחיאסף, תל אביב 1969; Amir and Hovav, 'Juvenile Delinquency in Israel'; Ajzenstadt, 'Crime, Social Control'.

'כלומר, כשהעבריינים הצעירים באו מפרברי הערים, מבתי עניים ונבערים מדעת [...] מארצות מפגרות באסיה ובאפריקה [...] לא הרעשנו עולמות [...] כעת המצב חמור'.⁶⁴ היחס לנוער המזרחי באותה תקופה התאפיין בתיוג שלילי. לעומת זאת, נוער אשכנזי מהמעמד הבינוני זכה בעיתוני התקופה לכינויים חיוביים יחסית: 'בני טובים', 'נוער הקיבוצים', 'בני המדינה', 'נוער לומד', 'נוער חופשי', 'דור האספרסו', 'נוער זהב'.⁶⁵ בייחוד שימש הביטוי 'בני טובים' לאפיין עבריינות של נוער מהמעמד הבינוני. לדברי משטרת ישראל,

הכוונה לבני נוער שבאו ממשפחות מבוססות כלכלית ואשר נמצאים במסגרת לימודית מסודרת על פי רוב בבתי ספר תיכוניים. עבריינותם נובעת מרגשות מחאה ומרי נגד החברה, מוסדות החינוך, המשפחה וכל מה שריח הממסד נודף ממנו. עברוניהם מבטאות גם קשיים בתהליך ההתבגרות המתמשכת ורצון לנהוג כמבוגרים. הם נתפסים בדרך כלל בשימוש ברכב ללא רשות, סמים מסוכנים ועבירות רכוש שונות.⁶⁶

בספרות המחקר בת הזמן נחשבו נערים אלה 'מופקרים, דלים, חסרי עומק ואידאולוגיה'. הם באו 'ממשפחות מופרעות' והיו בעלי 'מבנה נפשי חלש'. הכותבים חששו מ'המעשים הסדיסטים האכזריים, הפראיים, מעשי ההרס והאונס, מעשי ההשתוללות'.⁶⁷ פרסומים מקצועיים ניסו לייחס עבריינות נוער לגורמים פסיכולוגיים-משפחתיים. סקירה של שירות המבחן בקריות על משפחות של עוזבי קיבוץ ייחסה את התופעה לקשיי קליטה של הילדים, לעבודת האימהות, ל'קריירות' המשפחתית, לשפע חומרי מוגזם ('פינוק') ולשאלות של ההורים. במשפחות של ניצולי שואה היה אפשר לייחס את התנהגות הנוער לעברם של ההורים, '[ש]שמחת החיים נשללה מהם', ולנורמות המוסריות הפגומות שלהם, שכן 'בארצות מוצאם זה היה כמעט הכרח קיום: רמאות, לשקר ולגנוב'.⁶⁸ לדברי הקרימינולוגים שלמה גיורא ומהם חובב, הסיבות לעבריינות בני הנוער הן: (1) מחאה 'גברית'; (2) קשיים בתהליך ההתבגרות; (3) צרכנות; (4) סכסוך עם המשפחה; (5) מצבי עימות במערכת נורמטיבית של החברה. לדבריהם,

עבריינות בני טובים קשורה למשפחות עשירות ממרכז ומזרח אירופה הנמצאות זמן רב בארץ. משפחות מעמד הבינוני מגינות יותר על הילדים. משברים ונישואין רעועים הם בעלי השפעה רבה על עבריינות הילדים. אופי העבריינות – תוקפנות זדונית.

64 מ' תריס, 'על עבריינות', הפועל הצעיר, 4.3.1958.

65 שבתי טבת, "'בני המדינה' – הנוער החדש", הארץ, 31.1.1958.

66 משטרת ישראל, **המשטרה ועבריינות הנוער**, אגף החקירות, המדור לעבריינות נוער, תל אביב 1971, עמ' 36.

67 דויד רייפמן, 'בית המשפט לנוער ומשפחות מופרעות', **מגמות: כתב עת רב-תחומי במדעי החברה**, 3 (יולי 1955), עמ' 208-213; קרל פרנקשטיין, 'טיפוס חדש של עבריינות הנוער', שם, ט, 3 (יולי 1958), עמ' 237-249.

68 סקירות על שירות המבחן ועבריינות נוער – דוח שנתי על שירות המבחן לנוער מחוז הצפון 1958 – אזור המפרץ: קריית חיים המזרחית, קריית חיים מערבית, 22.5.1959, א"מ, גל-61068/8.

סיפוק מידי של צרכים חומריים. הטיפול בעבריינים אלו יותר ליברלי כי המוסדות האחראים רוחשים אמון למשפחות בני טובים.⁶⁹

היחס של העיתונים הישראליים לעבריינות נוער מהמעמד הבינוני ('בני טובים') היה ביטוי לפניקה מוסרית, שאפיינה כאמור את תגובת תרבות ההורים לתרבות הצעירים ובני הנוער החדשה, בעולם המערבי ובישראל: שיח מוסרי, שהתמקד בהתנהגות אנטי-חברתית (anti-social behavior). את המונח 'פניקה מוסרית' טבע בראשית שנות השבעים הסוציולוג סטנלי כהן עבור התגובה של התקשורת ושל הציבור לקטטות בין חברות נוער של מודס ורוקס בערי הקיט בדרום אנגליה. בארצות מערב אירופה הדגישה הפניקה המוסרית התנהגות שפוגעת בנורמות חברתיות-בורגניות של היחיד, החברה והקהילה.⁷⁰ בהקשר הישראלי מדובר בחוסר מחויבות לפרויקט הציוני ופגיעה באתוס החברתי-הציוני. העיתונאי אליהו עמיקם קבע: 'סחיבת המכוניות ומעשי האלימות הנגררים אחריה הם המשכם הישיר של המשחקים בשכונה. משחקים "על בשקר" שהתפתחו "משוטרים וגנבים", דרך "פחיות המים והחוט" וניפוץ נורות חשמל [...] לסחיבת מכוניות [...] והמשחק נמשך גם במכונית הסחובה [...] ירי צרורות באוויר תוך כדי נסיעה בכביש תל אביב-חיפה'. במאמר אחר הוא ראה בטיולים המסוכנים לפטרה ביטוי של הפקרות מבית של הצעירים.⁷¹

יצחק בן אהרן ודן הורוביץ תיארו בתחילת העשור את תופעת 'סיום המהפכה' ואת הרצון לנורמליות.⁷² בנאום מפורסם בוועידת מפא"י הזהיר יזהר סמילנסקי עוד ב-1958 מפני החלשות הרוח החלוצית בקרב הנוער ורצונם בחיים נוחים, חסרי מחויבות לדור ההורים.⁷³ אישי ציבור, ועדות, חברי כנסת ושרים, עיתונאים, אזרחים ואזרחיות מן השורה פרסמו אין-ספור מאמרים, ספרים ודברי ביקורת פסימיים ואחוזי חרדה שקראו לגייס את הנוער למשימות לאומיות ולאכופ משמעת על הדור הצעיר, שמא יבוא הקץ על המפעל

69 שוהם וחובב, 'בני טובים'.

70 Cohen, *Folk Devils and Moral Panics*. ההגדרה להתנהגות אנטי-חברתית שונה מחברה לחברה, ממדינה למדינה ומתקופה לתקופה. במאמר אשתמש בהגדרה המשפטית הבריטית, ובה שלוש אמות מידה: (1) התנהגות הנתפסת באופן ברור כפוגעת או מכוונת לפגוע ביחיד או בקבוצה; (2) פעולה, תנאי, אדם או דבר היוצר בעיה, הטרדה, אי-נוחות, תקיפה או סבל לקהילה מקומית; (3) התנהגות אנטי-חברתית שפוגעת בסביבה. היא אינה מכוונת נגד הפרט או קבוצה אלא פוגעת בסביבה רחבה. ראו: Sahara Pickard (ed.), *Anti-Social Behaviour in Britain*. *Victorian and Contemporary Perspectives*, Palgrave, London 2016, pp. xv-xvii.

71 אליהו עמיקם, 'המשבר הרוחני במדינת ישראל', *ידיעות אחרונות*, 7 ימים, 27.12.1957, שם, 3.1.1958.

72 דן הורוביץ, 'בין "חברה חלוצית" ל"ככל הגויים"', *מולד*, יח, 146-147 (אוקטובר 1960), עמ' 413-431; יצחק בן אהרן, 'עזו לתמורה בטרם פורענות', *בפתח תמורה*, תל אביב 1968, עמ' 3-23. על שני מאמרים אלה ועל אווירת הדיכאון ואי-הנחת בקרב הבורגנות הישראלית ראו: היילברונר, 'הוויקטוריאנים הישראליים'.

73 יזהר סמילנסקי, 'הדור הצעיר: פנים ופנים', *מולד*, יח, 143 (יוני-יולי 1960), עמ' 267-274. חזן, 'מפא"י ופולמוס "דור האספרסו"'.
222

הציוני והמדינה הצעירה. ישראל אלדד, ממפקדי הלח"י לשעבר, דרש להקים מחנות עבודה לנוער עבריין, שיתקיימו בהם על לחם ומים אם לא יעבדו.⁷⁴

לצד הפניקה המוסרית היו הורים, חברי כנסת צעירים ועיתונאים כמו שולמית אלוני, אמנון רובינשטיין ואורי אבנרי שראו בתרבות בני הנוער חלק מתהליך טבעי של התקרבות של ישראל הצעירה לערכיה של אירופה: חומרנית יותר, מערבית יותר, נהנתנית וצרכנית.⁷⁵ הסטיריקן אפרים קישון לעג לפניקה המוסרית בנאום פָּרודי ששם בפיו של פעיל מפא"י קשיש אשר חושש כי הצעירים במפלגה יתפסו את מקומו: 'מהו הנוער שלנו? מה טיבו? מה אופיו? מה זה נוער בכלל? מה רוצה הנוער? מה האידיאלים שלו? מה תוכניותיו? מה יש? מה אוכל אותו? מה הוא אוכל? לשם מה הוא חי?'⁷⁶

העיתונאי אורי אבנרי, עורך השבועון האנטי-ממסדי העולם הזה, הגיב על הפניקה המוסרית בביקורת על ההליכה בתלם וההתברגנות של דור ההורים, והביע את תקוותו שדווקא מתרבות הצעירים הבורגנית, הנהנתנית, תצמח בשורה חדשה, אם כי לא מרדנית:

'לאן הערב' הוא המוטו של הצעירים בגילאים 20-30. הוריהם, דור המחתרות, הפלמ"ח, לוחמי תש"ח, רואים עצמם כדור מפואר. אך אין זה כך. היינו דור של ממלאי פקודות. מעולם לא מרדנו באבותינו. 'נחלצנו למשימות' אך לא 'יצרנו משימות' [...] מיד לאחר המלחמה עמדנו בתור למשרות, לפריג'ידרים, לשליחות בחוץ לארץ [...] בני הנוער של היום עם המסיבות שלהם ריקים ומשעממים, אך למול הוריהם המשעממים היושבים על המרפסות ומשחקים קלפים כמו כל השכנים מימין ומשמאל, נראות מסיבות הנערים והנערות כשופעי תוכן וטעם [...] אכן הם קונפורמיסטים ופורקי עול, נטולי אישיות ואופי, בורגנים זעירים ושוחרי נוחיות, חסרי שאיפות לאומיות ופרטיות, בעלי השכלה ירודה וכוח יצירה מדולל [...] אולם מוטב כך מאשר דור של חקיינים. חקייני העלייה השנייה או חקייני הפלמ"ח. איננו זקוקים לצעירים המחופשים למייבשי ביצות או לפרטיזנים [...] טוב שדור זה קוטל את הערכים הישנים ואת המושגים הישנים [...] בלי הריסות הישן אין מקום לחדש. וכך אנו עוברים לשאלה האמיתית [...] האם מתוך ההמון הזה של שותי האספרסו וצופי בארדו ומיני-פרסלי [...] יקום ברבות הימים קומץ נבחר של מנהיגים אמיתיים? אני נמנה עם האופטימיסטים.

74 חזן, שם; הדרי, משיח רכוב על טנק, עמ' 64-72; ישראל אלדד, 'שביתת ההאטה של העבריינים הצעירים', היום, 21.1.1966; יעקב העליון, 'לדרוש מהנוער עוד ועוד! לא לפנק', ד, 24.12.1963.

75 שאילתה של חבר הכנסת אורי אבנרי לשר החינוך והתרבות ביום י"ח בטבת תשכ"ו (10.1.1966), דברי הכנסת, הישיבה ה-32 של הכנסת השישית, יום שלישי, י"ח שבט תשכ"ו (8.2.1966), עמ' 560: שולמית אלוני, 'על בעיות הנוער הישראלי', במת האישית לעיון בבעיות החברה, 37 (פברואר 1966), עמ' 15-22; אמנון רובינשטיין, 'שייק', שם, עמ' 23-27. על הפתיחות היחסית שהפגינו כמה חברות וחברים בוועדה למניעת הפצת ספרות תועבה בקרב בני נוער, ראו: היילברונר, 'צריכת ספרות פורנוגרפית ופניקה בישראל בשנות השישים'. על הפתיחות היחסית בבריטניה לתרבויות הנוער ראו: Mitchell, *Adult Responses to Popular Music*.

76 אפרים קישון, 'דור האספרסו', הכל תלוי: הומורסקות, מעריב, תל אביב תשכ"ב, עמ' 131.

אבנרי הרבה לסקר בשבועונו העולם הזה את התרבות העולה של בני הנוער ואת חיי הלילה ומיקד את ביקורתו בדור ההורים. ההורים ציפו מילדיהם להצטרף לתנועות נוער ולהתגייס למשימות לאומיות, ואילו הם עצמם התברגנו, עסקו בהתבססות כלכלית ובילו בשעות הפנאי שלהם במשחקי קלפים נטולים תוכן. הנהגות של נוער המסיבות הייתה בעיני אבנרי לא תרבות של מחאה אלא המשך טבעי של התברגנותם של ההורים. הוא העדיף המשכיות בורגנית כזו מן התרבות החקיינית של תנועות הנוער ('חקייני הפלמ"ח'). התרבות המגויסת של דור ההורים הייתה בעיניו ביטוי של צייתנות וחקיקוי של דור המייסדים.⁷⁷ נער לפני גיוס הגיב לפניקה המוסרית בתיאור ציני ביקורתי-אירוני של דורו:

כשעשיתם עצמכם שיכורים עשיתם זאת רק כדי לקבל מהנוכחים רשות לנבל את הפה ולאמר פעם אחת ולתמיד מה שאתם חושבים [...] כשרציתם להתחיל עם 'חתיכה' הייתם מספרים לה בכל הזדמנות שאתם לא סובלים בחורות [...] כשהפכתם כבר להיות בני זוג, כתבתם לה מכתבים והעתקתם כל מיני מילים מפוצצות משירים וספרים [...] בחברה חדשה השתדלתם לדבר עברית-ספרותית [...] באוטובוס עשיתם עצמכם ישנים כשלא רציתם לפנות מקום לזקנים [...] טפו, גועל נפש, פראי אדם שכמותכם, בצבא הייתם הראשונים שדיברתם בהתלהבות על התנדבויות ספונטניות וכשאלה נתבקשו לצעוד מחוץ לשורה, נדבקו רגליכם לקרקע משום מה [...] תרשו לנו בתחילה להפריך כמה שקרים אשר טפלו על אותו נוער [...] ובכן שקר וכזב הוא שנוער זה גולד בתנאים לא תנאים [...] האמת שחי וגדל בשפע של שוקולדות [...] האמת היא ששנא ללמוד [...] נוער שיודע לקלל בכל השפות, לרבוץ על הטיילת, יש לו חוש הומור, רגש נחיתות, בטחון עצמי מופרז [...] הכוונה לא לנוער שהגשים עצמו והמשיך וחי את חייו בקיבוצים ובמושבים [...] אנו נכתוב על הסברס שהתחילו להגשים בזמנו, התיאשו, זרקו לכלבים את כל החינוך החלוצי, עברו העירה [...] מגדלים זקנים, משתדלים להיות בוהמיים [...] לא מאזינים לתכנית 'בכנסת ובעודותיה', מבסוטים לשמוע את 'שלושה בסירה אחת', הזילו דמעות כשראו את 'הוא הלך בשדות' ואת 'בערבות הנגב'. רקדו דבקות בדליה ואוהבים ריקודים סלונים. משתגעים לנסוע לחול ואדישים לתנועות היורדים והעולים [...] מתעניינים באופן מיוחד במודעות השידוכים [...] מכבדים אמנים זרים ומאסו במקומיים [...] מאמינים בכל רמ"ח אבריהם שרק בזכותם קמה מדינת ישראל.⁷⁸

77 אורי אבנרי, 'הנדון: דור האספרסו', העולם הזה, 3.8.1960. תגובה דומה לזו של אבנרי הביע ירון לונדון, 'רוב תושבי ישראל לא שאפו מעודם ריח זבל ניחוח חציר. הניחוח השליט באויר של משק חקלאי בישראל הוא ריח דיזל וסיכת קומביינים. וברחוב הישראלי – ריח שישליק ודיאודוראנט לבית השחי [...] עממיות מזוייפת [...] כתוב ככל העולה על רוחך [...] בתנאי שלא תפגום בדמותו של הצעיר המתנוסס על גב הלירה: רועה רחב כתפיים ומקורזל שיער או פועל משובח גידים או דיג או צעירה שליפסטיק לא עלה על דל שפתיה', ראו: ירון לונדון, 'פסטיבלי זמר או כיצד מעודדים תיפלות', גל נעול: עלון פנימי לעובדי רשות השידור, 2.12.1966, עמ' 21-25.

78 פני גולדמן, 'האמת במערומיה', במחנה, 28.8.1958, עמ' 7; 'הסברס', שם, 29.4.1958, עמ' 12.

לכאורה תיאור זה הוא עוד ביטוי של פניקה מוסרית, של זעזוע מהתנהגות האנוכית והצבועה של הנוער, אבל המבט הוא אירוני – הנערים משלמים מס שפתיים לציפיות הגבוהות מהם: להתנהגות אלטרואיסטית (פינוי מקום לזקנים לאוטובוס), לעניין בתרבות גבוהה (ספרות ושירה) ולהתגייסות למשימות מסוכנות (התנדבות בצבא), אבל דואגים לרווחתם האישית, מתעניינים בעיקר בבידור, במוזיקת פופ זרה (דווקא) ובחזיון אחרי נערות וחולמים על נסיעה לחוץ-לארץ (דבר נדיר באותם ימים). המחבר לועג, במשתמע, הן לאנוכיותו וצביעותו של הנוער הן לזעזוע מאנוכיות זו, מהציפיות שיגלה עניין בעניינים שברומו של עולם – אף המשמימים מהם, כגון עבודתה השוטפת של הכנסת. הן אבנרי בן ה-36 הן פני גולדמן בן ה-18 הסיקו אותה מסקנה. תרבות המחאה של בני הנוער והצעירים נעוצה בתנאי החיים הנוחים שלהם. הצביעות והיומרה להתנגד נשארים על הנייר. נראה שלפניקה המוסרית של תרבות ההורים אין בסיס.

סיכום: מחשבות על מדוע לא נשבה 'רוח 68' בישראל⁷⁹

האם הפניקה המוסרית שהתמקדה בתרבות חבורות הנוער אשר תיארת כאן הייתה מוצדקת או מוגזמת? האם פגעה תרבות הנוער בעתידו של מפעל הצינוי, בכוחה של המדינה ובחוסנה המוסרי, כמו שחששה 'תרבות ההורים' האם היה סיכוי כלשהו כי מחאת בני הנוער ומעשי האלימות בקרבם יתורגמו למחאות המונים נגד המדינה? בפרק הסיכום אבחן שאלה זו לפי השנים שבאו לאחר התקופה המתוארת כאן, מתוך ניסיון להעלות כמה השערות מדוע זנחו בני הנוער את דפוסי התנהגותם המרדנית ומסרו נפשם למען תרבות ההורים.

לפני שאעסוק בסוגיות הללו ואעלה כמה כיווני מחקר עתידיים יש לזכור כי ממדיה הכמותיים של תופעת האלימות והעבריינות של חבורות נוער ממוצא אירופי לא נדונו לעומק במאמר, בעיקר מסיבות של היעדר מקורות מהימנים. באזור תל אביב, הנמצא במוקד המאמר, דובר כנראה בכמה מאות בני נוער. כך מצוין במחקר המפורט של משטרת תל אביב שנערך בתחילת שנות השישים ופורסם בשנת 1964 על פעילות חבורות הנוער ומציינת כמה עשרות בני נוער בכל חבורה. כמה שנים קודם לכן עסקה ועדת החינוך והתרבות של הכנסת בעבריינות נוער לומד בבתי ספר תיכון וציינה כי חסרים נתונים בסיסיים על התופעה. העלייה בממדי התופעה נעוצה אף בהקמת מחלקות נוער במשטרת ישראל בערים הגדולות ובפעילות ערה שלהן; אלה הקצו זמן לחקר התופעה. מובן שגם העיתונות אהבה להפריז בממדי התופעה מסיבות ידועות: 'פשע וסנסציה מוכרות'.⁸⁰ אין ספק כי נדרש מחקר עתידי בנושא זה שיאשש או יסתור את הנתונים של משטרת ישראל, את הדוחות השונים ואת המחקרים שהזכרתי במאמר.

79 סיכום מחקר על שנת 1968 ורוח 68 בעולם ראו בתוך: היילברנר, '1968', עמ' 232-253.

80 א"מ, 6.4.1964, ל-243/15; ארכיון הכנסת, 18.6.1957, פרוטוקול 40/ב; יזרעאלי, חבורות נוער.

אנסה כעת לעמוד על מסקנות אחדות מן המאמר ולהעלות כמה השערות על טיבן ועל משמעותן. כאמור, העימות בין תרבות הצעירים לתרבות ההורים במחצית הראשונה של שנות השישים לא היה ייחודי לישראל אלא אפיין בצורה כזו או אחרת את כל החברות המערביות לאחר מלחמות.⁸¹ אולם בחברות המערביות האחרות נצבע העימות בצבעים תרבותיים, כלכליים, פוליטיים ומוסריים באמצע שנות שישים, והגיע לשיאו לקראת סוף העשור בגל של מרידות ומאבקי צעירים וסטודנטים בחלקים רבים של העולם: מזרח אסיה, אמריקה הלטינית וצפון אמריקה, אירופה והמזרח התיכון נצבעו בגלי מחאות מסוגים שונים. בישראל התרחש תהליך הפוך. לתרבות המחאה של בני הנוער הישראלים הוצמד מלכתחילה תאריך סיום: בגיל 18 גויסו גיבורי המאמר לשירות חובה של שנתיים וחצי, ואילו הסטודנטים במערב אירופה ובארצות הברית נהנו מדחיית שירות או מפטור.

בישראל ובמערב השפיעו שתי מלחמות על מחאת בני הנוער בכיוונים שונים. במערב הייתה מלחמת וייטנאם למוקד מחאת הצעירים. בישראל היו אלה מלחמת ששת הימים והמשכה – מלחמת ההתשה. רובם המוחלט של הנערים 'המורדים' והעבריינים בישראל, להבדיל מבני גילם במערב שעלו על בריקות ונאבקו למען צדק וחופש, ירשו מהוריהם את מערכת הערכים הישראלית הבסיסית, המבוססת על לאומיות ועל מילטריזם. לפיכך הם זנחו את נעוריהם הפרועים כאשר קראה להם המדינה.⁸²

במאמר מכונן⁸³ תיאר מנחם מאוטנר כיצד שילבה תחנת הרדיו גלי צה"ל מוזיקת רוק מרדנית עם תכנים צבאיים ופטריוטים כשפנתה לנוער ועודדה אותם להתגייס, ולחיילים להילחם ולהקריב את נפשם עבור המדינה. אלה היו אותם נערים מהמעמד הבינוני, חובבי הביטלס והלבובש המערבי, ששנה לפני גיוסם עסקו ב'מחאה דרך טקסים', ומקצתם בעבריינות אלימה ומינית. הסרט בלוז לחופש הגדול (1987), שעלילתו מתרחשת בשנים 1968-1969, מתאר חבורת נערים (ובה בת אחת) בשנה האחרונה ללימודים בבית הספר התיכון. הם עוסקים במחאה באמצעות טקסים: עישון חשיש במשרד מנהלת בית הספר, לעג למנהיגי המדינה והאזנה למוזיקה 'מחתרתית'. דעותיו של אחד מהם – אהרל'ה שכטר הפציפיסט – הן דעות פוליטיות רדיקליות עוד לפני מלחמת ששת הימים, משנות התיכון הראשונות. אולם בהגיע יום פקודה הם זונחים את עברם המחאתי ומתגייסים. באוטובוס לבקו"ם נשאל אהרל'ה הפציפיסט 'מה אתה עושה על האוטובוס הזה?' 'איני יודע', הוא עונה, 'אין מה לעשות [...] ככה זה'.

81 במערב היו נערים ממשפחות מעמד הפועלים שותפים מלאים למחאה דרך טקסים, בגלל השיפור במצבם הכלכלי ועליית השכר לשוליות במפעלים; בישראל לא יכלו נערים משכבות נמוכות לאפשר לעצמם ליהנות מפרות השגשוג הכלכלי שחוותה ישראל מסוף שנות החמישים. ראו: Felix Fuhg, *London's Working-Class: Youth and the Making of Post-Victorian Britain, 1958-1971*, Palgrave, London 2021.

82 אין ספק כי הנימוק הצבאי-לאומי אינו היחיד לתופעת הציות לתרבות ההורים מגיל 18 ואילך. יש עוד ממדים תרבותיים, קהילתיים וחברתיים ייחודיים לחברה הישראלית שקשורים לסוגיות של מדינת הגירה, זכרון השואה, דפוסי ריבוד ומעמד לדוגמה, וגם הם משמשים נימוק והסבר אפשרי לאי-התמשכות תופעת המרד.

83 מאוטנר, 'גלי צה"ל או ההאחדה של הרוק והמוות'.

עוד ב־1963, בעת סערת 'שיר השכונה', חזתה יהודית דורון, הממונה על תלונות הציבור ברשות השידור, כי הנערים 'הפרועים' המתוארים בשיר יתגייסו בסופו של דבר ויהיו חיילים נאמנים. ב־1967 התפייט איסר בן כנען כתב מעריב לנוער:

תראו את אהר'לה, 'סולדט' ממש [...] ודני המס־כ"ף, הצועד באיטיות, רק אתמול שרק את 'שיר השכונה' [...] שערו מתבדר ברוח והמדים הדוקים לגוו המוצק והחסון [...] רק לפני שבוע נקראו 'דור האספרסו' ו'דור הטרנזיסטור' [...] וכעת זיעתו המלוחה מעורבת באבק לווהט. זיעתו של נוער תשכ"ז [...] הדי הדיסקוטקים ורחשי הטרנזיסטור נבלעו וגוועו ברעמו העמום של מנוע הטנק.⁸⁴

כך, להבדיל מצעירים בארצות אחרות, הפריכה התגייסות הנוער הישראלי ממעמד הביניים למלחמות 1967-1973 את הפניקה המוסרית ודחקה לשוליים את 'המחאה הטקסית', את המיניות, העבריינות והאלימות. העימות הבין־דורי נהיה מפגש, שיתוף פעולה, קבלת השליטה של תרבות ההורים. להבדיל ממדינות המערב בשנות השבעים והשמונים, נגוזה כל תקווה לשינוי ערכים עתידי.⁸⁵

84 בן כנען, 'דור תשכ"ז'.

85 אני יודע כי היו בישראל של תחילת שנות השבעים תופעות של מחאת צעירים פוליטית במגוון היבטים, ואף מחאה של בני נוער שהתבטאה ב'מכתב השמיניות', אולם היו אלו תופעות אקראיות ומבודדות, ולדעתי קשה לשייכן לרוח '68 העולמית. ראו: אלמליח וקדרון, 'בין תרבות לפוליטיקה'.

מאבק על הייצוגים האתניים של יהודי טורקיה במדינת ישראל הצעירה

תמיר קרקסון ואביעד מורנו

תקציר

בתקופת העלייה הגדולה, בשנים 1948-1951, היגרו לישראל יותר מ-34,000 יהודים מטורקיה. הם היו חמישה אחוזים בערך מכלל המהגרים לישראל באותה תקופה וכעשירית מכלל המהגרים מארצות אסיה ואפריקה. באותן שנים עסקה מדינת ישראל בקליטת מהגרים יהודים בהיקפים חסרי תקדים ובניסיון להטמיע קבוצות אתניות שנתפסו כ'לא-מודרניות' בתוך כור היתוך ישראלי. בעיני הממסד, זיקתם של המהגרים מארצות אסיה ואפריקה אל ארצותיהם נחשבה שלילית, הן בשל תפיסתן כ'קדם-מודרניות' ו'מתפתחות' הן בשל הגדרת מרביתן כ'מדינות אויב'. על הרקע הזה, לרוב נחשבו מהגרים מארצות אלה סוכנים פסיביים בכינון מנגנוני הממשל של המדינה, ולעתים אף נטל על הממסד הקולט, אולם עוד במארכס 1949 הייתה טורקיה לאחת המדינות היחידות שכוננו יחסים דיפלומטיים מלאים עם ישראל. הדבר לא רק הקל על יוצאי טורקיה לשמור על זיקה תרבותית, פוליטית ואף לאומית למדינת מוצאם, להבדיל מרוב ארצות המזרח התיכון, אלא אף אפשר להם להציג את עצמם כשחקנים בעלי חשיבות אסטרטגית לטיפול מערכת יחסי החוץ של ישראל.

במאמר זה אנו בוחנים את מאבקם של גורמי מפתח בקרב הנהגת יהודי טורקיה בישראל על האפשרויות למנף מצב ייחודי זה כחלק מהמאבק הפנימי בקהילה הטורקית בישראל על מעמדה וזהותה. אנו מצביעים על שתי מערכות נפרדות של דימויים עצמיים: האחת נאמנה לרוחה של תנועת העבודה ולסיפר ממסדי מפא"יניקי, בראשות שבתאי דינר, איש משרד החוץ ומנהיג טורקי מקומי מטעם מפא"י, והאחרת דמוקרטית באופן יחסי ומשקפת מגוון קולות מן השטח, לרבות קולות אופוזיציוניים, בייצוגו של העיתונאי יצחק יעיש. כדי לבחון מערכות דימויים מגוונות ומנוגדות אלו אנו מצליבים לראשונה שני סוגי מקורות: חומרים מן 'הארכיון הגדול', הוא ארכיון המדינה, העוסקים בעיקר בכינון היחסים הדיפלומטיים בין ישראל לטורקיה ובמעורבותם של יהודים טורקים בכך; וחומרים מן 'הארכיון הקטן', כלומר מעיתונים קהילתיים בישראל אשר חושפים היבטים שלא זכו לתיעוד הממסד. באמצעות מקרה הבוחן של הטורקים בישראל אנו מציעים לבחון מחדש את יחסי הגומלין הסבוכים בין קולות קהילתיים ובין קולות ממסדיים כחלק מגיבושן של קהילות אתניות חדשות בישראל.

מילות מפתח: ארכיון, דיפלומטיה ויחסי חוץ, טורקיה, טרנס-לאומיות, כמאליזם, לאדינו, מנהיגות מזרחית, מפא"י

מבוא

בתקופת העלייה הגדולה (1948-1951) היגרו לישראל 34,237 יהודים מהרפובליקה הטורקית. אלה היו יותר מ-40 אחוזים מן היהודים שחיו בטורקיה בשנת 1945, כ-77,000 במספר.¹ בשנים אלו היו יהודי טורקיה כחמישה אחוזים מהמהגרים לישראל ויותר מעשירית מכ-300,000 היהודים שהיגרו מארצות אסיה ואפריקה.² נוכחותם היחסית של יהודי טורקיה הורגשה במידה רבה אף יותר בשנתיים הראשונות של העלייה הגדולה, עד סוף 1949, שאז הם היו כרבע מהמהגרים מאסיה ואפריקה (כ-31,000 מתוך כ-123,000) וכעשירית מכלל המהגרים לישראל.³ באותן שנים נשלחו המהגרים מטורקיה לשני סוגי מרחבים: האחד, ערים שיושביהן הפלסטינים נטשו אותן או גורשו מהן בימי מלחמת העצמאות, ומהגרים יהודים יושבו בהן כדי לפתור את בעיית שיכונם תוך כדי מניעת שיבת הפליטים (למשל לוד, רמלה, יפו וטבריה). המרחב האחר – מעברות ומחנות עולים, כגון יהוד, אור יהודה, אזור וטירת כרמל.⁴ ההגירה מטורקיה לישראל נמשכה כל העשור הראשון למדינה. בשנים 1952-1958 הגיעו לישראל עוד 5,186 יהודים מטורקיה, רובם ככולם לאחר 1956, בין היתר בתגובה לפרעות נגד לא־מוסלמים באיסטנבול ב־6-7 בספטמבר 1955 ולהצטרף צעדי הלא מוסלמים במדינה.⁵

לסיפור הגירתם של הטורקים יש היבטים ייחודיים אשר מבדלים אותם מרוב יוצאי אסיה ואפריקה שהגיעו לישראל באותן שנים. הרפובליקה הטורקית נוסדה בשנת 1923 על

* מאמר זה הוא חלק ממחקר על יהודי הרפובליקה הטורקית ופזורתם בישראל בשנות החמישים. מחקר זה מומן ממענק מחקר שהוענק לאביעד מורנו בעקבות זכייתו במלגת אלון, המועצה להשכלה גבוהה בישראל, ובראשיתו זכה גם לתמיכת מכון סלטי לחקר הלאדינו באוניברסיטת בר־אילן. אנו מודים לפרופ' אייל ג'ניאולד'ר עמרי אילת, אשר העירו על גרסה מוקדמת של חלקים ממאמר זה, וכן לקוראים החיצוניים של המאמר על הערותיהם המועילות. תודתנו נתונה לד"ר מרגלית סטינגר על עצתה הטובה ולתום קורי ואסתר רות זדיאל על סיועם במחקר.

** במאמר דבקנו בתעתיק המקובל כיום בעברית – טורקיה, אך הותרנו ככתבו את תעתיק השם תורכיה כאשר מדובר בציטוטים או בהפניות למסמכים ארכיוניים.

1 לריכוז נתונים דמוגרפיים ראו: שאול תובל, **הקהילה היהודית באיסטאנבול, 1948-1992**, הספרייה הציונית, ירושלים תשס"א, עמ' 59-60.

2 משה סיקרון, **העלייה לישראל עד 1953**, מרכז פאליק למחקר כלכלי בישראל והלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים תשי"ז, עמ' 73.

3 ירון צור, 'העלייה מארצות האסלאם', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור הראשון: תש"ח-תשי"ח**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשנ"ח, עמ' 80-81; תובל, **הקהילה היהודית באיסטאנבול**, עמ' 59.

4 רשימה טיפוסית של מקומות יישוב אלה ואחרים סיפק יצחק יעיש במודעה עבור קוראי עיתונו *La Verdad*, שהוא הצהיר בה כי יגיע לבקר בהם: 2, p. 3.2.1950, 'A nuestros lectores!'.
5 תובל, **הקהילה היהודית באיסטאנבול**, עמ' 59-60; Ahmet İcduygu, Şule Toktaş, and B. Ali Soner, 'The Politics of Population in a Nation-Building Process: Emigration of

Non-Muslims from Turkey', *Ethnic and Racial Studies*, 31, 2, p. 371.

חורבות האימפריה העות'מאנית. מאז 1945 חזקה ארצות הברית את יחסיה עם טורקיה כחלק ממדיניות החוץ שכונתה דוקטרינת טרומן, שמטרתה המוצהרת הייתה להתנגד להתפשטות סובייטית בתקופת המלחמה הקרה.⁶ ארצות הברית – בד בבד עם התחזקות יחסיה עם טורקיה – הייתה אחת התומכות הגדולות ביותר בהקמת מדינת ישראל. ממשל דוד בן-גוריון גיבש בהדרגה, בעיקר מאז ראשית שנות החמישים, אוריינטציה פרו-מערבית, ולפיכך התבדל בהדרגה מברית המועצות בעימות הבין-גושי שהתהווה. הקשרים בין ארצות הברית לישראל ידעו עליות ומורדות, אולם בפועל התקרב ממשל בן-גוריון לצד האמריקני.⁷ על רקע הזיקה המשותפת לגוש המערבי, ובעידודה של ארצות הברית, כוננו בנייהן טורקיה וישראל יחסים דיפלומטיים בנובמבר 1949, למרות המניעים המדיניים הסותרים של טורקיה מול העולם הערבי.⁸ בראש הקונסוליה הישראלית שהוקמה אז באיסטנבול הועמד אליהו ששון (1902-1978), יליד דמשק ולפנים ראש המחלקה הערבית של הסוכנות היהודית, והוא הגיש את כתב האמנתו לנשיא עצמאות איננו (1884-1973) בינואר 1950.⁹ בו בזמן, בדצמבר 1949 נשלח לישראל הדיפלומט הטורקי סייפולה אֶסִין (1902-1982), כדי לשמש הציר הטורקי הראשון בה. אסין היה איש מטה בכיר במטה משרד החוץ של טורקיה, וקודם לכן שימש המזכיר הראשון בשגרירות טורקיה בטוקיו ויועץ בצירות הטורקית בשטוקהולם.¹⁰

על הרקע הזה, למרות שיעורם הגדול של יוצאי טורקיה בגלי העלייה הגדולה, בעיני הממסד הישראלי הם היו בלתי נראים מבחינה אתנית, ולפיכך מי שזיקתם העדתית חלשה משל יהודי 'ארצות המזרח' האחרים אשר זוהו ביתר שאת עם רקעם העדתי שאותו הביאו למדינת ישראל.¹¹ בכך הבחינה התפיסה הממסדית הרווחת את יוצאי טורקיה מיוצאי

6 אריק יאן צורשר, **תורכיה: היסטוריה מודרנית** (תרגמה מאנגלית עדי גינצבורג-הירש), אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תשס"ה, עמ' 243-245, 275-277.

7 David Tal, 'United States-Israel Relations (1953-1957) Revisited', *Israel Studies*, 26 (2021), pp. 24-46; אברהם בן צבי וגדי ורשה, **להקיש על כל דלת: מדיניות החוץ של ישראל 1948-2018**, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה תשפ"ג, עמ' 105-127. יודגש כי באותה תקופה טרם נרקמו 'היחסים המיוחדים' בין ארצות הברית לישראל; ראשיתם רק בשנות השישים.

8 Mahmut Bali Aykan, 'The Palestinian Question in Turkish Foreign Policy from the 1950s to the 1990s', *The International Journal of Middle East Studies*, 25, 1 (1993), pp. 91-92. אחרי יהודי טורקיה חחרו החזיקו יהודי איראן, שמדינתם קיימה יחסים דיפלומטיים עם ישראל בשנים 1958-1979. ראו: Trita Parsi, *Treacherous Alliance: The Secret Dealings of Israel, Iran, and the United States*, Yale University Press, New Haven, CT 2008; אורלי ר' רחמימאן, "בגיהנום של טהראן נוצחנו 2:1": משחק איראן-ישראל בגביע אסיה לכדורגל (1968), **הכיוון מזרח**, 13 (2007), עמ' 22-28.

9 ירון רן, **אליהו ששון: מדמשק לירושלים**, מכון בן-צבי, ירושלים תשפ"ב, עמ' 102.

10 המדור לענייני תורכיה, המחלקה למזרח התיכון, 'סייפולה אסין – מי הוא?', 5.12.1949, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), חצ-2536/22, עמ' 228.

11 Walter F. Weiker, *The Unseen Israelis: The Jews from Turkey in Israel*, University Press of America, Lanham, MD, New York, and London 1988; שמואל רפאל, **לאדינו כאן ועכשיו: דוברי הלאדינו בישראל נוכח עברם ותרבותם**, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תשפ"א, עמ' 19-37.

אירופה ואמריקה, שזהותם האתנית נחשבה קשיחה יותר ואתגר ממשי למדיניות העלייה של ישראל בשל התחרות שנבעה מזיקתם לארצות מוצא אחרות.¹² נוסף על כך נבדלו הטורקים מיוצאי אסיה ואפריקה האחרים: אמנם הממסד הישראלי קטלג אותם כחלק מקטגוריה זו, אולם להבדיל מהקהילות האחרות שהשתייכו אליה (יהודי ארצות ערב ויהודי איראן, שחדלה רשמית להיות ארץ אויב רק בשנת 1958), הזיקה האתנו-לאומית של יהודי טורקיה לארץ מוצאם נחשבה מסוכנת פחות, אם בכלל.¹³

לתפיסתם של יהודי טורקיה בידי הממסד הישראלי כבלתי נראים היה גם ממד לשוני. יוצאי ארצות ערב דיברו רובם ככולם את 'שפת האויב' – ערבית, שנראתה ניכרה במדינת ישראל הצעירה. כמו במקרה של יהודי איראן הדוברים פרסית, לשונם האתנית של יהודי ארצות ערב לא נבדלה מאוד משפת מדינת המוצא שלהם ונחשבה מזרח-תיכונית. לעומת זאת, לאדינו, השפה האתנית של יהודי טורקיה, נבדלה משפת מדינת המוצא שלהם – טורקית, מסיבות שנעסוק בהן להלן. דבר זה תרם לחוסר בולטותה ונראותה של הלאדינו בפסיפס הלשוני של ישראל הצעירה. בו בזמן, כתיבתה של הלאדינו והדפסתה באות לטינית חזקו את הממד האירופי שלה והפחיתו את תפיסתה כשפה שאינה הולמת את מדינת ישראל, שגיבשה אוריינטציה מערבית, כמו שנתפסו הערבית והפרסית. על הרקע הזה פעלו מנהיגיהם של יהודי טורקיה בישראל לחלצם ממעמדם כקהילה לא נראית ולחזק את מעמדם של יהודי טורקיה במדינה החדשה כסוכנים פעילים יותר בכינון מערכת יחסי החוץ שלה.

פעילות זו התכתבה עם פעילות מקבילה בקרב מהגרים מארצות האסלאם לשלב את בני קהילותיהם במדינה החדשה. סמי שלום שטרית תיאר במחקרו רב-ההשפעה את המנהיגים המקומיים מקרב יוצאי אסיה ואפריקה שהשתלבו במפלגות השלטון, תחילה מפא"י ויורשותיה ואחרי כן הליכוד, כ'ממ"פים' – 'מזרחים משתפי פעולה'.¹⁴ מחקרו היה אחד מכמה מחקרים סוציולוגיים שהתמקדו ביחסי ממסד-עולים ונטו לסרטט את הממסד ההגמוני של תנועת העבודה כמדכא ואת המהגרים יוצאי אסיה ואפריקה כמדוכאים, ובתוך כך הם שאבו השראה מן הספרות הפוסט-קולוניאלית בחקר הגירה ואתניות.¹⁵ לעומת זאת, במחקרים היסטוריים שפורסמו בשני העשורים האחרונים ועסקו במנהיגים מקרב יהודי

12 בן הרצוג, 'המבט של פוליטיקאים ישראלים על יהודי התפוצות: חוק האזרחות כמקרה בוחן', בתוך: אופיר עבו ותניא ציון-וולדקס (עורכים), *העולם היהודי – מבטים מישראל: דימויים, ייצוגים וגבולות*, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר תשפ"א, עמ' 334-360.

13 על האופנים שיכלו יהודים יוצאי ארצות ערב לבטא בהם בכל זאת זיקות אתנו-לאומיות לתרבות הערבית וללשונה במסגרות פנים-ישראליות, למשל באמצעות קול ישראל בערבית או, פרדוקסלית, באמצעות שותפות בממסד הביטחוני שנלחם במדינות ערב, ראו לדוגמה: יובל ערב עברי, 'אבא עובד בעזה', בתוך: עמרי בן יהודה ודודן הלוי (עורכים), *עזה: מקום ודימוי במרחב הישראלי*, גמא, תל אביב 2023, עמ' 170-190.

14 סמי שלום שטרית, *המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה*, 1948-2003, עם עובד, תל אביב תשס"ד.

15 ירון צור, 'ההיסטוריוגרפיה הישראלית והבעיה העדתית', *פעמים*, 94-95 (תשס"ג), עמ' 36-40.

ארצות האסלאם בישראל צוירה תמונה אחרת של האופנים שאותם מנהיגים מזרחים ניווטו בהם את דרכם בין נאמנות לממסד ובין נאמנות לקהילתם, וביקשו להעצים בכך את כוחם הפוליטי בד בבד עם העצמת קהילתם.¹⁶

באמצעות המקרה הייחודי של יהודי טורקיה בישראל מאמרנו מתכתב עם שתי גישות המחקר הללו ומבקש להפגיש ביניהן. אנו בוחנים כיצד נוצרו שתי מערכות נפרדות של דימויים עצמיים בקרב מנהיגי קהילת יהודי טורקיה במדינת ישראל הצעירה: האחת, שאותה ייצג איש משרד החוץ ומנהיג הקהילה הטורקית מטעם מפא"י שבתאי דינר, הייתה נאמנה לרוחה של תנועת העבודה ולסיפור ממסדי מפא"יניקי, באופן שמזכיר את התזה של שטרית בנוגע ל'ממ"פים'. האחרת, שאותה ייצג העיתונאי יצחק יעיש (1922-1970), שיקפה קולות אופוזיציוניים לשלטון, בעיקר בזיקה לציונים הכלליים, והיא מעידה על דפוסי התנגדות והעצמה עצמית, לא רק מול הממסד אלא מול אותם מנהיגים 'ממ"פים' כביכול. שתי הדמויות הללו ישמשו כבואה להבנת מערכת היחסים המורכבת בין הממסד לעולים.

היחסים בין ישראל לטורקיה בשנים הראשונות לקיומם כמעט לא נחקרו, בין השאר מאחר שנחשבו משניים ליחסי ישראל עם מדינות ערב.¹⁷ בשל מצב המחקר בתחום זה, אין תמה כי גם מקום כינון קהילתם החדשה של יהודי טורקיה בישראל ומקומם של יהודים טורקים בכינון היחסים הדיפלומטיים בין טורקיה לישראל טרם נחקרו. נראה להלן כי מנהיגי הקהילה הטורקית בישראל, בהיותם יוצאי מדינה בעלת חשיבות אסטרטגית לישראל וגם קהילת מהגרים גדולה בשנות המדינה הראשונות, סברו כי יש ביכולתם לחזק את מערכות הקשרים בין מדינת ישראל הצעירה לרפובליקה הטורקית החזקה כחלק משותפות אסטרטגית בגוש המערבי.

16 ראו לדוגמה: אסתר מאיר-גליצנשטיין, 'מחויבויות מתנגשות: המנהיגות המזרחית במפא"י בשנותיה הראשונות של המדינה', **ישראל**, 5 (2004), עמ' 63-97; ירון צור, 'הקריירה הקצרה של פרוספר כהן: מ"מגזר" קולוניאלי ל"מעמד" בישראל הצעירה, 1948-1949', בתוך: זאב שביט, אורנה ששון-לוי וגיא בן-פורת (עורכים), **מראי מקום: זהויות משתנות ומיקומים חברתיים בישראל**, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ובני ברק תשע"ד, עמ' 383-415; אורן קלמן, **מנהיגים עולים: מפא"י והנהגת עיירות הפיתוח בשני העשורים הראשונים למדינה**, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה תשפ"ג.

17 כך למשל קבע איתמר רבינוביץ: 'טורקיה ואיראן, שבתקופות קודמות מילאו תפקיד מכריע בתולדות האזור, נטלו בתקופה הנידונה חלק משני בפוליטיקה האזורית'. איתמר רבינוביץ, **השלום שחמק: יחסי ישראל-ערב 1949-1952**, כתר, ירושלים 1991, עמ' 18. על יחסי ישראל וטורקיה בראשיתם ראו: אלי פודה, **מפילגש לידועה בציבור היחסים החשאיים של ישראל עם מדינות ועם מיעוטים במזרח התיכון, 1948-2020**, עם עובד, תל אביב 2022, עמ' 301-303, 340-345; רן, אליהו ששון, עמ' 102-104. עפרה בנג'ו בחנה את כינונה של 'ברית פריפריית' בין ישראל לטורקיה, בעיקר בתחום הביטחוני, בשנים 1958-1964, אך מיעטה לעסוק בשנים הראשונות לכינון היחסים. ראו: Ofra Bengio, *The Turkish-Israeli Relationship: Changing Ties of Middle Eastern Outsiders*, Palgrave Macmillan, New York 2004, pp. 33-69.

אנו משתמשים כאן במקורות שכמעט לא נחקרו: קטעי עיתונות קהילתית בלאדינו מזה ומסמכים מארכיון משרד החוץ של ישראל מזה. המחקר הקיים טרם שילב שילוב שיטתי בין חומרים משני ארכיונים אלה, ולכן אנו מדגישים במאמר זה במיוחד את הדיון המתודולוגי בצביון הארכיונים המגוונים המשמשים לחקר יהודי טורקיה בישראל בשנות החמישים. גישתנו המתודולוגית מאפשרת תנועה בין סיפר מיקרו-היסטורי על תהליך ההגירה והקליטה של יהודי טורקיה לדיון מקרו-היסטורי על האופן שהם תפסו את פעילותם הדיפלומטית, כמו שהיא משתקפת במסמכים רשמיים שאצורים בארכיון המדינה. השילוב בין מקורות משני הארכיונים מנהיר את הקיום הקהילתי בן הזמן, ובייחוד את שיטות הייצוג העצמי של הקהילה במשלבים ובדרגות ייצוג שונות: הן כלפי הקהילה פנימה, בכוונה לגבש בקרבה סיפר קיבוצי, הן בפני הממסד. לשם כך נעמיק כעת בחומרים המשמשים אותנו לניתוח מקרה זה ובמורכבויות המיוחדות שהוא טומן בחובו.

בין ארכיון משרד החוץ לעיתונות הקהילתית

דיוננו מבוסס על מקורות משני ארכיונים עיקריים: ארכיון אחד, זה של מדור טורקיה במחלקת המזרח התיכון במטה משרד החוץ, שתיקיו אצורים בארכיון המדינה, נכנה כאן 'ארכיון גדול'. בין עובדי המדור נמצאו יהודים יוצאי טורקיה שהגיעו לישראל לפני הקמת המדינה, ובראשם ראש המדור שבתאי דינר, שדמותו תידון בהרחבה להלן. בראשית שנות החמישים הצטרפו לדינר נסים יעיש (1919-2010), יליד טורקיה שהיגר לארץ ישראל בשנת 1936,¹⁸ וחגי דיקן (1918-2007), יליד איסטנבול, שגויס למשרד החוץ מיד עם הגירתו לישראל במאוס 1951.¹⁹ העיתונאי שבתאי קשב קלוגמן (1898-1981) הזכיר באחד ממאמריו בדבר 'יהודי טורקי צעיר' אחר שעבד במדור – נסים בכר.²⁰

דינר ודיקן, ואולי גם טורקים אחרים שעבדו במשרד החוץ, גדלו באיסטנבול, העיר הגדולה והמרכזית ברפובליקה הטורקית, וזכו לחינוך איכותי יחסית. הם שלטו בשפת אִמם לאדינו, ובעקבותיה גם בספרדית קסטייליאנית. הם שלטו גם בטורקית, לשון מדינתם, שהוראתה נעשתה חובה בתקופת הרפובליקה. כבוגרי חינוך יהודי מסורתי בסיסי, ואחרי כן בשל זיקתם לארגונים ציוניים עוד בארץ מוצאם, הם ידעו עברית עוד לפני הגעתם לישראל, לרבות עברית מודרנית, כגון זו שננהגה ביישוב הארץ-ישראלית, והדבר הקנה להם הון תרבותי קביל בחברה החדשה. יהודים טורקים רבים, בעיקר ממשפחות בורגניות, רכשו בבית הספר גם את השפה הצרפתית, שפת הדיפלומטיה הבין-לאומית, שהקרבה בינה ובין לשון אימם הקלה את רכישתה ושההון התרבותי בעצם ידעתה הקל עליהם להשתלב בשירות הדיפלומטי הישראלי.²¹

18 'ניסים יעיש', אתר משרד החוץ, https://www.gov.il/he/pages/nissim_yaish. כל הפריטים מן המרשתת אוחזרו ב-31.7.2024.

19 'חגי דיקן', אתר משרד החוץ, https://www.gov.il/he/pages/hagay_dikan.

20 ק' שבתאי, 'נשכיתי לבין "תורכים"', דבר, 14.6.1949, עמ' 2.

21 על הדינמיקה הלשונית בקרב יהודים בראשית ימי הרפובליקה הטורקית ראו: Aron Rodrigue,

ארכיון משרד החוץ הוא ארכיון 'גדול' במובן של היותו ארכיון חומרי, מוחשי, כזה שבמילותיה של אריאלה אזולאי, 'בתיאורו שזורה גם נוכחותם של מי שמצויים בעמדות שונות של כוח המסמיכות אותם לשמור בו חומרים ולחשוף אותם, וגם בנוכחותן של אחרות הבאות לפשפש בו, ומורחקות ממנו או מורשות לפי הצורך'.²² הוא מייצג את כוחו של הממסד בראשות מפא"י וגם את כוחם של היהודים הטורקים שהועסקו בשירות המדינה הצעירה ושימשו מנהיגים מקומיים מטעם מפא"י. המנהיגות המקומית במפא"י טופחה לאחר שתנועת ההגירה לישראל, בימי העלייה הגדולה ולאחריהם, שינתה מן היסוד את הדמוגרפיה של החברה היישובית שקדמה להקמת המדינה. עוד באמצע שנות החמישים היו יוצאי אסיה ואפריקה כמעט 40 אחוזים מאזרחי ישראל, ובשנת 1969 נעשו אוכלוסיית הרוב במדינה.²³ כל המהגרים שהמדינה הכירה בהם כיהודים זכו לאזרחות ישראלית מתוקף חוק השבות (1950) וחוק האזרחות (1952), ולפיכך זכו יוצאי אסיה ואפריקה במהירות רבה לכוח אלקטורלי עצום. מרבית יהודי ארצות האסלאם או המזרחים לא היו בעלי זיקה לערכי תנועת העבודה בארצות מוצאם, ולכן איים הדבר על ההגמוניה של תנועת העבודה. כדי להימנע מאיום זה ולהתחזק טיפחה מפא"י מנהיגות מקומית בקרב אותם עולים.²⁴ בשלב הראשון גויסה מנהיגות זו מקרב ראשי היישוב הספרדי הוותיק וההנהגה הציונית שצמחה בארצות האסלאם בשנות הארבעים, אולם עד מהרה החלה מפא"י לאתר מנהיגים מזרחים ולקדם באמצעות מנגנוני המפלגה.²⁵ מנהיגים מזרחים שצמחו בשורות מפא"י, למשל שלמה הלל (1923-2021), יליד עיראק, רכשו בשל כך כוח פוליטי ניכר.²⁶ השתלבותם של אחרים במנגנוני המפלגה לא עלתה יפה. כזה היה למשל המקרה של פרוספר כהן (1909-1983), מזכיר הפדרציה הציונית במרוקו שהיגר לישראל, ביקש להשתלב במנגנוני מפא"י, אך עד מהרה פרש בתסכול, 'ערק' ליריבה המרה חרות, נפלט גם ממנה ומצא את עצמו עוסק בהוראת צרפתית.²⁷

נראה להלן כי שבתאי דינר סומן בידי הנהלת מפא"י כמנהיג מקומי בקרב הקהילה הטורקית בישראל ופעל במפלגה בהצלחה יחסית במשך כעשור, בד בבד עם עבודתו כראש מדור טורקיה במשרד החוץ ואחרי כן בגופים ממסדיים אחרים. בדוח מפלגתי מאוגוסט 1956 נכתב כי מפא"י התייחסה למנהיגים המקומיים המזרחים כמי ש'נקראו לשאת על עצמם עול של שליחות כפולה: של המפלגה והיישוב כולו אל אחיהם העולים ושל אחיהם

'From Millet to Minority: Turkish Jewry', in: Pierre Birnbaum and Ira Katznelson (eds.), *Paths of Emancipation: Jews, States, and Citizenship*, Princeton University Press, Princeton 1995, pp. 238-261.

22 אריאלה אזולאי, 'ארכיון', *מפתח*, 7 (2014), עמ' 18.

23 ירון צור, 'הבעיה העדתית', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), *העשור השני: תשי"ח-תשכ"ח*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשס"א, עמ' 119.

24 מאיר-גליצנשטיין, 'מחויבויות מתנגשות', עמ' 66.

25 שם, עמ' 63-97; קלמן, *מנהיגים עולים*.

26 מאיר-גליצנשטיין, 'מחויבויות מתנגשות', עמ' 88-94.

27 צור, 'הקריירה הקצרה של פרוספר כהן'.

העולים אל המפלגה ואל הישוב כולו'.²⁸ דינר ביטא 'שליחות כפולה' זו בכך ששימש 'שומר סף', אשר ייצג את מפלגת השלטון ואת מדינת ישראל בפני ציבור המהגרים, ובה בעת נדרש לרסן גורמים אופוזיציוניים בקרבו לתועלתה של המפלגה. בד בבד ראה דינר בעצמו אחראי לייצור דימוי חיובי של יהודי טורקיה כגורם יצרני ונאמן, הן בעיני מפלגת השלטון הן בקרב המהגרים עצמם. 'הארכיון הגדול' מתעד פעילות זו של דינר.

הארכיון האחר הוא 'ארכיון קטן' האוצר בתוכו את העיתונות של קהילת יהודי טורקיה בישראל – ארכיון המייצג קול קהילתי 'מלמטה'. במובן זה אין מדובר בארכיון של חומרים שדומה למשל לארכיונים פרטיים יווניים אשר אספו את סיפוריהם של פליטי חילופי האוכלוסייה בין יוון לטורקיה (1922-1924) או לארכיונים ייעודיים לתיעוד ההיסטוריה המודרנית והמושקטת של מהגרים אפרו-קריביים ללונדון.²⁹ הכוונה היא לאוספי עיתונות שמצויים בספריות שונות (בעיקר בספריית יד יצחק בן-צבי, בספרייה הלאומית בירושלים ובספריית מכון סלטי לחקר הלאדינו באוניברסיטת בר-אילן), המכונים יחד 'ארכיון' אשר מתעד את ההיסטוריה הקהילתית של יהודי טורקיה בישראל, בתקופה שמקורות חלופיים לבחינת ההיסטוריה שלהם 'מלמטה' כמעט אינם נמצאים בה.

מאז 1845 ראו אור במרחב העות'מאני והפוסט-עות'מאני כ-300 עיתונים בלאדינו, שפתם האתנית של יהודי טורקיה.³⁰ החשוב בעיתונים שראו אור בתקופה הרפובליקנית היה *Şalom* (שלום), שנוסד בשנת 1947 בידי אברהם ליאון (1912-1986), פורסם בלאדינו עד 1984 והיה ביטאונה הלא רשמי של הקהילה.³¹ בעשור הראשון לקיומה של מדינת ישראל ראו אור בסך הכול תשעה עיתונים של יוצאי טורקיה בישראל, כמה מהם מפלגתיים ואחרים עצמאיים, וגם עליהם אנו נסמכים במאמר זה.³² רובה של העיתונות הישראלית באותו עשור הייתה מפלגתית: מקצת העיתונים ראו אור ביוזמת המפלגות עצמן, ופורסמו בהם

28 מצוטט בתוך: קלמן, **מנהיגים עולים**, עמ' 113.

29 Penelope Papailias, 'Writing Home in the Archive: "Refugee Memory" and the Ethnography of Documentation', in: Francis Xavier Blouin and William G. Rosenberg (eds.), *Archives, Documentation, and Institutions of Social Memory: Essays from the Sawyer Seminar*, University of Michigan Press, Ann Arbor 2006, pp. 402-416; Andrew Flinn, Elizabeth Shepherd, and Mary Stevens, 'Whose Memories, Whose Archives? Independent Community Archives, Autonomy and the Mainstream', *Archival Science*, 9, 1-2 (2009), pp. 71-86.

30 לביבליוגרפיה מקפת של עיתונים אלה ראו: דב הכהן, **אוצר הספרים בלאדינו, 1960-1490: ביבליוגרפיה מחקרית מוערת**, מכון בן-צבי, ירושלים תשפ"ב, עמ' 601-655.

31 בשנת 1984, בשל ירידת מספר הקוראים בלאדינו, החל *Şalom* לראות אור בטורקית, עם מוסף חודשי בלאדינו בשם *El Amaneser* (השחר), והוא ממשיך לראות אור עד היום במתכונת זו. על *Şalom* ראו: ננה טראבלוס, 'שלום – העתון היהודי היחיד בתורכיה', קשר, 13 (1993), עמ' 52-56.

32 על עיתונים אלו ראו בהרחבה: מרגלית סטינגר, 'עיתונות הלאדינו בראשית שנות המדינה (1948-1958): בין תכנים לאומיים לתכנים אתניים (יהודים-ספרדים)', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"ח.

בין השאר מאמרים מטעמן שתורגמו לשפות שונות בידי אנשי המפלגה או עיתונאים שזוהו עמה, ועיתונים אחרים לא היו בבעלות המפלגות אך זוהו עמן וזכו למימון מהן.³³ נזכיר כאן שלושה עיתונים מרכזיים בלאדינו: שני שבועונים מפא"י *El Avenir* (העתיד, 1950-1949) ויורשו *El Tiempo* (הזמן, 1967-1950);³⁴ והעיתון שייסד יצחק יעיש, *La Verdad* (האמת, 1975-1949). יעיש, יליד איסטנבול, היה עיתונאי שכתב בטורקית ובלאדינו בעיר מולדתו. הוא הגיע לישראל בשנת 1949, וחודשים אחדים אחרי כן כבר רתם את ניסיונו העיתונאי כדי לייסד את עיתונו בתל אביב.³⁵ יעיש הגדיר את *La Verdad* 'עיתון של הטורקים' ושם לעצמו למטרה לפנות לקהלים רחבים ככל האפשר מקרב המהגרים מטורקיה, אף שעיתונו זוהה עם הציונים הכלליים. ואכן, במרוצת השנים גיוון יעיש את מבנה העיתון, טיפח מדור מכתבים למערכת ונמצא במגע מתמיד עם קוראיו.³⁶ לתקופה מסוימת בשנות החמישים אף הצליח יעיש להגדיל את תדירות הוצאתו לאור של עיתונו מפעם בשבוע לשלוש פעמים.³⁷ בעיתון *La Verdad* פורסמו בהתמדה מודעות רבות בנושאים שנגעו למוצרי צריכה, כגון אופנה ועישון וכן למקומות בילוי, כגון בתי קפה ומסעדות, והדבר מעיד שמפרסמים ראו בו כלי יעיל לקידום עסקיהם.³⁸ מלבד *La Verdad* ו-*El Tiempo*, עיתוני הלאדינו הישראליים האחרים לא האריכו ימים ולא המשיכו להתפרסם לאחר שנות החמישים.

עיתונות הלאדינו בישראל שינתה פניה בהתאם לאקלים הפוליטי והרבת תרבותי החדש שיהודים היו בו קהילת מיעוט אתני מהגר במרחב יהודי. היא שיקפה בעיקר את צרכיהם ונטיותיהם הפוליטיים של ארגוני עולים אשר נאבקו על משאבים, על השתלבות בתרבות ובפוליטיקה הישראלית ועל הזכות להכרה בתרבותם. ארגון עולי טורקיה נוסד עוד לפני הקמת מדינת ישראל, בסביבות 1943, בעקבות גל הגירה של כ-4,000 יהודים מטורקיה לארץ ישראל בראשית שנות הארבעים.³⁹ כמו שהשתקף בעיתוני הקהילה, עם ראשית העלייה הגדולה סייע ארגון עולי טורקיה בקליטת המהגרים החדשים, והסתייע לשם כך

33 דן כספי ויחיאל לימור, **המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1948-1990**, עם עובד, תל אביב תשנ"ב, עמ' 40-53.

34 סטינגר, 'עיתונות הלאדינו בראשית שנות המדינה', עמ' 69-74, 81-87.

35 שם, עמ' 75-80. הגיליון השלישי של *La Verdad* פורסם ב-28.10.1949, ולפיכך החל העיתון לראות אור כנראה כשבועיים קודם לכן. אנו מודים לד"ר מרגלית סטינגר על עצתה הטובה.

36 סטינגר, 'עיתונות הלאדינו בראשית שנות המדינה', עמ' 114.

37 שם, עמ' 115.

38 שם, עמ' 107.

39 על ארגון עולי טורקיה ראו: Weiker, *The Unseen Israelis*, p. 111. גל הגירה זה מהרפובליקה הטורקית הונע בעיקר בשל מס הרכוש המפלה שהטילה הרפובליקה בימי מלחמת העולם השנייה (1942-1943) על הלא מוסלמים בטורקיה, ובכללם היהודים, ומהענישה הקשה שהושתה על מי שלא הצליחו לשלם את שומת המס הגבוהה: שליחה למחנה העבודה אשקלה (Aşkale) שבמזרח אנטוליה. ראו: אסתר בנבסה ואהרון רודריג, **יהודי ספרד בארצות הבלקן במאות החמש עשרה-העשרים** (תרגמה מצרפתית ומאנגלית איה ברויר), מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"א, עמ' 186-187. למספר המהגרים ראו: תובל, **הקהילה היהודית באיסטאנבול**, עמ' 59.

בניסיון שצבר בשלהי תקופת המנדט. העיתון *La Union*, שפורסם בלוד, ייחד מפעם לפעם כתבות לסניף ארגון עולי טורקיה בעיר זו וגם לקשריו עם סניפים שכנים: יפו, רמלה וכפר סבא.⁴⁰ עיתונאי *El Avenir* נסים דנון (1912-1986) היה פעיל בארגון עולי טורקיה ביפו.⁴¹ למי שהפעילו את ארגון עולי טורקיה הייתה זיקה מסוימת למפלגת השלטון בישראל. העיתון *El Tiempo*, שזוהה עם מפא"י, הרבה לדווח על פעילויות תרבות שנועדו בחגי ישראל בסניפי הארגון ביפו ובלוד,⁴² אולם בעיתונות נזכר גם סניף הארגון בשכונת התקווה, שביקש להדגיש את עצמאותו מהארגון הראשי.⁴³ בכך הדגיש גם סניף הארגון שנמצא בשכונת המצוקה את הסוכנות העצמית של תושביה.

הארגונים ביקשו בראש ובראשונה לספק לחבריהם מסגרות חברתיות ותרבותיות. כך למשל בדצמבר 1949 פרסם יעקב בן-מאור בעיתון *La Verdad* כתבה שקראה: 'הצילו את הנוער היהודי [הטורקי] מהסכנה'. בין הסכנות שתוארו היו 'מקומות מסוימים שבהם כל יום מאות אנשים "מפוצצים" מחשיש [están entosegando del Hachich] מול עיני המשטרה', והועלה צורך 'להרוג את הנחש הארסי [המכיש את] הצעירים באיסור משחק על כסף בכל בתי הקפה'. נרמז גם כי קיימת סכנה מפני פיתוי של צעירים מצד הומוסקסואלים מבוגרים יותר: '[יש להטיל] עונשי מאסר חמורים על כל אלו שפועלים נגד תורת משה ומובילים לדרכים רעות את הצעירים הקדושים'.⁴⁴ בפברואר 1950 תיאר יעיש בהרחבה את ההתמכרות למשחקי קלפים, ובפרט למשחק הפוקר, שאליה היה עד בריכוזי מהגרים טורקים שביקר בהם: לוד, יהוד, רמלה, בית שאן, מעברות באר יעקב ובית ליד, ועוד.⁴⁵ בחלוף כחודש ימים הציג יעיש את ההכרח בהתארגנות בקרב יוצאי טורקיה מאחר שבהיעדר 'אולמות ומנהיגים עבורם' הם 'מעבירים את זמנם הפנוי בשולחנות של קלפים המעמידים בסכנה את פרנסת (parnasa) ילדיהם'.⁴⁶

כמעט כל עובדי המדינה המיוצגים ב'ארכיון הגדול', וגם מכותביהם, היו גברים, ולכן ארכיון זה מייצג כמעט בלעדית קול 'גברי' והגמוני. אשר ל'ארכיון הקטן': אמנם גם הקול הדומיננטי בעיתונות הלאדינו הקהילתית היה 'גברי', אולם נמצאו בה גם קולות של נשים שיועדו במובהק עבור נשים. כך לדוגמה רוזה יעיש, רעייתו של עורך *La Verdad*,

40 סטינגר, 'עיתונות הלאדינו בראשית שנות המדינה', עמ' 103.

41 שם, עמ' 143.

42 שם, עמ' 205.

43 Yishak Yaech, 'Una Luz en el movimiento de los Turkanos en Israel', *La Verdad*, 10.3.1950, p. 3

44 Jaacov Ben-Maor, 'Salvaremos la Juventud Judia de Peligro', *ibid.*, 16.12.1949, p. 3
בכתבה זו מזהה התפיסה שרווחה בפלשתינה המנדטורית ומיצבה את ההומוסקסואליות כשיח הציבורי הישראלי כ'נגע נפוץ במזרח', שמחולליו העיקריים היו פלסטינים ויהודים מזרחים. ראו: עפרי אילני, 'נגע נפוץ במזרח: תיאורים של ההומוסקסואליות בעיתונות העברית של תקופת המנדט', **זמנים**, 131 (2015), עמ' 8-21.

45 Yishak Yaech, 'El poker', *La Verdad*, 3.2.1950, p. 3

46 Idem, 'Una Luz en el movimiento de los Turkanos en Israel', p. 3

ערכה בשנת 1956 מדור נשים בעיתון זה, ועסקה בו ביחסים בין בני זוג ובחינוך ילדים.⁴⁷ ב-*La Verdad* הובאו גם תכנים כגון פיליטון היתולי על 'פריז ואופנותיה', שתיאר 'סצנות קומיות המתרחשות לעתים בסלוני אופנה', למשל ניסיונותיה הכושלים של 'אישה עשירה מאוד' לבחור לעצמה בגדים.⁴⁸ קיומם של תכנים מסוג זה בעיתוני לאדינו ישראלים מצביע על הפנייה הנרחבת של מקצת העיתונים האלה לנשים, אך גם על הפרקטיקה שכינה מרגלית סטינגר 'נסיגה של העולות אל המרחב הפרטי' בתקופת העלייה הגדולה.⁴⁹ 60 אחוזים בערך מהנשים שהיגרו לישראל ממדינות אסיה ואפריקה ידעו קרוא וכתוב,⁵⁰ ולכן לא ייפלא שחלק ניכר מקוראי עיתונות הלאדינו הישראלית היו קוראות, ונמצאו גם נשים אחרות, מלבד רוזה יעיש, שהשתתפו בכתיבה בעיתונות זו.⁵¹

מסקירה זו אנו למדים כי 'הארכיון הגדול' של משרד החוץ ו'הארכיון הקטן' שפיתחה הקהילה עבור בניה ובנותיה ביטאו קולות מגוונים ואף מנוגדים בקרב יהודי טורקיה, המשקפים מאבק על אופני הייצוג של הקהילה בעיני הממסד. 'הארכיון הקטן' של הקהילה משקף עיסוק בנושאים שבאותה תקופה נחשבו חתרניים בעיני הממסד ולעתים קרובות סווגו ככאלה, כגון ביקורת על קליטת העלייה (לרבות מצפון אפריקה) ועל השוק השחור בתקופת הצנע. חופש העיתונות היחסי שנהנו ממנו יהודים ציונים (ואף אחרים) בתקופה הנדונה אפשר לקיים דיון עיתונאי ער בנושאים אלה, שהיו לא נוחים לממסד, גם אם היה זה בעיתונות מהגרים בשפה אתנית שיועדה לציבור קטן בעל השפעה פוליטית מוגבלת.⁵² זאת ועוד, רוב הטקסטים ב'ארכיון הגדול' כתובים עברית, אולם יש בו גם מסמכים בשפות אחרות, בעיקר צרפתית, שהייתה שפת הדיפלומטיה הבין-לאומית, ובמקרים מסוימים טורקית. לשון הקהילה – הלאדינו – נעדרה ממנו כמעט לחלוטין, גם בשעה

47 סטינגר, 'עיתונות הלאדינו בראשית שנות המדינה', עמ' 147.

48 'Paris i sus modas', *La Verdad*, 23.2.1956, pp. 13-14.

49 סטינגר, 'עיתונות הלאדינו בראשית שנות המדינה', עמ' 150. לרנה אקמקצ'יאולו הצביעה על תהליך דומה בקרב נשים ארמניות באיסטנבול בשנות העשרים והשלושים. ראו: Lerna Ekmekçioğlu, *Recovering Armenia: The Limits of Belonging in Post-Genocide Turkey*, Stanford University Press, Stanford 2016, pp. 121-129.

50 קלמן, **מנהיגים עולים**, עמ' 59. פעילות החינוך של רשת כל ישראל חברים באימפריה העות'מאנית מאז שנות השבעים של המאה ה-19 וחינוך מיסיונרי ויוזמות חינוך פרטיות הרחיבו מאוד את היקף אוריינות הנשים היהודיות באימפריה. אוריינות הנשים היהודיות גברה בתקופת הרפובליקה, עם התחזקות מערכת החינוך של המדינה הטורקית בעידן הלאומיות המונוליתית. על חינוך נשים בטורקיה ראו: Yucel Gelişli, 'Education of Women from the Ottoman Empire to Modern Turkey', *SEER: Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*, 7, 4 (2004), pp. 121-135.

51 סטינגר, 'עיתונות הלאדינו בראשית שנות המדינה', עמ' 143-150.

52 ראו לדוגמה את הדיון הביקורתי של העיתון בלאדינו *Libertad* (חרות, 1950), של תנועת חרות, בקליטת העלייה מצפון אפריקה: תמיר קרקסון ואביעד מורנו, 'מחאה, פטרונות וסולידריות בין-עדתית: יהודי צפון אפריקה בעיתונות הלאדינו בראשית שנות החמישים', עת'מול, 279 (תשפ"ג), עמ' 30-33.

שקשרים בין גורמי ממסד לבני הקהילה התנהלו בשפה זו. לעומת זאת, העיתונות הקהילתית נכתבה בלשון הקהילה למרות המכשע העברי של תקופת כור ההיתוך, והשימוש בלאדינו מתיישב עם העובדה שעיתונות זו משקפת את הקהילה אשר יצרה אותה. הסיפורים בעיתונות הקהילתית היו בדרך כלל קהילתיים ואישיים לעומת הסיפורים הפוליטיים-מדיניים והקיבוציים יותר המשתקפים ב'ארכיון הגדול'.

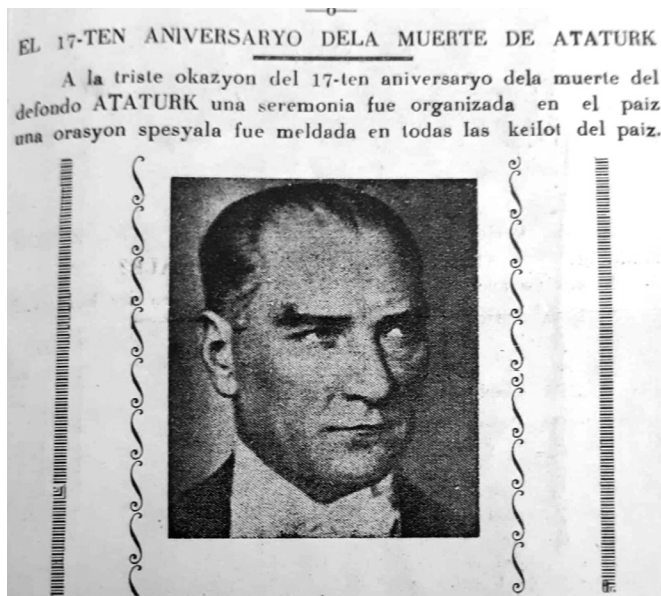
גאווה טורקית בתוך נייר עיתון

כדי להעמיק בהבנת ההבדלים בין הארכיונים ובין המקורות, יש לזכור כי הטורקים הדוברים בלאדינו בישראל היו קהל היעד המרכזי של עיתונות הלאדינו בישראל. הם ראו בעצמם את משמרי גחלת הלאדינו – הלשון שהביאו עמם פליטי גירוש ספרד (1492) לאימפריה העות'מאנית ושנתהוותה עם השנים בתור השפה העיקרית של המלך (הקבוצה האתנו-דתית) היהודי באימפריה העות'מאנית. לאדינו היא לשון ספרדית קסטיליאנית אשר מותכת ברכיבים עבריים וארמיים ואשר בהדרגה נוספו לה רכיבים מלשונות הסביבה: מטורקית, מערבית ומלשונות הבלקן השונות. עד המאה ה-20 נכתבה הלאדינו כמעט תמיד בכתב עברי, וזה שימר את ייחודה התרבותי.⁵³ בעקבות ליטון (Latinization) השפה הטורקית בראשית ימי הרפובליקה הטורקית (1928) החלה גם הלאדינו עד מהרה להיכתב באות לטינית ובזיקה לאורתוגרפיה צרפתית וטורקית.⁵⁴ לפיכך גם העיתונים הקהילתיים בלאדינו בישראל הצעירה, שרוב כותביה וקוראיה היו טורקים, פורסמו בלאדינו מלוטנת. הזיקה לטורקיה לאחר ההגירה לישראל התבטאה אפוא מראש בלשון קהילתית בלעדית שטיפחה קשר רגשי ושימשה כר לתמיכה בקהילה בעיצומם של תהליכי הגירה חסרי תקדים. לשון זו נועדה להנגיש לקהל קוראים טורקי רחב בישראל מגוון של ביטויים שפרטו על נימי הנוסטלגיה וחיזקו את הגאווה בטורקיה מולדתו. העיתונים הקהילתיים בלאדינו לא רק נכתבו בלשון הקהילה אלא גם ייחדו, ככל עיתון מהגרים בעל צביון טרנס-לאומי, התייחסות לחדשות מטורקיה. כך למשל בפברואר 1950 דיווח המדור 'חדשות מטורקיה' (novedades de Turkia) ב'*La Verdad* על טקסים שנערכו בקהילה היהודית בגאלאטה שבאיסטנבול, על הגעתה לאיסטנבול של השחקנית איבון דה קרלו (De Carlo) במסגרת מארצות הברית ועל משחק כדורגל בין נבחרת טורקיה לנבחרת איטליה; בתכנים אלה היה לא רק ערך

53 דוד מ' בוניס, לשון ג'ודזמו: מבוא ללשונם של היהודים הספרדים באימפריה העות'מאנית, מאגנס, ירושלים תש"ס, עמ' 17-49.

54 על ליטון הטורקית ראו: Benjamin C. Fortna, *Learning to Read in the Late Ottoman Empire and the Early Turkish Republic*, Palgrave Macmillan, New York 2011. עיתונות לאדינו באות לטינית החלה לראות אור בטורקיה בראשית בשנות השלושים, מיד לאחר רפורמת 1928. ראו: Rachel Simon, 'Jewish Journals in the Islamic World', in: Noam A. Stillman (ed.), *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, Brill, Leiden and Boston 2013, <https://tinyurl.com/br7tcyxx>.

חדשותי אלא גם ערך של גיבוש תודעה עצמית וממד נוסטלגי.⁵⁵ בחלוף שלושה שבועות פורסמו במדור זה חדשות על הבחירות הקרבות בטורקיה, על מעצר הפעיל אבדולאני ג'ונאטאי (Conatay) 'בעוון תעמולה קומוניסטית' ועל ליגת הכדורגל של איסטנבול.⁵⁶ נדגים כאן את זיקתם של העיתונים הקהילתיים לטורקיה באמצעות השימוש הרווח בדמותו של אבי הרפובליקה הטורקית מוסטפא כמאל אטאטורק (1881-1938) לפיתוח זיקה לאומית לרפובליקה הטורקית בקרב המהגרים בישראל. בקהילה הטורקית בישראל היו מי שראו בעצמם יוצאי מדינת אטאטורק,⁵⁷ ואחרים שילבו את זכרו במנהגים הדתיים שלהם. כך למשל בנובמבר 1955 דיווח *La Verdad* כי לרגל 'האירוע המעציב של האזכרה במלאת 17 שנים לפטירת אטאטורק המנוח [...] הוקראה תפילה מיוחדת בכל רחבי בתי הכנסת [kehilot] בארץ', כלומר אלה של יוצאי טורקיה (ראו דימוי 1).⁵⁸

דימוי 1: מודעה על תפילות לזכר אטאטורק בבתי הכנסת של יוצאי טורקיה בישראל
 17.11.1955, *La Verdad*, באדיבות ספריית יד יצחק בן-צבי, ירושלים

דיווח זה בעיתון קישר בין הפרקטיקות הדתיות שנהגו בקהילות יוצאי טורקיה ברחבי ישראל ובין תודעה רחבה יותר של זהות טורקית ישראלית. שבועיים לאחר שחזר דוד בן-גוריון, אבי האומה הישראלית, לכהונה שנייה כראש ממשלה, בחרו מתנגדיה של מפא"י, הציונים

- Nisim Bueno, 'Novedades de Turkia', *La Verdad*, 24.2.1950, p. 4 55
 Idem, 'Novedades de Turkia', *ibid.*, 10.3.1950, p. 3 56
 'Porke El Dr Paporich Se Olvido De Nozotros?', *La Union*, 31.8.1954, pp. 1-2 57
La Verdad, 17.11.1955, p. 3 58. ההדגשה במקור.

הכלליים, להדגיש את זכר אבי אומתם הטורקית. במאבק הפנימי מול מפא"י הדגישו הציונים הכלליים יוצאי טורקיה – חברים במפלגה שנתברכה בפוליטיקאים פרגמטיים יותר מאשר במנהיגים כריזמטיים – 'אב טרנס-לאומי' חלופי, בפרקטיקה שהייתה עשויה לבטא התרחקות נוספת מהממסד המפא"ניקי בעידן של כור היתוך. תמונת אטאטורק שצורפה לידיעה זו הבליטה והעצימה אותה והוסיפה לה לא רק נופך רגשני אלא גם ממד של גאווה על 'נאמנותם הכפולה' ועל הערך התרבותי הטמון בה עבור השתלבותם במדרג גבוה יותר בתוך מערכת הייצוגים האתנית הישראלית.

יוצאי טורקיה בישראל שימרו את זיקתם לאטאטורק גם בהקשרים אחרים. בשנת 1952 יזמו מהגרים מטורקיה שנמצאו בזיקה כלשהי לארגון עולי טורקיה, נטיעת יער על שם אטאטורק סמוך למושב גבע כרמל, שרוב תושביו היו בני הקהילה. היער ניטע בינואר 1953, וב-22 בינואר דיווח *Salom*, עיתונה של מחצית הקהילה שנותרה באיסטנבול, כי באירוע הנטיעה נכחו נשיא מדינת ישראל יצחק בן-צבי, ציר טורקיה בישראל שֶפְקָאֲתִי אִיסְתִינְיֵלִי (İstinyeli) וראש ארגון עולי טורקיה הנרי פרץ.⁵⁹ פרקטיקה זו של נטיעת יער בישראל הקנתה הון סמלי ופוליטי ליהדות התפוצות: קהילות שביקשו להנכיח את מעמדן הפילנתרופי בפרויקט הציוני, להבדיל מקהילות אסיה ואפריקה האחרות, שהן כביכול נטל. יומן החדשות הפופולרי 'גבע' מיום הנטיעה, שהוקרן בבתי קולנוע ברחבי הארץ לפני הסרט הראשי, תיעד את לחיצת היד בין נשיא ישראל לציר הטורקי ואת נוכחותו של המון רב באירוע, כנראה רובו ככולו יוצאי טורקיה.⁶⁰ כך שיקפו יהודים טורקים בישראל, ביוזמה 'מלמטה', זיקה טרנס-לאומית למולדתם הטורקית באמצעות הזדהות עם אבי האומה שהם עזבו, בד בבד עם קידום הקשר בין שתי מולדותיהם כאמצעי לקידום מעמדם בישראל.

הנאמנות לארץ המוצא בלטה בקרב יוצאי טורקיה בישראל הן לעומת בני הפוזות של המלטים האחרים שחיו לצדם ברפובליקה הטורקית, הארמנים והיוונים; הן לעומת קהילות מהגרים אחרות בישראל – יוצאי ארצות האסלאם מזה ויוצאי מזרח אירופה ומרכז מזרח אשור למלטים האחרים ופוזותיהם, אכן בקרב חברים מסוימים במלכת הארמני שנותר לחיות באיסטנבול לאחר רצח העם הארמני (1894-1896, 1909, 1915-1918) ניכרה זיקה לדמותו של אטאטורק. כך למשל אינטלקטואלים שהגדירו את עצמם טורקים ארמנים וביקשו להפגין נאמנות לטורקיה הדפיסו באוקטובר 1935 את תמונת אטאטורק בעיתונם **נור הויס** (*Nor Huys*), והנופך הרגשני של התמונה הזכיר מאוד את זה שבתמונת אטאטורק אשר פורסמה ב-*La Verdad*.⁶¹ אולם זיקות חיוביות לטורקיה בקרב ארמנים נותרו בעיקר נחלת ארמנים שחיו בטורקיה, ולא נטו להיות נחלת ארמנים מחוץ לטורקיה, שהיו משוחררים מכל צורך להפגין נאמנות

59 'La Şara Atatürk en Israel', *Salom*, 22.1.1953, p. 4. עצם הדיווח בעיתון מצביע על העניין שגילו יהודי טורקיה שנותרו בארצם בזיקה לישראל ובקשרי החוץ שלה עם טורקיה.

60 'נטיעת יער אטאטורק על הר הכרמל', ארכיון הסרטים הישראלי, https://jfc.org.il/news_2/97330-2, j.ano מודים לד"ר דוד בורבק על שחלק עמנו סרטון זה.

61 Ekmekçioğlu, *Recovering Armenia*, pp. 106-117. לתמונת אטאטורק ראו: שם, עמ' 115.

לכמאליזם לשם הישרדות.⁶² הדעת נותנת שכך היה גם בנוגע ליוונים. לעומת זאת, יהודים טורקים הפגינו זיקה לאטאטורק גם בפזורה שמחוץ לטורקיה, לרבות בישראל, מאחר שמשבר הנישול של יהודי טורקיה בשנות השלושים והארבעים הסב ליהודי טורקיה טראומה פחותה מזו שהסבו חילופי האוכלוסין ליוונים, וודאי מזו שהסב רצח העם הארמני לארמנים.⁶³ לכן יכלו היהודים לשמור על זיקה לדמותו של אטאטורק גם בהיותם בפזורה. אשר להקשר הישראלי: הנאמנות לארץ המוצא בלטה מאוד בקרב יוצאי טורקיה לעומת קהילות מהגרים אחרות לישראל בשנות החמישים, שאז התקשו המהגרים ממזרח אירופה וממרכזה לפתח מערכת יחסים טרנס־לאומית עם ארצות המוצא שלהם בשל הטראומה מן השואה;⁶⁴ ויוצאי ארצות ערב נותקו כמעט כליל מארצות המוצא שלהם בעקבות הסכסוך הישראלי-ערבי המתמשך. יוצאי טורקיה היו היחידים מקרב קהילות המהגרים לישראל בשנות החמישים – אשכנזים כמזרחים – שנהנו ממערכת קשרים דו־צדדיים (בילטרליים) מידיים עם המולדת שעזבו (ובכך קדמו בתשע שנים גם ליהודי איראן), והדבר חיזק פיתוח של הערכה עצמית בקרבם על יכולתם לתרום למדינת ישראל הצעירה. נעבור כעת לאופן שנעשה ממד זה כלי לגיבוש פעילות דיפלומטית בתוך משרד החוץ.

שבתאי דינר: הדיפלומט של יהודי טורקיה

מסמכי מדור טורקיה במשרד החוץ, בראשותו של שבתאי דינר, מעידים על תפקודו של דינר כמנהיג הקהילה הטורקית בישראל מטעם מפא"י בשנות המדינה הראשונות, וגם על השתלבות פעילותו כדיפלומט במערך התעמולה שניהלה מדינת ישראל כלפי דוברי טורקית בישראל ומחוצה לה. שבתאי דינר נולד באיסטנבול, כנראה לאחר מלחמת העולם הראשונה, וגדל ברובע באלאט, ששם התגוררה אוכלוסייה יהודית רבה.⁶⁵ בראשית 1939 לכל המאוחר, כשהיה דינר עלם צעיר לאחר סיום לימודיו התיכוניים, הוא היה שותף להקמת הארגון נאמני ציון. הארגון, שנוסד ביוזמה עצמית מובהקת, פעל במחתרת מחמת האיסור על פעילות ציונית גלויה בטורקיה, וביקש לקדם את עקרונות הציונות החלוצית, להפיץ ספרות עברית

62 שם, עמ' 114.

63 על משבר הנישול של יהודי טורקיה בתקופת הרפובליקה ראו: Rifat N. Bali, *The Silent Minority in Turkey: Turkish Jews* (trans. from Turkish Paul Bessemer), Libra Kitap, Istanbul 2013.

64 Dani Kranz, 'Changing Definitions of Germanness across Three Generations of "Yekkes"', *German Studies Review*, 39, 1 (2016), pp. 99-120; in Palestine/Israel, משה צוקרמן ומשה צימרמן, *חושבים גרמניה: דיאלוג ישראלי*, רסלינג, תל אביב 2022, בייחוד עמ' 11-19, 49-62.

65 מרגלית סטינגר הביאה במחקרה תיאור ביוגרפי ראשוני של דינר: סטינגר, 'עיתונות הלאדינו בראשית שנות המדינה', עמ' 142. מחקרנו מרחיב את היריעה בנוגע לדינר ומספק ניתוח ביוגרפי מקיף ראשון שלו, על בסיס מקורות שטרם נחקרו. על כך שדינר גדל בבאלאט ראו: נתן ייני, 'ציונות ברפובליקה התורכית ועלייה ממנה 1923-1952', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תשס"ח, עמ' 48.

ברוח זו ולעשות נפשות לעליית טורקים לארץ ישראל. רוב חבריו היו תלמידים בגילי בית ספר. דינר שימש נשיא הארגון וקיים מגעים מטעמו עם מוסדות ציוניים, כגון קרן קיימת לישראל, קרן היסוד והסוכנות היהודית לארץ ישראל, וניסה לגייס את תמיכתם באגודה.⁶⁶ נאמני ציון נחלשו בתוך שנים אחדות בשל הגירת מקצת מנהיגי התנועה לארץ ישראל, לרבות דינר.⁶⁷ הלה הגיע לארץ ישראל במועד מסוים בראשית שנות הארבעים, והיה מעורב בארגון עליית הנוער מטורקיה. באוגוסט 1942 תיאר דינר בפירוט עבור קוראי העולם, ביטאון ההסתדרות הציונית, את עלייתם של נערים בני 12-17 שנקלטו בבן שמן, במגדיל ובנקודות חקלאיות אחרות.⁶⁸

מאז 1943 שימש דינר מזכיר מועצת המועדון קדימה בתל אביב, שהוקם בשנות השלושים בידי יוצאי סלוניקי אשר היגרו לתל אביב, ועד 1943 כבר זוהה בעיתון *הד המזרח* בשם 'מועדון יוצאי ארצות הבאלקאן', ובכלל זה טורקיה.⁶⁹ את פעילות המועדון מימנו כנראה בעיקר מסי החברים, שנמנו רובם עם הבורגנות הצומחת של יוצאי הבלקן וטורקיה בשלהי תקופת המנדט.⁷⁰ אם כן, דינר קיים בשנים הראשונות לאחר הגירתו פעילות קהילתית בקרב יהודים דוברי לאדינו מיוון, מבולגריה, מטורקיה ומקהילות פוסט-עות'מאניות אחרות, ולא רק בקרב יוצאי טורקיה.

עם הקמת המדינה גויס דינר למשרד החוץ, ושם מונה לראש מדור טורקיה במחלקת המזרח התיכון. המינוי הזה היה מהיר, ולא מן הנמנע שהיה לדינר ניסיון דיפלומטי מוקדם יותר, אולי במחלקה המדינית של הסוכנות היהודית.⁷¹ בו בזמן קיים דינר פעילות פוליטית

66 שם, עמ' 48-49.

67 בקיץ 1943, לאחר שעלה דינר לארץ ישראל, החלה לפעול בטורקיה תנועת החלוץ, בהנהגת פעילים ציונים מארץ ישראל, רובם ככולם ממוצא מזרח-אירופי. בעקבות כך נחלשה תנועת נאמני ציון עוד יותר, ואנשי החלוץ, שהיה להם הון תרבותי, סמלי וכלכלי רב מזה של נאמני ציון, הנהיגו את פעילות ההכשרה החלוצית בטורקיה בכלל ובאיסטנבול בפרט וריכוזו את העלייה. ראו: שם, עמ' 49-74.

68 שבתאי דינר, 'עלית נוער מתורכיה', *העולם*, 27.8.1942, עמ' 2-3.

69 'תל אביב: במועדון "קדימה" ת"א', *הד המזרח*, 19.4.1943, עמ' 17.

70 כך למשל הזמנה להשתתפות בחוג לספרות עברית שנשלחה בינואר 1946 ל-56 חברים במועדון קדימה, ובכללם דינר, מוענה לבני משפחות מכובדות מקרב יוצאי הבלקן וטורקיה, בדגש על יוצאי סלוניקי: אנג'ל, העליון, ונוזה, מודיאנו, מטרסו, מטלון, נבון, קובו, רקנאטי ועוד. ראו: מועדון קדימה, ועדת התרבות, אל הרשומים ברשימה הר"ב, 28.1.1946, ארכיון המרכז למורשת שאלוניקי ויוון, פתח תקווה, קלסר השנים 1946-1948.

71 בפברואר 1947 פרסם דינר מאמר מקיף, המשקף ידע גאופוליטי נרחב, על המאבק בין הרפובליקה הטורקית למדינה הסורית הצעירה על חבל אלכסנדריה. ראו: שבתאי דינר, 'תורכיה ובעית אלכסנדריה', *דבר*, 17.2.1947, עמ' 2. בהמשך אותה שנה הוא פרסם עוד מאמרים בדבר על יחסי החוץ של טורקיה. הידיעות המרובות שפרסם דינר במאמרים אלה והבמה שזכה לה בדבר מרמזות כי הוא היה מעורב בדיפלומטיה של היישוב עוד קודם להקמת המדינה. זאת ועוד, אליהו ששון, ראש המחלקה הערבית של הסוכנות היהודית, שימש כאמור הצייר הראשון של ישראל בטורקיה בד בבד עם ראשית פעילותו של דינר כמייסד מדור טורקיה במשרד החוץ; ייתכן אפוא שקשרי העבודה בין השניים קדמו להקמת המדינה.

מטעם מפא"י. כך למשל תיאר עיתונאי דבר ביוני 1949 את הרצאתו של דינר הכריזמטי בקורס לפעילי קליטה מקרב עולי טורקיה שזוהו עם מפא"י:

הקשבתי לנאומו ב'אידיש' שלהם [לאדינו], שיש לה, דרך אגב, צלצול רך ונעים מאוד [...] [הנוכחים] מחאו לו כף בתוך הנאום, ובסוף הנאום, וניכר היה שהוא קלע אל לבותיהם [...]. [דינר הרצה] על תקומת ישראל, על חיסול הגולה, על קשייה של המדינה [...]. כן, בין שבתי דינר, מראשוני 'נאמני ציון', לבין אחיו, שרבים מהם נמצאו בארץ אך זה עשרה ימים, לא עמדה כל מחיצה.⁷²

בשנים הראשונות למדינה כתב דינר מאמרים שונים, ואלה פורסמו בעיתוני מפא"י בלאדינו, *El Avenir* ומאוחר יותר *El Tiempo*. באוקטובר 1950 הוא אף נבחר למועצת עיריית תל אביב מטעם סיעת הסתדרות העובדים הכללית, וכיהן בתפקיד עד יולי 1952.⁷³ בפרוטוקול ישיבת מרכז מפא"י שנקבעה בה הרשימה לקראת הבחירות לכנסת השנייה, אשר נערכו ביולי 1951, יועד דינר להשתבץ במקום ה-59 ברשימת המפלגה לכנסת. בפרוטוקול ציון דינר כאחד העולים מטורקיה, וזו עדות שבעיני הנהגת מפא"י הוא היה נציג של קהילתו; סמוך לו ברשימה נמצאו נציגים לעולי בולגריה, סוריה, תימן, טריפולי (לוב) והעלייה האנגלו-סקסית.⁷⁴ דינר הוצב לבסוף במקום ה-55 ברשימה, ובילקוט הפרסומים צוין מקצועו 'עסקן', ולא עובד מדינה.⁷⁵ באותן בחירות זכתה מפא"י ב-45 מנדטים, ודינר נותר מחוץ לכנסת, אולם עצם הצבתו במקום גבוה יחסית ברשימת מפא"י מצביע על כוחו הפוליטי האיתן בשנות המדינה הראשונות. כך למשל דינר הקדים במקום אחד ברשימת מפא"י לכנסת את גרשון אגרון (1893-1959), לימים ראש עיריית ירושלים, וב-12 מקומות את גיורא יוספטל (1912-1962), מנהל מחלקת הקליטה בסוכנות היהודית.⁷⁶ ערב הבחירות ולאחריהן נשלח דינר לא אחת מטעם מפא"י לאספות עולים בריכוזים של יוצאי טורקיה, למשל במושב העולים בורגתא בעמק חפר.⁷⁷

72 שבתאי, 'נשיתי לבין "תורכים"', עמ' 2.

73 להשתייכותו של דינר לסיעת ההסתדרות ראו לדוגמה: 'מעל במת המועצה העירונית', ידיעות תליאביב-יפו, 15.5.1951, עמ' 15. דינר הוחלף כחבר מועצה בידי מנחם כהן מאחר שדינר נמצא 'שוהה בחו"ל זה זמן רב'. ראו: ללא ציון מחבר, 'חבר מועצה חדש ממפא"י', חרות, 7.7.1952, עמ' 4.

74 'מפא"י בוחרת את נציגיה לכנסת: ישיבת המרכז, מפא"י, 22.6.1951, אתר העמותה למורשת משה שרת, ללא תאריך, <https://tinyurl.com/2ev3wt99>.

75 'חוק הבחירות לכנסת השניה, תשי"א - 1951', ילקוט הפרסומים, 174, 13.7.1951, עמ' 1141-1142, <https://tinyurl.com/b5ure7vr>.

76 שם, עמ' 1142. נציין כי להבדיל מאגרון, שעל שמו נקרא רחוב ראשי בירושלים, ומיוספטל, שעל שמו נקרא בית חולים באילת, מדינת ישראל לא הנציחה את דינר כלל. שלא כחגי דיקן, שדינר קלט לשירות החוץ של ישראל, וכנסים יעיש, שנזכרים באתר ההנצחה של משרד החוץ, דינר אינו מוזכר בו. גם ויקיפדיה העברית טרם מצאה לנכון לייחד לו ערך.

77 'מרכז מפלגת פועלי ארץ ישראל, מחלקת הקליטה: אסיפות עולים', דבר, 8.1.1952, עמ' 4. במודעות שעסקו במקצת אספות העולים האלה צוין שההרצאה נישאה ב'אישפ. [ניולית]' ואחרות - ב'ספרדית', כלומר בלאדינו.

בשנת 1952 לכל המאוחר סיים דינר את תפקידו במשרד החוץ. באותה שנה הוא נשלח לאמריקה הלטינית בשליחות קרן היסוד ופעל לגיוס כספים מטעם 'המגבית המאוחדת בקרב העדות הספרדיות במספר ארצות שבאמריקה הלטינית'. הוא שב לישראל בסתיו 1954.⁷⁸ לקראת הבחירות לכנסת השלישית (יולי 1955) לא נכלל דינר ברשימת מועמדי מפא"י לכנסת, והדבר מרמז על היחלשות כוחו הפוליטי.⁷⁹ למרות זאת, באותה תקופה נקרא דינר לדגל, שהה בישראל והשתתף באספות במעברות וביישובים שונים מטעם מפא"י.⁸⁰ אחרי כן עבד דינר במפלגת האיחוד העולמי, מפלגת הגג של מפא"י בהסדרות הציונית ובקונגרס הציוני העולמי, קודם להקמת מפלגת העבודה הציונית העולמית בשנת 1968. ביולי 1956 דנה מזכירות האיחוד העולמי בהשתתפות אישים בכירים שקשורים לתנועת העבודה (ובהם יוספטל), על מצבה של יהדות מרוקו לאחר שאסרו שלטונות מרוקו על ההגירה היוצאת ממנה לישראל. דינר תואר בכתבה זו במילים 'שליח האיחוד העולמי [...] שחזר כעת ממרוקו'. בישיבה הוא 'תיאר את מצבם ותלאותיהם של אלפי יהודים שחיסלו את עסקיהם ורכושם ומצטופפים לאלפיהם במחנה העליה' ו'דרש ממוסדות התנועה הציונית פעולה דחופה להתרת העליה ממרוקו'.⁸¹

אחרי כן, לכל המאוחר בשנת 1957, הגיע דינר למקסיקו, כנראה כשליח אחד המוסדות הלאומיים מטעם מפא"י.⁸² דינר ומשפחתו השתקעו בעיר, וממנה שלח דינר לעיתון **במערכה**, שזוהה עם העילית הספרדית הירושלמית הוותיקה, סקירה על הקהילות היהודיות במקסיקו.⁸³ בשנת 1967 נזכר דינר פעמיים **במערכה** כעורכו של עיתון ציוני במקסיקו סיטי – *Voz sefaradi* (קול ספרדי, 1966-1971).⁸⁴ ממאמר שפורסם בשנת 1977 עולה כי דינר נפטר שנים אחדות קודם לכן, במקום מושבו במקסיקו סיטי.⁸⁵ דינר שיקף בימי חייו דינמיקה מאלפת של זהויות: תחילה יהודי דובר לאדינו שנולד בתפר שבין ימי האימפריה העות'מאנית לימי הרפובליקה הטורקית, ששם גדל והתעצב;

78 'יחיד וציבור', זמנים, 12.11.1954, עמ' 8.

79 'חוק הבחירות לכנסת השלישית, תשט"ו – 1955 [נוסח משולב]', **ילקוט הפרסומים**, 425, 10.7.1955, עמ' 1005-1007, <https://tinyurl.com/2dykbv4j>.

80 ראו לדוגמה: ללא ציון מחבר, 'מרכז מפלגת פועלי ארץ ישראל, מחלקת הקליטה: אספות במעברות', **דבר**, 28.4.1955, עמ' 3.

81 ללא ציון מחבר, 'איסור העליה ממרוקו בדיוני האיחוד העולמי', שם, 31.7.1956, עמ' 4.

82 הדיווח המוקדם ביותר של דינר ממקסיקו פורסם בספטמבר 1957. ראו: שבתאי דינר, 'בשולי דברים: שליח בלי תואר', שם, 30.9.1957, עמ' 2.

83 שבתאי דינר, 'קבוצי היהודים במקסיקו', **במערכה**, 3.1.1964, עמ' 7, 17.

84 כתב העת אצור בספריית UCLA: <https://tinyurl.com/yc5u2nt5>. לשני המאמרים על כתב העת ראו: א' [אברהם] אלמאליח, "וזה ספרדי" – ירחון לחיי חברה', **במערכה**, 26.3.1967, עמ' 22; 'תואר ד"ר לפילוסופיה הוענק: להרב [!] אברהם שלם ממקסיקו', שם, 20.10.1967, עמ' 19.

85 מרדכי אבישי, 'מקסיקו: יהדות בבנין זכוכית', **על המשמר**, 22.9.1977, עמ' 4. מכיוון שהעיתון *Voz sefaradi* חדל להתפרסם בשנת 1971, ייתכן שבאותה שנה הידרדרה בריאותו של דינר או שהוא נפטר בה.

אחרי כן, פעיל ציוני צעיר מחתרתי בטורקיה בשלהי שנות השלושים, שייסד ארגון ציוני ביוזמה עצמית עוד לפני פעילות החלוץ; בשנות הארבעים מהגר צעיר לארץ ישראל, ספרדי מטורקיה שלא השתייך לעילית הספרדית הוותיקה, נעשה פעיל קהילתי בקרב המהגרים מהבלקן ומטורקיה והחל להשתלב בתנועת העבודה; בתקופה הנדונה במאמר זה איש שירות החוץ, בעל מהלכים בתחום המוניציפלי ויומרות בתחום הפוליטיקה הארצית, מנהיג קהילה טורקי שמבקש להשתמש בקשריו ובכישוריו כדי לקדם בעת ובעונה אחת זיקות הדוקות לישראל ולטורקיה בקרב הקהילה הטורקית; ולבסוף, משלהי שנות החמישים, יהודי ספרדי ציוני באמריקה הלטינית. דינר היה בכל פרקי חייו האלה הן יהודי ספרדי הן ציוני מקומי ועולמי, בעת ובעונה אחת.

נתמקד כעת בפעילותו של דינר כראש מדור טורקיה במשרד החוץ. הוא הופקד שם על מערך תעמולה חוץ-ישראלי, שכפי שנראה בהמשך, היה גם כלי לאוריינטציה פנים-קהילתית בישראל. המדור עקב בקפידה אחר עיתונים שהופצו ברפובליקה הטורקית בלשונות שונות (טורקית, לאדינו, צרפתית, יוונית ועוד) ועסקו בקשרים הדיפלומטיים שהתעוררו בין טורקיה לישראל, ביחסה של טורקיה לישראל ובהתפתחויות בקהילה היהודית המקומית.⁸⁶ בזיקה למעקב השוטף אחר העיתונים המתאימים בטורקיה הפיק מדור טורקיה ביטאון בטורקית – *Israil Devletinden Haberler* (חדשות ממדינת ישראל); זה פורסם מאז 30 בנובמבר 1948 והיה תגובה ישירה לפרסומים בעיתונות הטורקית הכללית מחוץ לישראל. לפי דוח של המדור, 'הביולטין מופיע בקביעות פעם בשבוע ונשלח לע"ע' [לעת עתה] לרשימה המכילה 350 כת[ו]בות של עתונאים, מיניסטריונים, מוסדות תרבות, סוכנויות ידיעות, לשכות מסחר בכל רחבי תורכיה וציריותיה בארצות העולם'.⁸⁷ בגיליון יחיד של הביטאון שהגיע לידינו, מ-15 במארס 1949, שישה עמודים אורכו, סקירה קצרה של הביוגרפיות של שרי ממשלת ישראל וקטעים מנאום של בן-גוריון שהציב שלוש מטרות עיקריות למדינה הצעירה: הגנה על גבולותיה ועל אזרחיה, קליטת עלייה וביסוס כלכלת המדינה הצעירה.⁸⁸ כמה מהפרסומים שעוררו את המדור להוציא לאור ביטאון בטורקית היו בסגנון אנטישמי, למשל חוברת טורקית מיולי 1949, 'שצלב הקרס וכתבה אנטישמית מסומנים עליה'.⁸⁹ גם הלשון הטורקית, שפת פרסום הביטאון

86 ראו לדוגמה ריכוז ידיעות עיתונאיות בלשונות אלו בנוגע לפתיחת הקונסוליה הישראלית באיסטנבול ב-16 בנובמבר 1949: א"מ, פ-981/3, עמ' 2-80.

87 מחלקת המזרח התיכון, משרד החוץ, 'דו"ח מעבודת המדור לעניני תורכיה של המחלקה למזרח התיכון', 2.1.1949, שם, חצ-72/28, עמ' 116-118 (הציטוט מעמ' 116). על הפקת הביטאון והפצתו ראו: שם, חצ-2568/5, לסירוגין.

88 ראו: *Israil Devletinden Haberler*, גיליון 16, 15.3.1949, שם, חצ-72/28, עמ' 102-107.

89 ש' דינר, המדור לעניני תורכיה, אל מר קרנצמן, המחלקה הכלכלית של הסוכנות היהודית, ירושלים, 5.12.1949, שם, עמ' 150. פרסומים אנטישמיים בעיתונות הטורקית נפוצו בשנות השלושים והארבעים, בין השאר בזיקה לעליית הנאציזם ולתקופת השואה. ראו: אבנר לוי, 'הפרעות ביהודי תראקיה, 1934, פעמים, 20 (תשמ"ד), עמ' 115-123; Efrat Aviv, *Antisemitism and Anti-Zionism*, in Turkey: From Ottoman Rule to AKP, Routledge, London 2017, pp. 35-45, 60-62.

של מדור טורקיה, מרמזת שהביטאון יועד לקהל טורקי כללי, מוסלמי בעיקרו, ולא דווקא לקהל יהודי, שכן במקרה כזה הגיוני יותר שבתקופה הנדונה פרסום כזה עוד היה מופץ בלאדינו, ואולי אף בצרפתית.

אמצעי חשוב לא פחות לתעמולה, ואולי אף יעיל יותר מבחינת יכולת תפוצתו, היה שידורי קול ישראל בטורקית. יעקב שמעוני (סימון, 1915-1996), יליד ברלין שהיגר לארץ ישראל בשנת 1936, היה עמיתו של דינר במחלקת המזרח התיכון במשרד החוץ. באוקטובר 1948, כחצי שנה לפני שהכירה טורקיה רשמית בישראל, פנה שמעוני למנהל קול ישראל (השידור הציבורי הישראלי):

משרד החוץ מבקש לפתוח בשידורים בשפה התורכית מ'קול ישראל'. בטוחני שאינני צריך להאריך בדברים על חשיבותם הגדולה של תעמולה וקשרים והפצת ידיעות באותה ארץ מזרחית-מוסלמית שאיננה אויבת לנו מעיקרה, אך עד היום סגורה בפנינו ובפני דברנו וזרה לנו עד מאד.⁹⁰

שמעוני ביקש למקם את השידורים בשעה אידיאלית לצריכה בטורקיה, והדבר תואם עם הרשויות הטורקיות.⁹¹

מתכתובות שהתנהלו בשנת 1949 עולה כי דינר פעל בהתמדה כדי לוודא את איכות שידורי קול ישראל בטורקית וקליטתם בטורקיה, תוך כדי שינוי התדרים לשם כך.⁹² שעות השידורים הוזזה לעתים לפי צורכי קול ישראל, שהיו לו עוד העדפות מלבד קידום היחסים בין ישראל לטורקיה.⁹³ דוגמה מרכזית להקפדתו של דינר על קידום שידורי קול ישראל בטורקית הוא ביקורה של קבוצת הכדורגל המפוארת פנרבחצ'ה בישראל במאסר 1950, לארבעה משחקים מול קבוצות ישראליות שהשתייכו למרכז הפועל. ביקור זה תואם לפרטי פרטים עם משרד החוץ, ודינר היה מעורב בו עד אישור התפריט שהוגש לשחקנים⁹⁴ וארגון מסיבת הקוקטייל.⁹⁵ דינר פנה להנהלת קול ישראל כדי שתסקר את המשחק בשפה הטורקית: 'משרדנו מייחס חשיבות לבקור הראשון של קבוצה ספורטיבית מארץ כמו תורכיה ובדעתנו לנצל את הבקור הזה לפרסום רחב בעקר בארצות השכנות', כלומר

90 י' שמעוני, מחלקת המזרח התיכון אל ד"ר מ' סולובייצ'יק, מנהל קול ישראל, הקריה, 26.10.1948, א"מ, חצ-2568/5, עמ' 542. ההדגשה במקור.

91 שם.

92 ש' דינר, המדור לענייני תורכיה, אל הנהלת קול ישראל, 16.10.1949, שם, עמ' 239; נסים כהן, מחלקת התיאום, קול ישראל, אל מר ש' דינר, ראש מדור תורכיה [!], 2.11.1949, שם, עמ' 211.

93 ד"ר מ' סולובייצ'יק, מנהל שירות השידור, אל משרד החוץ - המחלקה למזרח התיכון, 10.2.1949, שם, עמ' 487; נ' כהן, מחלקת התיאום, אל מר ש' דינר מחלקת המזרח התיכון לענייני תורכיה, 20.5.1949, שם, עמ' 385.

94 'אכיר לך תודה אם תואיל לאפשר למלון הנ"ל ["הירקון"] להגיש לחברי הקבוצה בשר בכל יום', כתב ראש הטקס במשרד החוץ למפקח על המזון, כשהוא מכתב את דינר. ראו: מ' סימון, ראש הטקס, אל המפקח על המזונות, יפו, 6.3.1950, שם, עמ' 98.

95 מחלקת המזרח התיכון אל הנהלת קפה 'בוסתן', רחוב בן-עמי 9, תל אביב, 6.3.1950, שם, עמ' 97.

בארצות ערב. 'על כן', הוסיף דינר, 'נבקשכם לאפשר לנו לשדר בימים 11 ו-18 במרס בשעה 20:00 שדור מיוחד בת בו תינתן סקירה מפורטת על מהלך המשחק ותוצאותיו'. לצורך כך נדרשה לכל היותר כרבע שעת שידור.⁹⁶

דינר ראה ביחסי ישראל-טורקיה כלי ליצירת עוצמה רכה של ישראל באזור, ובכלל זה להשפעה תרבותית, סמלית ופסיכולוגית על ארצות ערב. נראה כי דינר העלה בעיני רוחו משקיף פלוני בעולם הערבי שיעמוד כמשתאה מול הבאת קבוצת כדורגל נודעת ואיכותית למדינת היהודים שרק הוקמה. ההקשר המשתמע היה שארצות ערב מחמיצות את עוצמתה הגוברת של ישראל לא רק במישור הצבאי אלא גם במישור הדיפלומטי, התרבותי והספורטיבי, ואת יכולתה של ישראל לזכות בהכרה לפי העוצמה הרכה שהיא צוברת באזור. מובן כי לדימוי כזה היה קשר ישיר לגאווה שהרגיש דינר כלפי הזהויות הישראליות והטורקיות שלו, שבשלהי שנות הארבעים ובראשית שנות החמישים נשזרו בקרבו להגדרה עצמית כיהודי ציוני, מזרח-תיכוני, בעל אוריינטציה מערבית במלחמה הקרה המתהווה.

שבתאי דינר: הצנזור הקהילתי

למרות התמקדותו של דינר בפעילות המערך הדיפלומטי הישראלי, לפעילותו היה פוטנציאל להפיתו למנהיג קהילתי חדש, בעל פוטנציאל רב יותר לתווך בין הממסד לקהילה. כך למשל מהגרים יהודים טורקים צעירים יחסית, שבשני העשורים שקדמו להגירה לישראל למדו בטורקית במערכת החינוך של הרפובליקה, ולכן שלטו בשפה זו, יכלו למצוא עניין בביטאון משרד החוץ בטורקית שערך מדור טורקיה בראשות דינר. ביוני 1949 פנה ארגון עולי טורקיה לדינר: 'נבקש את כ"ב [כבודו] שיאיל לשלוח בכל שבוע כמה עשרות אגזמפלרים [עותקים] של הבולטין הטורקית אשר מתפרסם על ידי מחלקתו', וזאת 'היות ויש רצון רב לדעת מצד עולינו לכל הנעשה בארץ' (ראו דימוי 2).⁹⁷

במכתב צוין כי ארגון עולי טורקיה פעל כחלק ממועדון קדימה של יוצאי הבלקן הדוברים לאדינו, שכאמור דינר היה פעיל מרכזי בו שנים אחדות קודם לכן. בקשה זו התאפשרה אפוא בזכות קשרים אישיים ארוכי שנים בין דינר לאנשי ארגון העולים. דינר נענה במהירות לפנייתם, שלח להם את הביטאונים, ולאחר דיאלוג נוסף עמו השיב: 'כי נתתי הוראה לשלוח בקביעות את הבולטין בשפה התורכית למחנות העולים בהם מרוכזים העולים מתורכיה לפי רשימתכם'.⁹⁸ כך, כלי שיוזם שירות החוץ של ישראל לצורך יצירת תעמולה כלפי חוץ נעשה בעת ובעונה אחת כלי לפיתוח אוריינטציה פנים-קהילתית ובעל פוטנציאל לתחרות פוליטית בין דינר למנהיגים אחרים.

96 ש' דינר, מחלקת המזרח התיכון, אל הנהלת קול ישראל, מח' תיאום התכניות, 1.3.1950, שם, עמ' 108.

97 ארגון 'עולי טורקיה' אל מנהל מחלקה טורקית [!], ש"ע"י מחלקת למזרח [!], התיכון, משרד החוץ, מר דינר, 7.6.1949, שם, עמ' 370.

98 ש' דינר, המדור לענייני תורכיה, מחלקת המזרח התיכון אל התאחדות עולי תורכיה, 3.7.1949, שם, עמ' 358.

מאבק על הייצוגים האתניים של יהודי טורקיה במדינת ישראל הצעירה

ארגון "עולי טורקיה"
(מועצה קרימה)
רח' נחלת בנימין 20, תל-אביב: 4384
תל-אביב

תל-אביב 7.6.49 194

לכבוד
מנהל מחלקת טורקית
שע"י מחלקת למזרח התיכון
משרד החוץ
מר. דינר

א.נ.
בבוקרנו האחרון בבתי העולים עלתה שאלה של חוסר עתונות בטורקית, היות ויש רצון רב מצד עובדי עולינו לכל הנעשה בארץ, נבקש את כ"ב שיואל לשלוח בכל שבוע כמה עשרות אגזמפלרים של הבולטין הטורקית אשר מתפרסם על ידי מחלקתו.
מנהל התרבות בבית העולים אשר בבאר יעקב הפרצנו ביחוד להזדרז במפעל זה.
אנו תקווה שבקשתנו תקבל את כל תשומת לבו.

הננו בכל הכבוד,
א.נ. 8/1960.0

א.נ. 8/1960.0

1949 יוני 10
מספר 900/15
תיק 10/1/1

דימוי 2: פניית ארגון עולי טורקיה לקבלת עותקים מביטאון מדור טורקיה, 7.6.1949.
א"מ, חצ-2568/5, עמ' 370. באדיבות ארכיון המדינה, ירושלים

כאמור, דינר כתב בעיתוני הלאדינו שזוהו עם מפא"י, אולם בעיתון המתחרה שערך יעיש כונה דינר בנובמבר 1949 'דיקטטור'.⁹⁹ מנגנון התעמולה המשומן שעליו הופקד דינר כאיש משרד החוץ היה לעתים קרובות לצנינים בעיני חברי קהילה שונים; פרט זה אינו מפתיע, שכן ממסמכי משרד החוץ ברור כיצד ביקש מנגנון זה לסנן קולות פנימיים ביקורתיים שהיו

99 סטינגר, 'עיתונות הלאדינו בראשית שנות המדינה', עמ' 210, הערה 96.

לא רצויים בעיניו וכאלה שישפיעו לרעה על דימויה של ישראל ועל הניסיון המאומץ לקיים תעמולה לשם חיזוק דימוי זה.

במקרה אחד התפרסם בסתיו 1949 מאמר על בית העולים בנתניה של המדור לטיפול בעולה בעיתון טורקי ששמו לא צוין.¹⁰⁰ עותק של המאמר – 'Yahudi devleti güc durumda' (המדינה היהודית נמצאת במצב מורכב) – נשלח למדור טורקיה במשרד החוץ ונשמר בארכיון. הוא עסק בתופעות קשות לעיכול בחברה הישראלית בת הזמן, שהמודעות החברתית אליהן הייתה רחבה אולם הממסד ביקש לצמצם את הדיון בהן: תופעת העזיבה של מהגרים יהודים, בין השאר מצפון אפריקה, את ישראל, והשוק השחור שהתקיים לצד משטר הצנע.¹⁰¹

לפי מכתב אשר מוען לדינר, יהודים טורקים ששכנו בבית העולים בנתניה ביקשו לדבר על מאמר זה בשידורי קול ישראל לעולה שנערכו בשפה העברית, ולכן פנתה הנהלת בית העולים בנתניה לאחראים על שידורי קול ישראל לעולה. הן אנשי המדור לטיפול בעולה הן אנשי קול ישראל לא יכלו להבין את הכתוב במאמר, אולם הדעת נותנת שהם חשדו כי תוכנו עלול להיות שנוי במחלוקת. לכן פנו אנשי קול ישראל לעולה לדינר [כדי ש]תואילו לתרגם לנו את המאמר המצורף, שכן המדור לטיפול בעולה ביקש מעימנו להשתמש במאמר באחד משידורינו הבאים, שאליהם מאזינים גם יהודי טורקיה.¹⁰² במשתמע, אנשי המדור לטיפול בעולה ביקשו את אישורו של דינר לשימוש בחומר זה או שביקשו ממנו לחזק את סברתם שעליהם להיפער מצרה זו. התיקים מהתקופה הנדונה מפורטים ביותר ומלאים תכתובת של דינר על מגוון נושאים, אולם לא מצאנו בתוכם את תגובתו לעניין זה. אנו משערים כי דינר ביקש לחסום את השידור השנוי במחלוקת, אשר היה עלול לקרוא תיגר על הדימוי שביקש לטפח בקרב יהודי טורקיה בנוגע למדינת ישראל, וייתכן שהצליח בכך. מאז הציג ז'אק דרידה בספרו הנודע מחלת ארכיב (*Mal d'archive*, 1995) את הארכיבאי השומר על מסמכי הארכיון בתור 'שומר סף'¹⁰³ רבו מאוד המחקרים הביקורתיים על הארכיון ועל הצנזורה הקיימת בארכיונים, ובפרט ב'ארכיונים גדולים'. גם השיח הציבורי בנושא גבר מאוד בשנים האחרונות, למשל בכל הנוגע לצנזורה הגוברת על מסמכים מארכיון המדינה – בין השאר במעבר ההדרגתי להנגשה דיגיטלית של אוספיו.¹⁰⁴ דיונים

100 בשל עיצוב עמודי העיתון ייתכן שגזיר העיתון פורסם בעיתון הנפוץ *Yeni Sabah* (בוקר חדש, 1964-1938), שירשו *Sabah* (בוקר) רואה אור עד ימינו. השוו לגזיר עיתון אחר מהעיתון שנשמר בארכיון המדינה: א"מ, פ-981/3, עמ' 25. אנו מודים לד"ר נדב סולמונוביץ על עצתו הטובה.

101 ראו: 'Yahudi devleti güc durumda', ללא תאריך, א"מ, חצ-2568/5, עמ' 225-228. מעניין לציין כי המאמר לווה בתמונה של בן-גוריון באיקונוגרפיה טורקית אופיינית בת הזמן (שם, עמ' 227), וזו הדהדה בין השאר את האיקונוגרפיה של דמות אטאטורק.

102 אברהם ברטורא, שידורי קול ישראל לעולה אל דינר, משרד החוץ, המחלקה למזרח התיכון, 31.10.1949, שם, עמ' 223.

103 ז'אק דרידה, מחלת ארכיב: הרפסה/רושם/רישום פרוידיאניים (תרגמה מצרפתית מיכל בן נפתלי), רסלינג, תל אביב 2006.

104 אזולאי, 'ארכיון', עמ' 37-17; יעקב לזוביק, 'אלפי תיקים היו אמורים סוף סוף להיחשף. ואז הגיעה הצנזורה', *הארץ*, 20.4.2022, <https://tinyurl.com/yshuyf4j>.

אלה נגעו גם לחקר יהודי ארצות האסלאם בישראל, למשל כאשר פסק בג"ץ בשנת 2021 נגד ההיסטוריון שי חזקוני, שעתר בבקשה לקבל גישה למסמכי שירות הביטחון הכללי על פעילותו במעברות בשנות החמישים, בטענה שחשיפת מסמכים אלה יש ביכולתה לפגוע בביטחון מדינת ישראל.¹⁰⁵ אכן, מנגנוני צנזורה מורכבים מקשים את הביצוע של מחקרים בארכיונים גדולים, אולם לעתים דווקא הם מספקים לנו חרך הצצה איכותי למקרים שגורמים מרכזיים שימשו בהם 'צנזורים' בעצמם. כזה היה המקרה של דינר, עובד המדינה הבכיר, בקהילת יהודי טורקיה שהוא השתייך אליה.

זמן קצר לאחר שהיגר יצחק יעיש מאיסטנבול לישראל, בראשית 1949, הוא ביקש לרתום את ניסיונו כעיתונאי בטורקית ובלאדינו במולדתו כדי לערוך עיתון בלאדינו עבור הקהילה הטורקית בישראל. בתקופה הנדונה נדרש כל מיסד עיתון חדש לקבל אישור מהמנהל לעיתונות, הסברה וקולנוע במשרד הפנים הישראלי.¹⁰⁶ כך עשה גם יעיש. במאי 1949 ביקש ישעיהו קלינוב (1890-1963), ראש המנהל לעיתונות, הסברה וקולנוע, חוות דעת ממחלקת המזרח התיכון במשרד החוץ על יעיש ('אש יצחק') ועל עוד אדם – יעקב בן מאיר (הכוונה ליעקב בן-מאור), כדי לבחון אם לאפשר להם להוציא לאור עיתון בעריכתם (ראו דימוי 3).¹⁰⁷ ממכתבו של קלינוב מתברר כי יעיש ובן-מאור ציינו בבקשתם להוציא לאור עיתון בישראל כי בהיותם בטורקיה הם ערכו את השבועון *Or Yehuda*, שמטרתו 'תעמולה ציונית', וכי 'ברצונם להמשיך בהוצאת השבועון כאן בשפה הספרדית [היהודית], בשביל עולים חדשים מארצות שונות, דוברי איספנוולית'.¹⁰⁸ קלינוב קיים שיחה מקדימה עם איש משרד החוץ, וממנה 'מתברר שיש בידי מחלקתכם אי-אלה ידיעות על האנשים הנ"ל'. קלינוב לא הסתפק בחוות הדעת הלא רשמית וביקש חוות דעת בכתב.¹⁰⁹

הנושא הועבר עד מהרה ל'שומר הסף' הממסדי בנוגע לקהילה הטורקית בישראל, הלא הוא דינר. הלה השיב לקלינוב במהירות כי יעיש עסק בפעילות עיתונאית בטורקיה, אולם עיתונו 'לא עמד כלל על הגובה מבחינה פובליציסטית אפילו בהשוואה לרמת העתונות הקיימת בתורכיה'. דינר, שלא בפעם הראשונה הפגין בקיאות עמוקה במתחולל בטורקיה ובקרבת יהדותה, ביטא נקודת מבט ממסדית במלואה, שלפיה יעיש ומשפחתו הם 'עולים

105 עופר אדרת, 'בג"ץ: חשיפת מסמכי פעילות שב"כ במעברות עשויה להסב נזק לביטחון המדינה', **הארץ**, 7.4.2021. <https://tinyurl.com/2vm7syby>.

106 עמוס בלובשטיין-נבו, "'חוצפת הלעז': כך ניסתה העיתונות העברית לחסל את העיתונות הלועזית בעשור הראשון למדינה", **קשר**, 50 (2017), עמ' 53-70. פרקטיקה מקבילה התקיימה בנוגע להקצנת סרטי קולנוע: גיורא גודמן, "'פגיעה במעצמה ידידותית': הצנזורה על הקולנוע בישראל והמלחמה הקרה, 1948-1967", **עיונים**, 37 (2022), עמ' 121-146.

107 למאמר שפרסם בן-מאור ב-*La Verdad* ראו הערה 44 לעיל.

108 י' קלינוב, ראש המנהל לעיתונות, הסברה וקולנוע אל מר דינר, המחלקה למזרח התיכון, משרד החוץ, 17.5.1949, א"מ, חצ-2568/5, עמ' 391. מניסוח זה משתמע כי העיתון שיעיש ובן-מאור ביקשו להוציא לאור נועד אז לא רק עבור הקהילה הטורקית אלא גם עבור יוצאי בולגריה, יוון ומדינות אחרות.

מדינת ישראל
משרד הפנים

א. סר גינר, המחלקה לסולח התיכון, משרד החוץ.

ב. קלינוב, מינהל לעתונות, הסברה וקולנוע.

תאריך: י"ח אייר תש"ט
(17.5.49)
8355 / ט/ב

פנו אלינו ה"ה אש יצחק ובן-מאיר יעקב, עולים חדשים מתורכיה, בבקשה לתת להם רשיון להוציא שבווען בשפה הטורכית, בפנייתם נאמר, כי בתורכיה היו עורכי שבווען "אור-יהודה", ומטרת השבווען הייתה תעמולה ציונית. ברצונם להמשיך בהוצאת השבווען כאן בשפה הטורכית, בשביל עולים חדשים מארצות שונות, דוברי איספניולית.

מהשיחה הטלפונית היום אתן מתברר שיש בידי מחלקתכם אי-אלה ידיעות על האנשים הנ"ל. נכיר לכם טובה אם תואילו להודיענו בכתב בהקדם האפשרי את דעתכם בענין זה.

י. קלינוב
ראש המינהל.

משרד החוץ
מחלקת המרח התיכון

החומר החדש
18 מאי 1949
1357-3
24/1991/46

דימוי 3: פניית המנהל לעיתונות, הסברה וקולנוע במשרד הפנים למשרד החוץ בנוגע לבקשתם של יעיש ובן-מאור להוציא לאור עיתון בלאדינו, 17.5.1949. "א"מ, חצ-2568/5, עמ' 391. באדיבות ארכיון המדינה, ירושלים

חדשים אשר טרם התערו בחיי הארץ, ולפיכך יש צורך לפקח על הוצאת העיתון לאור מאחר שהם 'מתכוונים להפיץ את שבווענם בקרב העולים החדשים'. 'לדעתנו, סיכם, 'יש לשקול באיזו מידה האדונים הנ"ל יוכלו להביא תועלת לענין עדין זה' של קליטת העלייה. דינר הותיר את הסוגיה 'לשיקולן' של הרשויות, אולם מנימת מכתבו היה ברור שהוא מתנגד להוצאה לאור של עיתון כזה.¹¹⁰

110 ש' דינר, המדור לעניני תורכיה במשרד החוץ אל מר' קלינוב, מינהל לעתונות, הסברה וקולנוע,

בשל ניסיונו של דינר למנוע מייעש את ייסוד עיתונו היו ליעיש סיבות טובות למדי לראות בדינר 'דיקטטור', במילותיו, אולם על אפו ועל חמתו של דינר נוסד לבסוף עיתונו של יעיש – *La Verdad* – כעבור חמישה חודשים. כוחו של דינר היה מוגבל, ולא היה ביכולתו למנוע ממגרים חדשים, ובכללם יעיש, לשקף בעיתוניהם האופוזיציוניים את המציאות המורכבת בישראל, גם כאשר לא היה הדבר לרוחו ופגע בעיניו במעמדו של יהודי טורקיה.

סיכום

במאמרנו בחנו את מאמצייהם של שני מנהיגים טורקים בולטים בישראל להבנות את דמותם של יהודי טורקיה בישראל על רקע תפיסתם הממסדית כבלתי נראים. כוחו הפוליטי של שבתאי דינר, שנבע מהיותו בכיר בממסד של מפלגת השלטון ונציגים של יהודי טורקיה מטעמה וגם איש שירות החוץ הישראלי הצעיר, ניכר. דינר ביקש להשתמש בו לא רק לצורכי תעמולה כלפי חוץ אלא גם כדי לפקח על השימוש שערכו מנהיגי קהילה טורקים אחרים, כגון יעיש, בזיקתם בעלת החשיבות המיוחדת של יהודי טורקיה בישראל לארץ מוצאם, שהייתה גם שותפה אסטרטגית של מדינת ישראל הצעירה. דינר, מהגר ותיק יחסית, ניסה באופנים שונים להפעיל את כוחו כלפי יעיש, המהגר החדש, שזוהה עם הציונים הכלליים. הוא הקשה עליו להשמיע את קולו הייחודי, שכלל הנראה נתן ביטוי לשיח נרחב יותר בקרב עולי טורקיה בישראל, כפי שמעידה תפוצת עיתונו של יעיש, *La Verdad*, בקרבם. במקרים אלה בלטו יחסי הכוח הפנימיים בין מהגרים ותיקים וחדשים מזה ובין אנשי מפלגת השלטון והמתנגדים הפוליטיים להם מזה.

דינר הפרגמטי התערב בעיתונות הקהילתית של יוצאי טורקיה כשזו הייתה לא לרוחו. בשל ניסיונו לנתב את זרימת המידע בקרב הקהילה הטורקית בישראל כרצונו, הוא נכנס לעימות מתמשך עם גורמים קהילתיים אופוזיציוניים לממסד של מפא"י. דוגמה בולטת להיבט זה היא ניסיון מוקדם למנוע מייעש את הקמת אותו עיתון אופוזיציוני בלאדינו – *La Verdad*, שלאחר הקמתו נטה לבקר את הממסד בהקשרים של מדיניות כלכלית וקליטת עלייה. דינר הקשה לא אחת על יעיש את פעילותו, אך לא היה ביכולתו למנוע מייעש מלפעול בזירה הפנים-קהילתית בהיקפים ניכרים למדי, תוך כדי התכתבות מתמדת עם קהל הקוראים, ש'הארכיון הקטן' של עיתונות הקהילה חושף אותה. בפועל, דומה כי התחרות בין דינר ליעיש היא שדרבנה את האחרון להתמיד בחיפוש אחר בני קהילה שיאמצו את נקודת המבט שלו ולהפיץ את מסריו בקרב קהל קוראים רחב ככל האפשר. אם כן, המקרה הטורקי אינו אלא מקרה בוחן להבנת מורכבויות פנים-קהילתיות בשאלת הייצוג של קהילות מהגרים במדינת ישראל הצעירה ולבחינת מערכות יחסים מסועפות ורב-כיווניות, ובכללן מתחים פנים-קהילתיים בשנותיה המכוננות של ישראל.

יהדות מזרח אירופה

לוחות שנה ציוניים בידיש בקיסרות הרוסית,

1914-1887

נתן כהן

תקציר

המאמר עוסק במדיום מוכר פחות במחקר – בלוח שנה, במובן הרחב של המונח, הדומה יותר לדגם של האלמנך הלועזי. במוקד המאמר יעמדו לוחות שנה בידיש, לשון היום-יום של מרב יהודי מזרח אירופה. מספר הלוחות הללו הלך וגדל בעשורים האחרונים של המאה ה־19 ותחילת המאה ה־20, ובכללם אלה שניצלו עורכיהם להפצה ברבים של רעיון חובת ציון, ולימים הרעיון הציוני. לוחות אלה פורסמו בשלושה מרכזים בולטים של העשייה הציונית לפני מלחמת העולם הראשונה – באודסה, בפניסק ובווילנה. מקצת הלוחות היו בסגנון מקומי ואחרים – על־אזוריים. העורכים, שהיו אישים מוכרים בסביבתם, בחרו לפי ראות עיניהם את מגוון התכנים שהחליטו להביא לקוראים כדי לטעת בהם בראש ובראשונה מודעות לאומית, ובעקבותיה – אהדה לרעיון השיבה לציון והתעניינות בהתיישבות החדשה של היהודים בארץ ישראל.

מילות מפתח: חובת ציון, יידיש, לוח שנה, ספרות, ציונות

לקראת ראש השנה היהודי הוצגו לוחות שנה כפריטים הכרחיים בעגלותיהם, בדוכניהם ובחנויותיהם של מוכרי ספרים.¹ מדובר בפרסום שזמן השימוש בו מוגבל ומכירתו מובטחת, ולכן לא נדרשו מדפיסים ומוציאים לאור להשקיע בעיצובו ובאיכות הנייר אשר הוא הודפס עליו. שמירתו של לוח לאחר השנה שהוא יוחד לה או הכללתו באוצר הספרים של ספרייה לא היו מובנים מאליהם. 'לוחות נטו לשקף זהויות משותפות של אלו שהשתמשו בהם', הן

1 חגית כהן בספרה **בחנותו של מוכר הספרים: חנויות ספרים יהודיות במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה התשע עשרה**, מאנגס, ירושלים תשס"ו כוללת לוחות שנה ולוחות סוחרים בקטגוריה 'מדריכים שימושיים', ובכללם קובצי חוקים וחוברות תווים. אלה – בעברית, ובייחוד בידיש – מעטים לעומת קטגוריות אחרות שבחנה המחברת בטבלאות המדגם שערכה מתוך 18 רשימות ספרים וקטלוגים של מוכרי ספרים ידועים במזרח אירופה, ובכלל זה גליציה (עמ' 148-162). סך כל ה'מדריכים השימושיים' שנמצאו באותן רשימות היה 89 בעברית ו־37 בידיש. כאמור, קשה לדעת כמה לוחות נמנו בתוך מספרים אלה, מה גם שלוחות נמכרו גם ישירות ממדפיסים, מוציאים לאור ומוכרי ספרים נודדים.

מההיבט המקומי, הן מההיבט החברתי, הלאומי, הדתי או התרבותי.² וכן היה ללוחות כוח מלכד ומתאם כשמדובר בציבור שמאפייניו דומים, אך היה מפוזר גאוגרפית, כמו הציבור היהודי, או לחברת מהגרים מארץ מקור משותפת.

עוד מסוף המאה ה-18 נעשו מקצת לוחות השנה, היהודיים לפחות, 'מפרסומים קטני ממדים הנושאים קוד שימושי, לקבצים תרבותיים, פלא של תמציתיות המעביר מידע שימושי רב בחזות מטעה של צניעות'.³ במחצית השנייה של המאה ה-19 המשיכו מדפיסים יהודים להפיץ לוחות קיר ולוחות כיס, ובהם מידע בסיסי והכרחי לשמירה על מעגל השנה היהודי, ומשנות השבעים גדל מספר הלוחות שחזותם ותוכניהם חדשניים. מתוך מניעים משכיליים ותועלתניים, שבבסיסם השאיפה להרחבת אופקים ולחשיפת תחומי ידע חדשים, ניצלו אישי ציבור וסופרים את התבנית המקובלת של לוח השנה ויצקו לתוכה תכנים חדשים. אלה יכלו להיות משותפים לקהלי יעד מוגדרים בעלי מכנה אזורי, חברתי או פוליטי משותף, או פונים לכלל הציבור ללא הבחנה. מכל הלוחות שהופצו בשוק, אלה ששפתם הייתה יידיש, שפת הדיבור והקריאה של רובם המכריע של יהודי מזרח אירופה, נועדו לספק לקוראים מידע שימושי בחיי היום-יום, היכרות בסיסית עם תולדות העולם ועם ישראל, ביקורת חברתית, תכנים ספרותיים, תובנות לחיים וכל ידע שנחשב מועיל, אך גם מהנה וראוי לבילוי זמן פנוי. כמו לוחות עבריים שהופצו לקראת סוף המאה ה-19, גם כמה מהלוחות בידיש שימשו בימה ליצירת מודעות פוליטית ולטיפוחה.⁴ הצד הקבוע בלוחות, אלה שביידיש ואלה שבעברית, שחולקו תמיד לפי חודשים עבריים, השתנה אך מעט מלוח ללוח, והיו בו מקצת המרכיבים האלה או רובם:

- לוח שנה עברי, ובכלל זה פרשות שבוע, חגים ומועדים, צומות, זמני השקיעה בלילות שבת ובחגים, מועד מולד הלבנה, ספירת העומר, אזכורים קצרים של שינויים בנוסח התפילה לפי המועד. לוח גרגוריאני ולוח יוליאני, ובהם פירוט משתנה של חגים, ימי שמות קדושים וימי הולדת של בני בית המלוכה הרוסי. לעתים נמצא צמוד ללוח מקום ריק לציון ימי הולדת, בר מצווה, נישואים וימי זיכרון.

2 Eviatar Zerubavel, 'Calendars and History: A Comparative Study of Social Organization of National Memory', in: Jeffrey K. Olick (ed.), *Stats of Memory: Continuities, Conflicts and Transformations in National Retrospection*, Duke University Press, Durham NC 2003, p. 338; Idem, *Hidden Rhythms: Schedules and Calendars in Social Life*, University of California Press, London 1985, pp. 70-100; Elisheva Carlebach, *Places of Time: Jewish Calendar and Culture in Early Modern Europe*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA and London 2011, p. 1

3 Carlebach, *ibid.*, p. 66

4 על השינויים בלוחות היהודיים בסוף המאה ה-18 ראו: 59-71, pp. 5-27. *ibid.* לדיון בהיקף רחב יותר ראו: Katherine Anderson, pp. 334-358; Zerubavel, 'Calendars and History', pp. 334-358; Louise Henson et al. (eds.), 'Almanacs and the Profits of Natural Knowledge', in: *Culture and Science in the Nineteenth-Century Media*, Routledge, London 2004, pp. 97-110.

- סימני קביעות השנה (שנה שלמה או חסרה מבחינת מספר הימים, מעוברת או רגילה) ומספר השנה במחזורי הלבנה (19 שנים) והחמה (28 שנים).
- לעתים הובאו בדיחות בתחתית הלוח החודשי.
- תחזית מזג אוויר שנתית, מחולקת לחודשים.⁵
- שמות ותאריכי לידה של צאצאי בית רומנוב החיים (בית המלוכה הרוסי).
- כרוניקה יהודית, ולעתים גם כללית. חלק זה יכול להיות מצומצם, על פני עמוד אחד, או מפורט יותר, בכמה עמודים. הכרוניקה הובאה בטבלה, ובה רשימה של האירועים החשובים בעיני העורך בתולדות עם ישראל – מאז בריאת העולם, מהמבול, מימי אברהם אבינו או מכל ציון דרך היסטורי אחר. לעתים צורפה לכרוניקה היהודית כרוניקה כללית, ולעתים הן שולבו זו בזו. השנים צוינו בדרך כלל מבריאת העולם, לעתים גם בשילוב השנים בספירת הנוצרים מאז החלה, ולעתים נעשתה הספירה לאחור, מעת פרסום הלוח עד נקודת הזמן הראשונה ברשימה.
- רשימת הירידים בערי רוסיה לפי תאריכים ומקומות. לעתים היה אפשר למצוא רשימות ירידים גם מחוץ לרוסיה.⁶
- תעריפי דואר וטלגרף.
- מסלולי נסיעה במחלקה שלישית ברכבת ותעריפיהם. בכפוף למקום פרסום הלוח פורסמו גם מסלולי ותעריפי נסיעה במעבורת.
- תעריפים שונים ומשתנים, כגון מס בולים, שטרי חוב ושכירות.
- בערים גדולות היה אפשר למצוא לעתים טבלאות של המרות מידות, משקולות ומטבעות.
- רשימות של מדינות, ערי בירה ושליטים.
- בדרך כלל הוקצו העמודים האחרונים של הלוחות (לפעמים גם הראשונים) למגוון פרסומות, הן של מוצרי צריכה, הן של חברות וארגונים.

בעמודים הנותרים, שלאחר המרכיבים הקבועים, ולפי היקף הלוח וכוונותיו של העורך או המוציא לאור, היה אפשר למצוא מגוון משתנה של תכנים עיוניים, ספרותיים, פוליטיים וגם פולקלוריסטיים (כגון פתגמים, אמרות, בדיחות וחידות), שהיו טובים לקריאה בכל עת פנויה. להלן אעסוק בכמה לוחות שנה בעלי מאפיינים ומסרים ציוניים מטעמים של גופים ציבוריים או פרי יוזמתם של אנשים פרטיים שבחרו להעביר את מסריהם בגלוי או במובלע. ברקע הדברים יש לזכור כי בלמברג (לבוב), שמעבר לגבולה של הקיסרות הרוסית, פורסמו

5 על תופעה רבת-שנים זו, שהועתקה מלוחות שנה לא יהודיים, ראו: Maureen Perkins, *Visions of the Future: Almanacs, Time, and Cultural Changes 1775-1870*, Clarendon Press, Oxford 1996, pp. 198-201, 206-212; Faith Wigzell, *Reading Russian Fortunes: Print Culture, Gender and Divination in Russia from 1765*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, pp. 38-40.

6 מרבית האוכלוסייה היהודית הייתה עירונית, וכשלושה רבעים ממנה התפרנסו ממסחר ומלאכה. ראו: שמואל אטינגר, *בין פולין לרוסיה*, מרכז שור ומוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ה, עמ' 257-279. לכן לא ייפלא שברוב הלוחות נמצאו רשימות כאלה, אשר ללא ספק היו חיוניות לרבים.

שני לוחות ציוניים בידיש בשנים 1896-1912 ובשנים 1908-1914.⁷ עוד ראוי להזכיר את אחיאסף: לוח־עם ספרותי ושימושי, לוח עברי ציוני ששימש אכסניה לסופרים ולאנשי רוח ממקומות שונים באירופה שהופץ בוורשה בשנים תרנ"ג-תרס"ה, בהוצאת הספרים הציונית אחיאסף, בעריכתו של בן-אביגדור (אברהם לייב שלקוביץ).⁸ הלוחות שאעסוק בהם להלן ראו אור במרחבי הקיסרות הרוסית ואמין אותם לפי מקומות הפצתם. כמו שציינתי, לא כל לוח ולא כל השנתונים של אותו לוח נכללו באוספי ספריות, ולכן נדרש חיפוש נרחב לליקוט הלוחות הללו.⁹ על אף היותם של לוחות שנה בידיש מוצר צריכה חיוני אשר התחדש מדי שנה בשנה ומסוף המאה ה־19 הלך מספרם וגדל ואתו מגוון מאפייניהם הספרותיים, החברתיים והפוליטיים הייחודיים, נמצא עד היום מחקר אחד שעוסק בהם עיסוק ממוקד.¹⁰ בהמשך הדברים יתברר כי לוחות מסוימים שימשו מקורות למגוון מחקרים, אך כהכללה עוד אפשר לראות בהם סוגה נשכחת אשר מצפה לחשיפה ראויה.

אודסה

בשנות השישים של המאה ה־19 נעשתה אודסה מרכז יהודי של ספרות והוצאה לאור. במחצית השנייה של אותו עשור נדפסו בה מאה כותרים בערך, רובם בעברית ומקצתם בידיש, אך מספרם של אלה הלך וגדל עם השנים.¹¹ בין הכותרים בידיש שנדפסו באודסה

7 וידישער פֿאָלקס־אָלענדער, בעריכת גרשום באָר; וידישער קאַלענדער, בעריכת משה פרוסטיג.
8 בן אביגדור ערך את שלושת הכרכים הראשונים, שכאמור נשאו בכותרתם את המילה 'עם'. מילה זו הושמטה בלוחות שאחרי כן. ראו ביתר הרחבה: שולמית שלהב, 'מכוונות למעשים: פרק ראשון בתולדות המו"לות העברית החילונית המודרנית', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תשנ"ד, עמ' 61-66. ראו גם: אלי יואל לוין, 'לוח אחיאסף לשנים 1893-1899 – מונוגרפיה', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תש"ע. הקדימו את לוח אחיאסף הקבצים הספרותיים העבריים האסיף לתקופת השנה בעריכת נחום סוקולוב (ורשה, תרמ"ה-תרמ"ט ותרג"ד), כנסת ישראל בעריכת שאול פנחס רבינוביץ (ורשה, תרמ"ז, תרמ"ח) וספר השנה בעריכת סוקולוב (ורשה, תרס"ט-תרס"ו). בסופם של רוב כרכי המאספים הללו נמצא לוח שנה (למעט בשלושת הכרכים האחרונים של האסיף ושל ספר השנה), אף שהמילה 'לוח' אינה נזכרת בכותרותיהם.

9 לוחות רבים ומגוונים נמצאים בספרייה הלאומית בירושלים. לוחות אחרים עלה בידי למצוא בין השאר במכון יוֹוָץ בניו יורק, ב־New York Public Library, בספריית ליובאוויטש, ניו יורק; בספרייה הלאומית הפולנית בוורשה, בספריית המכון ההיסטורי היהודי בוורשה, בספרייה היגיוֹלִינִית בקרקוב; בספרייה הלאומית הליטאית בוילנה; בספרייה הלאומית הרוסית בפטרבורג ובעוד כמה אוספים. הלוחות הנדונים להלן נמצאו בספרייה הלאומית בירושלים ובספריית ליובאוויטש בניו יורק.

10 משה שְׁאָלִיט, 'אַלטע און נייע לוחות', פֿון יאָר צו יאָר: אילוסטריטער געזעלשאַפֿטלעכער יאָרבוך, צענטאָס, ורשה 1929, עמ' 21-50. לוחות מסוימים נזכרו במחקרים שונים, אולם לא היו מושא למחקר או מוקד של מחקר.

11 Steven J. Zipperstein, *The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794-1881*, Stanford University Press, Stanford, CA 1985, pp. 83-84

נמצאים כמה לוחות שנה; את המפורסמים מהם ערכו יצחק יואל לינצקי ושלוש יעקב אברמוביץ (מנדלי מוכר ספרים), שניהם תושבי העיר.¹² אודסה הייתה המקום שנוסדו בו השבועון היהודי-רוסי **ראזסוויט** (*Razsvet*, 1860), והמשכו **סיון** (*Sion*, 1861), בעריכת אוסיפ (יוסף) רבינוביץ ויואכים טרנופול. שם גם פורסמו העיתון העברי הראשון בקיסרות הרוסית **המליץ**, מיסודו ובעריכתו של אלכסנדר צדרבוים, בגלגולו הראשון (1860-1871) והעיתון הראשון בידיש **קול מבשר** (1862-1871), גם הוא יוזמה של צדרבוים. להבדיל מרוב פלכי תחום המושב, שיידיש הייתה לשונם של קרוב ל-100 אחוז מהיהודים בהם, באודסה - 'בירת האינטליגנציה היהודית-רוסית'¹³ - הייתה יידיש ב-1897 לשונם של 89.5 אחוז מהיהודים.¹⁴ השימוש ברוסית בקרב הדור הצעיר שלמד בבתי הספר השונים הלך ועלה עם השנים. העיר הדרומית הצעירה והחופשית מכבלי השמרנות הדתית נעשתה מרכז לחינוך יהודי מודרני, מקום מושבם של האגודות בני ציון ובני משה ושל הוועד האודסאי של חובבי ציון, ולימים מוקד של הגות, עשייה ועליונות ציונית, לרבות חידוש השימוש בלשון העברית וקידומו.¹⁵ נמשכו אליה סופרים ואישי ציבור וצעירים שביקשו את קרבתם של אישים יהודים מפורסמים. על סף המאה ה-20 הייתה אודסה אחת משתי בירות הספרות היהודיות, כהגדרת דן מירון (הבירה האחרת הייתה ורשה).¹⁶ לצד האינטליגנציה היהודית הדוברת רוסית ולצד מבשרי הלאומיות היהודית ושוחרי השפה העברית היו כאמור רובם של 139,984 יהודי אודסה (בשנת 1897), דוברי יידיש, בעלי השכלה מסורתית ועמלים ב'פרנסות יהודיות' (מסחר ומלאכה) למחייתם.¹⁷

12 יצחק יואל לינצקי, **דער פראקטישער פאָלקסיקאַלענדאַר**, אויף תרל"ו, דפוס אולריך שולצה, אודסה. 1875. לוח זה פורסם באודסה עד תרמ"ה, לא סדיר. לינצקי ערך גם את **קאַלענדאַר פֿיר דער סוחרישער וועלט**, אויף תרמ"ד לפ"ק, דפוס שולצה, אודסה 1883 ועוד. את הלוחות הראשונים (1876-1884) שערך אברמוביץ הוא שלח להדפסה בוילנה ובו'טומיר, שני מרכזי הדפוס המוכרים בקיסרות הרוסית (בין 1836 ל-1863) ואת האחרון מהם באודסה: אברמוביץ [כך], [ש'לום] [יעקב], **דער ניטצליכער קאַלענדאַר** פֿאַר דיא רוסישע יודען פֿון אויף דעם יאָהר תרמ"ה, דפוס חיים ופרץ בלעטניצקי, אודסה 1884.

13 יהודה סלוצקי, **העיתונות היהודית-רוסית במאה התשע-עשרה**, מוסד ביאליק, ירושלים תשל"א, עמ' 35.

14 נתן כהן, **יידיש בסימן קריאה: מלשון דיבור לשפת תרבות**, מרכז שזר, ירושלים תש"ף, עמ' 64 והערה 4 שם.

15 על מקומם הבולט וצביונם של מחוזות דרום רוסיה בכלל ואודסה בפרט בתנועה הציונית בראשיתה ראו: יוסף גולדשטיין, **בין ציונות מדינית לציונות מעשית: התנועה הציונית הרוסיה בראשיתה**, מאגנס והספרייה הציונית, ירושלים תשנ"א, עמ' 157-171, 207-209.

16 דן מירון, **בורדים במועד**, עם עובד, תל אביב תשמ"ח, עמ' 299. ספרו של מירון משופע מידע על העשייה הספרותית של היהודים בעיר. ראו בעיקר: שם, עמ' 341-355. יעקב פייכמן קבע את המונח 'נוסח אודסה' בספרות העברית: **סופרים בחייהם**, מסדה ומוסד ביאליק, תל אביב תש"ב, עמ' 7-8.

17 על המסחר (בעיקר הזעיר), המלאכה והדלות בקרב יהודי אודסה ראו: Peter W. Shaw, 'The Odessa Jewish Community, 1850-1900: An Institutional History', PhD dissertation, Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem 1988, pp. 148-164. ראו גם: א"פ [אנדריי]

יחסה של האינטליגנציה היהודית להמון היה מורכב. היו מי שהרגישו ניכור, ואחרים הרגישו צורך 'ללכת אל העם', בעיקר לאחר גלי הפוגרומים משנות השבעים; היו שפנו לכיוון הלאומי, ואחרים – לכיוון הסוציאליסטי.¹⁸ חברי שלוש הקבוצות האחרונות שהזכרתי נזקקו לידיש למימוש כוונותיהם, לרבות אלה ששאפו להחיות את העברית כלשון לאומית. על אף הסלידה המשותפת של מי שנחשבו משכילים, או אינטליגנטים מה'ז'רגון' המגונה, שנחשב בחוגים אלה סממן של הסתגרות, קנאות וקיפאון, גברה בקרבם ההבנה כי רק פנייה להמון בלשונו, גם אם כאמצעי זמני וכשלב מעבר (לאימוץ הלשון הרוסית או העברית), עשויה להביא לתוצאות המקוות.¹⁹ בתי הדפוס והמוציאים לאור בעברית וביידיש שפעלו באודסה הפיקו פרסומים במגוון תחומי ידע ועניין, לרבות כאלה שעסקו בחיבת ציון, בציונות ובהתיישבות בפלשתינה.²⁰

הראשון ממחברי הלוחות הציונים באודסה ועורכיהם היה אברהם יצחק בוכבינדר (בוכבינדער, 1855-1897). שלא כרוב הסופרים שחיו בעיר אך לא נולדו בה, היה בוכבינדר יליד אודסה ובוגר החינוך היהודי המסורתי. בשנות השמונים הוא נעשה חובב ציון, התעניין בהתיישבות היהודים בארץ ישראל ופעל למענה בכמה פרסומים שחיבר וערך. הוא גם חיבר ותרגם או עיבד סיפורים מותחים בלשון קולחת, ובהם סיפורים היסטוריים וטקסטים אקטואליים.²¹ בלקסיקון סופרי יידיש מ-1914²² נכתבו על בוכבינדר לא יותר משני משפטים קצרים, ללא ציון שנות חיים, ונקבע שהוא מחבר שורה של רומני 'שונד' בסגנון שמ"ר.²³ במהדורה המורחבת של הלקסיקון הזה כבר היה היחס אליו שונה, אף

פבלוביץ'] סובוטין, בתחום מושבם של היהודים: קטעי מחקר כלכליים במערב רוסיה ובדרום מערב, קיי 1887, ב, קדימה, תל אביב תשפ"א, עמ' 231-297.

18 יהודה סלוצקי, 'צמיחתה של האינטליגנציה היהודית-רוסית', בתוך: עמנואל אטקס (עורך), הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה, מרכז שזר, ירושלים תשנ"ג, בעיקר עמ' 296-297. ראו גם: ישעיה טרונק, 'די אנהייבן פון דער יידישער ארבעטער-באוועגונג', בתוך: ג' [גריגארי] אראנסאן ואחרים (עורכים), די געשיכטע פון בונד, באנד 1, אונזער צייט, ניו יורק 1960, עמ' 55; כהן, יידיש בסימן קריאה, עמ' 105, הערה 136.

19 על האינטליגנציה היהודית-רוסית ויחסה לידיש ראו: כהן, שם, עמ' 35-36, 45-56.

20 על ההוצאה לאור, בעיקר ביידיש, באודסה, ראו: שם, עמ' 246-249.

21 עם פרסומיו הרבים של בוכבינדר נמנים שני קבצים מאמצע שנות השמונים של המאה ה-19: דער בלומער-אָרטען, וילנה תרמ"ה; ודער קליינער כל-בוניק, ורשה תרמ"ו (אישור צנוורה בקייב). בקבצים מובאים סיפורת, שירה ופובליציסטיקה, פתגמים, אמרות, משלים, אנקדוטות וידיעות מעולם המדע. בין השאר נמצא בקבצים אלה מידע על התגברות האנטישמיות, הכמיהה לציון והחשיבות של ישיבת עם על אדמתו. משגברו העלייה לארץ ישראל וההתיישבות בה נתן גם לה בוכבינדר תשומת לב בכמה חיבורים, כגון געשיכטע פון די יידישע קאָלאָניען אין ארץ-ישראל, וילנה תרנ"א; דאָס יידישע עשירות אין פאָלעסטינאַ, וילנה תרנ"א. הדפסת פרסומים של תושב אודסה בבתי דפוס שלא במקום מושבו הייתה תופעה נפוצה, ולא רק בקרב יושבי אודסה. מחברים שלחו כתבי יד למדפיסים ולמוציאים לאור לפי קשרים אישיים, עלויות משתנות וקפדנות הצנוורה.

22 זלמן רייזען, לעקסיקאָן פון דער יידישער ליטעראַטור און פּרעסע, צענטראַל, ורשה 1914, עמודה 93.

23 שמ"ר, נחום מאיר שייקביץ (1846?-1905) היה למעשה מותג שציין בעבור ציבור אחד ספרות

שכתביו בפרוזה עוד הוגדרו כתובים 'בנוסח שמ"ר'.²⁴ גם שמואל ניגר ויעקב שאצקי, עורכי הלקסיקון הספרותי המעודכן ביותר, לא הקצו לבוכבינדר יותר מכמה שורות, ובהן כותרים של מבחר מפתביו.²⁵

בשנת 1887, לקראת שנת תרמ"ח, פרסם בוכבינדר (באודסה) לוח ראשון, מתוך עשרה העתידים לראות אור, בשם **דער יידישער פאָלקס־קאַלענדאַר**. בלוחות האלה, הקטנים במידותיהם ובהיקפם (32-64 עמודים) הובא, כמו בלוחות אחרים מאותן שנים, מידע שהיה נחוץ בחיי היום־יום, וחזר ועודכן בכל שנה, כגון מגוון תעריפים. בעמוד 3, שהקדים את הלוח עצמו, הובאו כארבעים-חמישים ציוני דרך בכרונולוגיה יהודית וכללית. ספירת השנים נעשתה לאחור (כמה שנים חלפו מאז האירועים השונים). לבד מכמה מרכיבים חוזרים, כגון הולדתו או פטירתו של אדם הראשון, המבול, פטירת אבות האומה, המלכים דוד ושלמה, חורבן בתי המקדש, חתימת המשנה, התלמוד הירושלמי והבבלי, פטירתם של הרמב"ם ורש"י, אפשר למצוא מקבץ משתנה של נקודות ציון היסטוריות, שרק בקושי אפשר לאתר קו מנחה כלשהו בבחירתן. ללא ספק נועדו נקודות אלו להרחיב את ידיעותיהם של המשתמשים בלוח ולגרות את סקרנותם.²⁶ בעמודים הנותרים (בין שבעה ל־30) אפשר

רדודה ודלה שיש להימנע מקריאתה ולמנוע אחרים מלקוראה, ובעבור ציבור אחר הוא היה סופר מבוקש ונערץ. ראו: כהן, **יידיש בסימן קריאה**, עמ' 56, 76-77, 83 ולפי המפתח.

24 **לעקסיקאָן פֿון דער יידישער ליטראַטור, פּרעסע און פֿילאָלאָגיע**, באַנד 1, קלעצקין, וילנה 1928, עמודות 236-237.

25 **לעקסיקאָן פֿון דער נײַער יידישער ליטעראַטור**, 1, אַלוועלטלעכן ייִדישן קולטור־קאָנגרעס, ניו יורק 1956, עמודות 261-262. סיכום נרחב יותר על פעלו הספרותי בכלל ובקשר לחיבת ציון בפרט, ראו: Miriam Katchansky, 'Hibat-Zion and Yiddish: The Multidimensional Encounter Between Movement, Language and Culture', PhD Dissertation, The Jewish Theological Seminary of America, New York 2002, pp. 119-125.

26 כמה דוגמאות לשם המחשת צביונם של האירועים המשתנים בין הלוחות. בתרמ"ח ציין בוכבינדר בין השאר את מסע הצלב הראשון, גירוש ספרד, גילוי אמריקה, הולדתו של משה מנדלסון, המצאת אניית הקיטור, לידתו של נפולאון, לידתו של משה מונטיפיורי, פטירתם של הגאון מווילנה, של משה מנדלסון, של יצחק בר לווינזון ואלכסנדר השני (בסדר זה). עוד צוינו שם פטירתם של 'הסופר העברי המהולל ר' פרץ סמולנסקין, הפובליציסט הנודע ר' דוד גורדון, ויום הולדת השבעים של אלכסנדר צדרבוים 'בעל "המליץ"'. בלוח תר"ן וברוח התעוררות הלאומיות היהודית ציין בוכבינדר כמה מלכים מבית חשמונאי, לרבות המלכה 'שולמית' (שלומציון), מהנשים היחידות שנמנו ברשימות הכרונולוגיות, ושנת הופעתו של בר כוכבא כמשיח. בין האישים היהודים ראויים לציון 'המשורר ישוע בן סירא' (שיבוש של שמעון בן ישוע בן סירא); רבנו בחי, רבי יוסף אלבו, רבי יצחק אבובי, רבי עובדיה מברטנורא ואליהו בחור. בתרנ"א צוינו בין השאר בהקשר היהודי רבי לוי בן גרשום, רבי אמנון ממגנצא (שנחשב כמחבר הפיוט 'ונתנה תוקף' לימים הנוראים), מנשה בן ישראל, ושני הכרוניקאים גדליה אבן יחיא, מחבר **שלשלת הקבלה** (1586) ודוד גנן, מחבר **צמח דוד** (1592). בהקשר הכללי צוינו אפלטון, דיוגנוס, אריסטו, אפיקורוס ואוקלידס וכן, הופעת האסלאם, המצאת הנייר ואבק השרפה ובניית מוסקווה. הכרוניקה בלוח תרנ"ה החלה עם ייסודה של רומא, מלכות אלכסנדר מוקדון ובניית החומה הסינית; תחילת השימוש בלוח היוליאני, בפעמונים בכנסיות, בכתיבה בנוצה ועוד. בהקשר היהודי צוין ייסוד הקונסיסטואר בצרפת, אך הדגש הושם על עלילות

למצוא בשנתוני הלוח מרכיב פולקלוריסטי: בדיחות, אמרות, חידודי לשון, פתגמים, משלים וסיפורי עם,²⁷ וכן מידע על תופעות טבע מרעישות (מקבץ ידיעות שנאספו מתוך העיתונות העברית), סיפורים, שירים ומאמרים, בדרך כלל בנושאים לאומיים. ברוב המקרים דברי הספרות הם של המחבר, אלא אם כן צוין שהם מתורגמים. בכמה מהכרכים נמצאו גם סקירות על המושבות בארץ ישראל.²⁸

בהקשר זה יצוין הלוח לשנת תר"ן, שנדפס בו נוסח של הגדה של פסח אשר הותאם לרוח חיבת ציון. כך לדוגמה בחלק הפותח ב'עבדים היינו' טען המחבר כי לא רק בעבר היינו עבדים אלא שעדיין אנו כאלה בהווה ובשעה שעמים יושבים על אדמתם ודוברים את שפתם, אנו מפוזרים, ללא שפה, נרדפים ומפוצלים לחסידים ('חסיד מה הוא אומר...'), מתנגדים, מתבוללים ומשכילים, כולם חסרי מעש בנוגע לעתיד האומה. קיום היהודים המשיך ונמשך למרות שנאת ישראל, שהייתה בעבר דתית בעיקרה ונחלת ההמון, ואילו כיום היא לאומית, ארסית חסרת עקבות ומאפיינת גם מלומדים ומשכילים. מפאת חוסר מקום הובטח כי בלוח שאחרי כן תושלם ההגדה, אך למעשה היא לא נשלמה. מן הראוי לציין כי בשנת 1887 הופץ במזרח אירופה נוסח סוציאליסטי-מהפכני של ההגדה של פסח ביידיש, ואין להוציא מכלל אפשרות שבוכבינדר ביקש להגיש מענה לאומי לפרסום לעומת שפורסם זמן לא רב לפני כן והציע חלופה כלל-אנושית לקיום הנבדל של היהודים.²⁹ לא מצאתי עקבות להיותו של בוכבינדר פעיל מטעמם או במימנם של ארגוני חובבי ציון בעיר. שלל פרסומיו, לרבות לוחות השנה, נעשו מטעמו, ומכמה מעמודי השער אפשר ללמוד כי את הזכויות עליהם הוא מסר למדפיסים. בוכבינדר ראה בחיבת ציון ובעלייה לארץ ישראל פתרון למצוקת הקיום של היהודים במזרח אירופה; הוא הביא את בשורת הלאומיות היהודית לקהל הרחב שידידי הייתה שפת היום-יום שלו ושאליו פנה גם בפרסומיו האחרים.

דס: בדמשק (1840), בס' צ'חרה (מחזו כותאסי, גאורגיה, 1878), טיסה אסלר (הונגריה, 1882) וסופיה (1893). בתרנ"ז הושם דגש על חלוקת מלכות יהודה וישראל, על גיורו של מלך כוזר ועל מלכות הכוזרים. עוד צוינה קביעת הלוח העברי, הניקוד העברי וקיומם של השומרונים והקראים.

27 בהקשר זה פרסם בוכבינדר בכרכים 4 (תרנ"א), 5 (תרנ"ב) או 7 (תרנ"ד), 8 (תרנ"ה) רשימה של 95 אמונות תפלות ('פֶּאָלקס־זאַבאַבאָנעס') המקובלות בחברה היהודית. עוד בהקשר הפולקלוריסטי, ניכר שימוש מובן מאליו באמרות, פתגמים ובתכנים אחרים בעלי נימה מיוזגנית ברורה, ראו למשל: 'די פֿרוי, די פֿרוי!' כך 8 (תרנ"ה), עמ' 32, 'טייבעלע מיין ווייבעלע', כך 10 (תרנ"ז), עמ' 38, 'ווייבער זענען קיין מאָל נישט מודה', שם, עמ' 54.

28 מן השנתונים שהגעתי אליהם נמצאות סקירות כאלה בשנה השמינית (תרנ"ה) והעשירית (תרנ"ז).
29 הגדה של פסח על-פי נוסח חדש, געדרוקט אין עבר־טייטש מיט אַלע דינים און פירושים פֿון דעם נייען וועלט־מגיד, דפוס ראם, וילנה תרמ"ז. החוברת נדפסה כנראה בלונדון על ידי ארגון פועלים סוציאליסטים־מהפכנים. ראו: הגדה של פסח, הוצאת הבונד, ז'נווה, אפריל 1900, וחייה בריצחק, 'הערות להגדה של פסח בהוצאת הבונד (1900)', חוליות, 2 (1994), עמ' 233-254, 255-271. עוד הגדה של פסח על-פי נוסח חדש של הבונד פורסמה בז'נווה 1900. נוסח קצר יותר הוציאה לאור בניו יורק בשנת 1896 מפלגת הפועלים הסוציאליסטית בצפון אמריקה.

עוד ברוח הלאומיות המתעוררת הובאו בלוח השנה השמיני (תרנ"ה) שלוש קינות אשר מושתתות על מילות מפתח ממגילת איכה וקינות ט' באב. המשורר קונן בהן על האנטישמיות הגואה ברחבי העולם וציין בהקשר זה את שמותיהן של מרוקו, פרס, רומניה, גרמניה, אוסטריה, צרפת, אנגליה, אמריקה ואוסטרליה. מלבד זה כאב בוכבינדר את המחלוקות הפנימיות בקרב היהודים והיעדר הנהגה.³⁰ עוד בהקשר של ט' באב והאבל הלאומי (נאַציאָנאַל טרויער) המתמשך – בלוח תרנ"ז.³¹ באותה שנה פורסמו גם שני שירי געגועים לציון³² ופרק ראשון (לא היה לו המשך) על תולדות האנטישמיות.³³ בלוח תרנ"ה הובאה רשימה ארוכה ומפורטת על מסע הצלב השלישי ורדיפת יהודי אנגליה, למורת רוחו של המלך, שקצרה ידו מלהושיע.³⁴

בשל רצונו של בוכבינדר להגביר את הרגש הלאומי הוא היה קשוב לרוח הזמן ונתן תשומת לב גם לחיים מעבר לים, באמריקה, לרבות באמצעות חיבור רשימת מילים שימושיות באנגלית, בתעתיק לידיש.³⁵

סמוך למותו של בוכבינדר פורסם באודסה לוח 'ציון' לשנת התרנ"ח לפ"ק. לוח קטן ממדים זה (32 עמודים) נעדר ציון שם עורך או מוציא לאור.³⁶ ב-11 העמודים שלאחר לוח השנה המשולש (עברי, יוליאני וגרגוריאני) ופרטי צאצאי בית רומאנוב החיים הובא מאמר המסכם את עשייתם של חובבי ציון ברוסיה משנת 1882 עד ההווה, לרבות ציון סכומי הסיוע שסיפקה חובת ציון למתיישבים בארץ ישראל; כן הובאו בלוח מידע על 13 מושבות קיימות בארץ ישראל, תכנית להקמת עוד שבע מושבות ותצלום של פתח תקווה.

על פי הערכתו של הביבליוגרף אברהם קירז'ניץ (ביידיש: קירזשניץ), שנים אחדות לאחר מותו של בוכבינדר המשיך הלוח שייסד להתפרסם בשם **אַדעססער יודישער פּאָלקס קאַלענדאַר**, בעריכת דוד הלוי הורוויץ (1858-1911).³⁷ מורה, בלשן ובעל חנות ספרים באודסה. הורוויץ אף היה מיועד עם לודוויג זמנהוף ופרסם מדריכים עבריים ללימוד אספרנטו, מילון יידיש-עברית לצורך לימוד עברית וגם מדריך למורים להוראת עברית.³⁸

30 'קינות', דער יודישער פּאָלקס-קאַלענדאַר, תרנ"ה, עמ' 28-31.

31 'געדאַנקען וועגען "תשעה באב"', שם, תרנ"ז, עמ' 39-40.

32 'ציון', השיר חתום פ. ז. י. ש. להניח שמדובר בפלטיאל זמושצ'ין. השיר השני 'דער טויבנשלאַג' משל ישראל דוב ריזנברג, מחנך עברי ומשורר חובב ציון, שם, עמ' 41-55.

33 'די יודען אין גלות', שם, עמ' 51-63.

34 'רויב און מאַרד', שם, תרנ"ה, עמ' 35-39.

35 'אַ יודיש-ענגליש ווערטערביכעל', שם, עמ' 52-55.

36 הלוח נדפס בבית הדפוס של איסקוביץ ומשה אליעזר בלינסון. בלינסון היה גם סופר ועורך עברי מוכר בעיר.

37 א[ברהם] קירזשניץ, די יידישע פרעסע אין דער געוועזענער רוסישער אימפעריע (1823-1916), צענטראַלער פֿעלקער-פֿאַרלאַג פֿון פֿ. ס. ס. מאַסקווע, כאַרקאָו, מינסק 1930, עמ' 59.

38 ספר המילים הקטן עם קיצור כללי השפה, [חמו"ל או מדפיס], שדה לבן 1890; מורה שפת עספּעראַנטא (מהדורה שנייה), דפוס החברה הרוסית הדרומית, אודסה תרס"ט; ספר המלים זשארגאניי-עברי – יודישער לשון-קדשער ווערטער-בוך, דפוס שולדבערג, ורשה תרנ"ג; ספר חנוך התלמידים בהעתקה, דפוס אבא דוכנא, אודסה תרנ"ז.

הלוח בעריכתו פורסם בהוצאת בית מסחר הספרים של האחים חיים ופרץ בִּלְטִינְצְקִי, מוציאים לאור שהיו פעילים באודסה מאז 1870. השנים שעלה בידי למצוא מלוח זה הן תרס"ב-תרע"ד.³⁹ היקף הלוחות היה בין גיליון דפוס אחד לשניים (32-64 עמודים), והם הופצו ב'עשרות אלפי עותקים'.⁴⁰

בכמה מהלוחות הללו נדפסו שירי כמיהה לציון, ובמרכזם האם הדואגת לבנה הסובל בנכר או הבן המיחל לשוב לאמו. שירים אלה מהדהדים את המדרש המספר על רחל אמנו, שבזכות בכייה על בניה היוצאים לגולה תזכה לראותם שבים לגבולם.⁴¹ שירים אחרים מבטאים תקווה לקץ הסבל המתמשך, לעתיד חיובי, לקריאה להתנער מהפסיביות ולעשות מעשה למען שיפור העתיד.⁴² גם געגוע ל'דוד ישמעאל' מובע באחד השירים.⁴³ כמו בלוח של בוכבינדר, גם כאן נוצל יום האבל הלאומי ט' באב לפרסום סיפור, ובו משאלה לארץ יפה וטובה, שכל החלומות יתגשמו בה.⁴⁴

לצד תיאורי מסעותיו ומפגשיו של 'בנימין השני' (ישראל יוסף בנימין, 1818-1864) עם קהילות יהודיות באסיה, שנדפסו בלוח תרס"ג, הקצה העורך מקום רב יחסית ל'הרהורים על הציונות', התנועה המאחדת יהודים בכל קצווי תבל, חוץ מאשר את החסידים המונעים ממנה כניסה לשורותיהם אפילו יש בקרבם מנהיגים שאוהדים את הרעיון.⁴⁵ עוד דווח בלוח על הקונגרס הציוני החמישי בבזל ועל רעיון קידום מפעל הגרלות שיוסיף הכנסות ל'אוצר

39 על כריכת לוח תרס"ז (השמיני מאז תרס"א) מצוין, לראשונה, שזו השנה ה-28 (מאז תר"ם) של הלוח. גם אם נותנים את הדעת לקביעתו של קירז'ניץ בנוגע לזיקתו של הלוח הזה ללוחות שערך בוכבינדר, אין סך השנים מגיע ל-28. גם חישוב השנים מאז פרסום הלוחות של יצחק יואל לינעצקי - דער פראקטישער פֿאַלקס־קאַלענדאַר, אודסה 1875, אף שאין כל קשר בין הלוחות לבד מהמילים פֿאַלקס־קאַלענדאַר - אינו מגיע ל-28. כדי להוסיף על התמיהה בעניין הספירה הזאת, בהקדמה ללוח תרס"ב ציין העורך כי זו שנתו השלישית שלו כעורך.

40 קירז'ניץ, די יידישע פרעסע. בהקדמה ללוח תרס"ד ציין העורך שלוח תרס"ג נדפס 'בכמה עשרות אלפי עותקים' ו'נחטף' מהשוק שמונה ימים לפני ראש השנה (עמ' 4).

41 מדרש איכה רבה, פתיחתא, כד. בלוח תרס"ב פורסם השיר 'צו אונזער מוטער ציון פֿון דיא ראָמענישע יודען' (עמ' 30-31), ללא ציון שם מחבר, ובו נזכר סבלם של יהודי רומניה חסרי האזרחות והגרדפים מצד אחד, ודיבורים על חזרתו של הבן האובד לאימו מצד אחר. שיר דומה ('דער "יוד"') בחתימת העורך פורסם בלוח תרס"ג, עמ' 32 וכן שיר של י"ל קושמאן ('ייתכן שמדובר במשורר ובפובליציסט ליאון קוסמן, 1884-1974) - דיא אַלטע מוטער', עמ' 61-62; דוד הורוויץ, 'דער לעבעדיגער יתום', לוח תרס"ה, עמ' 31-32.

42 י"ל קושמאן, 'שירי ציון', לוח תרס"ה, עמ' 61; ליבוש לעמבערסקי, 'דיא שיף אויפֿן ים', שם, עמ' 62-63. שיר שמבקש לקרוא לעשייה פרסם קושמאן בלוח תרס"ד, 'א' ליד פֿון ציון: אויף מיין לירע', עמ' 36; דוד הורוויץ, 'קנינות למר־חשון', לוח תרס"ז, עמ' 32.

43 שיר ללא שם מחבר, 'צום פֿעטער ישמעאל', לוח תרס"ז, עמ' 55.

44 'א' חלום אום תשעה באב', לוח תרס"ט, עמ' 33-36.

45 'געדאַנקען וועגען ציינויזמוס', לוח תרס"ג, עמ' 39-41. בנוגע למידע על קהילות יהודיות בעולם, אפשר למצוא כזה בלוח תרס"ד, עמ' 40-50; לוח תרס"ט, עמ' 28, 49-54, 60-61; לוח תרע"א, עמ' 50-51, 53-64; לוח תרע"ד, עמ' 26-28, 44-45, 47-48, 58-59.

התיישבות היהודים'.⁴⁶ בשנה העוקבת הובאה סקירה מורחבת על הוועידה הכלל-ציונית הרוסית במינסק בספטמבר 1902.⁴⁷ ללא קשר לציונות אך בקשר לשאלת החינוך היהודי, מצא העורך להביא את תלמוד תורה עץ חיים שבחצר חורבת יהודה החסיד בירושלים, כדגם ראוי לחיקוי.⁴⁸ עוד בתחום החינוך פורסמה בלוח תרס"ט סקירה על בתי הספר ההולכים ורבים של חברת כל ישראל חברים, לרבות אלה שבארץ ישראל.⁴⁹ על התיישבות היהודים בארץ ישראל פורסמה בלוח תרע"א סקירה על בסיס דוח של הוועד האודאסי,⁵⁰ ובלוח תרע"ד נוסף מידע על ההתיישבות העירונית ביפו, בתל אביב ובירושלים.⁵¹ באותו לוח, האחרון לפני פרוץ מלחמת העולם, פורסם גם דיווח על מצבו הכספי של הבנק היהודי.⁵²

ברוח עשייתו של העורך למען הלשון העברית פורסמו בלוח שני מאמרים אשר הובעה בהם שאט נפש מפרסומם של שני עיתונים חדשים בידיש,⁵³ זו הוגדרה 'צעגאנער שפראך' (לשון צוענית), נטולה ספרות ודקדוק וטובה לשוק הדגים ולכפרות. לדברי המחבר, שאינו מצוין בשמו, העברית שבאמצעותה נברא העולם ובה נכתב התנ"ך מחברת בין יהודי כל העולם, אך נשכחה ברבות הימים וזכתה לעדנה, בכתב, בזכות המשכילים. 'ילדי ישראל צריכים ללמוד עברית ורוסית ולהשליך את היידיש. המחבר שיבח יוזמות של צעירים וצעירות באודסה שהקפידו על דיבור עברי ושל כאלה שהצהירו כי יישאו רק כלות אשר מתחייבות לדבר עברית'.⁵⁴

מן המידע המובא בלוחות שערך הורוויץ ובאלה שערכו ממשיכי דרכו לאחר מותו, נראה כי גם כאן מדובר ביוזמה אישית של העורך לפנות אל ההמון, בלשונו, כאמצעי שיש לו כמה יעדים: הן יצירת מודעות לאומית והיכרות מקרוב עם העשייה הציונית בארץ ישראל והן, במישור התרבותי, הכרה בחשיבות המעבר ללשונות 'גבוהות' ותרבותיות – עברית ורוסית – על חשבון יידיש, שאינה נחשבת כלל שפה. להבדיל מבוכבינדר, חזר הורוויץ

46 'דער פֿינפטער קאָנגרעס', עמ' 49-51; 'געדאָנקען נאָך דעם 5טן קאָנגרעס', עמ' 51-54; 'א' נייער פּראָעקט וועגען דער קאָלאָניאַל-באַנק', עמ' 54-56.

47 'דיא מינסקער אסיפה', לוח תרס"ד, עמ' 57-60.

48 'דיא תלמוד תורה אין ירושלים', שם, עמ' 54-55.

49 'די שולעס וואָס זאנען געגרינדעט און ווערען אויסגעהאַלטען דורך דער חברה "כל ישראל חברים" (אַליאַנס)', לוח תרס"ט, עמ' 29.

50 'דיא לאַגע פֿון די קאָלאָניעס אין פּאַלעסטינאַ', שם, עמ' 54-56. עם זאת, לא נמנע הלוח מלדווח לקוראים גם על עבודת אדמה בקרב יהודים בארצות הברית, שם, עמ' 47-48.

51 'ידיעות פֿון ארץ ישראל', לוח תרע"ד, עמ' 40-43.

52 'די יודישע באַנק', לוח תרע"ד, עמ' 60-61. כנראה הבנק היהודי הוא חברת אנגלו-פלשתינה (Anglo-Palestine Company), לימים בנק אנגלו-פלשתינה.

53 כנראה הכוונה לעיתון היומי **דער פֿריינד**, שראה אור בפטרבורג ב־1903 ולשבועון **דאָס יודישע פֿאַלקס-צייטונג**, ורשה 1902.

54 'דיא לשון קודשע שפראַכע און דער זשאַרגאָן', לוח תרס"ד, עמ' 60-61; ראו גם: 'אייניגע וואָרעמע ווערטער וועגען אונזער הייליגער שפראַכע', לוח תרס"ה, עמ' 37-42.

והדפיס בכל שנה את אותן שישים נקודות הציון שבחר להציג בהיסטוריה של עם ישראל ('יודישע צייטרעכונג' [כך!], עמ' 4 בכל הלוחות), מאדם הראשון עד הקונגרס הציוני הראשון וייסוד בנק אוצר התיישבות היהודים, עד לוח תרע"ג. מתרס"ז נוספו לרשימה הפוגרום באודסה באוקטובר 1905 והבחירות לדומה (1906). בשני הלוחות האחרונים שונה שם הרשימה ל'חראָניקע (כרוניקה) ונוספו לה הורדוס ומפעלו, ייסודן של אנגליה, צרפת ורוסיה, גילוי אמריקה, ייסודן של סנקט פטרבורג ואודסה, המצאת הדפוס, אבקת השרפה, ספינת הקיטור והרכבת.

עסקן תרבות אודסאי אחר שעסק בכתיבה ספרותית ובעריכה היה נתן רוזנבלום (רָאָזנבּלוּם), שחתם לעתים על כתביו בשם העט 'פרח שושן'. שמו של רוזנבלום מצוין כעורכם של כמה פרסומים ספרותיים וגם כעורכם של הלוח הלאומי, החד-פעמי כנראה, **בית ציון** לשנת תר"ס⁵⁵ ושל **דער אָדעססער קאַלענדאַר** בשנים תרס"ב ותרס"ג.⁵⁶

ב־74 עמודיו של **בית ציון: דער יודישער נאַציאָנאַל קאַלענדאַר** (הלוח היהודי הלאומי) הובאה כרונולוגיה ציונית ('ציוניסטישע כראָנאָלאָגיע') המתחילה ברכישת מערת המכפלה בידי אברהם אבינו ומסתיימת בנפילת ביתר, כלומר מבחר אירועים בתקופות השונות שהתקיימה בהן צורה כלשהי של ריבונות יהודית בארץ ישראל.⁵⁷ ספירת השנים היא מבריאת העולם, אך מהולדת ישו עד נפילת ביתר נוסף מניין השנים לספירת הנוצרים.

פניית המערכת לקוראים עמדה על הקושי שבהוצאת לוח שנה, הדגישה את המאמץ שנעשה להפיק פרסום ספרותי קטן ממדים אך רב תוכן והביעה ציפייה מהקוראים לשפוט את איכותו הספרותית. המערכת הודתה למשתתפים שתרמו ללוח מכתביהם וקיוותה להפיק בשנה שאחרי כן לוח גדול יותר. זה כנראה לא ראה אור.⁵⁸ הלוח הצטיין במגוון גדול יחסית של משתתפים ממקומות שונים במזרח אירופה כמו אודסה, באר (Bar), לודז', וילנה, קאמניץ פודולסק (Kamieniec Podolski), וורנוביצה (Woronowycia).

חלקו העיוני של הלוח נפתח במאמר של העורך המבקש לברר 'מהי ציונות?' ומסביר שהעם היהודי הוא העם העתיק ביותר שממשיך להתקיים, על אף הרדיפות שסבל. לדבריו, ליהודים היה מוסר גבוה מזה של העמים שסביבותיהם, חינוך ילדיהם והערכים שהם גדלו עליהם (כמו צדקה והכנסת אורחים) היו למאפייניהם הבולטים. יהודים היו בעבר הרחוק

55 **בית ציון: דער יודישער נאַציאָנאַל קאַלענדאַר**, תר"ס, פֿאַרלאַג ב. צ., אודסה תרנ"ט, דפוס איסקוביץ ובלניסון.

56 על פי רשימותיו של קירזשניץ, **די יודישע פּרעסע**, פריט 297, **דער אָדעססער קאַלענדאַר** החל להתפרסם בשנת תר"ן ונערך בידי פ' אָדלמן עד לוח תרס"א, אז הועברה עריכתו לידי רוזנבלום. הלוח יצא לאור בידי מוכר הספרים דובֿר שוכמאן באודסה. בלוח תרס"ג אין התאמה בין התוכן המובא בשער הלוח ובין התוכן בפועל. היו אמורים להיות בו 64 עמודים, אך בעותק האחד שמצאתי יש 32 בלבד ללא סימן להמשך.

57 יש להניח שהכוונה הייתה להמשיך את הכרונולוגיה הציונית בלוחות העתידיים, ואולם אלה כנראה לא ראו אור.

58 'צו אונדזערע לעזער', **בית ציון**, עמ' 7. כמה מאמרים בלוח נפסקו באמצעם והיו אמורים להמשיך בכך שאחרי כן.

מושא לקנאה על היותם חקלאים מוצלחים. מאז חורבן המקדש ואבדן הארץ נרדפו היהודים בכל עת ובכל מקום, אך התקווה לביאת גואל צדק ולשיבת ציון לא נמוגה. החיפוש של מוצא מן הסבל המתמשך בגולה הוביל אל השכלה ושאיפה לרמות לסביבה, אלא שהנוק שאלו גרמו היה גדול מתועלתו. המוצא היחיד שנותר, לדברי העורך, הוא למצוא את הבית הנכסף לשוב אליו, בבחינת 'אם אין אני לי, מי לי?' להשגת המטרה פעל הרצל לזכות בהסכמת מנהיגי אירופה והסולטאן הטורקי לרעיון, ובינתיים על הציבור התומך ברעיון לגייס כספים לקידומו מצד אחד ולהביא לו המוני תומכים מצד אחר, אלה המאמינים בתקווה 'לשנה הבאה בירושלים' וגם כאלה שכבר רחקו מכל מסגרת יהודית.⁵⁹

עורך הלוח תרם לו גם סיפור על צעיר יהודי עשיר ומלומד שהחליט להשקיע את יכולותיו האינטלקטואליות ואת הונו הרב למען עמו וארץ אבותיו, וכך זכה גם באהבת בתו של אחד מעשרי ראשון לציון.⁶⁰ לפי קהל היעד העממי שאליו פנה הלוח בידיש, שילב בו העורך מסרים בגוון מסורתי ושילב בהם תקווה להגשמת חלום מופשט ומוכר לכולם בן דורות רבים ('לשנה הבאה בירושלים') מצד אחד ורווחה חומרית, שכה חסרה לציבור היהודי הרחב במזרח אירופה באותה עת, מצד אחר.

את המתח האידאולוגי במרחב הציבורי היהודי, העמל למחייתו, ייצג בלוח מאמר עמדה הפונה אל בעלי המלאכה ומזהיר אותם מפני אימוץ השמצות המופנות כלפי ציונים והפיכתם לאנטי-ציונים, כלומר לא למחר ולזהדות עם התנועה הסוציאליסטית שבאה להיאבק על מעמדו וזכויותיו של בעל המלאכה והפועל העני וזכתה באותן שנים שלאחר כינון הבונד (האיגוד הכללי של הפועלים היהודים בליטא, פולין ורוסיה, 1897) לתמיכה גוברת בציבור הרחב ובחוגי אינטליגנציה צעירה. המחבר הסביר כי הציונים דואגים לא רק לעצמם אלא טובת הכלל לנגד עיניהם וכי אין לתת למשכרים חולפים לפגוע ברוח הציונית.⁶¹ כנראה למען חיזוק הרוח הציונית, על אף הקשיים, פורסם בלוח פיליטון, שלפיו אפילו השטן המשוטט בקרב הציבור היהודי כדי למצוא בו עבירות (ומוצא אותן), מתפעל משאיפת ציבור זה למולדת, לשפה וליצירה ככל עם אחר.⁶²

עוד בנושא אקטואליה ציונית פורסמה בלוח סקירה סטטיסטית מפורטת של שלוש מושבות יהודיות בארץ ישראל: ראשון לציון, ואדי חנין (לימים נס ציונה) ורחובות. בסקירה הובאו נתונים דמוגרפיים, גאוגרפיים וכלכליים של ההתיישבות החקלאית; כאמור, מידע

59 [נתן] ראָזענבלום, 'וואָס איז אַזוינס ציוניזם?', שם, עמ' 23-29. על המשך רדיפת היהודים והתגברותה ראו גם: צבי היילוואַרג, 'דאָס נײַנצאהנטע יאָרהונדערט' – על מאה שנים של העמדת פנים וצביעות, שם, עמ' 53-55.

60 [נתן] ראָזענבלום, 'אַ שידוך אין ראשון-לציון', שם, עמ' 37-42.

61 מ' מאירסאָהן, 'עטלעכע ערענסטע ווארטער צו אונזערע בעלי-מלאכות', שם, עמ' 50-52. כארבעים אחוז מכל המפרנסים היהודים באודסה עסקו במלאכה ובתעשייה. ראו: Shaw, *The Odessa Jewish Community*, p. 156.

62 מ' היילפערין, 'דער שטן ווערט אַ ציוניסט', בית ציון, עמ' 56-63. לפיליטון היה אמור להיות המשך בלוח שאחרי כן, אך זה כנראה לא ראה אור.

אמין על הפוטנציאל הקיים בארץ ישראל לחיי יצרנות. המשך הסקירה צריך היה להתפרסם בלוח הבא, ואולם זה כנראה לא ראה אור.⁶³

סיפור ברוח הכמיהה לציון פרסם בלוח ישראל לינצקי.⁶⁴ במוקד הסיפור משפחה שירדה מנכסיה, והאב נאלץ להיעשות לפועל וחולם על הגשמת הציונות ועל חיים של עשייה בארץ ישראל. מנהל העבודה במפעל מתלונן על פועליו הציונים והסוציאליסטים – שני המאפיינים פוגעים כביכול במוסר העבודה של הפועלים. להבדיל ממאמר העמדה שהזכרתי, דווקא בסיפור זה מודגש היסוד המשותף לציונות ולסוציאליזם, המציעים, אם כי בדרכים שונות, מענה לגישה האנוכית המנצלת של המעסיקים.⁶⁵

בתחום הפרוזה פרסם הלוח גם סיפור מאת פעיל ציוני מוילנה, מ[רדכי] שרל, שדגל בציונות רוחנית ובהפצת השפה העברית.⁶⁶ בלוח פורסמו גם ארבעה שירים שעניינים ציפיים לקץ הבדידות והסבל שבגלות, כמיהה לבית לאומי וסולידריות יהודית, על אף פערים חברתיים וחילוקי דעות.⁶⁷ שיר אחר ששיקף את פערי המעמדות והתרבות בסביבה היהודית באודסה לעג לצעירים יהודים שביקשו להתרחק מיהדותם, אך להיעשות רוסים אינם יכולים.⁶⁸

בלוח אחר שערך רוזנבלום – אָדעססער קאַלענדאַר לשנת תרס"ב – לא הובא תוכן ציוני בולט, אך בלוח לשנת תרס"ג יוחד כל החלק העיוני להתקפה בוטה למדי על שלושה סופרים ואנשי ציבור מוכרים באודסה, שלא נמנו עם החוג הציוני העברי הפעיל בעיר. הרקע להתקפה היה חוברת ביידיש, **אינזערע ציוניסטען** (הציונים שלנו) שראתה אור בעיר בשנת 1899, ובה לעג ראובן גרנובסקי (גרַאַנאַווסקי, 1874-1943), מהחוגים הסוציאליסטיים, לרעיון הציוני, המזין לדבריו טיעונים אנטישמיים, להנהגה הציונית ולפעילים הציוניים שאינם מוכנים לקבל שום דעה או גישה שאינה תואמת את שלהם. כנראה במענה לתגובות עיונות שקיבל גרנובסקי הוא פרסם חוברת נוספת בשם **דער ציוניסטישער גלאַקק**

63 י"א, 'א' סטאַטיסטישע צייכונג', שם, עמ' 31-34.

64 לא הצלחתי למצוא פרטים על אודותיו.

65 ישראל לינצקי, 'חיים דער פוילישער', שם, עמ' 43-49. על התפתחות הרעיון הסוציאליסטי היהודי והסוציאליסטי הציוני ברוסיה, ובכלל זה באודסה, ראו: יונתן פרנקל, **נבואה ופוליטיקה: סוציאליזם, לאומיות ויהודי רוסיה, 1862-1917**, עם עובד, תל אביב תשמ"ט.

66 מ"ז שערעל, 'דער עביגער נע-ונדניק', **בית ציון**, עמ' 34-36. על פי המצוין בלוח, הסיפור מבוסס על מקור מאת לה מאנה (Félicité de La Lamennais). לה מאנה היה כומר קתולי ופילוסוף שפעל בצרפת במחצית הראשונה של המאה ה-19. לא עלה בידי למצוא את מקור הסיפור המקורי.

67 אברהם פרלמוטר (1872-1934), משורר וסופר, מחלוצי העיתונות ביידיש בלודז', שיר ללא שם אשר מצפה לקץ הגלות והסבל הכרוך בה, עמ' 30; 'גאַלדמאַן', 'ביז ווי לאַנג נאָך?' השואל עד מתי היהודי הגאה ביהדותו עתיד עוד לסבול בבדידותו, עמ' 36-37; 'א"ג פערלאָו', שיר ללא שם, על געגועים לבית, שיעשה לארץ, עמ' 43; אהרן ליכטענשטיין, שיר ללא שם על אחוות יהודים אשר לפיו היהודי שכביכול התרחק מההמוון בעצם דואג לו ונחלץ לעזרתו בצוק העתים, מעורר אותו ומביא לו בשרה חדרה, עמ' 49-50.

68 משה וינבערג, יליד 1853, באר, 'דער אָדעססער וואוילער יונג', עמ' 31.

(הפעמון הציוני, ורשה, 1901) ובה מכתבי תמיכה שקיבל, בין השאר מסופר היידיש יצחק יואל לינצקי והסופר העברי אלימלך וקסלר ('איש נעמי'). שניהם היו מוכרים בסביבה היהודית הספרותית באודסה, אך לא נמצאו במרכזה. לינצקי אף נמנה בשנות השמונים עם התומכים ברעיון חובת ציון. בכותרת 'זבובים ספרותיים' לעג רוזנבלום (כנראה) לשני הסופרים המתוסכלים, שנס לחם בציבור, והם חוברים לעוד מחבר, פחות ערך מהם, אשר כמו הזבוב במשל של קרילוב, מתיישב על קרניהם של שני 'שוורים ספרותיים' שתש כוחם ומכריז בלשון רבים 'חרשנו'.⁶⁹ לעימות מילולי זה צביון מקומי ברור, ש'גיבוריו' היו מוכרים לקהל קוראי יידיש (כנראה גם לקוראי עברית). 'קנאת סופרים' פוליטית זו עתידה להתרחב ולהתגבר לכדי התגוששות מתמשכת בפולין בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.⁷⁰

לוחות שנה ציוניים, או בעלי מסרים ציוניים, בידיש, שפורסמו באודסה מסוף שנות השמונים של המאה ה-19 היו פרי יוזמה של פרטים שמזדהים עם רעיון חובת ציון והציונות. לא מצאתי מידע על תמיכת מוסדות התנועות שפעלו באודסה בלוחות אלה או על סיוע בהפצתן. רק אחד הלוחות ראה אור באמצעות אגודת בית ציון; לא עלה בידי למצוא עליה מידע. לאחר לוח אחד (כנראה היחיד) עבר העורך נתן רוזנבלום לערוך לוח אחר, משלו. עובדת פרסומם של לוחות כמה שנים ברציפות מעידה על מכירתם בכמות המצדיקה את מאמצי העורך להכין את הלוח הבא ואת השקעת המוציא לאור בהדפסתו.

פינסק

קהילת פינסק, בצפון ווהלין, נודעה בתור קהילה מבוססת ומיוחסת ברבניה ולומדיה.⁷¹ בסוף המאה ה-19 היא נעשתה גם מרכז פעיל של עשייה לאומית ועברית, בתחילה כחלק מאגודות חובבי ציון ולימים כחלק מן ההסתדרות הציונית. בייחוד התפרסמה פינסק כמקום שגדל ובגר בו חיים וייצמן, נשיאה הראשון של מדינת ישראל. במפקד האוכלוסין שהתקיים בקיסרות הרוסית בשנת 1897 נמנו בפינסק 21,065 יהודים; הם היו לא פחות מ-74.6 אחוז מכלל האוכלוסייה.⁷²

69 נתן רוזנבלום, 'ליטערארישע פליעגען', אָדעססער קאַלענדאַר, הוצאת יוסף חיים שוכמאן, אודסה תרס"ג, עמ' 25-30. מקורו של המשל הלועג למי שמבקש תהילה שאינה מגיעה לו נמצא במשלי ברכיה הנקדן 38348 <https://benyehuda.org/read/38348> (אוחזר ב-13.10.2024). רוזנבלום לועג גם לרב מטעם בשם א' קוטלובקר מקישינב, שטרח להוסיף, ברוסית, מכתב תמיכה משלו בגרנובסקי.

70 ראו: נתן כהן, ספר, סופר ועיתון: מרכז התרבות היהודית בוורשה (1810-1942), מאגנס, ירושלים תשס"ג, עמ' 226-240.

71 על אף אפיונה כקהילה מתנגדית, להבדיל מקארלין, שכנתה החסידית, שימש בה הרב לוי יצחק בן מאיר, שנודע לימים בשם רבי לוי יצחק מברדיצ'ב, רב וראש ישיבה בשנים 1775-1785.

72 עזריאל שוחט, 'תולדות קהילת פינסק תרמ"א/1881-תש"א/1941', פינסק: ספר עדות וזכרון לקהילת פינסק-קארלין, א, בעריכת זאב רבינוביץ, ארגון יוצאי פינסק-קארלין במדינת ישראל, חיפה ותל אביב תשל"ח, עמ' 8.

דער פינסקער שטאָט־לוח (להלן: פש"ל) פורסם פעמיים – בשנת תרס"ג ובשנת תרס"ד.⁷³ עורכו היה אפרים דב ליפשיץ (1868-1925), סופר עברי ופעיל ציוני מוכר, והוצאתו הייתה מטעם אגודת ציון, אחת משש התאגדויות ציוניות בעיר באותן שנים. להבדיל מן הלוחות האודסאיים והוילנאיים (להלן), לוח זה היה בעל מאפיינים מקומיים ברורים. הוא פנה לקהל קוראים מקומי שכבר נחשף לרוחות הפוליטיות השונות המנשבות בסביבה היהודית וביקש להציג את האפשרות הציונית לעתיד יציב ובטוח. במודעת פרסומת שפורסמה ביומן הוורשאי העברי **הצפירה** (20 בנובמבר 1902, עמ' 4) צוין שזהו 'שנתון פרובינציאלי' ראשון מסוגו, היכול לשמש דגם לחיקוי לאגודות ציוניות אחרות. עוד צוין באותה מודעה שההכנסות ממכירת הלוח (40 קופיקות) ישמשו למטרות ציוניות בפינסק. על חשיבותו של הלוח כמקור היסטורי לתולדות קהילת פינסק אפשר ללמוד מהשימוש הרב יחסית של עזריאל שוחט בו בכתיבת תולדות הקהילה, הן בנוגע לתולדות הציונות בה, הן בנוגע להתפתחות החינוך היהודי המודרני.⁷⁴

חלקו הקלנדרי של הלוח תפס לא יותר מארבעה עמודים (מתוך 106 בכרך הראשון ו-156 בכרך השני), ובו המידע הבסיסי הנדרש להתמצאות בלוח העברי, הגרגוריאני והויליאני. צמוד למידע הקלנדרי פורסמו נתונים סטטיסטיים מעטים על העיר, ולקראת סוף הלוח נדפסו כמה עמודים, ובהם מידע שימושי על בתי המשפט בעיר, תעריפי דואר, טלגרף, נסיעה ברכבת ובמעבורת, טבלת השוואות ערכי מטבע לעומת הרובל, היטל מס על שכר דירה, סוגי עצים מעובדים ותעריפי שינועם.⁷⁵ לוח זה, להבדיל מכלל הלוחות היהודיים באותה תקופה, נעדר מדור כרוניקה יהודית או כללית.

בדברי פתיחה לכרך הראשון התנצל העורך אפרים דב ליפשיץ, שלא צוין בשמו, על שבשל קוצר הזמן לא עלה בידו לאסוף די חומר ספרותי ללוח והבטיח שבלוחות העתידיים ישקיע יותר בספרות, בהיסטוריה, בסטטיסטיקה, באקטואליה ובכל דבר מעניין. עוד מצא לנכון העורך להתנצל על שהלוח מפורסם ב'לשון הגלות' ולא 'בלשון העברית הקדושה והלאומית שלנו', שכן 'לחרפתנו' רוב הציבור שהלוח פונה אליו אינו מבין עברית. הוא קיווה שבעתיד ייחסך הצורך 'לדבר עם אחינו בלשון הגלות'.⁷⁶ לדברי העורך נמכר הלוח הראשון ב-600 עותקים, ואת כל אחד מהם קראו עשרה קוראים לפחות, כלומר הלוח נקרא כמעט פי שניים משנקראו בעיר עיתונים ברוסית וביידיש גם יחד.⁷⁷ בהקדמה ללוח השני עמד העורך על חשיבות דברי הביקורת החברתית והפוליטית המתפרסמים בו, שכן מטרתם היא תיקון ובנייה לטובת הכלל, ולא פגיעה באנשים מסוימים. בשל מחלוקת גוברת בין ציונים ובין המתנגדים להם בעיר טען העורך כי הגיע הזמן שהציונות תצא מגבולות בית

73 הכרך הראשון נדפס בוורשה (1902), והשני – בוילנה (1903).

74 שוחט, 'תולדות קהילת פינסק', עמ' 27-97.

75 פש"ל, תרס"ד, עמ' 136-145.

76 שם, תרס"ג, עמ' 3-4. השוו לעיל עם יחסו של דוד הורוויץ מאודסה ליידיש.

77 א"ד ליפשיץ, 'ציפערבלאָט', שם, תרס"ד, עמ' 104. על פי רישומיו של קירזשניץ, **די יידישע פרעסע**, פריט 411, הלוחות נדפסו באלף עותקים כל אחד.

בית הכנסת ותפנה למרחב הגדול שהעיתונות מאפשרת.⁷⁸ בעמוד האחרון של לוח תרס"ד בהודעה 'מאת המו"לים' נוסף שמו של מ"ל ליברמן (פעיל ציוני בעיר) כעורך, וכותבים פוטנציאליים התבקשו למהר ולשלוח רשימות וכתבות שיתווספו לחומרים שכבר הצטברו אצל העורכים לפרסום בלוח הבא. זה כנראה לא פורסם.

מבחינה גאוגרפית היו קהילות פינסק וקרלין סמוכות זו לזו, אך מלבד עובדה זו, בעיקר מנקודת המבט הפינסקאית היו אלה קהילות שונות בעלות מאפיינים מנוגדים בכל הנוגע למקורות פרנסה ולהנהגת הציבור וגם בכל הנוגע לציונות. בפינסק מצאה התנועה הציונית עשייה בכל שכבות הציבור, ובעבר הקרוב לפחות היו רוב בתי הכנסת פתוחים לפניה, ואילו קרלין, שנודעה בתור מרכז חסידות צפון ווהלין וליטא, הוצגה כמקום שמזלזלים בו בתחייה הלאומית ובתי המדרש שם סגורים לפני הציונים ב'שבעה מנעולים'.⁷⁹ אף על פי כן, רבה הייתה הפתעת עורך הלוח כשהתברר כי שלא כציפיות, דווקא בקרלין נוסד סניף של התנועה הציונית האורתודוקסית המזרחי: 'מי היה מאמין שבעלי הבתים הרזענים של קרלין יעברו בפרהסיא על "לאו" גדול שכמו ניתן מ[הר] סיני?' ויצאו בהתארגנות זו נגד ה'קוזאקים של הקב"ה', הטוענים שהציונות נוגדת את הדת.⁸⁰ דיווח פרשני זה משקף הן את הבנת הגישה האנטי-ציונית הנחושה של החוגים החסידיים הדבקים בה כאילו ניתנה כ'הלכה למשה מסיני', שאינה ניתנת לשינוי, הן משתמש בביטוי האנטי-חסידי הנלעג 'קוזאקים של הקב"ה' כדי לבטא את קנאותם ואת תוקפנותם של החסידים הנוטלים את סמכותם כביכול מהקדוש ברוך הוא ולמענו, ומשכך מנועים מכל פתיחות לרעיונות חדשים. התארגנות זו של המזרחי, שלדברי העורך התברר כי היא גדולה ביותר מבחינת מספר חברים בסוף שנת 1903, נחשבה בעיניו הוכחה נוספת לגידול המתמיד של התנועה הציונית שעתידיה לסחוף יהודים מכל המעמדות והשקפות העולם.⁸¹ כאמור, באותה עת פעלו בפינסק שש אגודות ציוניות, ובהן 264 חברים רשומים וועד מנהל מרכזי עם שני נציגים מכל אגודה.⁸² סקירה היסטורית-כלכלית של עשרים שנות ציונות בעיר משקפת פעילות רבת היקף למען ארץ ישראל, ובעיקר תרומות לוועד האודסאי בשנות קיומו, רכישת מניות של בנק אוצר התיישבות היהודים ואיסוף כספים לקרן קיימת לישראל (1,200 רובל בין ינואר 1902 ליולי

78 פש"ל, תרס"ג, עמ' 1-2. על מקומו של בית הכנסת ושל הדרשנים המטיפים הציונים בהם בשנים האחרונות של המאה ה-19 בהפצת הציונות ברחבי מזרח אירופה ראו: גולדשטיין, **בין ציונות מדינית לציונות מעשית**, עמ' 52-60. הפנייה לכיוון העיתונות (בעברית וביידיש) תואמת את השנים הראשונות של המאה ה-20, שאז נעשו ניסיונות ראשונים, מקצתם מוצלחים, להשתמש במדיום חדש ויעיל זה להפצת מידע וידע.

79 פינסק און קארלין, פש"ל, תרס"ג, עמ' 14-16. הציטוט מעמ' 16. ראו גם: 'פינסק-קארלין; קארלין-פינסק', שם, עמ' 17-18; עליכם שלום [א"ד ליפשיץ], 'א' ריזע פון פינסק אין קארלין אויף א' לופט באלאץ', שם, עמ' 100-108.

80 אביוסף [א"ד ליפשיץ], 'אונזער געמיינדע אין פאריגען יאָר', שם, תרס"ד, עמ' 32.

81 נ"מ ליפשיץ, 'די ציוניסטישע בעוועגונג אין פינסק', שם, עמ' 70.

82 שם, עמ' 70-71. על הזרמים הפוליטיים שפעלו בעיר עד שנת 1905 ראו: שוחט, 'תולדות קהילת פינסק', עמ' 27-66.

1903).⁸³ מלבד הנתונים ה'יבשמים' נועדה סקירה זו להבליט את תרומתה של פינסק לעשייה הציונית ולעודד את תגבורה.

בדברי הספרות ששובצו בשני הלוחות, בין הסקירות ההיסטוריות והעדכניות למאמרי עמדה, בולטים שיר וסיפור של צעיר בן 18 בשם יהודה וולן־לסקי, לימים המשורר העברי יהודה קרני (1884-1949), שעלה לארץ ישראל בשנת 1921.⁸⁴

תשומת לב מיוחדת ניתנה בלוחות לנושא החינוך ולקידום השימוש בשפה עברית.⁸⁵ חדר מתוקן ראשון ברוח ציונית נפתח בעיר ב־1895. יוֹשֵׁמוּ בו שיטות הוראה שמטרתן הישגיות לפי גיל הילד והשאיפה לטעת בקרבם משלב מוקדם 'אהבה לעם היהודי ולדתו, וחיבה ללימודי היהדות'.⁸⁶ בשנת 1901 נוסד חדר מתוקן לילדים עניים, ובו יושמה שיטת הלימוד 'עברית בעברית', בתור שלב ראשון בתכנית לטווח רחוק, לעשות את העברית ללשון האחת המקשרת בין כל היהודים בעולם.⁸⁷ גם בנוגע להתנהלות תלמודי התורה בעיר היה חשוב לפעילים הציונים להחדיר לתוכם את לימוד השפה העברית החיה כדי שהילדים 'יחששו את אויר הכרמל הצלול של פעם' וכדי לעורר בלבם תקווה לעתיד העם.⁸⁸ חשובה לא פחות הייתה הוראת ההיסטוריה של עם ישראל כדי לעורר את אהבת הילדים לעמם. חיים וייצמן היה פעיל באותה תקופה בייסוד חדרים מתוקנים בעיר ובהוראה בהם.⁸⁹

83 ליִפְּשִׁיץ, 'די ציוניסטישע בעוועגונג אין פינסק', עמ' 69. עוד סקירות של עשייה בתנועה הציונית ומוסדותיה ראו למשל: א"ד ליִפְּשִׁיץ, 'ציוניזם', שם, תרס"ג, עמ' 36-45. ד"ר ל' חַאָזְנָאוֹוִיץ, 'נאַציאָנאַלפּאַנד', שם, עמ' 46-51; מ"מ [מדרכי מאיר] שטריק, 'עראינערונגען פֿון "חיבת ציון"', שם, עמ' 52-57.

84 שיר ללא שם, שם, תרס"ג, עמ' 27-28; 'דער קרומער נאָז', שם, עמ' 59-63.
85 הוראת עברית, בהיקפים שונים, בבתי ספר יהודיים מייסודם של משכילים במזרח אירופה ובניהולם התקיימה עוד במחצית הראשונה של המאה ה־19. היא התגברה עם השנים וזכתה לעידוד לקראת סוף המאה, עם התגבשותו של הרעיון הלאומי. ראו: מדרכי זלקין, **אל היכל ההשכלה: תהליכי מודרניזציה בחינוך היהודי במזרח אירופה במאה התשע־עשרה**, ספריית הילל בן־חיים, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשס"ח, עמ' 111-113, 146-161, ובעיקר 154-155. סקירה ומסקנות בנוגע למשכילים יהודים ברוסיה ויחסם ללשון העברית ולימודה ראו: עזריאל שוחט, 'יחסם של משכילים ברוסיה אל הלשון העברית', בתוך: בן־ציון לוריא (עורך), **ספר אברהם אבן־שושן: מחקרים בלשון, במקרא, בספרות ובידיעת הארץ**, קרית ספר, ירושלים תשמ"ה, עמ' 353-430.

86 מ[איר?] ליבערמאַן, 'חדרים מתוקנים', פש"ל, תרס"ג, עמ' 66. מחבר המאמר היה מראשי אגודת ציון וחבר הוועדה לניהול תלמודי תורה מטעם חברת מפיצי השכלה. ניסיונות ראשונים ל'תיקון' החדר והלימוד בו נעשו כמה עשרות שנים מוקדם יותר. זלקין, שם, עמ' 59-60. בהקשר הציוני ראו גם: יוסי גולדשטיין, "'החדר המתוקן' ברוסיה כבסיס למערכת החינוך הציונית', **עיונים בחינוך** 45 (תשמ"ו), עמ' 147-157.

87 ליבערמאַן, 'חדרים מתוקנים', עמ' 70-71. ראו גם הערה 84 לעיל וכן: גולדשטיין, שם, עמ' 150 והערות 22 ו־24.

88 א[ברהם אשר אלטר] פֿיינשטיין, 'די תלמוד־תורה פֿאַנגע', פש"ל, תרס"ג, עמ' 77. מחבר המאמר היה מורה ונמנה עם מייסדי חברת שפה ברורה במינסק בשנת 1890.

89 ראו: חיים וייצמן, **מסה ומעש**, שוקן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 31-32. עוד על העשייה למען העברית במערכת החינוך היהודית בפינסק ראו: שוחט, 'תולדות קהילת פינסק', עמ' 68-73, 74-97. על החדר ה'מתוקן' ראו אצל שוחט, עמ' 82-87.

מספר החדרים המתוקנים לילדים עניים עלה, ובתורם למדו בהם יותר משמונים תלמידים בחינם ואף זכו לסיוע חומרי, כגון בגדים לחורף. אף על פי כן לא זכו חדרים ציוניים אלה למימון מתקציב הקהילה.⁹⁰ 19 חדרים מתוקנים (לא לעניים) נמנו בעיר, ולמדו בהם 639 ילדים, כשליש מתלמידי החדרים בכלל. הילדים קראו ספרות ילדים עברית ולמדו שיעורים מסודרים בהיסטוריה של עם ישראל.⁹¹ בעיה קשה יותר מהחינוך היסודי ובעלת השלכות כלכליות ואידאולוגיות על עתיד הדור הצעיר הייתה החינוך העל-יסודי שנעדרו בו מסגרות יהודיות או ציוניות. תשומת הלב שניתנה לכיוונים חדשים בחינוך היהודי משקפת את העשייה הענפה של היהודים בחינוך בעיר ונועדה לשכנע שאין סתירה בין רכישת השכלה כללית לטיפול הזהות הלאומית והדתית היהודית.

שני כרכי הלוח הפינסקאי פורסמו בידיש, כרע הכרחי, בציפייה לקראת עתיד קרוב, שאז יוכל בדרך הטבע להתפרסם בלשון הלאומית – עברית. למרות הזלזול בידיש ניכר שעריכת הלוח נעשתה בשום לב, ומבחינת תוכנו המגוון נראה אף שהוא נועד לא רק להמון. עם זאת, ייתכן כי הכמות המצומצמת יחסית של עותקי הלוח שנמכרו (600 עותקים) או שינויים שחלו בגופים הציוניים שפעלו בעיר מנעו את המשך הוצאתו לאור שהבטיחו העורכים.

וילנה

גם וילנה הייתה מרכז פעיל הן של חובבי ציון, עד הקונגרס הציוני הראשון, הן של אגודות ציוניות רבות ומגוונות אחרי כן. בקיץ 1903 אף זכתה וילנה הציונית לקבל את פניו של תיאודור הרצל. ב-1902 נוסדה בעיר תנועת המזרחי, וב-1905 הוקמה בה הלשכה המרכזית של ההסתדרות הציונית ברוסיה, אך התגברות הריאקציה שלאחר מהפכת 1905 הקשתה את המשך הפעילות. ההגבלות שהטילו השלטונות רבו, אך על אף הקשיים המשיכה העשייה הציונית בעיר.⁹² וילנה הייתה גם מרכז תוסס של תעמולה ופעילות סוציאליסטית שהתקיימה בקהילה היהודית, על ידי יהודים, ובה נוסד בשנת הקונגרס הציוני הראשון בבזל האיגוד הכללי של הפועלים היהודים בליטא, בפולין וברוסיה, המוכר יותר כתנועת הבונד (1897), בת הפלוגתא רבת השנים והלא מתפשרת של הציונות.

בשנת 1897 נמנו בעיר 63,831 יהודים, ול-96.9 אחוז מהם הייתה יידיש שפת אם.⁹³ עם זאת, וילנה נודעה בסופריה העברים (המשכילים) מראשית המאה ה-19, בבתי הדפוס

90 אביסוף, 'אונזער געמיינדע אין פֿאַריגען יאָר', עמ' 27.

91 א"ד ליפשיץ, 'ציפערשפראך', פש"ל, תרס"ד, עמ' 97-100.

92 ישראל קלויזנר, וילנה, ירושלים דליטא: דורות אחרונים, 1881-1939, בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, תל אביב תשמ"ג, עמ' 309-357. גולדשטיין, בין ציונות מדינית לציונות מעשית, עמ' 131-138, 169-174. ראו גם: יצחק ברוידס, וילנה הציונית ועסקניה, הוצאת הסתדרות עולי וילנה והגליל בתל אביב, תל אביב ת"ש, עמ' 244-246, 253-257.

93 ב[אריס] גאָלדבערג, 'עטליכע ציפער איבער זשאָגאָן', דער פֿריינד, 2.3.1903, עמ' 3.

שלה, שאת המפורסם מהם ניהלו 'האלמנה והאחים ראם' (קראו Rom),⁹⁴ ובחינוך העברי שהתפתח בה. בתי הדפוס של וילנה, לרבות הדפוסים הוותיקים כמו ראם והאחים רוזנקרנץ ושריפטזר, פרסמו לוחות שנה בעברית וביידיש במשך עשרות שנים. בלוחות האלה היה מידע שימושי נצרך לחיי היום-יום, אך לא מצאתי בהם מסר אידאולוגי ציוני (או אחר).⁹⁵ על פי ידיעה חדשותית בעיתון היומי **דער פריינד** (סנקט פטרבורג), במאי 1905 נוסדה באודסה הוצאת ספרים בשם קדימה כדי להפיק ספרים ברוסית בנושאים יהודיים, לרבות תרגומים לרוסית של כתבים ציוניים של הוגי התנועה ודובריה.⁹⁶ בעקבות הקונגרס הציוני השמיני בהאג (1907), הועברה ההוצאה לוילנה, ופרסומיה (מאז ברוסית וביידיש) פנו מהפצת הרעיון הציוני לכיוון 'שאלות הכרוכות בפלשתינה ובמוסדותיה'.⁹⁷ באותה עת הייתה וילנה מקום מושבה של הלשכה המרכזית של ההסתדרות הציונית ברוסיה, פעלו בה כמה אגודות ומפלגות ציוניות, פורסמו בה פרסומים ציוניים, וב-1909 הועברה אליה מקלן הוצאת השבועון **העולם**, ביטאון ההסתדרות הציונית.⁹⁸ באותה שנה ניגשה הוצאת קדימה להפקת לוח שנה 'בשפת רוסיה', ובו כרוניקה יהודית, נתונים סטטיסטיים ומידע נחוץ על התנועה הציונית ועל ארץ ישראל.⁹⁹ הוצאתו לאור של פרסום יהודי ברוסית, וביתר שאת פרסום פוליטי, מצביעה על קהל יעד שונה מזה שאליו יועדו הלוחות שנדונו עד כה. יידיש הייתה שפתם של 97.95 אחוז מיהודי תחום המושב, ורוסית נחשבה לשונה של האינטליגנציה, שגם בוילנה היו לה לא מעט נציגים.¹⁰⁰ חשוב היה לחפש דרכים לקרב את הרעיון הציוני לקבוצה חשובה זו בציבור היהודי ולזכות בעידודה, ברוח ובחומר. הביקוש ללוח שראה אור לקראת ראש השנה תר"ע היה גדול, ובתוך שלושה ימים, כך דווח, נמכרו כל העותקים.¹⁰¹ ההוצאה הדפיסה מהדורה שנייה וניגשה לעריכת הלוח הבא.

94 ראו למשל: מרדכי זלקין, 'הרוח החיה באופני ההדפסה: דבורה רום כסוכנת תרבות', בתוך: אביראל בר-לבב, עודד ישראלי, יונתן מאיר ואברהם (רמי) ריינר (עורכים), **דרך ספר: שי לזאב גריס**, כרמל, ירושלים תשפ"א, עמ' 511-527; ועל תולדות בית הדפוס, ראו שם, הערה 6.

95 שלום יעקב אברמוביץ הדפיס כמה מלוחות השנה שלו בדפוס ראם, וכן נדפסו שם עוד כמה לוחות בעלי תוכן עיוני, אך לא ציוני.

96 'יודישע נייעס אין רוסלאַנד', **דער פריינד**, 25.5.1905, עמ' 3. בשנת 1906 פרסמה ההוצאה כתב עת ברוסית - *Kadima*, בעריכת הד"ר יוסף סאפיר, רופא ועסקן ציוני מוכר באודסה.

97 ידיעה בהד הזמן, 26.12.1909, עמ' 2; רשימה של חמש חוברות שפורסמו ב-1908, 'הציונות', **העולם**, 1 (תרס"ט), עמ' 11. ראו גם: קלויזנר, **וילנה, ירושלים דליטא**, עמ' 458. ימים אחדים לאחר נעילת הקונגרס וכחלק ממדיניות רוסיה האוסרת קיום מוסדות ציוניים רשמיים, נסגר באודסה מועדון ציוני בשם **קדימה**, שהיו בו ספרייה ואולם קריאה והתקיימו בו מפגשים והרצאות. 'אָדעס', **דער פריינד**, 1.9.1907, עמ' 3. בידיעה לא נזכרת הוצאת הספרים בשם זה, ולא ברור אם הייתה זיקה ישירה בין שני המוסדות.

98 בשנת 1912 בשל רדיפת המשטרה עברה הוצאת השבועון **העולם** לאודסה.

99 מודעה בהד הזמן, 22.8.1909, עמ' 4.

100 על ביקוש לקריאה ברוסית בוילנה היהודית אפשר ללמוד מהביקוש לתרגום החומש לרוסית שיצא לאור ביוזמת חברת מפצי השכלה בישראל בשנת 1874. כהן, **בחנותו של מוכר הספרים**, עמ' 51-55.

101 ידיעה **בהעולם**, 36 (תר"ץ), עמ' 15. לא ברור בכמה עותקים מדובר, אך ברור שלא פחות מכמה מאות בכל הוצאה.

בלוח תר"ע היו חלק קלנדרי בסיסי של ימי חג ומועד ורשימה נפרדת של ימי שבתון בקיסרות. בהקשר היהודי והציוני היו בלוח טבלאות סטטיסטיות שונות ורשימה מפורטת של ארגונים יהודיים וציוניים ברוסיה ובעולם. 26 עמודי כרונולוגיה יהודית החלו מכיבוש כנען בידי יהושע בן נון עד ההווה, הן על פי ספירת היהודים הן על פי זו של הנוצרים. 14 עמודים של כרונולוגיה ציונית החלו עם לידתו של משה מונטיפיורי, שלא רק היה פילנתרופ נערץ אלא גם תרם לקידום התיישבות חקלאית על אדמת ארץ ישראל. בלוח הובאו סקירות קצרות על 34 מושבות יהודיות בארץ ישראל, לרבות תל אביב. מעניינת במיוחד היא רשימה מפורטת של עיתונים וכתבי עת יהודיים בעולם, וגם ביבליוגרפיה נבחרת בנושאי יהדות וציונות, שלפי קהל היעד נועד בוודאי להפנות את המשתמשים בלוח, שהתעניינו, להמשך קריאה.¹⁰² הלוח נערך בידי ב[וריס] גולדברג (1866-1922), פעיל ציוני בולט בוילנה וחבר הלשכה המרכזית של ההסתדרות הציונית ברוסיה, פובליציסט ומיוזמי הקמת האגודה היהודית לסטטיסטיקה (1913). אותו גולדברג חיבר גם את המאמר על יידיש במספרים שאזכרתי בהערה 92 לעיל. בשנת 1921 עלה גולדברג לארץ ישראל ופעל למען קידום התעשייה בה. הוא נפצע בפרעות 1921 ונפטר כעבור כמה חודשים. בדברי הספד שנכתבו על גולדברג נאמר בין השאר שהוא, 'העסקן הציוני, חי למעשה את חייה של ארץ-ישראל העברית, והוא שגשר אותה שעה את הגשר בין אודיסה "הממשית" ובין ווילנה-מוסקבה-פטרבורג ה"פוליטית"'.¹⁰³ במילים אחרות, אפשר לומר שהוא שלט בשלוש שפות. ללוח לשנת תרע"א נוסף שער, ובו 17 ביוגרפיות של אישים יהודיים וציונים (כולם גברים) בולטים בני התקופה. מעניין במיוחד, ויחיד במינו בסדרת לוחות קדימה, הוא שער ספרותי תלת-לשוני, ובו בין השאר 'התקווה' ושירים מוכרים אחרים ומושרים בזמנם.¹⁰⁴

102 *Evreiskii kalenar Kadima na 5670 god* (תר"ע), עמ' 119-125, 126-139.

103 משה גליקסון על ב' גולדברג, <https://benyehuda.org/read/13293> (אוחזר ב-13.10.2024).

104 *Evreiskii kalenar Kadima na 5671 god* (תרע"א), נ[פתלי] אימבר, 'התקווה', עמ' 216-217; מ[רדכי] צ[בי] מנה [מאנה], 'משאת נפשי', עמ' 217-218; נ[ח] רוזנבלום, 'נס ציונה', עמ' 218-219; שרה שפירא, 'אל טל ואל מטר', עמ' 219; ח[יים] נ[חמן] ביאליק, 'ברכת עם' [לימים 'תחזקנה'], עמ' 220-221; ד"ר י[צחק] פֶּלד, 'שם במקום ארזים', עמ' 221-222; מ[אָרק] וואַרשאַווסקי, 'דער אַלף-בית' [חדר קטן], עמ' 223-225; ש[מעון] פֶּרוג, 'זאָמד און שטערן' [חול וכוכבים], עמ' 225-226; א[בא] ק[אַנסטאַנטין] שפירא, 'אין דיא פֶּלדער פֿון בית לחם' [בשדמות בית לחם]; ל[ייב] יפה, 'ביי הערצלס קייר' [על קברו של הרצל], עמ' 227; [מנגינה יהודית], Semien Grigorovich Frug, 'Evreyskaya Melodia', עמ' 228; [הביתה] Leyb Yaffe, 'Doma', עמ' 229; [שירת רחל] [Nestor] Kukolnik, 'Pecne Rakhili', עמ' 230. נסטור קוקולניק (1809-1868, לא יהודי, אך ודאי הכיר יהודים מימי ילדותו במערב אוקראינה ומשנות מגוריו בוילנה בשלב מאוחר יותר) נודע כמחבר דרמות היסטוריות. דמותה של רחל בשיר שנדפס בלוח לקוחה מתוך אופרה בשם 'הנסיך החולם', שהוא חיבר עם מיכאל גלינקא. העלילה מתרחשת במאה ה-15, ומתוארים בה יהודים כדמויות אקזוטיט וטרגיות ברוח הרומנטיזם האירופי. רחל המאוהבת באביר נוצרי שרה באחת הסצנות שיר כמיהה לציון. אני מבקש להודות לאלי פורמן על מידע מעניין זה.

עם זאת, על פי דיווחים בעיתונות, נפסל להדפסה בשער זה השיר 'חשוו אחים חושו', ואף ניסו לאסור לגמרי את הפצת הלוח.¹⁰⁵

שנתיים ימים פורסם הלוח ברוסית בהצלחה רבה, שהצריכה אף הדפסת מהדורה שנייה, ואחרי כן החליטה המערכת להגיש את הלוח גם ביידיש, כדי להציע 'מדריך עממי, כזה הנצרך מאוד גם בשכבות העממיות הרחבות הקוראות יידיש' (אין אַזאַ מין פּאָלקס-האַנדבוך פֿיהלט זיך שטאַרק אַ באַדערפעניש אויך בײַ די ברייטע פּאָלקס-שיכטן, וואָס לייענען ייִדיש).¹⁰⁶ ב'מדריך' היה אמור להתפרסם מידע עדכני ואמין על מוסדות וארגונים שפועלים למען כלל ישראל בעולם, על העבר של עם ישראל ועל עשייתה המגוונת של התנועה הלאומית היהודית. הלוח נערך בוילנה בידי קבוצה של מלומדים נכבדים ונדפס בה, אך לא היו בו מאפיינים מקומיים מובהקים (להוציא זמן שקיעת החמה בלילות שבת), והוא נועד לשימושם של יהודים ב'ליטא, פולין, וולין, גליציה, רומניה [נ]אמריקה'. תפוצת הלוחות לתרע"ב ותרע"ג נאמדה ב־40,000 עותקים (יחד).¹⁰⁷

למרות הביקוש הרב ללוח, ואולי בגללו, ובשל היותו בעל גוון פוליטי ברור, היה קשה להוציאו לאור ולשווקו. מדיווח עיתונאי אחר, וגם מדברי המבוא לעוד לוח קדימה שראה אור, ברוסית, ב־1919, אפשר ללמוד על פסילת מאמר על השקל הציוני ועל עניינים ציוניים אחרים בלוח תרע"ג, ברוסית וביידיש, ואף על ניסיון להחרים את כל שנתוני הלוח.¹⁰⁸ בלוח הראשון ביידיש (לשנת תרע"ב) יש שישה שערים, ובלוח שפורסם אחריו (תרע"ג) – שבעה שערים. השער הראשון בשני הלוחות יוחד ללוח השנה ונספחיו המקובלים. נוסף על ימי חג ומועד היו בחלקו הקלנדרי היהודי של הלוח מועדי מולד הלבנה ושקיעת החמה בימי שישי. מהלוח הגרגוריאני ומהלוח היוליאני נעדרו ימי חג ומועד, שהיה מקובל לכלול בלוחות אחרים. עוד הובאו בשער הראשון פרטי בית המלוכה, ברוסית, תעריפי דואר, טלגרף ושטרות חוב.

105 ידיעה בהצפירה, 27.1.1911, עמ' 3. את השיר חיבר יחיאל מיכל פינס בימי העלייה הראשונה ולכבוד העולים, והוא נעשה מזוהה עם ההתיישבות היהודית בארץ. בידיעה בהעולם, 2 (תרע"א), עמ' 17, בית משפט בוילנה ביטל את משפטו של גולדברג בגין שיר שנאסר (כאן צוין השיר 'השבועה').

106 מתוך הצהרה זאת ברור שהלוח ברוסית לא נועד מלכתחילה 'לשכבות העממיות', ואראה להלן גם עם פרסום הלוח ביידיש לא הייתה הקבלה מלאה בינו ובין זה שברוסית.

107 לוח קדימה תרע"ב (1911-1912), הוצאת קדימה, דפוס ב"א קלצקין, וילנה 1911, 180 עמודים; לוח תרע"ג (1912-1913), דפוס ב"א קלצקין, וילנה 1912, 263 עמודים. אומדן התפוצה הוא על פי ההקדמה ללוח תרע"ג, עמ' III. לדברי קלויזנר, וילנה, ירושלים דליטא, תפוצת הלוחות הייתה 20,000 עותקים (עמ' 458).

108 ידיעות על הסרת 19 עמודים מהלוח בהזמן, 11.9.1912, שער העיתון; דער מאַמענט, 21.11.1912, עמ' 3. בהצפירה נכתב כי הלוח 'הוחרם בגלל הערה קטנה שבאה בו על אדות השקל' (15.9.1912), עמ' 3 וגם 19.11.1912, עמ' 3). עורך הלוח ערער לבית המשפט העליון בוילנה על החלטת בית המשפט המחוזי בעניין הצנוזרה, והוחלט לפתוח בחקירה מחודשת (בריעף פֿון ווילנא, היינט, 20.11.1912, עמ' 4). על פי ידיעה משער הזמן מ־22.5.1913, בית המשפט דן בבקשה לאסור את הפצת כל ארבעת כרכי הלוח. בלוח האחרון, *Evreiskii kalenar Kadima na 5679 god* (תרע"ט), צוין בעמ' III על החרמת עמודים 72-194, העוסקים בציונות ובפולשתיה. עוד על התעמרות המשטרה בעורכים ציונים ופרסומיהם, לרבות לוח קדימה, ראו: קלויזנר, שם, עמ' 347-354.

השער השני יוחד למגוון נתונים סטטיסטיים, והוא נערך בשני הלוחות (לרבות מקביליהם ברוסית) בידי ב[וריס] גולדברג. מובאים בו נתונים על מספר היהודים בעולם לפי יבשות וארצות;¹⁰⁹ רשימה של יותר ממאה הקהילות היהודיות הגדולות בעולם, בנות יותר מ-10,000 נפש; קהילות יהודיות ברוסיה לפי חלוקה לפלכים ולפי אזורים בתחום המושב. עניין מיוחד מעוררות טבלאות שמציגות את חלוקת יהודי רוסיה למעמדות (בורגנים, סוחרים ואיכרים),¹¹⁰ למקורות פרנסה, לשירותם בצבא, למספרי הלומדים במוסדות החינוך השונים בקהילות (יסודי, על-יסודי וגבוה), ולהבדיל, לחלקם בפעילות העולם התחתון.¹¹¹ הטבלאות הללו מספקות גם נתונים משווים עם האוכלוסייה הכללית ברוסיה ועם אוכלוסיות במקומות אחרים, כמו אוסטריה וגרמניה. לוח תרע"ג סיפק גם ממוצעים שנתיים של לידות, נישואים ופטירות של יהודים לעומת אוכלוסייה הכללית בכמה מדינות. גם הגירת יהודים ממקומות שונים לארצות הברית וחלוקה של המהגרים למעמדות שם באה לידי ביטוי בלוחות.

השער השלישי בלוח תרע"ב (בידיש וברוסית) יוחד לכרונולוגיה. הוא נחלק לפרק כרונולוגיה יהודית ולפרק כרונולוגיה ציונית. הפרק הראשון נערך בידי ב[וריס] דוב[וב] ראטנר (גם ברוסית), חוקר תלמוד ותולדות ישראל. פרק זה נפרס על פני 26 עמודים, ובהם יותר מ-400 נקודות ציון היסטוריות בתולדות ישראל ובתולדות העמים בזיקה לעם ישראל, ברחבי העולם; תחילתן בכיבוש כנען בידי יהושע, וסופן באירועים יהודיים בעולם בשנת 1910, כגון יום הולדתו ה-75 של מנדלי מוכר ספרים, מותו של משה לייב לילינבלום או בחירות פנימיות בארגון אליאנס איזראליט. ציון השנה נעשה בשני טורים, האחד לפי חישוב השנים לבריאת העולם, והאחר לפני ספירת הנוצרים ואחריה. למעשה מדובר במעין ספרון של היסטוריה של עם ישראל, כמו בכרוניקות היסטוריות קודמות, המבקש להביא לפני הקורא הלא מלומד את תמצית קורות עם ישראל לדורותיו.

שער הכרונולוגיה הציונית נערך (גם בלוח הרוסי) בידי משה שאלית – חבר פועלי ציון, איש חינוך מוכר ועורך, ולימים חבר הנהלת החברה ההיסטורית-אתנוגרפית היהודית – והובאו בו כמה עשרות נקודות ציון שנפרסו על פני 13 עמודים. להבדיל מציון שנים בכרונולוגיה היהודית, כאן, מחמת חשיבות העניין, מדובר ברמת דיוק של יום, חודש ושנה. תחילת הכרונולוגיה בתכניתו של מרדכי עמנואל נוח להקים מושבה יהודית במדינת ניו יורק (1825) ובמסעו הראשון של משה מונטיפיורי לארץ ישראל (1828).¹¹² להלן מובאת רשימה ארוכה ומפורטת של אישים, חיבורים¹¹³ ומוסדות שנוגעים במישורין או בעקיפין לנושא.

109 לאחר סיום הכנת לוח תרע"ג התפרסמו נתוני מפקד האוכלוסין בקיסרות האוסטרו-הונגרית מ-1910, ואלה הנוגעים ביהודים נוספו כנספח בעמ' XII-XI.

110 בלוח תרע"ג יש טבלה שמציגה חלוקה זו גם בהשוואה לפולין, פרוסיה, בוואריה ובולגריה (עמ' 39).

111 שני הנתונים האחרונים נמצאים בלוח תרע"ג.

112 כאמור, הכרונולוגיה הציונית בלוח הרוסי החלה בלידתו של משה מונטיפיורי.

113 כמו חיבורו של Joseph Salvador, *Histoire des institutions de Moïse et du peuple hébreu* (1828); ספרה של ג'ורג' אליז דניאל דירונדה (1875), שתורגם מיד לעברית ולידיש ועורר

מהקמת אגודות חובבי ציון ב־1881 והעלייה הראשונה האירועים נעשים סמוכים וצפופים יותר, ובהם פירוט ההתיישבות היהודית בארץ ישראל לצד עשייה ציונית ברחבי העולם. גם כאן נראה שכוונת העורך הייתה להציג חיבור כרונולוגי עצמאי של תולדות הציונות שאינו נופל בערכו הסגולי מתולדות עם ישראל. מיקומה של ראשית הציונות עשורים רבים לפני כינונה הרשמי 'ראימוץ' אישים לא יהודים שהתבטאו בזכות העם היהודי ומורשתו הלאומית תרמו לכוונה לשוות לציונות ערך מוסף של תנועה לאומית, דוגמת תנועות אחרות שהוקמו באירופה במאה ה־19, וכפרק חשוב בהתפתחות ההיסטוריה של עם ישראל.

שער הכרונולוגיות נעדר מלוחות תרע"ג ביידיש וברוסית, אולי מסיבה שלא היה מה לחדש בו מאז הלוח הקודם, ואולי מתוך הנחה שלוחות מסוג זה אינם מאבדים מערכם בתום השנה שנועדו לה מלכתחילה. השער השלישי בלוח תרע"ג יוחד לביוגרפיות קצרות של אנשי רוח ומנהיגים ציונים או קרובים לציונות, לרבות תצלומים אחדים. בלוח תרע"ב מידע זה נמצא בשער הרביעי. בשני הלוחות ביידיש וברוסית ערך את המידע הביוגרפי משה שאליט. בשני הלוחות פורסמו ביוגרפיות של ארבעים אישים, ובהם הרצל, ברנאר לזר, קלונמוס זאב ויסוצקי, הרב שמואל מוהליבר, מיכאל ארלנגר (ארלנז'ה), אלכסנדר צדרבוים, שמואל הירשנברג, זלמן לבונטין ויחיאל צ'לנוב.¹¹⁴

לוח תרע"ב פירט וסקר בשער החמישי עשרה מוסדות וארגונים יהודיים בין־לאומיים (כגון אליאנס, יק"א, בני ברית וחברת מקיצי נדרמים), 27 מוסדות וארגונים לפי מדינות (רוסיה, גרמניה ואנגליה) וכן רשתות, מוסדות וארגונים יהודיים בארצות הברית. בתרע"ב לא צוין שם עורך לשער זה, אך בלוח תרע"ג ערך אותו משה שאליט (כך גם ברוסית), ושם הוא נקרא שער רביעי. נוסף על עשרת המוסדות והארגונים הבין־לאומיים נמנו בלוח זה 45 מוסדות וארגונים באותן מדינות שציינתי למעלה וגם בקיסרות האוסטרית¹¹⁵ ונוספו רשתות ארציות של ארגונים יהודיים בארצות הברית.

השער החמישי בלוח תרע"ג יוחד להגירה, וגם הוא נערך בידי משה שאליט (כך גם ברוסית). הובאו בו 15 טבלאות, ובהן נתונים סטטיסטיים על מאפייני ההגירה של היהודים, בעיקר לארצות הברית, אך גם לקנדה, לאנגליה ולארגנטינה.

השער השישי והאחרון בלוח תרע"ב יוחד לציונות וארץ ישראל. המידע על ארץ ישראל נערך בידי הד"ר יוסף לוריא, פעיל ציוני ועסקן תרבות, שעלה לארץ ישראל ב־1907 ושלה את דיווחו מיפו.¹¹⁶ בשער הובאו הסבר על הקונגרס הציוני, על תכנית בזל ועל מפעל

הדים. ראו: שמואל ורסס, **מלשון אל לשון: יצירות וגלגוליהן בספרותנו**, מאגנס, ירושלים תשנ"ו, עמ' 406-425; ספרו של לורנס אוליפנט *The Land of Gilead: With Excursion in the Lebanon* (1879); או ספריו של הרב צבי קלישר, **אמונה ישראל ודרישת ציון** (1843) ועוד רבים אחרים.

114 יצוין שבלוח תרע"ב ביידיש פורסמו הביוגרפיות שהובאו בלוח תרע"א ברוסית, ובלוח תרע"ג ביידיש פורסמו הביוגרפיות שהובאו בלוח תרע"ב ברוסית. בתרע"ג לא פורסמו ביוגרפיות ברוסית.

115 מידע זה על אוסטריה פורסם בלוח הרוסי בתרע"ב בעריכת בך בורוכוב. בלוח תרע"ג הרוסי נוספה בהקשר זה סקירה מאת יצחק גרינבוים, על יהודי פולין (עמ' 105-111).

116 בלוח הרוסי לאותה שנה ערך חלק זה בוריס גולדברג.

השקל, ואחריו סקירה קצרה של 31 ארגונים ומוסדות שפעלו בארץ ישראל באותה עת. סקירה אחרת יוחדה ל־38 מושבות לפי חבלי הארץ, ובכלל זה מפה, סטטיסטיקה, מידע על מניות בנק אנגלו-פלשתינה וכתובות אגודות ציוניות במקומות שונים בעולם. בתרע"ג ערך את השער הזה (השביעי בו) בוריס גולדברג, עורך הלוח, ואת המידע על ארץ ישראל סיפק בצלאל יפה, חובב ציון ופעיל ציוני שעלה לארץ ישראל ב־1909, שימש מנהל חברת גאולה לרכישת קרקעות ולימים היה ראש ועד קהילת תל אביב וחבר הוועד הלאומי.¹¹⁷ על הארגונים שנמנו בתרע"ב נוספו כעת שמונה, ועל 38 המושבות – שתיים, ובכלל זה סקירה על תל אביב ועל הרצליה. מידע סטטיסטי בעל עניין שנוסף בלוח תרע"ג הציג מספרי מהגרים מרוסיה לארץ ישראל דרך נמל אודסה; יבוא ויצוא מנמל יפו; תרומות מחוץ־לארץ למוסדות שונים בירושלים, לרבות כספי חלוקה וכן רשימת כתובות של ועדים ציוניים במקומות שונים. בסוף הלוח הרוסי הובא גם 'מדריך' על מידות ומשקולות בארץ ישראל ומוסדות חינוך בטורקיה.

לאחר הפסקה ממושכת, ובכללה שנות המלחמה, פורסם לקראת שנת תרע"ט (1919) הלוח האחרון של קדימה ברוסית בלבד. הפעם נדפס הלוח בפטרוגרד (סנקט פטרבורג). זה היה בתקופת מעבר שעוד הותר בה לדווח על פעילות ציונית ברוסיה, על הצהרת בלפור ועל ארגונים לעזרה ליהודים שנפגעו בשנות המלחמה.

סיכום

משנות השבעים של המאה ה־19 עד מלחמת העולם הראשונה פורסמו במרחבי תחום המושב עשרות לוחות שנה בידיש; אלה חרגו במידות משתנות מייעודו הבסיסי של לוח שנה (ציון נקודות זמן קבועות וחיוניות לזהות המשותפת של קהל היעד) והיו סוכני ידע שימושיים. נוסף על שורה ארוכה של 'מרכיבי יסוד', שכמה מהם, רובם או כולם הובאו בלוחות בידיש, נשאו רבים מהם צביון מקומי והופצו במרחב גאוגרפי מוגדר. מקצת הלוחות נועדו לתפוצה רחבה. עורכי הלוחות או המוציאים לאור ניצלו את המדיום המוכר כאמצעי זמין ונוח להרחבת אופקיהם של המשתמשים באמצאות מסירת ידע ומידע מגוון, הגשת דברי ספרות (איכותית או עממית) והעברת מסרים, גלויים או סמויים, בשלל נושאים, לרבות אידאולוגיים־פוליטיים. רוב הלוחות נועדו לקהל הרחב, הסקרן, שלא חשש להיחשף לתכנים חדשים. למרות העדפתה של התנועה הציונית את הלשון העברית בפנייתה לתומכיה, ואת לשונות הסביבה לשם פנייה אל האינטליגנציה היהודית, נראה שתומכיה ופעיליה 'בשטח' השכילו להבין שכדי להרחיב את השורות עליהם להגיע לציבור הרחב והמלומד פחות ולפנות אליו בלשונו המדוברת. לשם כך פעלו גם בתחילת המאה ה־20 הוצאות ספרים ייעודיות, כגון ציוניסטישע ביבליאָטעק (ספרייה ציונית, 1904-1903) בניהולו של אברהם לייב שלקוביץ (בן אביגדור) בוורשה, וציוניסטישטע

117 בלוח תרע"ג הרוסי היה אמור גולדברג לערוך גם את החלק הארץ־ישראלי.

קאָפּיקע ביבליאָטעק (ספריית אגורה ציונית, 1905-1914) בניהולו של הד"ר יוסף ספיר באודסה. עוד לפני ייסודן של הוצאות הספרים הללו ולפני פרסומם של עיתונים ראשונים ביידיש שתמכו בציונות, ובשלב מאוחר יותר, בד בבד עימם, מילא לוח השנה, ההכרחי לשמירת מעגל השנה היהודי, תפקיד חשוב בהפצת הרעיון הציוני וקירוב ההמון היהודי אליו. המשתמשים בלוחות הללו למדו על תחיית הלאומיות היהודית והשאיפה לממש רעיונות מעורפלים או דמיוניים, כגון 'לשנה הבאה בירושלים' הלכה למעשה מצד אחד ועל שנאת ישראל שלא תרפה עם חלוף הזמן או עם אימוץ תרבות זרה מצד אחר.

לא בכדי פורסמו הלוחות שציינתי למעלה בשלושה מרכזים של פעילות ציונית, לרבות קידום השימוש בעברית בחי היום-יום בכלל ובחינוך היהודי בפרט. מרכז אחד ממוקם בדרום הקיסרות, האחר – בצפון-מערבה, והשלישי – פחות או יותר על אם הדרך ביניהם. אודסה ווילנה היו מרכזי דפוס פעילים ששירתו מחברים אף שלא מבני המקום. גם אגודת ציון בפנסק נזקקה לשרותי הדפוס של וילנה כדי להדפיס שם את אחד מלוחותיה. כיושבי כרך צעיר וקוסמופוליטי הקדישו עורכי הלוחות האודסאיים מקום למגוון נושאים, נוסף על אלו הלאומיים. מעברה של הוצאת קדימה מאודסה לוילנה מייצג דינמיקה של עשייה ציונית במזרח אירופה באותן שנים, שהתאפיינה בין השאר במעברם של אישים, מוסדות ופרסומים ממקום למקום. פרסומו של לוח קדימה (והלוחות האחרים) משקף גם דינמיקה לשונית והכרה בחשיבות השימוש ביידיש, על אף ההסתייגות ממנה.

שלא כלוח הווילנאי וכאחד הלוחות שפורסמו באודסה, שם העיר אינו מצוין בכותרותיהם. לכן רק הלוחות מפנסק נשאו ציון מקומי מובהק ומודע, וככאלה הם יכולים לשמש גם מקור להיכרות עם הקהילה המקומית ועם התנועה הציונית בה.

עורכי הלוחות, שלכל היותר פעלו בשורות אגודה ציונית מקומית, נמנעו מלהיכנס לגופן של מחלוקות וגישות בתנועה והסתפקו במסירת מידע מעודכן, למשל על הקונגרסים הציוניים, על אוצר התיישבות היהודים ועל קרן קיימת לישראל (גופים שכל יהודי יכול גם לתרום להם לפי יכולתיו) או על פעילותן של אגודות ציוניות במקומות שונים.¹¹⁸ תשומת לב מיוחדת נתנו העורכים לחשיפת קהל המעיינים בלוחות למימושה המעשי של האידאולוגיה באמצעות התיישבות בארץ ישראל, בעיבוד אדמתה והפרחתה ובנטיעת תקווה לעתיד אופטימי ואפשרי. כדי להבין טוב יותר את ייחודיותם של הלוחות הציוניים ואוהדי הציונות מן הראוי היה להשוותם ללוחות של התנועה הסוציאליסטית היהודית, שהשימוש ביידיש היה חלק מהאידאולוגיה שלה, אלא שמספרם של לוחות כאלה מהתקופה המדוברת שמצאתי עד כה דל מכדי לערוך השוואה מעין זו. יש מקום לשער כי בתור תנועה שתפיסת הזהות היהודית המשותפת שלה לא תאמה את התפיסה המסורתית של 'כלל ישראל', גם לוח השנה המסורתי התאים לה פחות ככלי להעברת מסריה הפוליטיים, אלא שהנחה זו עוד טעונה הוכחה.

118 הלוחות שפורסמו בלמברג מטעם הוועד המנהל של המפלגה הציונית שם (יידישער פֿאַלקספּאַלענדער בעריכת גרשום באָר, 1896-1912), כן שיתפו את הקוראים במחלקות שפרצו בתנועה באותן שנים, הן במישור האזורי הן בקרב מנהיגי התנועה, אלא שלוחות אלה דורשים דיון בפני עצמו.

רשימת לוחות השנה הנדונים במאמר לפי סדר הופעתם במאמר

אברהם יצחק בוכבינדער, **דער יודישער פֿאַלקס־קאַלענדאַר**, דריטער יאָהרגאַנג: תר"ן, דפוס שולצה, אודסה 1889.

אברהם יצחק בוכבינדער, **דער יודישער פֿאַלקס־קאַלענדאַר**, פֿערטער יאָהרגאַנג: תרנ"א, דפוס שולצה, אודסה 1890.

אברהם יצחק בוכבינדער, **דער יודישער פֿאַלקס־קאַלענדאַר**, אַכטער יאָהרגאַנג: תרנ"ה, הוצאת האחים בֿלטיצקי, דפוס א. דוכנא, אודסה 1894.

אברהם יצחק בוכבינדער, **דער יודישער פֿאַלקס־קאַלענדאַר**, צעהנטער יאָהרגאַנג: תרנ"ז, הוצאת האחים בֿלטיצקי, דפוס א. דוכנא, אודסה 1896.

לוח 'ציון' לשנת התרנ"ח לפ"ק, דפוס איסקוביץ וּבֿלינסון, אודסה 1897.

דוד הורוויץ, **דער אָדעססער יודישער פֿאַלקס קאַלענדאַר**, אויף דעם יאָהר תרס"ב לפ"ק, הוצאת בית מסחר הספרים של האחים בֿלטיצקי, דפוס אבא ב"ר מיכאל דוכנא, אודסה 1901 (על פי ההקדמה, שנה שלישית).

דוד הורוויץ, **דער אָדעססער יודישער פֿאַלקס קאַלענדאַר**, אויף דעם יאָהר תרס"ג לפ"ק, הוצאת האחים בֿלטיצקי, דפוס אבא ב"ר מיכאל דוכנא, אודסה 1902.

דוד הורוויץ, **דער אָדעססער יודישער פֿאַלקס קאַלענדאַר**, אויף דעם יאָהר תרס"ד לפ"ק, הוצאת האחים בֿלטיצקי, דפוס הלפרין ושווייצר, אודסה 1903.

דוד הורוויץ, **דער אָדעססער יודישער פֿאַלקס קאַלענדאַר**, אויף דעם יאָהר תרס"ה לפ"ק, הוצאת האחים בֿלטיצקי, אודסה 1904.

דוד הורוויץ, **דער אָדעססער יודישער פֿאַלקס קאַלענדאַר**, אויף דעם יאָהר תרס"ו לפ"ק, הוצאת האחים בֿלטיצקי, אודסה 1906.

דוד הורוויץ, **דער אָדעססער יודישער פֿאַלקס קאַלענדאַר**, אויף דעם יאָהר תרס"ז לפ"ק, הוצאת האחים בֿלטיצקי, אודסה 1907.

דוד הורוויץ, **דער אָדעססער יודישער פֿאַלקס קאַלענדאַר**, אויף דעם יאָהר תרס"ט לפ"ק, הוצאת האחים בֿלטיצקי, אודסה [1908].

דוד הורוויץ, **דער אָדעססער יודישער פֿאַלקס קאַלענדאַר**, אויף דעם יאָהר תרע"א לפ"ק, הוצאת האחים בֿלטיצקי, דפוס חיים הלפרין, אודסה [1910].

בית ציון: **דער יודישער נאַציאָנאַל קלענדאַר**: תר"ס, רעדאַגירט פֿון נתן ראָזענבלום, הוצאת ב. צ., דפוס איסקוביץ וּבֿלינסון, אודסה 1899.

נתן ראָזענבלום, **דער אָדעססער קאַלענדאַר**: אויפֿן יאָהר תרס"ב לפ"ק, הוצאת בית מסחר הספרים של יוסף חיים שוכמאן, דפוס גֿלפֿין ושווייצר, אודסה 1901.

נתן ראָזענבלום, **דער אָדעססער קאַלענדאַר** אויף דעם יאָהר תרס"ג לפ"ק, הוצאת בית מסחר הספרים של יוסף חיים שוכמאן, דפוס גֿלפֿין ושווייצר, אודסה 1902.

פינסקער שטאַדט־לוח: אַ ליטעראַריש־פּראָקטישער קאַלענדאַר פֿיר פינסק־קאַרלניער יודישער געמיינדע, ערשטער יאָהרגאַנג: תרס"ג 1902-1903, הוצאת אגודת ציון בפינסק, דפוס הלֿטֿר ושותפיו, ורשה תרס"ג.

פינסקער שטאַדט־לוח: אַ ליטעראַריש־פּראָקטישער קאַלענדאַר פֿיר פינסק־קאַרלניער יודישער געמיינדע, צווייטער יאָהרגאַנג (תרס"ד), הוצאת אגודת ציון בפינסק, דפוס שרגא פייבל גֿרָבֿער, וילנה תרס"ד.

Evreiskii kalendar Kadima na 5670 [תר"ע] *god (1909-1910)*, pod redaktsiei B. A. Goldberga, Vilna: izdatelstvo 'Kadima', tipografia I. Pirozhnikova [1909].

Evreiskii kalendar Kadima na 5671 [תרע"א] *god (1910-1911)*, tipografia D. i Kh. Yalovtser 1910.

לוח קדימה תרע"ב (1911-1912), וילנה, הוצאת קדימה, דפוס ב. א. קלצקין [1911].

Evreiskii kalendar Kadima na 5672 [תרע"ב] *god (1911-1912)*, tipografia D. i Kh. Yalovtser 1911.

לוח קדימה תרע"ג (1912-1913), וילנה, ללא ציון מו"ל, דפוס ב. א. קלצקין [1912].

Evreiskii kalendar Kadima na 5673 [תרע"ג] *god (1912-1913)*, tipografia D. i Kh. Yalovtser 1912.

Evreiskii ezhegodnik Kadima na 1918-1919 g. [תרע"ט], pod redaktsiei B. A. Goldberga, Petrograd: izdatelstvo 'Kadima', tipografia Kadima 1918.

רשימת קיצורים

- אא"ח - ארכיון אוניברסיטת חיפה, חיפה
אא"ע - ארכיון האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים
אב"ג - ארכיון בן-גוריון, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר
אב"ג, א"צ - ארכיון בן-גוריון בארכיון צה"ל, קריית אונו
א"ג - ארכיון גנזים, תל אביב
אג"ו - ארכיון הג'וינט, ירושלים וניו יורק
אה"ט - הארכיון ההיסטורי של הטכניון, חיפה
אה"כ - ארכיון הכותל המערבי, ירושלים
אה"ע - ארכיון תנועת העבודה, מכון לבון, תל אביב
אי"ט - ארכיון יד טבנקין, רמת אפעל
א"כ - ארכיון הכנסת, ירושלים
אל"ח - ארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה ע"ש אביעזר ילין, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב
א"מ - ארכיון המדינה, ירושלים
אמל"ג - ארכיון המועצה להשכלה גבוהה, ירושלים
אמד"י - ארכיון מכללת דוד ילין, ירושלים
אממ"ב - ארכיון מרכז מורשת מנחם בגין, ירושלים
אמ"ע - ארכיון מפלגת העבודה ע"ש משה שרת, בית ברל
אמ"ש - ארכיון משואה, תל יצחק
אמת"י - הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, גבעת רם, ירושלים
א"נ - ארכיון קיבוץ ניצנים, קיבוץ ניצנים
אס"ל - ארכיון הספרייה הלאומית, ירושלים
אע"ח - ארכיון העיר חיפה, חיפה
אע"י - ארכיון עיריית ירושלים, ירושלים
אעת"א - ארכיון עיריית תל אביב, תל אביב
א"צ - ארכיון צה"ל, קריית אונו
אצ"מ - הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים
אקבה"ד - ארכיון הקיבוץ הדתי, קבוצת יבנה
אק"מ - ארכיון הקיבוץ המאוחד, יד טבנקין, רמת אפעל
אש"צ - ארכיון השומר הצעיר, גבעת חביבה
את"ה - הארכיון לתולדות ההגנה, תל אביב
מאה"י - מוזיאון אסירי המחתרות, ירושלים

מזב"י – ארכיון ז'בוטינסקי, מכון ז'בוטינסקי בישראל, תל אביב
מילא"ה – המרכז הישראלי לתיעוד אמנויות הבמה, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב

NA – National Archives, College Park, Maryland

BNA – British National Archives, London, UK

רשימת משתתפים

ד"ר ארי אנגלברג	החוג למדעי ההתנהגות, המכללה האקדמית הדסה
פרופ' עודד היילברונר	היחידה להיסטוריה ופילוסופיה, מכללת שנקר, והיחידה ללימודים כלליים באוניברסיטת רייכמן
ליאת טאוב	החוג לתולדות ישראל ומקרא, אוניברסיטת חיפה
ד"ר ניקולאי (נוי) טבך	המכון לחקר ארץ ישראל וישובה, יד יצחק בן-צבי
ד"ר שי דרור טגנר חיים	מכון ון ליר בירושלים
פרופ' אורי כהן	בית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' נתן כהן	המרכז ללימודי יידיש במחלקה לספרות עם ישראל, אוניברסיטת בר-אילן
ד"ר אביעד מורנו	מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
ד"ר יורם פריד	חוקר עצמאי
שירה פריד	החוג להיסטוריה של עם ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים
ד"ר תמיר קרקסון	הסמינר ללימודי יהדות, אוניברסיטת מרטינ לותר הֶאָלֶה־וֵיטנברג (גרמניה)

Yiddish Zionist Calendars in the Russian Empire, 1887-1914

Natan Cohen

This article examines a little-studied medium, namely the calendar, in its broadest sense, which resembles the model of the almanac. The focus is on calendars in Yiddish, the everyday language of most Eastern European Jews. The number of these calendars grew steadily in the late 19th century and early 20th century, including those used by their editors to disseminate the idea of Hibbat Zion (Love of Zion), and later the Zionist idea. These calendars were published in the three main centers of Zionist activity before World War I: Odessa, Pinsk, and Vilna. Some of the calendars were local in character, while others were regional. The editors, who were recognized figures in their communities, selected a variety of content to present to their readers, which were primarily intended to instill national awareness, and in turn a sense of connection to the idea of a return to Zion and interest in the new Jewish settlement in the Land of Israel.

Keywords: calendars, Hibbat Zion, literature, Yiddish, Zionism

Asia and Africa. During those years, the State of Israel was engaged in absorbing Jewish immigrants on an unprecedented scale and attempting to integrate ethnic groups perceived as non-modern into an Israeli *melting pot*. From the establishment's perspective, the connection of immigrants from Asia and Africa to their home countries was often viewed negatively due to their being perceived as pre-modern or developing and because of the definition of most of these countries as 'enemy states.' Against this backdrop, immigrants from these regions were widely considered to be passive agents in the formation of state governance mechanisms and even as a burden on the 'absorbing establishment.' In March 1949, however, Turkey became one of the only countries to establish full diplomatic relations with Israel. This development not only enabled Turkish immigrants to maintain cultural, political, and even national ties to their country of origin—unlike most MENA countries—but also allowed them to position themselves as strategic players in promoting Israel's foreign affairs.

In this article, we examine the efforts of prominent leaders of the Turkish Jewish community in Israel to leverage their unique position as part of an internal struggle among these leaders over the community's status and identity. We identify two separate systems of self-representation: one – led by Shabtai Dinar, a Foreign Ministry official and local Turkish leader affiliated with Mapai – was aligned with the Labor Movement and the Mapai establishment narrative; and the other – represented by the journalist Yitzhak Yaish (Yaech) – was relatively democratic and incorporated a variety of grassroots voices, including opposition perspectives. To examine these diverse and contrasting images, we identify, for the first time, two types of sources: material from the 'Major Archive,' (the Israel State Archives), which primarily deals with the establishment of diplomatic relations between Israel and Turkey and the involvement of Turkish Jews in that process; and material from the 'Minor Archive,' namely community newspapers in Israel, which reveal elements not documented by the establishment. Drawing on the case of Turkish Jews in Israel, we propose a reevaluation of the intricate interplay between grassroots voices and 'establishment' voices in the formation of new ethnic communities in Israel.

Keywords: archives, diplomacy and foreign relations, Kemalism, Ladino, Mapai, Mizrahi leadership, transnationalism, Turkey

of Jerusalem, which advocated a shift from the accelerated academic development characterizing the first two decades of the state to a policy of restraint and prudence in the opening of new research universities. This policy would go on to shape Israel's higher education landscape for the next five decades.

Keywords: Bar-Ilan University, Council for Higher Education, Joshua Jortner, University of the Galilee, Yigal Allon

‘Kids Are Alright’? Youth Violence and Protest in the Young State of Israel

Oded Heilbrunner

The article explores patterns of rebellion, delinquency, and violence among teenagers in the young State of Israel, focusing primarily on the central region and middle-class neighborhoods. This phenomenon was part of a broader pattern of youth rebellion observed worldwide in the postwar period. In the first part of the article, I examine the characteristics of youth gangs and their resistance to parental culture in the public sphere (the neighborhood) and the private sphere (the bourgeois home) within the context of new urban lifestyles developing in Israel. In the second part, I discuss crime and delinquency among teenagers and the response of the parental culture, which suffered from moral panic. To conclude, I offer some thoughts on why the global youth rebellion of the late 1960s largely bypassed Israel, despite the seeds of rebellion that had sprouted there prior to the Six Day War.

Keywords: middle class, rebellion, teenagers, urbanization patterns, violence, young state of Israel

The Struggle over the Ethnic Representation of Turkish Jews in the Young State of Israel

Tamir Karkason and Aviad Moreno

During the period of mass immigration from 1948 to 1951, over 34,000 Jews migrated to Israel from Turkey, constituting about five percent of all immigrants arriving in Israel during that period and about one-tenth of all immigrants from

Many researchers have addressed the Shemittah controversy, with most viewing it as an expression of the tension between the national ideal and the religious ideal within Hibbat Zion. Historians have primarily focused on examining the positions of Hovevei Zion (Lovers of Zion) on the matter and the impact of the controversy on the relationship between the secular and traditional wings of the movement. In contrast, the positions of those in the Land of Israel who opposed the permit have not been thoroughly studied, and historians have generally accepted the claim of contemporaries in that period that Jerusalem's rabbis opposed the permit because of their hostility toward the colonies.

A detailed examination of the events reveals that only some of Jerusalem's rabbis opposed the permit, that public opposition was led by Jerusalem's zealots along with some colonies, and that the attitudes of Jerusalem's rabbis toward the new colonies were more complex and nuanced than was attributed to them at the time.

Keywords: Hibbat Zion, rabbis of Jerusalem, Shemittah, 5649 (1888-1889)

The Jortner Committee and the Failed Attempt to Establish the University of the Galilee in Safed, 1971

Uri Cohen

This article addresses the attempt to establish The University of the Galilee in Safed under the auspices of Bar-Ilan University in the early 1970s. The new university was intended to be a focal point for accelerated development in the eastern Galilee, as in the case of Ben-Gurion University in Be'er Sheva, which was established a few years earlier. I will present the academic and local actors who promoted the idea of the University of the Galilee and their objectives and how they envisioned fulfilling the new university's goals and reaching its target audiences, which included students from northern Israel and young immigrants from Jewish communities worldwide. The academic faculty was expected to originate primarily from Bar-Ilan University.

I will discuss the deliberations of Professor Joshua Jortner's committee, which examined the matter on behalf of the Council for Higher Education (CHE) and decided that the establishment of the university in Safed would be undertaken by the CHE rather than assigning the task to Bar-Ilan University. At the same time, in 1972, the Israeli government decided that no new academic institutions would be established. This policy decision aligned with the stance of the Hebrew University

counselors and mentors attempted to expedite the process by making it more ‘rational’, explaining to singles that love is irrational, and they need not ‘fall in love’ with their partner before deciding to marry him/her. However, by the 2020s they were characterizing the search for love as a spiritual journey of self-discovery. In contrast to this transformation, gender essentialism remained a central message conveyed to singles over the past decades. The study also found that counseling in the 2020’s has a more forgiving and accepting attitude towards deviations from *halacha* in the realm of premarital sex, without abandoning the ideal of *shmirat negiah* (refraining from touching). The findings indicate that processes of individualization are transforming the discourse among many lecturers and persona within Religious Zionism. These prominent voices reflect the influence of psycho-therapeutic and New Age spiritual discourses, alongside ongoing efforts to offer an alternative to the prevailing feminist discourse on gender. Contrary to prominent claims in the literature that individualization processes in the religious sphere necessarily lead to the adoption of pluralistic views and a loss of belief in divine revelation and absolute truths, the research’s findings point to the existence of religious arenas where individualization occurs even among conservative religious groups.

Keywords: conservatism, gender, individualization, lived religion, New Age, religion and sexuality, religiosity, religious Zionism

The Rabbis of Jerusalem and the Zealots among them in the Shemittah Controversy of 1888-1889

Shira Freed

In the lead-up to the Shemittah year of 1888-1889 (5649 in the Hebrew calendar), an intense debate unfolded over the observance of Shemittah in the new agricultural colonies in the Land of Israel. To avoid halting agricultural work in the colonies, whose economic situation was precarious at the time, Russian rabbis developed a halachic allowance to work the land during Shemittah, based on the sale of land to a non-Jew, known as the *Heter Mechira* (sale permit). This permit was adopted by the Hibbat Zion (Love of Zion) movement and Baron Rothschild, who instructed the settlers to operate accordingly. However, the rabbis of Jerusalem opposed the permit, and some colonies decided to obey them and observe the Shemittah by refraining from work.

Post-Trauma and the Israeli-Palestinian Conflict through the Lens of the Films *Atash* and *Year Zero*

Shai Dror Tagner Haim

Can films bridge between worldviews? Can they ease an unbearable reality? Do they operate within it and influence it, or do they merely provide a perspective from the outside, from which something can be learned or to which one can briefly escape? Can the side-by-side analysis of an Israeli film and a Palestinian film elucidate a catastrophic reality that, with all of its potential explanations and interpretations, we have almost given up trying to understand? Can it be of any help in reaching a solution?

This article is an attempt to grapple with these questions and offers a possible answer by analyzing the films *Atash* by Tawfik Abu Wael and *Year Zero* by Yosef Pitchhadze. Both films were created here, in Israel-Palestine, during the days of the Second Intifada and were released in 2004. They are complex and layered films that do not lend themselves easily to analysis, and it is difficult at first glance to identify the connections between them. This ambiguity, this mystery, draw the analytical gaze that seeks to explore what lies beneath the visible surface. Uncertainty and restless curiosity are my starting points in this article.

Keywords: *Atash*, cinema, conflict, Israel, Palestine, *Year Zero*, psychoanalysis, trauma

Transformations in Religious Zionist ‘Lived Religion’ through the Lens of Guidance for Singles

Ari Engelberg

In this article, I compare the findings of two ethnographic studies on prolonged singlehood in the Religious Zionist community. The first was conducted in the 2000s, and the second more recently. In the present article, I examine the changes in guidance and advice for singles offered by Religious Zionist organizations and authority figures. My goal is to explore the developments in this area, which encapsulate various Religious Zionist attitudes and ideologies, and reflect changes in both the worldview and in the ‘lived religion’ of Religious Zionism. The most significant transformation is to do with the search for a partner. During the 2000s,

The Struggle between the IDF and the Foreign Ministry for Control over the Armistice Commissions, 1948-1956

Yoram Fried

The armistice agreements signed between Israel and the Arab states at the end of the War of Independence required the establishment of joint commissions to oversee their implementation. Upon their formation, the Foreign Ministry supported placing these commissions under the responsibility and management of the IDF, based on the understanding that the primary issues they would handle would be military in nature. However, the Foreign Ministry soon realized the political nature of the commissions' activity and the political consequences of their actions and positions. From the Foreign Ministry's perspective, the problem was that military personnel managed the discussions on political issues within the commissions and firmly refused to allow the Foreign Ministry to be involved in their activities or in relations with the UN entities. This was a prolonged, intense, and bitter power struggle between the Foreign Ministry and the IDF over control of the commissions.

In the early years, the Foreign Ministry did not demand control over the commissions but merely sought improved coordination and consideration of its position on various issues. This was met with firm refusal from the IDF, which was supported by Ben-Gurion. Only after Ben-Gurion stepped down as Prime Minister and Moshe Sharett had replaced him did the Foreign Ministry begin to exert pressure, eventually succeeding in early 1955 when Sharett transferred control over the commissions to the Foreign Ministry. Ben-Gurion's return, first as Minister of Defense and later as Prime Minister, reignited the struggle, as Ben-Gurion contested Sharett's decision and demanded that responsibility for the commissions be returned to the IDF.

Keywords: armistice commission, David Ben-Gurion, Foreign Ministry, IDF, Moshe Sharett

demonstrate Ben-Gurion's central role in leading the nationalization process, thus harnessing Mapai and the Histadrut to the process of state building.

Keywords: David Ben-Gurion, General Federation of Labor, labor bureaus, Mapai, nationalization, statehood

The Struggle of Women Workers in the Paving and Construction Industries, 1920-1940: Belonging, Differentiation, and Power-Building

Liat Taub

In the 1920s and 1930s, women in the urban *Yishuv* fought for their inclusion in the paving and construction industries. This was one of the most prominent struggles of women, which pitted them against market forces, conservative attitudes, and the efforts to preserve male dominance that had pushed women to the margins. Their goal was to integrate within the centers of economic activity and social mobility. The successes and failures of this struggle, presented here for the first time, are a significant part of the history of the gender struggle narrative, the paving and construction industries in Israel, and urban labor during the Mandate period.

An examination of the five main strategies in the struggle reveals two primary axes. The first operated according to the logic dictated by capitalist market principles, including several classic strategies used by minorities in the labor market. These were based on leveraging the advantages of social and economic inferiority, and efforts focused primarily on integration into the workforce and its governing institutions. The second operated according to the political logic of power-building and was based on an analysis of power structures within the Zionist labor movement, and the replication of separatist methods of operation.

The women's labor movement as a whole and each individual female worker on her own navigated their way through the limited space between belonging to the general labor force and gender-based differentiation. In this article, I will show that the processes of integration into the labor movement actually solidified women's marginal status in the labor market, while differentiation processes strengthened their political standing and improved their conditions within it.

Keywords: construction industry, gender, gender separatism, gender struggle, Mandatory Palestine, road paving, urban history

ABSTRACTS

The Nationalization of the Labor Bureaus from the Perspective of State Building

Nikolay (Noy) Tabah

David Ben-Gurion, the Prime Minister of the young State of Israel, viewed the regularization of employment as an important social service and a cornerstone in the shaping of Israeli statehood. Labor bureaus were originally established as separate party offices, which were eventually unified into general offices at the end of the 1930s under the 'General Labor Bureaus Law,' which formalized the agreements reached among the various parties.

The labor bureaus were therefore parity-based partisan bodies in which the General Federation of Labor of Hebrew Workers in Israel held a dominant position. Upon the establishment of the state, Mapai, after some deliberation, decided to keep them in their existing format. This created structural problems of governmental underfunding and political meddling in the bureaus' administration and councils, some of which included representatives from parties opposed to Mapai. The bureaus demonstrated considerable independence within the Histadrut and posed a challenge to its leadership on issues such as wages. In July 1956, in a policy speech given at the Eighth Histadrut Convention, Ben-Gurion declared that the state's national duty was to ensure fair job distribution by establishing a government labor bureau, in cooperation with workers and employers. His statement, which was aligned with the thinking of senior Histadrut members from Mapai and was likely coordinated with them, was adopted by the Histadrut Council in December 1956.

Following the council's approval of Ben-Gurion's declaration, the Histadrut, led by Pinchas Lavon, urged Mapai members in the government and the Knesset to expedite the necessary legislation for the establishment of a government labor bureau. They repeatedly lobbied Ben-Gurion and the responsible ministers until the legislative process was completed at the beginning of 1959. In this article, I will

CONTENTS

Labor Relations

Nikolay (Noy) Tabah	The Nationalization of the Labor Bureaus from the Perspective of State Building	9
Liat Taub	The Struggle of Women Workers in the Paving and Construction Industries, 1920-1940: Belonging, Differentiation, and Power-Building	36

Foreign Policy and Defense

Yoram Fried	The Struggle between the IDF and the Foreign Ministry for Control over the Armistice Commissions, 1948-1956	65
-------------	---	----

Culture and Religion

Shai Dror Tagner Haim	Post-Trauma and the Israeli-Palestinian Conflict through the Lens of the Films <i>Atash</i> and <i>Year Zero</i>	93
Ari Engelberg	Transformations in Religious Zionist 'Lived Religion' through the Lens of Guidance for Singles	121
Shira Freed	The Rabbis of Jerusalem and the Zealots among them in the shemittah Controversy of 1888-1889	147

Society

Uri Cohen	The Jortner Committee and the Failed Attempt to Establish the University of the Galilee in Safed, 1971	173
Oded Heilbronner	'Kids Are Alright?' Youth Violence and Protest in the Young State of Israel	200
Tamir Karkason and Aviad Moreno	The Struggle over the Ethnic Representation of Turkish Jews in the Young State of Israel	228

Eastern European Jewry

Natan Cohen	Yiddish Zionist Calendars in the Russian Empire, 1887-1914	257
-------------	---	-----

Abbreviations		285
---------------	--	-----

List of Participants		287
----------------------	--	-----

English Abstracts		i
-------------------	--	---

Editors: **Avi Bareli, Ofer Shiff**
Deputy Editor: **Oren Kalman**
Editorial Board: **Avi Bareli**, The Ben-Gurion Institute for the Study of Israel and Zionism,
Ben-Gurion University of the Negev
Avner Ben-Amos, Tel Aviv University
Kimmy Caplan, Bar-Ilan University
Amir Goldstein, Tel-Hai College
Danny Gutwein, University of Haifa
Menachem Hofnung, The Hebrew University of Jerusalem
Oren Kalman, The Ben-Gurion Institute for the Study of Israel and Zionism,
Ben-Gurion University of the Negev
Nissim Leon, Bar-Ilan University
Orna Miller, The Ben-Gurion Institute for the Study of Israel and Zionism,
Ben-Gurion University of the Negev
Svetlana Natkovich, University of Haifa
Kobi Peled, The Ben-Gurion Institute for the Study of Israel and Zionism,
Ben-Gurion University of the Negev
Shalom Ratzabi, Tel Aviv University
Ofer Shiff, The Ben-Gurion Institute for the Study of Israel and Zionism,
Ben-Gurion University of the Negev
Founding Editor: **Pinhas Ginossar**

Style Editing: **Ravit Delouya, Yael Ofir**
Proofreading: **Hadas Blum**
Abstracts Translation: **David Simmer**

ISSN 0792-7169
Danacode 1246-10064

© 2024
All Rights Reserved
The Ben-Gurion Research Institute

Photo Typesetting: Sefi Graphics Design, Be'er Sheva
Printed Printiv, Jerusalem

IYUNIM

Multidisciplinary Studies in Israeli and Modern Jewish Society

Volume 41

2024

The Ben-Gurion Research Institute
for the Study of Israel and Zionism
The Ben-Gurion University of the Negev
Sede Boker Campus

IYUNIM

Multidisciplinary Studies in Israeli and
Modern Jewish Society

הכותבים בכרך זה
ארי אנגלברג
עודד היילברונר
ליאת טאוב
ניקולאי (נוי) טבך
שי דרור טגנר חיים
אורי כהן
נתן כהן
אביעד מורנו
יורם פריד
שירה פריד
תמיר קרקסון

עיונים

כתב עת רב־תחומי
לחקר ישראל

41

